

МІКОЛА

КОВАЛЕВСЬКИЙ

ПЕРСОНАЖІ ВОРОГІВ

МІКОЛА КОВАЛЕВСЬКИЙ

diasporiana.org.ua

Авторські права застережені:

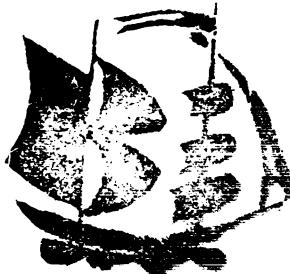
Maria Kowalewsky, Innsbruck, Defreggerstrasse 12, (Oesterreich)

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» München 13 Heß-Str. 50-52

Микола Ковалевський

ПРИ ДЖЕРЕЛАХ БОРОТЬБИ

Спомини, враження, рефлексії

Накладом Марії Ковалевської

ІННСБРУК 1960

СЛОВО ПРО М. КОВАЛЕВСЬКОГО

Добрих тридцять років знову я Миколу Ковалевського, і до кінця моого життя він залишиться в моїй пам'яті як одна з найоригінальніших, найхарактерніших і наймарканцініших постатей, яких я колинебудь зустрічав. У Варшаві і на риზькому узбережжі, в його форарльберзькому пристановищі Люстенав і в Цюріху — всюди його оточувала щира симпатія сусідів, колег і друзів; а проте всюди там він був чужаницею. Я думаю, що не інакше було і тоді, коли він, молодий син українського шляхетського маршалка, студіював у Московськім університеті. Він працював з багатьма: з поляками й німцями, австрійцями та англійцями, французами, японцями і, мабуть, ще з іншими. Проте в усіх місцях своєї довгої життєвої мандрівки, він завжди залишався вірним собі і своїй нації. Проживаючи в багатьох країнах, він здобув широкий погляд на міжнародні політичні відносини. Але його становище до всіх політичних питань, великих і малих, завжди було становищем українського патріота.

Він ненавидів російський комунізм. Проте це почуття не виникло з якихось класових передсудів або з якоїнебудь ідеологічної односторонності. Воно було скероване супроти сили, яка здушила новонасталий національний розвиток і державну незалежність українців. Він гордився, що в музеї революції в Києві висів його портрет у відділі вождів «контрреволюції», куди його заразували теперішні володарі. Він заслужив собі на це відзначення своєю діяльністю під час короткого існування в Україні демократичного режиму наприкінці першої світової війни.

Раніше і точніше за інших він пізнав, що аграрне питання є основною соціальною проблемою політичного існування його нації. І він, молода людина з академічною освітою, у віці неповних 28 років увійшовши в уряд, бере на себе колосальне і тяжке завдання аграрної реформи. Як він коло неї заходився і з якими перешкодами зустрівся, він описує сам у своїх спогадах. З ретроспективи довгого часу писав він про події 1917-1919 рр. Він був свідомий власної внутрішньої переміни, і я думаю, що це не тільки не утруднювало йому можливість об'ективно оцінити ті рухливи часи, а радше полегшило її. Його пам'ять була незвичайно свіжка. Вона зберігала імена тисяч більших і менших політичних постатей, що їх він знав за тих років, і з кожним прізвищем у нього пов'язувалось ясне уявлення про характер і конкретну настанову тих людей.

Наскільки можна було мені вілянутися в спогади М. Ковалевського, вони охоплюють лише відносно короткий відтинок періоду його активності. Ці роки здавались йому найважливішими. Але і з пізніших періодів свого життя він міг би зберегти для потомства не одне гідне зафіксування враження. Він оповідав прецикаві речі з своїх букарестських років, з розмов у Парижі і в Берліні. Але в ці роки він почував себе вже не діячем, а тільки глядачем світового політичного життя — навіть якщо він час від часу і хотів статтею або виступом у дискусії теж підкручувати ті чи інші шрубки великої політики.

Хоч він і додержувався ідеалів своєї молодості, які пакреслювали для Східної Європи поміркований кооперативний соціалізм з демократичною політичною формою, проте він ставав толерантним також супроти людей іншої думки, якщо тільки вони здавались йому можливими союзниками в боротьбі за свободу України. При цьому мета аж ніяк не освячувала для нього всіх засобів. Жадній з чужинецьких редакцій та установ, з якими він співпрацював, не могло спасті на думку

використати цю лицарську людину для нелицарських завдань. Навіть пригодницька риса в її характері мала в собі щось шляхетне; людяність і готовість допомогти виявляв він навіть щодо політичних противників.

Микола Ковалевський думав — принаймні в останні роки свого життя — надто реалістично, щоб робити собі ілюзій щодо розвитку подій у Східній Європі. Але він не належав і до тих, які в ім'я все ще палко жадають мети були б готові штовхнути людство в нове нещастя. За кілька місяців перед своєю смертю він писав мені 7 травня 1957 року, в листі з Інсбруку: «В довгі зимові дні, лежавши в санаторії, я мав досить часу, щоб передумати мое минуле. Іноді мені здавалося, що я, мабуть, не зробив правильно, коли покинув 1920 року мою батьківщину і подався в країни західної цивілізації. Можливо, що все ж таки я ще міг би щось зробити для моєї батьківщини, залишаючись на місці. І ця думка сповнювала мене болем. Але потім передо мною ставали образи моїх друзів, що стали жертвою советсько-російського терору. Така доля спіткала б і мене. Моєю глибокою надією лишається те, що не війна, а зміни, які почалися тепер на Сході, приведуть мій народ до свободи».

Коли після тяжкої операції він це писав, відчував над собою тіні смерти. У віці неповних 66 літ він помер восени того самого року.

Іммануель Бірнбах

ЧАСТИНА I

Напередодні
(1905-1917)

РОЗДІЛ I

1. НА ЧЕРНІГІВСЬКИХ ХУТОРАХ

1. Над Десною. 2. Хутір Іванівка і його походження. 3. Іван Ковалевський. 4. В старому млини. 5. Дід Павло і гостинці з Києва. 6. Як ми стали «інородцями». 7. Культурництво і політичні течії. 8. Початки революційного «підпілля». 9. «Дворянські гнізда». 10. Перші суперечки між «батьками» й «дітьми».

Із дрімучих Брянських лісів бере свій початок у численних лісових озерах і джерелах Десна. Від Трубчевська вона вже судоходна, і маленькі пароплави минають густі ліси Глухівщини і крути береги Сіверянщины, на яких стояла за Гетьманщини міцна твердиня в Новгород-Сіверському. Після цього Десна робить велике коліно коло старого козацького містечка Коропа, протікає Королевщину коло старовинного, розбудованого гетьманом Мазепою Рижловського монастиря, до пливає майже до колишнього сотенного міста Сосниці, розташованого в густих соснових лісах, приймає до себе з лівого боку коло села Велике Устє води Сейму і від цього пункту робиться вже значно ширшою й тече далі на південний захід до великого торговельного містечка Макошино. На пів дороги між Великим Устем і Макошином лісові масиви українського Полісся стають рідшими і щораз частіше переходят у степи. Тут же до Десни впадає цілий ряд невеликих, часом багатоводних річок. Старе русло Десни майже висохло. Над цим старим руслом стоять руїни забутого всіми монастиря, який може походити з епохи Чернігівського Князівства.

Колись перед віками Десна повернула тут свій напрямок і силою своїх хвиль пробила нове русло на південь.

Урочище Баримка на правому березі Десни з чудовими лісовими озерами було завше пристановищем для всякої дичини і улюбленим місцем для диких качок. Тут же із Сосницьких лісів впадає до Десни маленька річка Чепелиха. Від самого В'юнища, старого козацького села, про яке не раз згадував Тарас Шевченко в своїх історичних поемах, тягнеться вздовж Чепелихи хутори. Тут теж був колись великий хутір Іванівка, дарований гетьманом Богданом Хмельницьким генеральному осавулові Війська Запорізького Іванові Ковалевському. Цей Іван Ковалевський був властиво-керівником закордонної політики уряду Хмельницького. Він провадив політичні переговори з Семигородським князем Ракочієм, щоб відповідно приготувати похід проти Польщі і запевнити впливи Гетьманщини в Галицькій області, що межує з Угорщиною. Коли на-тиск Москви після Переяславського тракту ставав щораз сильнішим, гетьман Богдан вислав свого генерального осавула на переговори із шведським королем Карлом Густавом.

Один із його синів Тома Ковалевський належав до близьчого оточення гетьмана Івана Мазепи і був «знатним товарищем». Після катастрофи під Полтавою родина ця поділилась, частина під впливом царських репресій покинула Чернігівщину і оселилася на Харківщині. Коло Сосниці залишилось кілька хуторів різних нащадків чернігівської лінії Ковалевських. Із бігом часу з великої фортуни залишились родинні наділі по 500-600 десятин, а основний хутір Іванівка навіть і стільки не мав. Стара хата стояла на високому горбку над Чепелиху, оточена рядом струнких тополь і великим садом. До цього хутора належав теж ліс «Нестренко» з великим озером Соколиним.

Господарка на цьому хуторі не була складна. Орної землі було небагато. Натомість багато було сіножатей

і городини. Крім того, на Чепелисі був невеличкий млин, до якого з'їздилися з навколошніх сіл селяне молоти свое зерно: із Малого Устя, з Чащів, Слобідки та з велико-козацького села Баба. Душею всіх селян був мірошник Лехвір. Увечорі він розкладав коло млина багаття і варив вечерю, найчастіше з дрібної риби, яку зловив в Чепелисі. Коло багаття збиралось селянське товариство і кожний оповідав про новини із своєї околиці. І так мірошник Лехвір був якби живою газетою цілої Сосницької околиці і мав найсвіжіші інформації з місцевого життя. Лехвір був із натури завше оптимістично настроений. На цей його настрій мабуть найбільше впливало те, що люди звозили до нього збіжжя — це українське золото, і він мимоволі бачив життя з цієї позитивної сторони. Невеликого зросту, кремезний, з великою, завше скуювджену бородою й маленькими лисячими очима, напів прикритими густими бровами, він для кожного знаходив сказати щось цікаве і підбадьорюче. Я часто малим хлопцем приеднувався вечорами до селянського товариства і чекав нетерпляче, коли Лехвір візьме свою велику дерев'яну ложку, щоб спробувати з великого казана, як смакує юшка. Це був знак, що можна буде зараз і мені її спробувати. Темними осінніми вечорами багаття освітлювало стару будову млина й дерева над Чепелихою і надавало їм фантастичних контурів. Довкола сиділи різні люди, що день, то нові, з різних осель і балакали між собою — одні північним діялектом Полісся з дифтонгами, а другі старавинною говіркою, що залишилася ще з часів Гетьманщини. Цими вечорами часто приходив також старий уже дід Павло Палащенко — заможний селянин, що мав велику родину і часто допомагав нам у господарюванні. Цей дід Павло мав у собі щось таємниче для мене. Раз на рік, приблизно в червні місяці, йшов він пішки на «проощу» до Києва і, прощаючись, казав мені: — «Прийду в другу неділю і принесу тобі гостинця з Києва». Я завше чекав на поворот діда Павла, а в той

день, коли він мав вернути, я виходив далеко за хутрі, щоб його зустрінути. Дід Павло повертається завше точно на той день, коли казав, хоч дуже втомлений, але з радісною усмішкою шукав у своїй великій торбині за призначенням мені гостинцем і я не міг дочекатися, коли він уже цей гостинець знайде. Тоді він виймав урочисто маленький перстень із написом «Великому-чениця Варвара», або щось подібне і настромляв мені на палець, кажучи: — «Це з Лаври». Дід Павло мав кількох дорослих синів. Вони часто всі приходили до нас, і ми довго розмовляли про різні справи, доступні нашій хлоп'ячій свідомості.

У нашій хаті в найбільшій кімнаті, яка була їдаліннею, стояв у кутку старовинний кіот. На ньому висів потемнілий образ Чудотворної Матері Божої Макошинської, а в маленькій шухлядині під цим образом переховувались старі родинні папери. Одного разу мій старший брат Кирило вийняв і розгорнув пожовклі листи, списані старим письмом і прикрашені старовинними печатками. Потім він обережно зложив їх і склав назад до шухляди. Я не міг докладно прочитати старовинного письма, а зрозумів тільки, що це грамоти, що походять ще з XVI й XVII століття. Там же переховувалося перше видання Шевченкового «Кобзаря», друкованого ярижкою. Напочатку я боявся брати Кобзаря, бо думав, що це якася свята книжка, але потім моя сестра Клавдія раз прочитала мені з Кобзаря уривки з «Гайдамаків» і це мене дуже зацікавило. Тоді я брав частіше «Кобзаря», щоб читати.

Ми ходили часто пішки до Сосниці. Дорога вела через розлогі луги; серед яких був невеликий дубовий ліс, що належав до нашого хутора. В цьому лісі стояв височезний старий дуб, що ніби панував над цілою околицею. Тому ця дорога називалася «на дуба». Під цим дубом ми часто відпочивали, а селяни із сусідніх хуторів оповідали нам, що цей дуб має вже кілька сот років, тобто бачив також часи Гетьманщини, а може й часи татар-

ського лихоліття. В Сосниці мешкав наш дядько Митрофан Сильвестрович Ковалевський. Довгий час він займав різні виборні посади, а потім був головою земської управи. Він був досить діяльний чоловік. Не дивлячись на різні перешкоди, він побудував гімназію, повітовий шпиталь і Народний дім, де містилось місцеве Культурно-освітнє товариство і Добровільна пожежна дружина. В ті часи (1900-1906) громадське життя повіту концентрувалося власне в цій Добровільній пожежній дружині. Це була єдина громадська організація толерована владою. Під час революції 1905 року, коли прийшли різні «вольності», в Сосниці зорганізувалась перша «Просвіта», що власне примістилася в Народнім домі. Діяльність цієї «Просвіти» мала характер виключно культурно-освітній. Від часу до часу «Просвіта» виставляла на сцені Народнього дому драми, комедії і мелодрами старого українського репертуару. Цій культурній роботі протегував мій дядько, хоч і займав досить видатне становище спочатку Сосницького, а потім Чернігівського «предводителя дворянства». Коли настала реакція і тодішній прем'єр-міністер Столипін відомим циркуляром про «іннородчеські організації», розв'язав «Просвіти», мій дядько, якому тоді було під 70 років, був тим сильно обурений. Пригадую, як одного дня ми прийшли до нього (батько мій помер наприкінці минулого століття і повітові «дворянські» збори визначили дядька за нашого опікуна); у нього застали кількох «просвітян» що провадили жваву розмову про розв'язання «просвіти»: «Так що, Митрофане Сильвестровичу, нам тепер навіть Шевченка не вільно декламувати публічно, ані «Назара Стодолю» виставляти на сцені, бо ми інородці». Обурення Митрофана Сильвестровича не мало кінця й краю він увесь був червоний і врешті наказав принести телеграфний блянкет і написав телеграму до царя, подаючись на знак протесту до демісії яко чернігівський «предводитель дворянства».

Цей «інородчеський» циркуляр Столипіна був великим ударом по українському культурному рухові. Наслідки його відчувалися тим більше, що український національний рух не мав ще ширшої політичної бази. Свідомих українців в повіті можна було порахувати на пальцях. Навіть після так званих «вольностей», які принесла революція 1905 року, політичне життя було цілком під впливом російських, або як тоді казали, общеруських політичних партій. Соціально-умірковані елементи знаходили спільну мову з «октябристами», значна частина української інтелігенції демократично-го напрямку працювала в рамках кадетської партії Мілюкова, маніфестуючи там автономістичні прагнення України, молодше і більш радикально зформоване по-коління йшло працювати до партії соціалістів-революціонерів або соціал-демократів. Стара українська інтелігенція стояла на тім становищі, що «ми ще не дозріли до політичної самостійності», «ми ще довго мусимо працювати над піднесенням української культури» і т. д. Тому вся праця свідомих українських одиниць мала чисто культурницький характер, це була так звана теза «співочих товариств» і аматорських вистав. Вершком національного досягнення було урядження українського концерту, а відкриття української книгарні було подією, про яку довго ще говорили в повіті. Ця атмосфера мирної культурницької роботи панувала теж і в нашім повіті. Від часу до часу приїздила українська артистична трупа, що давала ряд вистав, починаючи з традиційної «Наталки Полтавки», а кінчаючи «Суєтою», «Савою Чалим» або «Жидівкою Вихресткою».

Брак політичної організації тодішнього українства бив просто в очі: адже довкола були українські села з їх соціальними і політичними потребами, були часто свідомі своїх зусиль селяни, які знали, чого хотять і для яких розв'язання української справи поєднувалося з необхідними соціальними реформами. Була й інтелігенція, що могла зформулювати ці політичні і соціальні

ні прагнення народніх мас. Отже, були всі елементи для поширення політичної бази українського руху. Ця стихійна сила українства відчувалася на кожнім кроці: не було однак ще тієї іскри, яка народню енергію скерувала б в українське річище. Пов'язаність так званих «панських» родин із народними масами в окремих випадках була досить велика. На хуторах і в маєтках часто можна було зустрінути «паничів», які не вміли навіть говорити по-російськи. Щоправда, соціальні протиріччя між малоземельною селянською масою і «панами» були досить великі. Кожне оживлення народних прагнень було тривожним сигналом для поміщицької інтелігенції, яка хоч і відчуvalа інстинктивно свій близький кінець, все ж цупко трималася за свої соціальні привілеї. Це відкидало цю панівну верству нащадків колишньої старшини до реакційного російського табору. Тільки окремі одиниці з цієї верстви відчували неухильність історичного процесу і намагалися увійти як активний чинник у цей процес. Але це були тільки одиниці, і тому власне консервативні українські елементи, які могли б за інших обставин відограти в українськім відродженні свою нормальну функцію, опинилися в таборі ворогів українського відродження. Таким був відомий видавець «Кievляніна» Піхно, таким був відомий реакційний діяч і член Державної Думи Анатолій Савенко, — обидва вони були типові представники поміщицької верстви. Так званий третій стан, тобто працівники земств і трудова інтелігенція різних категорій (агрономи, лікарі, адвокати, вищі й нижчі урядовці) були занадто під впливом російських поступових і революційних партій, щоб відограти роль того організуючого чинника, який міг би очолити боротьбу українських мас. І так як консервативні українські елементи лучились з російськими, так само радикальні ліві групи вливалися безкритично до російських соціалістичних або ліберальних партій. В той спосіб постала на Україні так звана соціал-демократична «Спілка» з

Кіріенком на чолі, яку можна вважати за пропотласта пізнішої советської національної політики на Україні. Вона зберігала українську форму, використовувала українську мову для пропаганди в народі єдиної «общерусской» ідеології. Ця «Спілка» була точно розбудована за принципом, який проголосив пізніше Ленін: національна формаю і російська змістом. Щоправда, Ленін казав інакше: культура мусить бути національна формаю, а комуністична змістом, але такі вирази, як «комуністична» або «советська», давно вже стали синонімом російської єдності.

Молоде покоління, яке пережило бурхливі події революції 1905 року, блукало ще на бездоріжжі та інстинктом шукало виходу на ширший шлях визвольної боротьби. Культурницька праця в рамках «співочих товариств» і аматорських вистав не задоволяла цієї молоді. Полум'я революційної бурі штовхало її на шукання шляхів до активної боротьби. На цьому тлі з'являлися цілком стихійно українські гуртки молоді, які самі шукали розв'язання трудних ідеологічних проблем сучасності. Від старшого покоління ця молодь не знаходила відповіді на питання, які її мучили. Поради, які давала стара українська громада — займатися культурницею роботою, організувати аматорські вистави, плекати українську мову і народні звичаї — все це було надто вузьке і не відповідало бурхливому темпові політичної і соціальної перебудови, чого початки переживала Україна. У зв'язку з цим створилася для молоді ситуація, трохи дивна: не знаходячи відповіді на свої прагнення в рамках тодішнього українського громадського життя, молодь шукала цієї відповіді в чужих зразках і мимоволі підпадала під вплив російської революційної романтики. Це загрожувало зірванням з українським традиціоналізмом, і в наслідок могло принести збільшення асиміляційних впливів російських панівних груп.

Свідомі одиниці, передбачаючи цю небезпеку, старались надати численним в ці часи нелегальним гурткам молоді наскрізь український характер і пов'язати ідеологічну працю з політичними і соціальними вимогами українського народу. В цих обставинах постав навіть у такому глухому повіті, як Сосницький, гурток української молоді, що складався з молодих селян, ремісників, як також із молоді інших соціальних верств. Освідомна праця цього гуртка полягала не тільки в спільнотих читаннях «Кобзаря», але також і в дискусіях на тему автономії України, як також на актуальну тоді тему земельної реформи. Діяльність цього гуртка скоро захопила майже всі великі села і містечка повіту. Особливе зацікавлення викликали початки української кооперації; в цьому новому русі економічної самооборони молодь бачила новий етап боротьби за кращу будущину України. Діяльність гуртка була особливо жвавою в період літніх ферій, коли з'їжджалися гімназіяльна й університетська молодь. Із різних кінців Російської Імперії приїздили молоді студенти, що привозили різні новини, а також нові книжки і часом нелегальні відозви. Центром цього руху серед української молоді був один бідний швець, який мав також прізвище, відповідне до його праці: він називався Пилип Іванович Швецов. У його маленькій хаті раз на тиждень збиралася молодь, а сам господар, хоч і не був уже молодий, умів підтримувати з молоддю щирій зв'язок і провадити розмови в такім напрямку і в такій формі, що відповідали інтересам молоді. Пилип Іванович Швецов був у кругах молоді може найпопулярнішою постаттю. Він завше знаходив не тільки потрібні слова й думки, але і відповідний тон у розмовах з молоддю. У нього теж можна було знайти найновіші українські і російські видання, які потім переходили з рук до рук. Він не належав до жадної партії, зате мав численні зв'язки з поступовими українськими й російськими групами. Це давало йому змогу, заховуючи повну незалежність

своєї позиції, тримати руку на пульсі життя і бути в курсі політичного розвитку. Культурна праця цього шевця стояла в різкому контрасті до пасивності людей із так званих «кращих кругів».

Із кого складалися ці «кращі круги»? Це були насамперед поміщицькі родини, які сиділи в своїх «дворянських гніздах» — по маєтках і хуторах — і творили головну підставу так званої інтелігенції. Завдяки упривілейованому становищу, ці дворянські родини мали змогу виховувати своїх дітей по вищих школах у Києві або в Москві і провадити порівняно безтурботне життя, яке інколи переривалося турботами з причини невро-жаю, викликаного засухою або іншими кліматичними умовами. Більшість цих родин не проявляла великого зацікавлення народнім життям, і тільки революційні події 1905 року поставили перед цією упривілейованою верствою питання дальнішого існування. На хуторах і в маєтках протікало життя одноманітно, віками утвореними шляхами, без спеціальних духових інтересів. Можна було б цю групу поділити на дві нерівні частини. В той час, коли більшість загрузла в пасивному оточенні і виповнювала своє життя матеріальними турботами та полюванням або грою в карти, менша частина цієї верстви переймалась «ідеями часу» і видавала з-поміж себе діяльних людей на політичному й громадському терені. Але і в цій меншій частині «дворянських гнізд» рівень суспільних заінтересувань не виходив поза межі читання «Русских Ведомостей», «Русского Богатства» і дискусіями про справи порушені, в тісному колі. Про те, щоб заступники цієї поступової частини «дворянських гнізд» виступили активно чи то на земських зборах, чи навіть на ширшій громадській арені, не було мови. В цих поступових «дворянських гніздах» панував настрій легкого пессімізму і скептицизму, щодо виглядів політичної боротьби за поширення народніх прав і за реформу політичного й суспільного устрою

Одночасно з різкою критикою сучасних порядків, представники цієї поступової інтелігенції виявляли велику дозу критицизму щодо здатності самого народу і до його зрілості й підготовленості до політичного життя.

Як типовий приклад цього наставлення, можу пригадати моїх сусідів, що, як і ми, мешкали на невеличкому хуторі вздовж Чепелихи. Це були мої троюрідні брати. Один із них був відомим лікарем із величезною практикою. Він відкидав різні пропозиції зайняти посаду в Сосниці, в Чернігові чи в Києві, хоч цих пропозицій діставав чимало. Це він робив тому, що, як сам казав, не хотів бути «лікарем-чиновником» і що виконання свого лікарського обов'язку розумів інакше, а саме — в постійному контакті з народом і в подачі йому лікарської допомоги там, де він найбільше цього потребує. До нього на хутір з'їжджалася маса хорих. Тільки після довгих намовлянь прийняв він посаду земського лікаря в Макошині. Його брат Микола Павлович Ковалевський був талановитий адвокат, який грав досить визначну роль в громадському житті в повіті. Він часто їздив в адвокатських справах до Києва, де виступав в різних процесах у Київській Судовій Палаті. Третім членом цієї родини була Олена Павловна Ковалевська, яка дісталася освіту у Франції і викладала французьку мову в Сосницькій гімназії. Вони регулярно діставали «Русское Богатство» та інші цікаві видання того часу і часто можна було почути в їх хаті цікаві розмови й дискусії, які розкривали ідеологічне життя поступової частини «дворянських гнізд». Інколи приходили теж українські видання з Києва і Львова, але дуже рідко. Натомість можна було знайти комплекти «Київської Старини» і давніші видання «Кобзаря», твори Куліша, Марка Вовчка, Стороженка і т. д. Розмови й дискусії відбувалися головним чином увечорі, коли всі збиралися коло столу, де кипів-шумів самовар. Мати моїх троюрідних братів Варвара Семенівна уміла надати цим домашнім сходинам (на яких часто приходили із сусідніх

сіл і хуторів лікарі, учителі народні і земські діячі) за-тишний і щирий характер. Варвара Семенівна походила з роду Крестинських; з якого теж вийшов пізніший советський дипломат Крестинський, що загинув як опозиціонер у 1937 році в Москві. Хоч я був тоді ще зовсім молодий хлопець, але прислухався дуже уважно до цих розмов. Пам'ятаю одного вечора розмова точилася про Русско-Японську війну, що саме тоді закінчилася поразкою в Манджурії. Хтось із присутніх згадав, що генерал Ліневич, верховний головнокомандуючий, що заступив генерала Куропаткіна перед самим закінченням війни, є чернігівець і походить із села Чорнотичі Сосницького повіту. Притадували також деяких чернігівців, що загинули в кривавих боях у Манджурії. Хоч ця війна відбувалася десь далеко, за кілька тисяч кілометрів, проте всі відчували наслідки її досить близько. І ось тоді висловив свою думку мій кузен лікар Володимир Павлович, який увесь час мовчав. Із сильним огірченням говорив він про причини нечуваної поразки під Цусимою, в Порт-Артурі і в Манджурії. Головна причина цих поразок була, на його думку, в тому, що військове міністерство й інтендантура були продажні, брали хабарі при постачанні до армії, розкрадали майно, а солдатам давали гниле взуття, погано сконструйовані гармати, замало набоїв і недостатню їжу. В атмосфері загальної деморалізації гинули цілі батальйони, позбавлені військового спорядження і набоїв, як безцільна жертва загального, морального і політичного, розкладу Росії. Ця увага про розкрадання народного добра і про здеморалізованість тодішнього державного і земського апарату зробила своє враження. В дальших розмовах почали наводити приклади нових багатіїв, які власне збагатіли, беручи хабарі, а то й просто розкрадаючи інтенданцькі склади.

Іншим разом, як пригадую, йшла мова про автономію України. Тема ця була порушена молодим гімна-

зійним учителем, що був недавно призначений до Сосниці і був свідомим українцем. Обидва мої кузени, лікар і адвокат, скептично усміхнулися, коли молодий учитель оповідав про автономістичні вимоги української інтелігенції в Києві, проголошені на виборчих зборах до першої Державної Думи, де кандидатом був виставлений відомий український діяч Федір Павлович Матушевський.

— Що дасть Україні автономія? — почав висловлювати свої думки Володимир Павлович. — От бачите, у нас у повітовому Земстві майже всі члени Земської Управи крадуть. Ось тепер Ніколай Петрович (один із земських діячів) земською фарбою покрасив свою хату. I так кожний намагається присмоктатись до «общественного пірога» — один уриває від цього «пірога» більший шмат, другий менший, але кожний намагається щось відірвати для себе. Так само діється і в Чернігові в Губерніяльньому Земстві, а буде проголошена автономія України, то присмоктуться люди до ще більшого «общественного пірога» і будуть красти, а народ буде бідувати, як і раніше бідував. Не в тім лежить суть справи. Треба підняти народні маси на вищий культурний рівень, розігнати псевдополітиків і псевдоінтелігентів та злодіїв, щоб не мали доступу до народних справ, і тоді, після цього внутрішнього оновлення, право на автономію здійсниться само собою, як логічний висновок історичного процесу.

Цим словам моого кузена лікаря притакував і його брат адвокат, який з рації своєї адвокатської практики добре знав і земських діячів у повіті та в губернії, і моральний стан селянських мас, і рівень громадської свідомості інтелігенції. Пізніше в 1917 році, коли вибухла в Росії революція і Президія Української Центральної Ради з проф. Михайлом Грушевським на чолі обміркувала запропонований Володимиром Винниченком текст Першого Універсалу, стався такий несподіваний

епізод. Винниченко читав свій проект Універсалу, що був досить довгий. Михайло Грушевський перебирає, як звичайно, свою срібну бороду, уважно слухаючи. Коло нього сидів Сергій Олександрович Єфремов і з напруженням слідкував за кожним словом Винниченківського тексту, роблячи в нотесі деякі помітки. Все йшло добре аж до політичного висновку Першого Універсалу, в якому проголошувалася автономія України. Не встиг Винниченко прочитати чудові слова — «від нині Україна стає автономною Державою» —, як Сергій Олександрович Єфремов різко запротестував проти цієї форми проголошення автономії. Пам'ятаю, як я був здивований цим протестом Сергія Єфремова. Проф. Грушевський стривожено подивився на Єфремова, а Винниченко немов завмер у мовчанні. І тоді Сергій Олександрович Єфремов виголосив незвичайно гарну і глибоко змістову промову, в якій доводив, що наш народ ще не дозрів до автономного ладу і що в цих обставинах автономія може принести Україні нові потрясення, з яких дуже тяжко буде вийти українському народові переможцем, бо... і тут почав приточувати майже ті самі аргументи, які я колись почув від свого старшого кузена лікаря на хуторі. Цей епізод із історії Української Центральної Ради, про який пізніше розкажу докладніше, пригадав я тепер тому, що між скептичними розважаннями про автономію України, які я чув на маленькому хуторі над Чепелиху, і драматичною промовою одного з найбільш передових і глибоких інтелігентів України — Сергія Єфремова є безумовно внутрішній зв'язок.

Ми, молоді, не задумувалися багато над питанням, чи наш народ дозрів до політичної і соціальної передбудови України. На наше почуття і на наші думки тиснув величезний тягар, що немов тяжкий могильний камінь, прикривав народні маси, не даючи їм можливості розвинути їх природні сили. Для нас було ясно, що спочат-

ку треба усунути цей тягар із України, а тоді створити такі умови, які сприяли б культурному і моральному відродженню України, як також відродженню господарського добробуту народніх мас. У цьому може лежала різниця між світоглядом старшого і молодшого українських поколінь, яка ще не раз, як побачимо далі, буде доводити до конфлікту між «батьками і дітьми».

РОЗДІЛ · II

ЧЕРНІГІВ

1. В дворянському пансіоні.
2. Чернігівська гімназія.
3. Іл'я Шраг і політичні процеси.
4. Український гурток.
5. У Михайла Коцюбинського.
6. Російські нігілісти, Карл Маркс і «общерусская культура».
7. Наші сумніви.
8. Будучий секретар Сталіна.
9. Українська молодь проти російського нігілізму.
10. Два обличчя українського революціонера.
11. Тінь Чернишевського в Чернігові.
12. Перша літературна дискусія.
13. Потомки чернігівських бояр.
14. Софія Іванівна Масютина і її «політичний салон».
15. Українці мрійники і українці-позитивісти.
16. Жидівський погром у Чернігові.
17. Чобіт Петра I і гетьманська минувшина.
18. Гамалія.

У 1905 році, коли мені було 14 років, мати відвезла мене до Чернігова, і я був прийнятий до так званого дворянського пансіону, у якому пробув 4 роки. Так почався новий розділ у моїм житті.

У 1904 році губерніяльні збори чернігівських дворян, під проводом відомого кадетського діяча і члена першої Державної Думи Муханова, постановили заложити в Чернігові пансіон для дітей дворянських родин Чернігівщини, що вчилися в гімназії або в реальній школі. Для цього були асигновані відповідні кошти, і на великій площі коло старовинного чернігівського собору, з його оригінальними золотими вежами, став скоро великий двоповерховий будинок із цілим комплексом менших будинків, у якім вміщений був дворянський пансіон. Будинок був дуже гарний, із так званої київської цегли жовтавого кольору. Через великі вікна дохо-

дило в просторі залі багато світла і надавало всім кімнатам багато життя. Пансіон був поділений на чотири відділи, мав велику залю для театральних вистав і концертів і гарно уряджену ідальну. Велике подвір'я пансіону було огорожене парканом і виходило на старі Чернігівські вали-укріплення, на яких стояли старовинні гармати з часів гетьмана Мазепи. Недалечко, близче до крутого берега Десни, стояв білосніжний, зеленим дахом критий, так званий «дім Мазепи», у якому був уміщений історичний архів Чернігівщини. Ця палата гетьмана Мазепи була побудована в стилі «барокко» і, розуміється, впадала в очі на тлі досить примітивних будівель, поставлених за всіма правилами провінційної російської архітектури. З Чернігівського валу відкривався чудовий краєвид на Десну і на задеснянські степи. Трохи далі за собором стояв будинок гімназії, а за бульваром були уміщені в досить гарних будинках жіноча гімназія і реальна школа.

Із тодішніх керівників чернігівського дворянства найвидатнішим був Муханов, який відігравав значну роль в проводі кадетської партії. Видатним діячем був також Олексій Олексійович Свечін, про якого говорили пошепки, що він був нешлюбним сином Олександра II. Виступи Свечіна на дворянських зборах були завше дуже відважні, як на ті часи. З цієї групи чернігівських дворян вийшов також відомий ліберальний діяч Петрункевич, який пізніше відігравав значну роль в Державній Думі, як депутат від Тверської губернії, куди він мусів був переїхати з Чернігівщини через переслідування влади. Таку саму ліберальну лінію провадив Рачинський, великий дідич із Козелецького повіту. Ці опозиційні настрої чернігівського дворянства відбилися, розуміється, і на характері дворянського пансіону. Його організатором і першим директором був призначений порівняно молодий російський педагог Микола Юхимович Холодковський. Батько його займав якесь високе становище в судівництві, і це

давало йому підпору при поборюванні різних перешкод під час організації пансіону. Холодковський впровадив, як тоді казали, англійську систему виховання, тобто головний натиск покладений був на те, щоб виховувати у молоді незалежність думки і довір'я до своїх власних сил. Крім того, була звернена велика увага на спортувальну сторону виховання.

Коли мати привела мене до пансіону і потім по розмові з директором покинула мене самого, мені стало трохи не по собі. Микола Юхимович Холодковський взяв мене за руку і повів до свого кабінету. З одної шафи вийняв велику грубу книжку — енциклопедію — і, сміючись до мене, сказав:

— «Ну, ось побачимо чи твоє ім'я теж є в енциклопедії.» Сказавши це, він почав перегортати грубий том, аж нарешті затримався і, звертаючись до мене, казав далі підбадьорюючи:

— «Ну, от бачим, то багато було Ковалевських. I почав вичитувати короткі замітки про Максима Ковалевського, про Евграфа Ковалевського, про Софію Ковалевську і т. д. А на закінчення казав до мене: — «От, як ти будеш добре вчитись, то теж станеш відомим і мусиш заслужити місце в цій грубій книжці» — і, сміючись, передав мене до вихователя першого відділу, який запровадив мене на мое місце в читальні, де ми мали вчитись і читати, показав мій стіл і мої книжки. Коли ми ввійшли до кімнати зайняття, всі хлопці були на місці. Почалися перші знайомства. Мій сусід, білявий хлопчик, називався Суворов, інші хлопці чомусь дражнили його фельдмаршалом, хоч він не був із роду відомого російського полководця. Цей Вася Суворов за советських часів зробив маленьку кар'єру в Червоній Армії і в 1938 році був генерал-майором і комендантом міста Москви. Його родина походила з північної Чернігівщини із Суража, а батько був якимсь урядовцем. Другим моїм сусідом був учень

реальної школи Константинів. Він зачитувався історичними книжками і не раз казав і мені читати книжки з історії України. З інших хлопців пригадую братів Шрамченків, які не вміли як слід говорити по-російськи, хоч їх батько був не то губернатором, не то віце-губернатором в якійсь російській губернії. Вони часто збирали всіх хлопців співати українських пісень. Пригадую також чотирьох братів Метельських з Нового Млина. Вони мали там великий, гарно упорядкований маєток над Сеймом. Із них тільки старший, Михайло Метельський, давав собі раду з російською мовою, а інші навіть і пізніше нею досить по-гано володіли. З Борзенського повіту походив білявий хлопчик Шаповаленко, а з Глухова — Фененко. Вони теж завше розмовляли по-українськи, а лекції російською мовою, як у нас казали, «зубрили», не завше розуміючи зміст «зазубреного» тексту. На цьому тлі з Фененком стався такий смішний інцидент. Учитель історії викликав його до відповіді, а тоді якраз ми студіювали історію старого Риму. Фененко почав досить жваво розказувати про діяльність Юлія Цезаря і про його перемоги в Галії і тріумфальний поворот до Риму, повторюючи заучений російський текст із підручника історії. Він дійшов якраз до моменту тріумфального засідання римського сенату і запнувся. Учитель історії, досить нервовий чоловік, сам українець із роду Тутковський, що дуже захоплювався історією старої Греції і Риму і кілька разів навіть їздив до Аten і до Італії, запитав:

— Ну і що сталося далі з Цезарем?

Фененко ще трохи помовчав і нарешті випалив заучене речення, з якого він забув один вираз:

— I тоді Цезар бил вибран голословно імператором...

— Як, як? — закричав професор, — як був вибраний?

Фененко повторив:

— Голословно.

Врешті вияснилось, що Фененко поплутав російські вирази і, замість сказати «єдиногласно», сказав «голословно».

Із старших пансіонерів пригадую Сашка Псьола, якого родина походила властиво з Полтавщини, але через сімейні поділи маєтків опинилася у Чернігівщині. Олександер Суков був один із найсильніших фізично пансіонерів. Він походив із Козелецького повіту і властиве його родинне прізвище було Сук, але батьки надали цьому прізвищу російську кінцівку. Він був атлетичної будови, співав басом і часто оповідав різні пригоди з полювання. Цікавим хлопцем був також Василь Чуднівський із старої козацької родини з Борзенщини. Він дуже добре вчився в реальній школі і всі пророкували йому, що буде добрым інженером. Однак, так не сталося. По закінченні реальної школи він вступив, як і мій старший брат Кирило, до Петрово-Розумовської Академії під Москвою і став агрономом, а пізніше відомим кооператором. Він оженився з донькою відомого українського діяча Іллі Шрага. Також інший хлопець Павло Вишнівський, що його чомусь усі прозвали «Сонька», став пізніше відомим кооператором і працював в московському «Союзе Потребительських общин». У пансіоні було, крім директора Холодковського, ще чотирьох виховників. Виховником наймолодшої групи, до якої належав і я, був Володимир Олександрович Гроздов. Він походив із Кавказу, здається, з Вірменії; говорив типовим кавказьким акцентом і надзвичайно добре ставився до молоді, яка його дуже любила. Жадна спортова чи інша імпреза не відбувалася без його участі. Цілі дні він проводив із нами і вмів установити відносини повного взаємного довір'я. Найголовніше, що викликало до нього особливу симпатію, було те, що він ніколи не давав молоді відчути, що він виховник, і завжди виходило так, що він був нашим приятелем, а не строгим виховником. У 1906 році, коли в Росії запанувала реакція, і наш

пансіон підліг цілковитій реорганізації, Володимир Олександрович Гроздов, як і директор Холодковський, був усунений, як тоді говорилось, за лібералізм. Другим виховником був Антон Антонович Степанов — молодий педагог, що походив із донських козаків. Він більше налягав на спортивну сторону виховання і часто організував далекі прогулянки в околиці Чернігова. Повною протилежністю до цих двох виховників, які дуже дбали про молодь, був досить уже старий педагог Андрій Васильович Божко. Він був членом «Союза Русского Народа», передплачував «Кievлянина», не дуже цікавився життям молоді, зате часто провадив з пансіонерами розмови, стараючись переконати їх, що монархія Романових мала благодійний вплив на народне життя. Він часто критикував розпорядження директора Холодковського і закидав йому лібералізм. Його відданість династії Романових була така велика, що одного разу він закликав нас до свого кабінету і, показуючи на «Кievлянина», запитав:

— А чи ви знаєте, що царський двір у Петербурзі виписує п'ятдесят примірників «Кievлянина»?

Його очі світились. Показуючи грубим пальцем із золотою обручкою на газету, він казав:

— Ви всі мусите читати цю газету. Це найкраща газета в світі.

Але Божко якось не мав успіху в молоді. Ми часто з нього глузували і піднімали на сміх. Тоді він сердився і кричав, але ніхто не боявся його крику. В одному йому не можна було відмовити: він мав дуже м'яке серце і ніколи не карав пансіонерів за якінебудь пропини. І що більше він кричав, то менше ми боялись. Четвертим виховником був француз Шовен, маленького росту, молодий, викладач французької мови, обов'язком якого було прищепити нам зацікавлення французькою історією і літературою. З російської мови він знов тільки декілька виразів, хоч і був одружений з росіянкою. Його розмови з нами поволі ставали дуже

цікавими, коли він нам читав і пояснював з французької хрестоматії різних французьких авторів. Старшим хлопцям він давав читати кількатомову історію французької революції Лямартена, а нам часто давав читати Віктора Гюго.

Наше спортивне виховання стояло досить високо. Наш день починається о 7-й годині ранку. Кожний з хлопців мусів обмиватися холодною водою щонайменше по пояс, а то і прийняти душ. Тоді збиралися усі на подвір'ї, ставали в ряд один за одним, попереду старші, а потім молодші і на команду діжурного вихователя, притискаючи руки до грудей, бігли один за другим довкола всіх забудовань пансіону один кілометр. Цей ранішній біг відбувався при всякій погоді. Одягнені ми були завше в так званих білих парусинках з полотна, замість тяжких гімназіяльних курток. При дальших прогулянках ми одягали пальто, але наші вихователі дбали про те, щоб пальто не було підбите футром чи ватою. Після ранішнього бігу, на який чернігівці, особливо зимою, скептично дивились, похитуючи головами, і кажучи, що в цьому пансіоні не все мусить бути в порядку, раз дітей навіть в холодну погоду змушують бігати в самих парусинках, всі збиралися в їdalyni і перед сніданком співали «Царю Небесний», після чого всі сідали за велики столи і з апетитом пили чай з молоком і їли велику кількість хліба. «Смотритель» тобто господар їdalyni — був простий селянин Олексій з села Онисимівка, що було 8 км. він Чернігова. Він завше стояв в кутку і дивився як швидко зникали гори нарізаного хліба, хитав головою, розводив руками і казав: — I куди це все дівается? — Після цього він зникав і за хвилю виносив на великих тацах свіжий хліб. Властиво Олексій був помічником нашої господині, яка провадила цілу господарку пансіону. Це була старенька жінка років під 60 і вона дуже дбала про нас. Марія Семенівна була типова росіянка і розмовляла не літературною, а народною ро-

сійською мовою, як її можна почути в Москві чи в Туслі. Ми її всі дуже любили. Вистачило, щоби вона побачила, що котрийсь із хлопців зажурився з приводу одержаної «двійки» чи з іншої причини, як Марія Семенівна зразу кликала цього хлопця до себе в невеличку кімнату коло кухні і старалася його потешити і підбадьорити. В великий шафі вона мала апетитно уставлені слоїки з варенням і коли вона бачила, що ці слова на зажуреного хлопця не досить сильно впливають, вона вживала останнього аргументу і давала йому запашного варення з малин або вишні.

Після сніданку всі ми йшли до своїх кімнат і пів години робили приготування до гімназіальних лекцій. Після восьмої години ми йшли до школи, одні до гімназії, а інші до реальної школи. Перший раз, коли я йшов до гімназії, де я був прийнятий до першої класи, мій однокласник Вася Суворов сказав мені: — Ми мусимо зайти до собору. — Чому? — здивувався я. Суворов відповів: — Знаєш, перед лекціями треба завше зайти до собору і поцілувати мощі св. Теодозія Углицького, тоді напевно все пройде в гімназії гладко. — Ми пішли до собору. Коли ми ввійшли через високий гарний портал чернігівського собору, було ще напівтемно. Де-не-де перед образами блимав світ лямпади, або горіла тоненька воскова свічка. В соборі було майже порожньо. Перед одним з образів стояли дві бабусі і молились. Панувала тиша і наші кроки відбивались об мармурові плити. В правому кутку лежали золотими ризами прикриті в срібній рамці мощі св. Теодозія. Над ними висіла велика лямпада, а довкола стояли великі підсвічники, в яких горіло багато свічок. Вася Суворов заученим рухом став на одно коліно, перехрестився, потім встав і поцілував раку мощей. Я зробив те саме. Після цього Вася Суворов зіткнув з полегшенням і сказав: — Ну, тепер все буде добре, — і ми пішли до гімназії.

Заняття в гімназії починали о пів до 9-ої години. Коли ми ввійшли до довгого коридору, в якому були розміщені різні кляси, там кипіло життя. Я аж затримався на хвильку, коли побачив таку масу хлопців, бо нас в пансіоні не було й 50, а тут, як я прикинув на око, було щонайменше від 200 до 300 хлопців різного віку. Ми ввійшли до нашої кляси, яка називалася «перша А», швиденько зложили в парті наші книжки і зшитки і не встигли ще познайомитись з новими товарищами, як залунав дзвоник. Треба було йти до великої залі, де всі учні збиралися на молитву. Коли ми вишикувались в рядах, вийшов директор гімназії Марков. Це був високий і кремезний чоловік з сивим волоссям і орлиним носом. Він тримав у руках велику книгу і дивився з-під окулярів коли всі зайдуть своє місце. Нарешті все заспокоїлось і на знак поданий інспектором всі проспівали (а ми з дворянського пансіону вже другий раз) «Царю Небесний», а потім «Спаси Господи». Після цього директор Марков, одкриваючи велику книгу, звернувся до учнів з промовою. — Найважнішим в житті людини є гігіена — казав він. — Треба дбати про здоров'я і про чистоту. Особливо часто діти і молоді хлопці хворіють на занечищення носогорла. В повітрі в нашому оточенні є багато мікробів, які нас можуть заразити. Багато мікробів ми вдихуємо і часто від цього виникають хвороби носогорла. — Далі він ужив виразу, що його я не зовсім зрозумів — «аденоїди», і казав, що це найстрашніша хвороба носогорла. Тоді він почав читати з великої книги різні поради. Одну пораду я запам'ятав по сьогоднішній день: — Коли я хочу наліяти собі води до шклянки, щоб випити, треба тримати шклянку можливо нижче, щоб струя води текла зверху вниз можливо довше. Тоді ця вода, на думку директора, очищується саме від мікробів і нас не чекають жадні прикроці. Учні, як я потім побачив, сильно глузували з директора Маркова за його поради і особливо тому, що читання по-

рад з великої книги відбувалося цілий рік і цілий рік директор переконував учнів про небезпеку «аденоїдів». Після цього учні йшли до своїх класів, і починалися лекції.

Нас «дворян» було в кожній класі по 4-5 душ. Ми сиділи на окремих партах і наші білі парусинки відрізнялися на тлі темносірих уніформ решти учнів. Наші товариші ставилися до нас трохи з погордою, трохи з насмішкою, трохи з респектом. З погордою тому, що в нас бачили упривілейованих, яким краще живеться. З насмішкою тому, що не кожний міг зрозуміти причини цих дворянських привілеїв, а з респектом тому, що всі пансьонери трималися мідно один одного, дружно брали в оборону, коли з котрим що трапилось, а саме головне, — в місті відомо було, що ми маємо в пансьоні і сцену для вистав і велику гарну бібліотеку і спортивні приладдя, а навіть два великі човни на Десні. Щоденне товарищування проламало, однак, критицизм учнівської маси і за пару місяців ми вже заприязнилися з нашими товаришами по класі. А були там цікаві хлопці, з якими приемно було товарищувати. Це були переважно сини чернігівських інтелігентів. В нашій класі учився Микола Шраг, син відомого адвоката й українського діяча Іллі Шрага, який часто виступав оборонцем в політичних процесах в чернігівському суді проти українських селян. Пам'ятаю як за намовою Миколи Шрага (я був тоді, здається, в третій чи четвертій класі) ми пішли на процес одного селянина, якого обвинувачували в тім, що він був членом баптистської секти. Це був молодий селянин з білявим волоссям і з надзвичайно цікавим обличчям, яке відбивало природжену інтелігенцію і внутрішні ідейні переживання. На запитання голови суду селянин демонстративно заявив, що він не розуміє по-російськи. Голова суду розвів безпорадно руками, а оборонець Ілля Шраг подав репліку, в якій заявив, що процес може відбуватися тільки за посередництвом

перекладача і на цій підставі домагався відкласти процес. Промова Шрага була коротка, але дуже виразна і переконлива. Між іншим він заявив, що в українських місцевостях суд мусить відбуватися українською мовою, а в усікім разі українська мова мусить бути допущена до вживання в державних і публічних установах. Після цієї промови Шраг голова суду ще раз звернувся з запитанням до підсудного селянина. Але і цим разом селянин уперто стояв на своїм і казав, що він може давати свої відповіді тільки українською мовою. Після цього засідання суду було перерване і я бачив, як старий Шраг схилився до селянина і, посміхаючись, підбадьорював його. Ми вийшли непомітно з понурого будинку суду і почали розмовляти про цю справу. Все це мене страшенно зацікавило. Я почував, що побачив фрагмент досі невідомого мені життя, і, хоч не все було для мене ясним, в душі повставали нові питання і нові „проблеми“.

В нашій клясі пізнав я також близьче багато інших товаришів. Я зійшовся досить близько з сином відомого чернігівського лікаря Іванова, Юрою Івановичем. Це був худорлявий хлопчик в окулярах з густим ряботинням на обличчі. Його батько був одним з лідерів кадетської партії в Чернігові і в нього часто відбувалися засідання цієї групи. Тому Юра, наслухавшись у своїй хаті про що старші розмовляли, завше приносив політичні новини і з великим апльомбом, як людина, що знає більше від нас, оповідав нам ці новинки. Хоч його батько був росіянин і Юра був вихований в російському дусі, відчував він в собі однак, може підсвідомо і стихійно, прив'язаність до України. Його мати була українка з гарним українським прізвищем Меженко. Пізніше Юра розвинувся в літературного критика і бібліографа. Він прибрав прізвище своєї мами і став після революції 1917 року одним з найкращих українських бібліографів. Памятаю як в 1919 році, коли на Україні панувала анархія і московські добро-

вольчі війська генерала Денікіна приглушили всяке життя на Україні, масово вішаючи і розстрілюючи українську інтелігенцію, Юра Меженко втік на захід України на Поділля, де перебував тоді український уряд. Але романтичні і націоналістичні гасла не дуже захоплювали його і одного дня він зник в момент, коли почався відступ денікінців з України, а з півночі надягали відділи Червоної Армії. Меженко тоді візразно став наsovets'ku платформу i потіm займав різні видатні становища в наукових інституціях УССР.

З інших товаришів моєї кляси пригадую дуже худого і завше блідого хлопчика, який носив старе козацьке прізвище Бельмас. Це був дуже інтелігентний і начитаний хлопець, з яким можна було дискутувати на різні цікаві теми. Він чудово знав літературу, російських і українських класиків, знав докладно життєписи різних письменників і був у курсі літературних новинок. Особливо цікавився він театральним мистецтвом. Його родина була дуже бідна і він жив у дуже тяжких умовах. Він завше з захопленням оповідав про прочитані книжки. Окрім групу учнів у моїй клясі становила так звана «галльорка». Це були діти з міщанських родин, головним чином з передмістя Лісковиця. Вони сиділи на задніх партах, розмовляли ні по російськи, ні по українськи, а дивною мішаниною, яка не мала жадних граматичних підстав. Спеціально пригадую дивний вираз, який я почув від цих, власне, товаришів. Коли одного дня вони зробили якийсь жарт з учителем німецької мови, щоб його роздратувати, іх запитали для чого вони це зробили. — Для раді пошутизма — була відповідь. Пізніше я переконався, що цей вираз, як і подібні йому, був дуже поширений в лексиконі напівзруссифікованої міщанської верстви в Чернігові. Але були й серед них гарні та ідейні хлопці і коли вони встрявали в якусь бійку, то перемога була завше по їх стороні. Вони теж розмовляли вдома чистою українською мовою, але вважали, що назовні

треба намагатись говорити по-російськи і з цього, власне, виходив той чернігівський «волапюк», про який я згадував. Пізніше я дуже подружився з цими хлопцями з Лісковиці. Всі вони належали до нелегальної організації української молоді, яка постала в Чернігові приблизно в 1907 році.

В нашій клясі я пізнав Генадія Імшенецького. Родина Імшенецького була адвокатська — батько Генадія був досить відомим адвокатом і належав до місцевої організації кадетів, так само як і його брат відомий адвокат у Полтаві, який був вибраний до Державної Думи. Генадій був мовчазний і вдумливий хлопець та незамінний приятель. Він теж пізніше належав до молодої громади і навіть відогравав досить значну роль як організатор. Він мав молодшого брата Валерія, який у 1917 році — йому тоді було коло 16 років — приєднався до комуністичної організації і був замордований чернігівськими селянами в селі Репки, де він хотів виголосити агітаційну промову. Потім, кілька років пізніше, коли я був у Полтаві, пізнав я старого Імшенецького, як також його сина, двоюрідного брата Генадія. Це була типова, інтелігентна родина, яка, хоч і не заперечувала свого українського походження, однак стояла на «общерусской» платформі. З моїх старших товаришів муши пригадати Сергія Устименка і Миколу Гаврилова. Обидва походили з родин земських службовців. Між ними була, однак, велика ідеологічна різниця, а тому, що, як мені здається, обидва вони мали великий вплив на чернігівську молодь, варто про них згадати трохи докладніше. Сергій Устименко був надзвичайно талановитий учень, який поза обсягом гімназіяльних студій багато читав і студіював, головним чином історію літератури, всесвітньої та української та історію України. Багато творів українських класиків він знов на пам'ять, і не тільки різні твори української літератури були йому добре відомі, але також життя і діяльність їх авторів. Він умів у досить захоплюючій

формі оповідати про старі пам'ятки української літератури, як, наприклад, про «Слово о полку Ігоревім», про різні історичні епізоди, а також про актуальні питання тодішнього українського життя. Як видатний діяч української молоді, він був заприязнений з Михайлом Коцюбинським і з багатьма іншими письменниками. В українській справі він був правдивий ерудит — з особливою увагою студіював він українську мову і був одним з найкращих знавців її серед молоді. Питомою прикметою цієї діяльності Сергія Устименка було його глибоке зрозуміння української справи, як справи всебічного визволення — національного, політичного і соціального — України. Він часто полемізував з так званими «общерускім» концепціями, полемізував влучно і в спосіб цілком переконливий, його праця мала величезне значення для усвідомлення чернігівської молоді тодішніх часів. Він був завше скромний і дуже стриманий і ніколи не підносив голосу. Коли він брав участь в дискусії і полемізував з якимсь «общерусом», то робив це з надзвичайною легкістю вислову своєї думки, приточував аргументи, проти яких найбільший поборник общерускої концепції не міг нічого сказати, а впродовж найбільш зажерливої дискусії з його обличчя не сходила лагідна усмішка, ніби він жалів свого противника, який ще не прозрів. І ця форма дискусії робила своє — Сергій Устименко переконував багатьох і чимала частина чернігівської молоді під його впливом відкидала штучну маску общерускої культури, стаючи свідомою молоддю українського народу. Сергій Устименко був одним із перших в Чернігові, що їздив до Галичини і привіз автентичні враження і відомості про стан українського життя там, на заході, і про запеклу боротьбу галицьких українців проти польського панування. Його інформації про Галичину значно поширили обрій нашої молоді, її заінтересування і світогляд. Багато теж він зробив для зближення молоді зі старшим українським поколінням.

Ніколи не забуду як Сергій Устименко запровадив мене одного дня спочатку до старого Іллі Шрага, а потім до Михайла Коцюбинського. Постать Іллі Шрага і його щирість в розмові з нами молодими хлопцями зробила на мене величезне враження. Старий Шраг розмовляв з нами так, як з рівними і дорослими людьми, і нічим не показував, що він уважає нас ще за зовсім молодих і зелених хлопців. Він розпитував докладно про наше життя, про всякі епізоди і розмова прибирала так захопливий характер, що непомітно йшов час; а на його столі лежали гори актів з різних судових процесів, які він мусів студіювати. Він терпеливо вислухував наші оповідання, давав поради, часто робив дотепні зауваження, і ми сміялися. Ця розмова із старим Шрагом сильно нас підбадьорила і ми побачили, що не тільки молодь прагне до чогось кращого, до визволення України, але що за нами є старша громада і то не тільки в Чернігові, а і по всій Україні, яка має ту саму ціль, що й ми. Також зовнішній вигляд Іллі Шрага справляв на нас імпонуюче враження. Він був високий, кремезний, майже сивий, з довгими вусами і з великими глибокими очима.

Візита наша у Михайла Коцюбинського мала трохи інший характер — великий письменник був тяжко хорий. Він мешкав у невеличкому партеровому домі, оточеному садком, і прийняв нас у їdalyni. Ми йому розказували про наше шкільне життя, а також про наші враження з деяких оповідань і новель, які ми, власне, тоді читали. Михайло Коцюбинський дуже уважно вислухувався в наші розмови так, якби хотів глибше зрозуміти ідейні переживання молоді і напрямок її думання. Він хотів відчути ритм нового життя молоді України, яка, щоправда, не вийшла ще на арену національно-політичної боротьби, але робила вже перші кроки, формуючи зміну старих молодими свіжими силами. Коли ми вийшли від Михайла Коцюбинського, я здивовано запитав Устименка: — А деж є обидва сини

Коцюбинського? — Мені було відомо, що вони теж училися в одній з Чернігівських шкіл. Сергій Устименко пояснив мені, що старший, Юрко Коцюбинський, вихований далеко від батька, не бере жадної участі в житті української молоді, і що це часто буває, що велики батьки мають «малих» синів. Пізніше я познайомився з Юрком Коцюбинським і довідався, що він належить до гуртка російської соціалістичної молоді і до української ідеї не признається, а вважає український визвольний рух «шкідливим провінціалізмом», який тільки утруднює боротьбу в «общеруському» маштабі. Дальша доля Юрка Коцюбинського відома — в час нападу російської червоної армії на Україну в 1918 році він був у Червоній Гвардії, як декоративна фігура з українським ім'ям. Пізніше він був «полпредом» УССР у Відні, а десь коло 1932 року заступником голови Совнаркому України. З цього високого посту він зник безслідно, бо був заміщаний у змову троцькістів проти Сталіна. Так закінчилася кар'єра Юрка Коцюбинського, що з ним ішли відділи Червоні Гвардії з півночі через Кролевеччину на Чернігівщину, сюди скрізь смерть і знищення, руйнуючи українські села і міста і підпорядковуючи огнем і мечем українську землю новій Соціетській Імперії.

Михайла Коцюбинського судилося мені побачити ще раз в Києві, здається в 1911 році, коли він вертав з Капрі до дому до Чернігова. Він доїхав до Києва вже зовсім хворий і був уміщений на деякий час в клініці, а потім під доглядом лікарів переїхав до Чернігова. При від'їзді Михайла Коцюбинського з Києва українська молодь хотіла зібратися на двірці, щоб попрощатись з письменником. Однак лікарі відрадили, бо всяке хвилювання могло погіршити стан здоров'я виснаженого довголітньою хворобою письменника. Тому прийшли тільки ми — Сергій Устименко і я, як чернігівці, на вокзал. Михайло Коцюбинський, блідий, слабо посміхнувся до нас і, коли потяг рушив, очі його заблищали

і він ще раз усміхнувся і кивнув головою. Скоро після того, влітку він помер в Чернігові і був похований на високій горі коло Троїцького монастиря. Цілий Чернігів ховав Михайла Коцюбинського. Утворився величезний хор, яким диригувала жінка відомого чернігівського діяча Бакурінського. З цілої України приїхали делегації, а особливо визначалась численна делегація галицьких українців. Похоронний похід розтягнувся на кілька кілометрів. Можна сказати, що Чернігів, відколи стойть, не бачив такої величної маніфестації глибо-кого зв'язку між народом і його культурними провід-никами.

Коли я згадую про Михайла Коцюбинського і про його чудові літературні твори, які по своїй красі мало мають рівних собі в українській літературі, то мимоволі доходжу до висновку, що в розвитку тодішньої української молоді творчість Михайла Коцюбинського мала безумовно революціонізуюче значення. Це революціонізуюче значення полягало в тім, що Михайло Коцюбинський, оперуючи невичерпаним багатством української мови, підняв літературну творчість на рівень світової культури і цим показав ясно, що українська культура займає рівнорядне місце серед культур інших народів і зовсім не є частиною російського культурного процесу. Творчість Михайла Коцюбинського була рішучим запереченням так званого провінціалізму нашої культури і нашого цілого життя — вона відкривала зовсім нові можливості, давала зовсім нові моральні вартості, і ніби закінчувала процес повільного дозрівання української культурної верстви до революційного зриву, який мав би остаточно визволити український народ з духового рабства і культурної залежності від «третього Риму» — Москви. І тепер я розумію, чому між Михайлом Коцюбинським і нашою молоддю існував такий близький ідейний зв'язок. Розумію, чому Сергій Устименко першим ділом давав нам читати новелі Коцюбинського.

Повною протилежністю до цього наставлення української молоді і особливо до цілої діяльності Сергія Устименка був Микола Гаврилов. Невеликого зросту, з великим, завше скуювдженим волоссям, дуже рухливий і пристрасний, він іронічно ставився до українських прагнень і до самої ідеї відрубності українського народу від Росії. Він був дуже начитаний в соціалістичній літературі і при розмовах просто сипав цитатами з Карла Маркса і Плеханова. Його улюбленою книгою, яку він давав читати своїм товаришам, був курс політичної економії Богданова. Гурток, яким керував Гаврилов, читав спільно окремі розділи цієї книжки, після чого відбувалася дискусія. Гаврилов все оцінював з погляду, так званого, історичного матеріялізму, і коли він з захопленням оповідав нам про головні засади історичного матеріялізму, то не можна було відмовити йому логічності його висновків. В одному, однак, пункті виникали в нас досить поважні сумніви — коли матеріялістичний принцип являється джерелом всього людського життя і коли матеріялістичне розуміння історії являється єдиним ключем до зрозуміння політичних і культурних явищ, то де ж залишається місце для ідеалізму, для ідейних прагнень і для всього духовного життя людей? Те, що близкучими тирадами оповідав Гаврилов, нагадувало в найменших подробицях Тургеневського героя Базарова і тих нігілістів, які заперечували існування ідеалізму і моралі. Гаврилов коли промовляв, нагадував сектантського «начотчика» із старообрядців або баптистів. З таким самим фанатизмом боронив він непогрішимість теорії марксизму і неминучість соціальної революції. Ця соціальна революція прийде незалежно від нашої волі, як наслідок історичного розвитку. Реакційні кола можуть затримувати цей розвиток — поступові і революційні кола можуть прискорювати цей розвиток. Однак соціальна революція має прийти в силу певної закономірності історії. Коли хтось з нас поставив питання

— в чому полягає роля нашого покоління, коли все одно соціальна революція прийде, так би сказати, сама собою, незалежно від нашої волі, — Гаврилов, не задумуючись, відповів цитатою з Карла Маркса чи Плеханова, що пролетаріят і соціалістичні партії мають відограти ролю акушера революції, тобто бути, так би мовити, пасивними помічниками при народженні нового ладу.

Виходячи з цього заложення, Гаврилов відкидав також всякий максималізм, як, наприклад, терор, яким послуговувалась партія соціалітів-революціонерів. Вплив Гаврилова на чернігівську молодь був досить значний. Як це не дивно, а найбільше успіху мав Гаврилов серед учнів Чернігівської духовної семінарії. Там був утворився найбільший гурток соціалістичної молоді з одним семінаристом Миколою Левицьким на чолі. Цей гурток провадив також агітацію на селах і справа, розуміється, скінчилася тим, що російська охранка багатьох семінаристів, а серед них і Миколу Левицького, арештували і тримали в тюрмі. Потім за них вступився чернігівський архиєрей Антоній, який був дуже консервативних поглядів, однак відчував цю справу, як особисту образу. Завдяки його інтервенції Миколу Левицького і кількох інших випустили. Потім Микола Левицький дістав призначення на дяка в невеликому селі під Крутами і там застала його революція 1917 року.

З інших семінаристів пригадую Євгена Филиповича, який теж належав до цього гуртка, однак, з тою різницею, що не піддавався русифікації і завжди казав, що він є український марксист. Пізніше Филипович відіграв значну роль в коперативному рухові.

Духовна семінарія жила своїм окремим життям під опікою двох чернігівських архиєреїв — Антонія і Нестора. Кожний рік весною відбувалися іспити, а після іспитів кандидати на священиків зголосувались в архиєрейських покоях в Троїцькому монастирі, де з рук

архиєрея діставали призначення на парафії. Це відбувалося в спосіб досить патріярхальний — архиерей виймав довгу листу, в якій були теж зазначені імена дорослих попівен, благословляв кандидата на парафію і казав — «ти поїдеш до Носівки», одночасно давав йому ім'я його будучої нареченої і з тим молодий кандидат на священика їхав до своєї нової парафії, де мав починати нове життя.

Архиєрей Антоній Чернігівський і Ніженський був дуже доброго серця чоловік, однак, жив він старим минулим і був досить реакційних поглядів. Коли ректор семінарії хотів впровадити електричне освітлення, Антоній довший час забороняв цю іновацію і тільки після довгих вагань згодився на впровадження електричного освітлення в семінарії.

До соціалістичного гуртка духовної семінарії дуже близько стояв Іван Товстуха, екзальтований і талановитий поет, якого вірші друкувалися в чернігівськім тижневику «Волна». Товстуха був, розуміється, українець, але під впливом Гавrilova він прийшов до перееконання, що треба писати вірші по-російськи і що російська мова є мовою ширшого розвитку, а не українська, яка була, на його думку, льокальним пережитком. Іван Товстуха, належачи до соціал-демократичного гуртка молоді, тримав у себе невеличку бібліотеку легальних і нелегальних книжок. Він мешкав в невеличкому дерев'яному будинку на Мстиславській вулиці; між 3 і 6 годиною вечора до нього приходили не тільки семінаристи, але також учні інших середніх шкіл мінняти прочитані книги на нові. Чернігівська охранка завважила це; Іван Товстуха був заарештований і за переворування нелегальної літератури засуджений на «поселение» в Сибір. Ми збирали гроши, щоб йому допомогти. В 1912 році, коли Товстуха був уже в Сибіру, нам вдалося переслати йому гроши й документи, і він тоді втік до Москви, а потім втік за кордон до Львова. Зі Львова він уже писав до нас по-українському. Даль-

ша доля цього чоловіка була досить цікава: в 1914 році він був у Парижі і, коли вибухла війна, вступив до французької армії, а після першої світової війни повернув разом із іншими політичними емігрантами до Москви і зблизився з Сталіном. Приблизно в 1925 році Товстуха був призначений особистим секретарем Сталіна. Пізніше він мешкав у Кремлі і був одним з найближчих співробітників червоного диктатора. Він помер від сухотів приблизно в 1936 році. Розуміється, ця життєва кар'єра Товстухи виявляє також той напрямок, в якому розвивався чернігівський гурток соціалістичної молоді, заснований Гавриловим. І так як згадані мною постаті Сергія Устименка і Миколи Гаврилова різнилися між собою, так теж повстала величезна різниця між цим гуртком і нашим українським гуртком молоді.

Суха матеріалістична концепція, яку проповідував Гаврилов, нас не задовольняла, а навіть викликала цілий ряд поважних застережень. Наша молодь особливо в одному пункті не могла зрозуміти і поділяти марксистського погляду: що в наслідок капіталістичного розвитку селянство має спролетаризуватися і, як казав Гаврилов, «виваритись у капіталістичному казані».

Ми занадто міцно були зв'язані з українським селом і не могли собі уявити повного знищення нашого селянства, яке було досить міцною соціальною підставою української культури, зберігало нашу мову, звичаї, традиції і було джерелом всього духового життя народу. Проти цієї теорії наш гурток висував цілий ряд аргументів, а між ними був найважніший такий: український нарід в наслідок несприятливих історичних обставин і імперіалістичного підбою спочатку Польщі, а потім Росії, стратив свою провідну верству, яка піддалася асиміляції панівної нації. Одночасно з початками індустріального розвитку русифікація поширилась на маси індустріального пролетаріату. Таким чином пануючі соціальні верстви — аграрна і промислова буржуазія, як також торговельна верства, стали еле-

ментами імперіяльної політики Росії на Україні. В іншій формі сталося це з промисловим пролетаріатом, який став фактором русифікаційних впливів і опинився по іншій стороні барикади. Єдиною соціальною верствою, яка вірно заховувала народні ідеали і український характер впродовж століть, було українське селянство. Ця найбільша група населення України є вихідним пунктом і соціальною підставою національно-визвольних прағнень України. З цього розумування робили ми далекийдучі висновки, а одним з головних був висновок про необхідність радикальної аграрної реформи. Ця реформа мала б подвійне значення: по-перше, економічно змінила б селянство, розширюючи його володіння землею, а, по-друге, усунула б із соціальної структури України так звані панські маєтки, які в переважаючій більшості були осередками не тільки соціального й політичного гноблення нашого народу, а й осередками русифікації, а на Правобережжі — польонізації, тим більш небезпечної, що наше малоземельне селянство потрапляло в економічну залежність від цього російського чи польського елементу. Цей хід думок зближав нас до російських соціалістів-революціонерів і взагалі до народницького напрямку, який висував на перший план справу аграрної реформи в цілій Росії.

Тим пояснюється та обставина що старші наші товариші нав'язали вже в 1906 році зв'язки з діючими на Україні групами російських соціал-революціонерів і нав'язували з ними співпрацю аж до хвили, коли між ними й нами постав гострий ідеологічний конфлікт на тлі української справи. Не треба також забувати, що і в старшій українській генерації активніші елементи, які не погоджувались з обмеженням українського життя до вузьких рамців співочих товариств і аматорських вистав, переважно приєднувались до народницького руху, в якому знаходили багато співзгучних моментів. Тільки тим можна пояснити те, що в перших народ-

ницьких революційних організаціях як «Земля і Воля», або «Народня Воля», як також у російській партії соціал-революціонерів, український елемент відіграв досить значну роль. Вистарчить пригадати Кибальчич, Волоховського, повішеного в Києві в кінці минулого століття, Валер'яна Осінського, Пащутинського і цілий ряд інших революційних українських діячів, щоби зrozуміти wagу українського елементу в народницькому рухові. Пізніше ця співпраця з російськими революційними організаціями закінчилася повним розламом і український елемент став на власних українських позиціях. Про цей розлам, його причини і драматичний перебіг нашої дискусії з російськими соціал-революціонерами оповім трохи пізніше.

Була ще друга причина, яка змушувала нас зайняти негативне становище до теорії російського марксизму, які голосили Гаврилов і його товариши. Вони твердили, що в наслідок капіталістичного розвитку в світі йде до створення великих імперіалістичних об'єднань і що боротьба за соціальну революцію вимагає повної централізації визвольного руху. А тому, що Росія стає одним з цих імперіалістичних об'єднань, то і визвольний рух різних народів Російської імперії мусить бути зцентралізований і боротьба має провадитись у «всеросійському» маштабі. Також на «другий» день революції має бути захована централістична організація, яка здійснить принципи нового ладу. Український визвольний рух не може бути окремим від російського, а мусить бути підпорядкований інтересам визвольної боротьби на загальноросійській платформі. Тому висування справи автономії України на перший план ітворення окремих українських визвольних організацій було, на думку гуртка Гаврилова, шкідливим і реакційним явищем, бо ускладнювало і гальмувало визвольну боротьбу у «всеросійському» маштабі.

Ідеологічні суперечки між нашим українським гуртком і соціал-демократичним гуртком Гаврилова стали

з бігом часу такі гострі і глибокі, що утворювалась часто атмосфера ворожнечі і взаємного недовір'я. Зв'язувало нас тільки те, що наш спільний ворог, а був ним російський царат, як символ соціального, політичного і національного поневолення — був ще досить міцний і це мимоволі диктувало нам всім заховання певної солідарності. Ось чому члени обох гуртків вважали за свій моральний обов'язок допомагати одній однім в разі якоїсь небезпеки і труднощі. Ось чому наша організація, яка була значно сильніша від гуртка Гаврилова, допомогла Івану Товстусі втікти з Сибіру, а потім закордон до Львова. Ніхто з нас, розуміється, не міг передбачати, що цей сентиментальний поет стане колись особистим секретарем Сталіна і своєю працею причинився до поневолення України.

Тут мушу пригадати деяких революційних діячів Чернігівщини, що відограли поважну роль в подіях 1905 року. На перший плян вибивався своєю працею та діяльністю ніженський селянин (із с. Кошелівка), а властиво козак Василь Іванович Хвіст. Він організував численні виступи селян в Борзенськім і Конотопськім повітах проти сваволі російської влади. Він теж створив міцний селянський провід в Чернігівщині, який керував визвольними змаганнями українських селян. Його промови, виголошувані чистою українською мовою, мали величезний успіх. Дійшло до того, що в цілому ряді повітів Чернігівщини представники російської влади — земські начальники та ісправники — покидали свої місця і хovalися з родинами в «губернії», де було безпечніше.

З Василем Івановичем Хвостом стався, між іншим, такий епізод. Коли під час виборів до II-ої Державної Думи виставили його кандидатуру, чернігівський губернатор, який, з іронії обставин, називався Хвостов, наказав арештувати Василя Івановича Хвоста, закувати в кайдани і привезти до Чернігова. Довший час поліції і жандармерії не щастило виконати цей наказ, але по-

тім, уживши підступу, поліція заарештувала Хвоста, згідно з наказом губернатора закувала в кайдани і привезла до Чернігова. Губернатор Хвостов захотів особисто порозмовляти з бунтівничим провідником селянства і, залякавши його, змусити зректися кандидатури до Державної Думи. В разі згоди Василя Івановича Хвоста губернатор обіцяв відразу випустити його на волю. Коли Хвіст почув губернаторську пропозицію, то з обуренням її відкинув, а на це обурився з черги губернатор і крикнув: «Я тебе згною в тюрмі!» — Василь Іванович Хвіст відповів на це спокійно: «А я тебе не боюсь».

І так тримали Хвоста в тюрмі аж до дня виборів. А коли вияснилось, що Василь Іванович вибраний був по селянській курії величезною більшістю голосів, губернатор мусив його і так випустити на волю. Хвіст поїхав до Петербургу і виголосив в Державній Думі кілька гарячих промов про необхідність земельної реформи і автономії України. Після розпуску ІІ-ої Державної Думи Хвіст був заарештований і засуджений на каторжні роботи до Сибіру, де він і помер. Василь Хвіст був типовим представником українського селянства того часу. Його значення в історії українського визвольного руху було тим більш неоціниме, що з числа українських депутатів до Державної Думи, яких було коло 60, і серед яких було багато культурних та інтелігентних людей, він один зформулював яскраво програму українського визвольного руху — земельна реформа і автономія України.

Пригадую ще другого революційного діяча Чернігівщини тих часів. Це був молодий селянин-маляр, який самотужки навчився малювати і спеціялізувався на малюванні ікон. Ми знали тільки його ім'я — Андрій, а в народі він відомий був під прозвиськом Богомаз. Цей Андрій Богомаз стояв на чолі терористичної організації, яка чинила напади і модні тоді експропріяції. Він з'являвся несподіванно то в одному то в іншому

кінці Чернігівщини, скрізь мав своїх людей, часто переховувався в монастирях і тероризував цілі повіти Чернігівщини. Я його бачив тільки один раз. Це був чоловік з одкритим добрячим лицем, трохи наївними очима і, коли говорив, то відчувалось, що це людина надзвичайно доброго серця. Слухаючи його, ніколи не можна було сказати, що це є провідник терористичної організації. Характер його діяльності був, однак, зовсім інший, як діяльність Василя Івановича Хвоста. В той час коли Хвіст був природженим організатором масового руху на широкій політичній платформі, Андрій Богомаз був передусім конспіратором і практиком ексклюзивних методів терористичної боротьби. Він міг би бути чудовим організатором повстанських загонів, якби обставини склалися інакше. На його обличчі можна було відчитати печать, яку наложило на нього терористичне гетто і складні шляхи підпільної конспірації. Він загинув на шибениці в Києві, де його військовий суд засудив на кару смерті.

Ще пригадую одного селянського діяча Рогового, який керував селянським рухом у великому старокозацькому містечку Нові Млини над Сеймом. Він був теж, як і Василь Іванович Хвіст, організатором масового руху, а не терору. Його авторитет і вплив у народі був такий великий, що всі його накази і розпорядження виконувалися в цілому ряді сіл, а адміністрація і дідичі дуже його боялись. Таких прикладів масової організації українського селянства в Чернігівщині було багато. Слабість цього руху полягала в тім, що йому бракувало об'єднуючого центру, який би керував визвольною боротьбою в рамках цілої України. На жаль, наша передова інтелігенція не спромоглася на створення такого центру в ті часи, а ми, молоді, були надто молодими, щоб виконати цю важливу функцію. Були, розуміється, на Чернігівщині в ті часи також видатні представники російського революційного руху. З них пригадую кілька цікавих постатей.

В маленькій партеровій хаті, такій типовій для передреволюційного Чернігова, на краю міста, де вже кінчалися вулиці і починалося урочище Березки, мешкав старенький дід, що був оточений німбом революційної легенди. Це був Петро Федорович Ніколаєв — інтимний приятель і товариш праці Чернишевського, з яким він перебув у Сибіру довгі роки каторги. Після того він був звільнений і замешкав у Чернігові, розуміється, під доглядом місцевої поліції. Це був високий, кремезнний дід з копою сивого волосся на голові і з довгою бородою. Він нікуди не виходив з хати, одягався дуже просто (російська «косоворотка», підперезана шнурком невиразного кольору) і не приймав у себе майже нікого. Цілі дні він проводив у своїй кімнаті, читаючи різні книжки і пишучи про свою співпрацю і переживання з Миколою Чернишевським. Тільки кілька старших громадян з чернігівської інтелігенції заходили до нього, підтримуючи живий зв'язок із цим представником революційної групи так званих «семидесятників» (1870). Ним опікувалася місцева група російських соціал-революціонерів, від якої він діставав також грошову допомогу. Ця легендарна постать старого революціонера, зрозуміло, цікавила нас молодих дуже сильно.

Я тоді був познайомився із студентом Київського університету Михайллом Гавриком, який був видатним представником соціал-революційної молоді. Одного дня він мені сказав, що «дід» дозволив йому привести мене до його хати. Коли ми прийшли до Ніколаєва, він був зайнятий якраз писанням своїх споминів про Чернишевського. Не відриваючись від праці, він запитав Гаврика: «Хто там?» — А цей відповів: — «Я привів до вас немовля». (Я був тоді в IV класі). Петро Федорович Ніколаєв подивився на мене і засміявся, трясучи бородою: — «Ну що ж тобі розказати, — сказав він. — Ти вже, мабуть, і без мене багато знаєш» . . . I він почав оповідати про свої зустрічі з Чернишевським і про те, яку ролю відіграв автор політичного роману «Что делать». Після

цього оповідання я, як мені здавалось, глибше зрозумів психіку російського революційного руху і його внутрішні протиріччя та контрасти. Нігілізм Базарова, «непротивлення злу» Толстого і фанатичний ідеалізм Белінського і Чернишевського—це все було, властиво, виявом пасивності сходу і російського фаталізму, який найкраще виявляється в найбільш поширенім у народі виразі — «всю равно»... Від Пушкінського дворянського ідеалізму, навіянного німецьким романтизмом і від Лермонтовського байронізму з його світовою журбою і трагедією Демона, до Тургеневського «Рудіна», російського ідеаліста-революціонера, що загинув на паризьких барикадах під час одної з численних революцій у Франції, та до Базарова, що проповідував нігілізм і всеобіймаючу потугу матерії, а потім до Гончаровського Обломова, цього символу слов'янської пасивності і до пасивного анархізму Льва Толстого, з його «непротивлением злу» — ось шлях духових переживань та ідеологічної еволюції російської інтелігенції. В наслідок політичних обставин ця інтелігенція була відірвана від народнього життя і тому не могла відограти конструктивної ролі, не могла створити місців підстав для будучого вільного і народоправного ладу. З цих ідеологічних контрастів, з надмірного ідеалізму на тлі пасивности мас найбільшої імперії сходу, родилася негація і бурхливе прагнення до знищення існуючого ладу. «Хожденіє в народ» і терористичні виступи були відгомоном цієї внутрішньої еволюції російської інтелігенції.

З початками індустріального розвитку в Росії до російського життя ввійшов тип нової людини — «разночинець», себто тип людини здекласованої, яка щойно шукала свого місця в новій соціальній структурі Росії після скасування кріпацтва. Ці елементи оживили дальший хід суспільного розвитку, але тільки в одному напрямку — в напрямку нігілістичного світогляду і заочечення авторитету. І так російський культурний

процес відбувся власне в цьому напрямку. Вся розгонна сила цього процесу була направлена на знищення існуючого ладу, але не творила ніяких конструктивних і позитивних вартостей, на яких мав би опертися будучий устрій визволеної Росії. Цей своєрідний нігілізм не був прикметою тільки революційної інтелігенції і підпільних рухів. Так звані верхи Росії були просякнені таким самим нігілізмом в трохи інших формах, який, при вродженні пасивності російського характеру, витворював якусь порожнечу на безкраїх просторах імперії. А цією імперією правила, як слушно тоді зауважив один з російських публіцистів, «тридцять тисяч земських начальників».

На цю тему я старався дістати вияснення від нашого вчителя російської мови і літератури Олександра Вікторовича Бурова. Це був наш улюблений вчитель. Він надзвичайно гарно і з великим захопленням викладав нам історію російської літератури. Його виклади були такі цікаві, що ціла кляса слухала їх з найбільшою увагою. Раз на тиждень він влаштовував маленькі дискусії на літературні теми. Під час одної такої дискусії я йому оповів про свої сумніви. Мова тоді йшла про Гончаровського Обломова і його пасивність, як типове явище російського життя другої половини минулого століття. Свої сумніви я висловив приблизно так. Всіх героїв російської новітньої літератури можна поділити на позитивних і негативних. Пушкінський Онегін і Ленський, так само як Лермонтовський Печорін, являються представниками дворянської інтелігенції, відірваними від практичного життя і вихованими переважно на чужих зразках (так як з Ленським — «он из Германии туманной привез учености плоды»). Ці герої російської літератури, забезпечені матеріально системою кріпацтва, не відігравали жадної позитивної ролі в народному житті. Тургеневські герої, як, наприклад, Рудін, чи навіть Базаров, були або ідеалістами без ґрунту в народі і гинули як Рудін за чужу справу, або

ширили нігілізм і заперечення всякого авторитету, висуваючи на перший плян матерію, як універсальне джерело людського життя, суспільних рухів, політичних змін і т. д., і, врешті, Обломов як типовий представник російської пасивності, який теж не міг бути зарахований до позитивних героїв російської літератури.

Розуміється, можна було би до цього додати ще понурі постаті героїв Достоєвського з Альошою Карамазовим на чолі, але до Достоєвського ми ще тоді не дійшли. Де ж є позитивні герої російської літератури, яка відзеркалює в своїх пластичних образах різні епохи новітньої історії? На ці мої висновки Буров, який дуже уважно мене вислухав, сказав:

— Це дуже цікаве, що ви кажете, але ви забули, що в Тургеневських романах є не тільки Рудін і Базаров, але є Ліза з «Дворянського гнезда» і Інсаров з «Накануне». А в Гончарова є не тільки Обломов, але й Штолець. —

Це була правда, але ця відповідь мене не задовольнила, і в гарячій дискусії я доводив, що Інсаров був болгарин, а Штолець — німець. Отже, щоб створити позитивні типи, запозичено їх від чужих народів. Власне тоді я читав Белінського і знайшов у нього статтю, в якій великий критик висловлював докори сучасним письменникам, що вони не творять позитивних типів російської інтелігенції.

Трагедія Гоголя на тлі цієї проблеми відома — він хотів створити позитивні типи в другій частині «Мертвих душ», однак не виконав цього і спалив свій рукопис. Щодо Лізи з «Дворянского гнезда», то цей приклад самовідречення і альтруїзму, безперечно, є одним із найкраших виявів людського духа, однак і цей приклад в'яжеться з фаталізмом російської душі, а не є активним виявленням позитивних прикмет.

Пізніше, коли минуло багато, багато років я розгорнув одного дня московські «Ізвестія» і був дуже здивований, коли прочитав велику критичну статтю Мак-

сима Горького. Це було приблизно в 1934 році, незадовго до смерті Горького. В цій статті Горський скаржився, що советські літератори виявляють багато талану там, де мовиться про створення негативних типів советського життя. Натомість тип нового позитивного «советского человека» виходить штучним і позбавленим життя, або, як Горський писав, занадто концепційним. Ця стаття Горького свідчила про те, що болюча проблема позитивних геройів у літературі, а тим самим і в сучаснім житті Росії, до цієї пори залишилася не розв'язаною.

Моя дискусія з Олександром Вікторовичем Буровим мала несподівані наслідки. Він запросив мене додому, і потім ми часто розмовляли з ним на літературні теми вже поза гімназіальними лекціями. Я відчував це як велике відзначення, бо Буров мав серед нас величезний моральний авторитет. Під час реакції, здається в 1908 році, Бурова звільнили з посади за занадто «ліберальні» тенденції.

Цей маленький відступ від властивої теми моїх споминів здавався мені потрібним для зrozуміння тієї атмосфери, в якій ми виховувались. Зрозуміло, що українська література в нашій гімназії не викладалась, але в розмовах з Буровим у нього в хаті, коли ми знову говорили про проблему позитивних і негативних геройів в російській літературі, Буров, між іншим, зауважив, що українська література є дуже бідна, а я почав йому доводити, що українська література не так бідна, як мало відома російській інтелігенції, а, крім того, не треба забувати, що чимало українських письменників писало більше для себе і для своїх близьких, бо друк українських книжок був заборонений. Сміючись Буров казав: — А хто ж є позитивним типом у вашій літературі, Тарас Бульба? — на цю я йому відповів, що хоч би й так. Тарас Бульба віддав своє життя за свій край і свій народ, так само як Тургеневський Інсаров загинув у боротьбі за визволення Болгарії.

З інших російських революційних діячів у Чернігівщині пригадую симпатичного росіянина — москвина Бориса Івановича Свечнікова. Це був типовий росіянин-москвин, стриманий у розмовах, зате пристрасний в тих моментах, коли хтось торкався близької йому тематики. Він був соціалістом-революціонером і, між іншим, не терпів марксистської догми. Вона була для нього відірваною від життя теорією, яку марксисти хотіли штучно впровадити в російське життя. В Чернігові він опинився припадково, після кілька літнього заслання до Сибіру, і жив під наглядом поліції, тобто мусив в певних відступах часу зголошуватися в поліції, що він не втік. Він жив з того, що брав з Земства додому статистичні праці і робив картограми, і за це діставав досить скромне винагородження. Він дуже цікавився життям молоді і часто з нами розмовляв. Я добре запам'ятав Свечнікова тому, що коли під час одної розмови порушили ми справу України, він цілком погодився з нами про необхідність національного визволення України, в той час коли інші російські революційні діячі ставились до українського питання, як до шкідливого провінціалізму і сепаратизму. Згодом Свечніков все ж таки втік з Чернігова і пізніше опинився в Москві, де зайняв досить впливове становище в організації соціялістів-революціонерів.

Пригадую теж іншого соціаліста-революціонера, жида Рувіма Толкачнікова. Це був досить меткий агітатор, який умів гладко виголошувати промови, але не вмів захопити слухачів. Пам'ятаю такий епізод. Одного дня нас повідомили, що на Десні на човнах відбудеться, як тоді казали, «сходка», на якій Толкачніков має виголосити реферат. Кілька човнів прибуло на цю сходку і Толкачніков почав виголошувати свою промову. Не пройшло і десяти хвилин, як раптом із-за дерев з'явилась якісь постаті, почали кричати і хотіли затримати учасників цих зборів. На чолі цієї групи поліційних агентів стояв високий і чорнявий як циган грек Алекс-

сандров, який мав на Десні свою пристань з човнами і великий тартак. Діялося це вже під вечір і було досить темно. Всі наші човни кинулися вrozтіч по Десні. Таким чином ми втікли від небезпеки, а мій човен з кількома товаришами піднявся вверх по Десні до урочища «Полковниця», яке за Гетьманщини було власністю дружини чернігівського полковника і пізніше гетьмана Павла Полуботка. Значно пізніше, після революції 1917 року довідався я, що Рувім Толкачніков був платним агентом російської охоронки і був зв'язаний з шефом чернігівської жандармерії генералом Рудіним, якому посылав свої рапорти через свою сестру. А під ту пору Толкачніков був у своїх промовах і рефератах найбільш непримиримим з усіх до царського режиму.

Досить значну роль в революційному російському рухові в Чернігові відогравав відомий адвокат Микола Дем'янович Пухтинський і його сини. Це була українська родина, яка, проте, улягла досить грунтовно русифікації, так само як родина уже згаданого тут адвоката Михайла Кіндратовича Імшенецького. Микола Дем'янович Пухтинський мав величезний моральний авторитет і всі поступові кола в Чернігові вважали його, так би сказати, за місцевого ідеолога революційного руху. Він стояв близько до партії соціял-революціонерів і часто виступав перед судом як адвокат в політичних процесах. Пізніше, коли я був у Києві і мусів організувати оборону кількох моїх товаришів, яким загрожували кари, я пізнав Пухтинського в таких обставинах. Ми мусіли зібрати гроши для організації оборони для заангажування адвокатів для наших товаришів. Коли я хотів передати ці гроші Пухтинському як гонорар, він наодріз відмовився брати гроші і заявив мені, що за виступи в політичних процесах він гонорару не бере. Пізніше, після революції 1917 року, Пухтинський відчув у собі українську кров і став одним з видатніших правників України.

Велику роля в житті чернігівської молоді в ті часи відогравала шляхетська родина Масютіних. Микола Германович Масютін був відомий в цілій Чернігівщині лікар, а його дружина Софія Іванівна з роду Шостаків була дуже енергійною діячкою в земських колах. Справжнє старе прізвище Масютіних було Масюти, однак під впливом русифікації в XIX столітті, як це на Україні часто бувало, вони додали російську кінцівку до свого старого родового прізвища. Походили вони з Кропивницького повіту, де мали гарний хутір під селом Краснопілля, недалеко від Коропа. Іхній дім в Чернігові, де Микола Германович мав досить велику практику, був завше відкритий для молоді, а під час сесії Чернігівського Земства у Масютіних сходилися земські діячі. Тут же обмірковувались часто різні громадські справи і мимоволі встановлювалась лінія поступовання на земських зборах. Софія Іванівна Масютіна мала надзвичайні прикмети — вона так добре розуміла психологію і переживання молоді, що кожний з насував її за найближчого приятеля, якому можна довірити найбільшу таємницю. Наше знайомство з цією надзвичайною жінкою почалось в досить оригінальних обставинах. Одного дня вона з'явилася в дворянському пансіоні і заявила директорові пансіону, що вона хоче пізнати кількох наших хлопців і запросити їх в неділю до себе на обід. Це вона мотивувала тим, що сама має чотирьох синів, які вчаться в гімназії і хотіла б, щоб її діти заприязнилися з нашими хлопцями. Директор Холодковський впровадив її до нашої залі і, сміючись, сказав: — «Прошу вибрати». Софія Іванівна привіталась з нами і сказала: — «Я б усіх забрала», — а нас було в залі коло двадцяти, а потім запросила п'ятьох хлопців, в тому числі й мене, прийти в неділю на обід. Так почалася наша знайомість, яка потім тривала довгі роки. Так ми ввійшли до цього громадського центру, яким безперечно була хата Масютіних.

Нас, щоправда, запрошували частенько і до інших чернігівських родин. Так, наприклад, пригадую, як ми раз були запрошенні до Бакурінських. Це був старий чернігівський рід і про них казали, що в родинних архівах у них переховуються пам'ятки ще з княжої доби Чернігова. Пані Бакурінська, дуже інтелігентна жінка, частувала нас чудовим варенням з вишень. Іншим разом були ми в домі Тризн. Рід Тризн, як і Бакурінських, походив від старих чернігівських бояр. Врешті бували ми частенько у Комаровських, які теж належали до старовинного чернігівського роду. Це була чернігівська аристократія і всі ці родини жили в великім матеріальнім достатку і нічого не потребували. В літі переїздили вони до маєтків, де проводили досить без журно час. Однак в цих всіх родинах не було тої атмосфери вищих духових інтересів, як в домі Масютиних. Тому як тільки приходила неділя або якесь свято, то ми йшли до невеличкої, одноповерхової хати Масютиних на Мстиславській вулиці і потім цілий тиждень розмовляли між собою про все, що бачили й чули, про що дискутували в колі молоді, яка збиралася у Масютиних.

Там і пізнав я старшого від мене учня реальної школи Гліба Зубка-Макієвського, який відогравав як організатор значну роль в житті чернігівської молоді. Його батько був відомим на цілій Чернігівщині нотарем і займав велику хату в самому центрі Чернігова на Шосейній вулиці. Його обидва сини, старший Борис і молодший Гліб, жили в двох кімнатах в окремому флігелі. Коли Товстуху арештували, то власне Гліб Зубок-Макієвський перебрав на себе обов'язок керівника нелегальної бібліотеки, яка відтоді містилася у нього.

Буваючи у Масютиних, пізнав я багато цікавих людей з різних частин Чернігівщини. Між цими людьми найбільше враження залишив один сільський священик о. Матвій Полонський. Він був довгий час священиком у великому козацькому містечку Нова Басань

в Козелецькому повіті. Це містечко було закинуте далеко в чернігівських степах, і люди жили там, зберігаючи старі звичаї і чисту українську мову з архаїзмами з минулих століть, так як вона затрималась в своєму розвитку під впливом царських репресій початку XVIII століття. О. Матвій був натураю динамічною і не міг погодитись з примітивізмом новобасанського оточення і з низьким рівнем культурної і громадської свідомості новобасанського населення. З величезною енергією він взявся за організацію кооперативних товариств в Новій Басані. З його ініціативи і під його керівництвом постало в Новій Басані кілька кооперативів, а потім кооперативні організації побудували Народній дім, при якому була велика читальня, бібліотека, амбуляторія і фаховий агрономічний кабінет. Новобасанці поволі перетворювались на свідомих громадян і дуже шанували о. Матвія, цього священика-кооператора. Ця пошана була до нього тим більша, що він був не тільки енергійний і часом може різкий, але і справедливий при вирішуванні громадських справ. Він був безкорисний і хоч належав до правління всіх новобасанських кооперативів, не брав від них жадної платні. Він був непримиреним ворогом всякої реакції і народної темноти. Однак в політичних справах був він дуже обережний і колись пізніше, коли я відвідав Нову Басань, о. Матвій казав мені: — «Наш народ ще дуже темний і мало свідомий. Треба ще може покоління цілі працювати над усвідомленням цієї темної селянської маси, щоб зробити з нашого народу свідому своїх інтересів націю. Всяка революція приbere у нас дику і руйнницьку форму, бо розбудить темні інстинкти мас. Боротися за права нашого народу і автономію України треба систематично, крок за кроком витворюючи щораз то нову підставу нового ладу. Кооперативний рух найбільше дає можливості підносити свідомість нашого народу і тому, коли Україна буде вкрита густою сіткою кооперативів, настане час масової політичної боротьби в тій чи ін-

шій формі. Але тоді ми не програємо і наш голос не буде «голосом воліючого в пустині». Ці слова о. Матвія я добре запам'ятав і приклад о. Матвія, а також те, що я бачив в Новій Басані, викликали в мене сильне бажання працювати власне в кооперації, що потім і сповнилось. А як і при яких обставинах, про це розповім пізніше.

Під час моого побуту в Новій Басані, а це було якраз на Великдень, трапився такий цікавий інцидент, який ще краще показав енергійну постать о. Матвія. Нова Басань ділилася на так звані кутки, себто як у містах квартали. У Велику Суботу увечорі почали прибувати з різних кутків селяни цілими родинами і приготовлялися до участі в традиційному Хрестному Ході опівночі. З давних-давен в Новій Басані був звичай, що найбільш заможний куток мав право нести хоругви. Це правило щороку виконувалося і найбагатший куток Заріччя тримав у своїх руках цей привілей, що, розуміється, викликало незадоволення інших кутків. Тоді, як я був в Новій Басані, цей антагонізм між багатіями з Заріччя і іншими кутками осягнув найвищого пункту. І ось, коли почали приготовлятися до хрестного ходу, а о. Матвій був у вівтарі, в церкві почалася метушня, — це селяни з інших кутків захопили хоругви, а упривілейовані заріччани почали їм відбирати хоругви. Цю метушню в церкві і голосні суперечки почув о. Матвій. Він вийшов з вівтаря в повному облаченні з великим хрестом і закликав громаду до спокою, а коли метушня тривала далі і один другому виривали хоругви з рук, о. Матвій підійшов до них і вдарив тяжким хрестом одного чи двох по лобі. Тоді настала тиша і о. Матвій проголосив: — «Кожний куток має право нести одну хоругву. Церква належить усім...» Після цього люди з різних кутків винесли хоругви і від того часу старе традиційне право багатшого кутка було зліквідоване.

О. Матвій мав двох синів. З молодшим сином Андрієм я дуже заприязнився й заприятелював, а потім разом з ним працював у нашій нелегальній організації в Києві.

Трохи інакше виглядали так звані земські діячі, які бували в домі Масютиних. В той час, коли о. Матвій не зносив інтелігентських дискусій і мав у собі багато рис простого елементарного народнього діяча, більшість земців трималася так, ніби вони дійсно робили «високу» політику. Особливо довгі дискусії повставали тоді, як у Чернігові відбувалися земські збори і обмірковувався бюджет. Ми молоді інстинктивно відчували, що бюрократична праця земських діячів хоч може й потрібна, але не рішаюча для народніх мас. Права земств були досить обмежені, а цензова система виборів до земств стояла на перешкоді витворенню правдивого місцевого представництва, яке мало б політичний і моральний авторитет в народі. Однак з тих довгих розмов, які провадились у Масютиних, ми всеж таки розуміли, що за даних обставин організація земств потрібна і що вона в майбутньому може відограти роль як схема організації автономного укравління України. Тому ми цікавилися дуже тим, що чули в домі Масютиних при таких земських нарадах. Було для нас теж цікавим бачити, як в гостинному домі Масютиних в атмосфері взаємного довір'я, створеного головним чином Софією Іванівною, зустрічались земські діячі з так званим третім станом, себто з різними відповідальними урядовцями земських інституцій. Було дуже цікаво слухати і одних і других і помічати різницю в підході до різних громадських справ.

Так званий третій стан у земстві був наскрізь революційний. В старій Росії було таке правило, що для того, щоб отримати посаду в земстві, не треба було мати сакраментального свідоцтва політичної благонадійності. І тому багато талановитих людей, яким службова кар'єра була замкнена через те, що вони не мо-

гли отримати від поліції свідоцтва благонадійності, йшло працювати в земство. Між іншим, пригадую керівничку книгарні земства Віру Лизогуб, яка мала двох дочок. Вона трималася при розмовах у Масютиних досить сміливо і не таїла своїх революційних переконань. В такому ж дусі виковала вона своїх доньок, які потім відиграли значну роль в революційних подіях. Але також серед цих земських урядовців можна було спостерегти виразно два напрямки — один російський з соціал-демократами і соціал-революціонерами на чолі, а другий український, який тримався досить одностайно. Пізніше, коли я багато подорожував по Україні, я зустрічав цей поділ серед земських урядовців майже скрізь. При чому особливо статистичні відділи земств, як і шкільні відділи, переважно були під впливом українського напрямку, натомість інші відділи, як, наприклад, санітарно-мадичний, були опановані російськими елементами. Між цими двома групами земських урядовців йшла прихована закулісна боротьба за впливи. В цю боротьбу, розуміється, втягувались також і земські «верхи», себто члени земських управ і земських зборів. Це все ми спостерегли ще як молоді хлопці на недільних зборах у Масютиних. Сама господиня дому Софія Іванівна Масютина намагалася бути невтральною в цій закулісній боротьбі, щоб не звужувати значення свого дому як «політичного салюону». Однак в багатьох випадках вона допомагала українцям різними зручними, хоч і непомітними потягненнями. З української групи земських урядовців був дуже діяльним керівник статистичного відділу Коновалов і фахівець від земських асекурацій Каллаш. Цей Каллаш пізніше працював у Чернігівському Судо-берегательному Товаристві і був українцем-мрійником. Він мріяв багато про минувшину, писав історичні драми, яких ніяк не міг закінчити, і різні оповідання. Потім він покинув працю в банку і в земстві і був скарбником в трупі Миколи Садовського. Я тому так

докладно згадую про Каллаша, що він був типовим представником тих українців, які задивлені були в ми-нувшину, ідеалізуючи її і не роблячи з неї ніяких висновків для сучасності, якої вони попросту не бачили і не хотіли бачити. Це були «останні могікани» так званого культурницького періоду українського життя, для котрих, як я вже згадував, аматорська вистава «Наталки-Полтавки» чи урядження концерту було видатною подією. На щастя, в українському житті того часу почали вже з'являтися інші типи українців, діяльних, зв'язаних з народнім життям, з його потребами і з цілім ритмом бурхливого розвитку України. На наших очах українське життя переходило з сентимен-тально-сумної епохи другої половини минулого століття в революційну добу ХХ століття. Шукання нових шляхів і нових методів боротьби відбувалося самотужки і без досвідченого проводу, але здоровий ін-стинкт народніх мас поборював всі неясності і внутрішні перешкоди. Цей процес перетворення анемічного і слабого українського культурництва в модерний ма-совий політичний рух пережив я властиво пізніше в Києві. А тут, в Чернігові, я побачив тільки перші озна-ки цього процесу. Я бачив, яка велика різниця існує між українцями-мрійниками, котрі вже сам факт одяг-нення вишиваної сорочки вважали за великий вчинок, і хоч би о. Матвієм Полонським, який може теж ми-лувався не раз українськими вишивками чи співами і знався на них добре, але за ціль свого життя вважав щоденну і мозольну працю над розвитком сільських кооператив і над піднесенням свідомости народніх мас. Ще більша різниця між цими двома течіями україн-ського суспільства впадала ввічі, коли побіч українця-мрійника ставала сильна постать ніжинського козака Василя Хвоста, що один з перших на Чернігівщині ви-разно зформулював автономістичні і соціальні вимо-ги українського народу.

Ці всі спостереження мали рішаючий вплив на формування моїх поглядів і настроїв. Мені видавалось, що український визвольний рух мусить бути тісно пов'язаний з соціальною проблематикою України. Мені теж ставало ясним, що коли український визвольний рух обмежиться висуванням гасел національних в розумінні культурного відродження, він зведе українську справу на манівці провансальства і мимоволі причиниться до політичного підпорядкування України Російській імперії в тій чи іншій формі. Натомість обґрутовання українського визвольного руху соціально-економічними вимогами нашого народу нададуть йому величезну силу історичного процесу, нададуть йому масовий характер і таким чином кінчиться період гегемонії російських політичних партій на Україні. Бож чому російські політичні партії, і то не тільки соціалістичні чи ліберальні, але також і консервативні, мали переважаючий вплив в українських масах? Чому активні українці всяких політичних напрямків були наче провінціяльним додатком до російських партій? Чому, коли прийшли вибори до I-ої Державної Думи, то різні українські діячі були вибрані на листах російських партій? Чи був це Ілля Шраг у Чернігові, заслужений український діяч, чи був це Василь Іванович Хвіст на Ніжинщині, чи Андрій В'язлов і Іван Полторацький в Києві, чи Ерастів на Кубані, чи Михайло Коваленко на Полтавщині, чи Дзюбинський на Поділлі, чи мій односменник Микола Ковалевський на Харківщині, — всі вони вибрані були до Державної Думи від українських земель, але як члени російських політичних партій. Справді в Державній Думі створили вони український клуб з приблизно 40 депутатів, але той факт, що вони належали до російських партій, накладав на них певні обов'язки і обмежував свободу їх діяльності в російському парламенті.

Отже, це питання «чому?» ставало перед нами в усю широчінь і змушувало нас до грунтовної ревізії

українського традиціоналізму, який тягнувся червоною ниткою через усе XIX століття, накидаючи нам форму думання і світогляд, як також політичні методи російської інтелігенції.

Ми відчували, що треба йти іншими шляхами, що треба шукати цих нових шляхів, що в певних моментах історії треба ламати старе і творити нове, навіть ціною великих жертв. Ми відчували також, що ідеї, які нам старався впоїти Микола Гаврилов, були може останньою спробою затримати молоде українське покоління в духовому рабстві російського комплексу думання. Дарма, що він проповідував соціалізм і марксистську теорію, але це був російський соціалізм і російський марксизм, угрунтовуючий ідеологічну гегемонію російського народу на сході і редукуючий роль України до провінційного додатку, зрештою дуже цінного, до імперіального комплексу Росії. Тому, хоч ми і не все так добре розуміли, однак інстинктивно відчували відразу до сектантської пропаганди Миколи Гаврилова.

Між іншим цікава була його доля. Революція 1917 року застала його в Москві, де він належав до соціал-демократичної організації меншовиків. Коли він почув, що Україна проголосила свою самостійність, він надіслав мені до Києва через спеціального посланця коротенького, але змістового листа. Писав він приблизно так: — «Любий Микола! Події тут у Москві створили зовсім нові умови, до яких ми не можемо звикнути. Якщо можеш, допоможи мені переїхати до Києва, бож я завжди був зв'язаний з Україною». Він однак не міг покинути Москви і залишився там, а потім достосувався до нових обставин і працював в одному з московських комісаріятів, а десь коло року 1930, переглядаючи московську пресу, я прочитав його ім'я як полпреда в одній невеликій західній країні.

Розмови, які з нами провадив Сергій Устименко були для нас надзвичайно цікаві. Його усвідомлююча праця

серед чернігівської молоді була величезна. Але й ці розмови, і той матеріял, і ці книжки, що він нам давав читати, хоч і були цікаві, хоч і поглиблювали наші знання української історії і культури, однак не давали нам політичних висновків. А людина, як казав колись відомий учений Овсяніков-Куліковський, є не тільки «гомо лірікус», але й «гомо політікус». Ми відчували, що в розмовах Сергія Устименка нам бракувало чогось істотного, чогось, без чого українська справа, як така, не має завершення, не має виглядів на те, щоб розгорнутися у всю степову широчінь, створюючи відрубний народній комплекс, який би стався рішаючим історичним чинником над Дніпром і над Чорним морем. Сергій Устименко був може одним з останніх епігонів тої близькучої плеяди українських культурних діячів, які старалися протягнути далі крізь заборони і репресії нитку культурних традицій України, але не знаходили ні в собі, ні в оточенні відповідної переходової формули від культурницької романтики до політичного реалізму.

Такі настрої і думки панували в нас тоді, коли бурхливі хвили російської революції 1905 року докочувались до тихого і заспаного губерніального міста Чернігова. В цих настроях були ми свідками придушення цієї революції і свідками реакції, яка тривала до 1910 року.

Видимим початком цеї реакції в нашему місті був жидівський погром, який ми мали змогу спостерігати з вікон нашого дворянського пансіону. А це було так. В неділю нам заборонили виходити з пансіону до міста з огляду на тривожний стан і невеликі розрухи десь на околицях міста. Був соняшний день пізньої осени і миувесь час домагалися від наших вихователів, що коли не можна піти до міста, щоб всі гуртом пішли за місто в дуже гарні околиці Чернігова, на прогулянку. Однак і цього нам не дозволили, а вихователі пояснили, що тепер дуже тривожний час і краще сидіти за мурами пансіону. Десь коло години 11 побачили ми на Соборній

площі, на якій стояв наш пансіон, юрбу людей душ 300, які вимахували руками і щось кричали. Верховодив цею юрбою відомий в Чернігові чорносотенець грек Александров, про якого ми вже вище згадували. Він з кількома людьми ввійшов до собору і через кілька хвилин вийшов із священиком і дяком, несучи аналої. Потім поставили аналої перед собором на площі і священик відслужив молебня, після чого Александров виголосив патріотичну промову. Після молебня священик повернув до собору, а юрба почала кричати: — «Бей жідов!». Якраз під цю хвилю недалеко площі проїздив візник-жид. Юрба кинулась на нього і почала бити. Це був сигнал до погрому жидів у Чернігові. Юрба вривалася в жидівські помешкання, била переляканіх жидів, вибивала вікна і нищила все, що попадало під руки. Таким самим чином юрба напала на помешкання нашого пансіонського кравця Юдашкіна, який шив нам убрання. Це був зовсім бідний кравець і жив з родиною в великій кімнаті, яка була теж і кухнею. Погромщики знищили його кравецьку машину і різні кравецькі матеріали, а сам Юдашкін з родиною склався у сусідів. Потім після погрому він прибіг до нас до пансіону ввечорі і з плачем оповідав про своє нещастя.

В Державній Думі хтось вніс запитання до уряду в справі цього погрому, запитуючи чому місцевий губернатор допустив до погрому. Як я вже згадував, губернатором був Хвостов, який мав сильні плечі в Петербурзі. На це запитання міністер внутрішніх справ відчитав відповідь Хвостова, яка потім була голосною в цілій Росії. Хвостов писав у своїм рапорті до уряду, що погром виникнув спонтанно і він, губернатор, не міг перешкоджати виявленню патріотичних почувань населення. Скорі після цього, коли Хвостов ішов з собору до губернаторського палацу, якась молода жидівка кинула в нього бомбу і він був тяжко покалічений. Жидівку цю потім судили і засудили не на смерть, а на каторжні роботи тому, що вона була вагітною, а за росій-

ськими законами вагітну жінку не вільно було карати на горло.

Жидівський погром, який відбувся майже перед нашими очима і недоля нашого кравця Юдашкіна, якого ми всі добре знали, справили на всіх нас величезне враження. Пам'ятаю ще того самого вечора, коли заляканий Юдашкін прибіг до нас і оповідав, як погромили його помешкання, ми зібрали з ініціативи старших товаришів якусь суму грошей, щоб допомогти Юдашкіну. Коли ми передавали йому ці гроші, то він ніяк не міг злагодити цього і врешті розплакався, а потім дякував і називав нас «добрими паничами». Але на цьому наша ініціатива не скінчилася — ми постановили на якийсь час відмовитись від десерту і просити директора пансіону, щоб за рахунок цього видали Юдашкіну більшу допомогу на відновлення його кравецького варститу. Директор Холодковський, коли довідався про нашу постанову, похвалив нас і прийняв її до відома, але ні він сам, а тим більше ми не могли передбачити прикрих наслідків цієї постанови для всього нашого пансіону. Починалась бо глуха російська реакція, і коли губернатор Хвостов і інші урядові чинники довідалися про це, то зробили відповідний натиск на тодішнього предводителя дворянства, як також в колах міністерства освіти, від якого залежало в значній мірі призначення директора і вихователів пансіону. Почалася справжня чистка. Нашого директора Миколу Юхимовича Холодковського звільнили першого, а потім звільнили теж Володимира Олександровича Гроздова й інших вихователів. Скоро після цього був призначений новий директор дворянського пансіону заможний глухівський поміщик Петро Яковлевич Дорошенко. Запанувала зовсім інша атмосфера в пансіоні. З бібліотеки пансіону усунено було в першу чергу зовсім невинні українські книжки, як, наприклад, оповідання Марка Вовчка і тому подібні речі. Заборонено було виставляти на нашій пансіонській сцені українські народні п'єси. Впровад-

джене була сильніша контроля над книжками, які читали пансіонери. Помічником нового директора був старий Божко, про якого ми згадували, і новий вихователь голляндського походження Олександр Михайлович Ван дер Бріген. Він був нащадком якогось голляндського подорожнього, який за часів Катерини II залишився в Росії і за якіс заслуги дістав маленький маєток на Глухівщині. Це все робило на нас дуже прикре враження, тим більше, що ми знали з оповідань, що Петро Яковлевич Дорошенко походив з роду гетьмана Дорошенка і що у нього в маєтку на Глухівщині перевозується велика і цінна бібліотека старих українських манускриптів і друків і що він сам дуже пильно оберігав старі традиції, часто читає ці староукраїнські друки і, розуміється, дуже добре знає не тільки українську мову, але й історію України. В той час, коли бувший директор Холодковський, родовитий росіянин, сам цікавився українською літературою і старався з нами інколи говорити по-українськи, а також любив, щоб наші пансіонери на концертах декламували українські поезії (особливо йому подобалось, як наші наймолодші товарищи з першого відділу декламували байки Глібова), — Петро Яковлевич Дорошенко ніколи не вживав з нами української мови. Стороною нам пояснювали це тим, що він не хоче стягати на себе підозріння в «українофільстві», бо він і так є відомий з цього приводу і це могло б йому дуже пошкодити. В той час, як Холодковський був завжди спокійний, опанований і рівний в трактуванню пансіонерів, Петро Яковлевич часто вибухав сильним гнівом. Як сьогодні пригадую його велику постать, широке обличчя з густими бровами над очима і русявиим волоссям, яке не підлягало жадним законам симетрії. Часто після того, як він вибухав гнівом, йому робилось зло і він витягав маленьку пляшечку з нашатиром, нюхаючи його.

Ще як директором був Холодковський, нас повели одного разу огляdatи два чернігівські музеї. Один муз-

зей, присвячений Петру I, був недалеко від нашого пансіону. Нам там показали великих чоботи Петра I, в яких він був під час Полтавської битви, і багато різної зброї з часів Петра, при допомозі якої він розбив армії Карла XII і гетьмана Мазепи. В зв'язку з цим пригадую також, що в першу неділю великого посту в чернігівському соборі відбувалася завжди понура церемонія анатемування гетьмана Івана Мазепи. Це відбувалося таким чином, що під час літургії соборний диякон глибоким басом заводив: —«Івашке Мазепе анафема!» — а всі панотці і хор тягнули сумну, наче похоронну мелодію, повторюючи багато разів — «анафема, анафема». Алеж в музеї Петра I ми не бачили нічого, що б могло нас глибше зацікавити, бо бачили зброю, як знайдя сили, з якою Петро I йшов на Україну, щоб її підбити остаточно і приєднати до російської корони. Другим музеєм, до якого нас повели, був музей імені Тарнавського, який був на кінці міста в невеличкому палаці, збудованому цим українським магнатом. Цей музей був уміщений в кількох великих залах. Залі були дуже просторі, а через вікна падали снопи світла на стари козацькі прaporи. Все в цьому музеї було витримане в українському стилі і навіть вестибюль музея вже настроював глядача на історичні українські теми. В цьому музеї зібрано було багато пам'яток української старовини. Пізніше я оглядав багато інших музеїв на Україні, але ні один з них не дорівнював Чернігівському музею ім. Тарнавського щодо багатства історичних пам'яток, хіба що музей ім. Поля в Катеринославі. Ми з цікавістю кинулись оглядати виставлені під шклом гетьманські булави, серед яких була одна булава особливо гарна — булава гетьмана Богдана Хмельницького. Були в музеї також староукраїнські друки, різні ознаки гетьманської влади і козацьких полків. Багато ми знайшли пам'яток по чернігівському полковникові Павлу Полуботку, який пізніше був наказним гетьманом і був ув'язнений Петром I в Петропавловській в'язниці, де і

загинув. Спеціальний відділ музею був присвячений українській одежі різних епох і соціальних станів. Перед нами відтворювався образ старих часів на Україні, і історичні постаті, про які ми знали з підручників історії або літератури, ставали в нашій уяві наче живі. Під час одвідин музею виникла цікава дискусія між нашим вихователем Гроздовим і керівником музею Шелухіним, братом пізнішого сенатора Шелухіна. Шелухін давав пояснення українською мовою, а наш вихователь, послухавши трохи, почав собі пояснювати різні експонати нам російською мовою з погляду російської історії. Між іншим, дискусія зав'язалась з приводу твердження Шелухіна, що гетьман Мазепа відограв велику роль в розвитку культури України, будував багато шкіл і церков. Наш вихователь вважав за потрібне пояснити, що Мазепа був зрадником і що його роля не була вже така велика в культурному житті України. Шелухін скипів і почав давати приклади з діяльності гетьмана Мазепи, і то приклади з Чернігівщини, і зазначив, що політичних тенденцій тої чи іншої історичної постаті він не торкається, бо завдання довіреного йому музею полягає в тім, щоб зберігати пам'ятки історичної минувшини, які є свідоцтвом української культури й історії. Тому він не може нікого називати зрадником і кидати болотом в одного з гетьманів України. Після цього наш вихователь замовк і старався, щоб наші оглядини музею Тарнавського швидко скінчилися.

Пригадую, що оглядини музею імені Тарнавського спровали на нас величезне враження і коли ми ходили на дальші прогулочки в околицях Чернігова, то часто згадували історичну минувшину цих околиць. Під Черніговом була велика площа, що давно вже заросла травою, недалеко від цього місця, де невелика річка Стрижень впадає до Десни. На цій площі відбувалися раз чи два рази на рік великі Чернігівські ярмарки. Особливо великий ярмарок відбувався на Покрову. З'являлися величезні маси народу з різних частин Чернігівщини і

ставали табором на цій площі. Численні підприємці будували ятки й різні буди, в яких чернігівські перекупки продавали всякі принадні речі, як, наприклад, сладощі, бублики, медовий квас і т. д. Над площею стояв тоді цілий день гомін, а постаті селян в чумарках і смушевих шапках нагадували козаків. Де-не-де іржали коні, а ввечорі при вогнищах ці постаті виглядали зовсім ніби вийняті з Шевченківських «Гайдамаків». Ми завжди ходили на ці ярмарки, а одного разу один з наших хлопців почав оповідати, що власне на цій площі в історичних хвилях збирались з цілої Чернігівщини сотні козаків і звідсіля йшли на війну чи то проти татарів, чи проти поляків, чи проти москалів. Трохи далі за площею Десна срібною биндою робила коліно і там, де вона завертала на північ, був колись хутір полковника Полуботка, який він взяв за своєю жінкою. Від цього хутора, розуміється, не залишилось і сліду, але ця околиця і досі називалася «Полковниця».

Одного дня до нашого пансіону прибув новий учень до моого відділу. Це був Сашко Гамалія. Мені впало відчі, що він тримався дуже гордо, дивився на нас звисока і був надзвичайно живий. Коли ми близьче познайомилися, він нам почав оповідати речі, в які ми, розуміється, не могли повірити і підіймали його на сміх. Тоді він ішов битись навкулачки, бо цей глумував за образу не тільки себе, але й свого роду. А справа була ось у чому. Сашко Гамалія оговідав нам, що його предок був козацьким отаманом і ходив у черевиках, кутіх із щирого золота, і в це, власне, ми не хотіли вірити. На шум прийшов вихователь і почав розбирати справу. Тоді Сашко Гамалія казав, що в них вдома є якась стара книга, яку переховує його батько Константин Гамалія, і в цій книжці докладно, мовляв, описано, як на Січі панував його, Сашка, предок, Гамалія. Вихователь пригадав, що і в Шевченка є поема про Гамалію, і сказав до Сашка: — «Можливо, що твій предок панував на Січі і мав великих багатств, але ти не мусиш

через те бути гордим, бо це не є твоя заслуга». Сашко слухав, кусаючи губи зі злости й обурення, і став увесь червоний, а після цієї розмови він кинув свій майже вогнево-гнівний погляд на вихователя і на нас, і замовк. Пізніше я заприятеливав із Сашком Гамалією і був навіть у його кілька разів в Майновці, де містилась велика сільськогосподарська школа, в якій його батько був директором. Цікаво, що і його батько заховав у собі якусь дивну гордість, яка мабуть перейшла в кров нащадків козацького отамана. Сашко виявляв величезний нахил до різного роду пригод і мав сильно розвинену фантазію. На жаль, я не знаю, що сталося з Сашком Гамалією після революції і яка була його дальша доля, але про черевики із щирого золота у нас потім часто оповідали різні легенди.

Коли я мав перейти до 5 класи, несподівано сталася дуже важна подія в моїм житті. Одного дня прийшла до пансиону моя маті і сказала, що я маю забрати свої речі і що ми поїдемо на хутір в Сосницю. Це мене здивувало, бож до кінця шкільногого року було ще з пару місяців. На мої здивовані питання маті відповідала неохоче і тільки підбадьорювала мене, мовляв, не бійся, нічого злого не сталося. А сталося ось що. Коли в Києві почали видаватись українські газети, я виписав одну чи дві і з цікавістю читав їх, особливо «Раду». Це, розуміється, не було таємницею, бо ж пошта приходила до пансиону. Виявляється, що новий директор Дорошенко вважав це за недопустиме і, викликавши мою матір, заявив їй коротко, що я не можу залишатися учнем дворянського пансиону. Цим самим захиталося мое становище і в гімназії і директор гімназії Раїч порадив моїй мамі забрати мене з гімназії, бо інакше через несприятливу оцінку дирекції дворянського пансиону, він теж буде змушений виключити мене з гімназії. А коли маті запитала, чому і що мені ставиться в вину, Дорошенко відповів, що я маю нібито шкідливі політичні тенденції, а Раїч був більше стриманий і покликався на неприхиль-

ні відомості з дворянського пансіону. І так я перший раз став перед новими життєвими труднощами і мені було дуже прикро перед своїми родичами. Цілу справу пробувала полагодити Софія Іванівна Масютина через свої знайомства серед видатних діячів чернігівського дворянства. Однак, це не було так легко, бо саме в той час в гімназії видавався нелегальний журнал на гектографі, який називався «Пламя»; до нього я не мав більшого відношення, однак підозріння падало на мене. Тим часом вчився я дуже добре і з усіх предметів, крім малювання і «чистописання», мав п'ятки. На родинній нараді, в якій брала участь і Софія Іванівна, постановлено було послати мене до невеличкого польського міста Радом, де моя тітка була учителькою французької мови в місцевій гімназії. Там я мав здати іспити і кінчати гімназію. Я попрощався з своїми товаришами і з Черніговом.

Одного дня сів на пароплав «Гоголь» і цим пароплавом поїхав до Києва, щоб звідти їхати в Польщу. Всі мої товариші зібралися на човнах і, коли пароплав від'їхав на середину ріки, кілька човнів оточило його, а мої чернігівські приятелі і товариші молодості проводжали мене підбадьорливими вигуками і співом. Ми умовились, що кожні вакації — чи то на Різдво чи на Великдень — я буду приїздити до Чернігова з далекої Польщі. Так почався новий період у моїм житті.

РОЗДІЛ III

В ДОРОЗІ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ І УКРАЇНОЮ

1. Розмова в Києві.
2. В книгарні «Київської Старини».
3. Перше знайомство з Холмщиною.
4. «Руська» вулиця в Любліні.
5. Як я знайшов українців у Радомі.
6. Нові зв'язки з польською молоддю.
7. Дисонанси на українські теми.
8. Спори про Мазепу.
9. Матура й арешти.
10. Втеча на Чернігівщину.

Був гарний осінній день, коли я, маючи кілька годин до відходу потягу, оглядав Київ. Особливо приваблювала мене Фундуклєївська вулиця з її гарною перспективою і живим, бурливим потоком маси людей, які все кудись поспішали. Коли я, оглянувшись оперу, минав старовинний готель Гладинюка і дивився на гарні будівлі колегії Павла Галагана, раптом хтось мене затримав і несміливо торкнув за руку. Це був молодий хлопчина, може таких років як і я, дуже бідно одягнений, з якоюсь книжкою в руках і з прохаючими очима. Його буйне волосся досить хаотично звисало з голови і він сказав: — «Будьте добрі, поможіть мені купити підручник, бо я хочу вчитись і приготовляюсь до іспитів». З розмови вияснилося, що він хоче купити підручник математики, поширеній тоді в школах так званий «задачник Верещагіна». Цей молодий хлопець походив з села Кладьківка з Чернігівщини, отже, був мій земляк. Скінчивши сільську школу, вчився далі і хотів обов'язково скінчити гімназію і тепер шикувався до іспиту за чотири класи. Він походив з селянської родини і батько конче хотів, щоб він, як старший син, працював у господарстві. Однак, Андрій відчув у собі

такий сильний потяг до науки, що наперекір волі батька втік з дому до Києва, де, як він сподіався, добре люди допоможуть йому. Він вчився у вільні від праці години, здебільша вечорами й уночі, і мріяв про той день, коли він переборе всі труднощі і здасть гімназіяльні іспити, які йому відкриють шлях до вищих студій. Я допоміг трохи Андрієві зі своїх невеличких грошей, які я мав на подорож, і він був страшенно вдячний.

Цей маленький епізод у Києві показав мені, як наша селянська молодь прагне усвідомлення й науки, як хоче вийти на ширшу дорогу, щоб, врешті-решт, набувши відповідні кваліфікації і досвід, працювати для свого народу. Ці прагнення молоді в ті часи були дуже сильні. Голод на добру книжку був величезний, а щож говорити про голод на добру українську книжку? Крім Шевченкового «Кобзаря» не було навіть творів наших клясиків в достатній кількості, було мало книгарень, мало бібліотек, мало газет, а діяльність наших просвіттянських організацій зустрічала з боку царської влади такі великі перешкоди, що була вона краплиною в морі духових потреб. В Києві, наприклад, існувала в ті часи тільки одна українська книгарня на Безаківській вулиці недалеко вокзалу, але і в цій книгарні небагато було книжок. Кілька років пізніше відкрита була ще інша книгарня на Великій Володимирській вулиці проти опери, яку зорганізував молодий і енергійний книгар Юрій Тищенко-Сірий.

Українська книжкова продукція почала зростати після 1910 року, коли на Україні інтенсивно організовувались кооперативні об'єднання. Ці кооперативні об'єднання, як, наприклад, Київський Союзбанк, дуже сприяли поширенню українського друкованого слова. З другого боку, кооперативні організації були досить елястичні й уміли поставити справу так, що російська влада не могла нічого зробити проти щорічних асигнувань на культурні цілі. Ці щорічні асиг-

нування були в бюджетах кожної кооперативної організації і, якщо порахувати всі кооперативні асигнування на українські культурні цілі в ті часи, то вони сягали сотень тисяч карбованців. Але все це почалося після оформлення і кристалізації українського кооперативного руху. А перед тим, себто в роках першого десятиліття нашого віку, українська книжкова продукція стояла на дуже низькому рівні і, розуміється, не могла задовольнити духових потреб народних мас і особливо молоді, для якої перша російська революція 1905 року була ніби першим алярмом перед великою історичною бурею, що надходила зі сходу.

Ідучи до вокзалу, я зайшов до єдиної в Києві української книгарні, якою керував старий симпатичний книгар Степаненко і яка називалась «Книгарня Київської Старини». Це був мій останній контакт із старим українським громадянином перед моїм виїздом до Польщі. Я дістав на дорогу кілька українських книжок, «Кобзаря», гарну колекцію українських вишивок, а старий Степаненко дав мені на дорогу пораду поцікавитись життям українців на Холмщині і взяв з мене слово, що я зайду до нього, коли буду їхати з Польщі до Чернігова на вакації.

В останню хвилину перед відходом потягу я розмістився в вагоні досить вигідно і вирушив в далеку подорож до маловідомого мені краю. Я їхав з почуттям непевності, але також з певною дозою зацікавлення. Що мене чекає там в цій чужій країні? Яких нових людей я там пізнаю? Чи зустріну там українців? І чи трудно мені буде достосуватися до нових обставин, наздогнати прогаяний час гімназіяльної науки, відробити математику і латинську мову, в яких я ніколи не був сильним?

Зразу від Києва потягнулися густі соснові ліси, серед яких тільки зрідка мигали невеликі села й хутори. Це був, так би мовити, вступ до волинських краєвидів, до тої таємничої землі, яка в гущавині своїх величезних

і могутніх лісів зберігала по нинішній час стільки таємниць і легенд давно минувших віків. В Ковелі, де потяг стояв трохи довше, я перший раз побачив волинських селян у постолах і білих довгих сорочках. Як же вони відрізнялися від селян Київщини! Вже із зовнішнього вигляду видно було, що ці волинські селяни живуть в обставинах тяжкого соціального пригноблення, яке на Київщині відчувалося меншою мірою. Я спробував заговорити з гуртом селян, але вони з недовір'ям з-під лоба поглядали на «панича» з міста і до розмов були неохочі. Пізніше, коли я близьче пізнав волинських селян, то зрозумів причини їхнього недовір'я до людей іншого соціального стану, а тепер впродовж двадцяти хвилин, поки потяг стояв у Ковелі, я вслушувався в гамір волинського діялекту, яким говорили селяни між собою, і старався зрозуміти їх розмову, іх настрій, їх щоденні турботи, якими вони між собою ділилися. Після Ковеля минали ми Холмщину, що про неї згадував мені книгар Степаненко. На станції в Холмі я побачив теж холмських селян, чепурніше одягнених від волинців. Холмщаки розмовляли чистою українською мовою, проте, часто вживали польських виразів чи полонізмів. Вони справляли враження людей досить спритних і упертих.

За Холмом ми скоро осягнули чисту польську територію і першим великим містом, яке ми минали, був Люблін. Пізніше я мав нагоду докладно оглянути це цікаве місто, яке було колись навіть столицею польських королів. Найбільше враження справив на мене той факт, що в Любліні була вулиця, яка від давніх давен називалася Руською і на якій стояла невеличка старовинна церква, що теж називалася Руською. Отоже, був колись час, коли український елемент сягав аж сюди, бо ж недалеко від Любліна в Холмі мав свою столицю король Данило. Багато пам'яток української минувшини і слідів української історії я знайшов у Любліні. Тому власне за всіх польських міст Люблін

завше цікавив мене найбільше. Там можна було зустріти родини цілком сполонізовані, але ще греко-католицького обряду; про себе вони казали, що вони властиво «русини». Цікаво, що один з каноніків католицької катедри в Любліні о. Лопатинський мав надзвичайно цінну бібліотеку і збір рукописів, серед яких було багато рідких документів української історії і культури.

Скоро після Любліна минули ми велику російську твердиню Івангород (Демблін) і в'їхали в густі ліси під Радомом. До Радома я приїхав перед полузднем і міг зразу побачити місто, в якому я мав залишитись кілька років. Це було типове польське місто, досить брудне, з вузенькими середньовічними вуличками, кількома гарбарнями, від яких досить далеко чути було сморід, з великим ринком, на якому стояла в'язниця, уряджена в напівзруйнованих будинках колишнього католицького монастиря. В середині міста, так, зрештою, як і в Любліні, стояла велика православна церква, як символ Російської імперії, до якої належала тоді конгресова частина Польщі. Після чудових краєвидів Чернігова і Києва ударяла вбогість природи в цій частині Польщі. Чорної землі, розуміється, не було: навколо, скільки оком сягнеш — усе піщана земля з бідою рослинністю. Гімназія, в якій я мав складати іспити, містилася теж у якомусь старому будинку у, так званому, «старому місті». Кілька більших і менших костелів з їх характерними будовами і вежами доповнювали загальний вигляд міста. Недалечко від міського парку — була старовинна будівля, яку російська влада перебудувала і зробили з неї губернаторську палату. Тут концентрувалось усе адміністративне життя Радомщини і з цієї палати йшли всілякі накази, які потім скрупультно переводилися в життя, так званими, начальниками повітів. Отже, тут у цьому місті я мав кінчати свої гімназіальні студії, а

це означало, що я мав залишитися в Радомі найменше три роки.

Перше враження було таке гнітюче, що я хотів одразу сідати на потяг і тікати до Чернігова, однак, переворовили сумнівні вагання, я вирішив всетаки взятися за гімназіальну науку і можливо швидше закінчити гімназію, щоб тоді вернутися на Україну.

На другий день моя тітка запровадила мене до гімназії і представила мене гімназіальному директору. Це був чоловічок маленького зросту, з великою сивою бородою і з надзвичайно спокійними, майже урочистими рухами і жестами. Він розмовляв дуже тихо, так що я спочатку ледве його розумів. Потім мені оповідали мої нові товариши по гімназії, що цей директор, а називався він Волков, був фахівцем латинської і грецької мови і так був закоханий в античному світі, що мимоволі перебрав жести й форми старого світу. Однак, безпосереднім моїм вихователем був не він, а інспектор гімназії Іван Степанович Староселський, чистий росіянин з-під Уралу. Він мене впровадив до п'ятої кляси і представив новим товаришам. Порядок у цій клясі був більш менш такий, що польські учні сиділи окремо, а росіяни теж окремо, а між ними сиділо кілька жидівських учнів, здається п'ять чи шість, за так званою «процентною нормою». Мене посадили до росіян. Цей поділ був для мене цілком новий, бо в Чернігові ані в гімназії, ані в дворянському пансионі ми такого поділу не знали.

Мене посадили на передостанню парту, де вже сидів один учень в окулярах — Михайло Лисенко. Він був сином залізничного працівника і був дуже скромно одягнений. Розмовляв він по-російськи не погано, але видно було, що це йому трудно і що, перш ніж говорити, він шукає слів. Він народився в Радомі і виховувався, розуміється, в польськім оточенні, тому краще розмовляв по-польськи як по-російськи. Другим моїм товаришем по клясі з російської групи був чорнявий

хлопчик на ім'я Петро Лакіза. Його батько теж був залізничним урядовцем. Потім у цій клясі були сини місцевого прокуратора, два брати Сцепуржинські, з яких старший, здається Олександр, часто робив смішкуваті зауваження про всіх і про вчителів і про учнів. З ним я, власне, мав досить гостру полеміку першого ж дня. Він почув мою розмову з Лисенком, до якого я сказав, що він мабуть українець, бо ж і прізвище українське і, як Лисенко сам казав, батько його походить з Кролевецького повіту на Чернігівщині. Сцепуржинському це не подобалось; він іронічно запитав скромного і, звичайно, мовчазного Лисенка: — «Скажи, Лисенко, ти був колинебудь на Україні?» — «Ні» — скромно відповів Лисенко. — «А де ти народився?» — запитав Сцепуржинський. — «В Радомі» — була відповідь. Тоді Сцепуржинський розсміявся на цілу клясу. — «Так який же ти українець?» — Скромний Лисенко зніяковів і замовк. Я вирішив йому допомогти і запитав Сцепуржинського: — «Ти рускій?» — «Рускій» — з апльомбом відповів Сцепуржинський. — «А де ти народився?» — «В Кельцах». Тоді ціла кляса підняла на глум Сцепуржинського. Симпатії всіх товаришів були виразно на моїй стороні. Від того часу ми сильно заприязнилися з Лисенком.

Після цього випадку Лисенко й Лакіза почали у мене часто бувати і з величезною цікавістю оглядали українські книжки, які я привіз з Києва і яких вони ніколи в житті не бачили. З дальших розмов вияснилось, що вони досі навіть і не чули, що взагалі існують книжки чи газети, друковані українською мовою. Я їм пояснив головні граматичні засади й українське письмо і вони з захопленням перечитали невелику кількість всіх моїх українських книжок, а особливо Шевченкового «Кобзаря».

Так мимоволі повстав маленький гурток української молоді в далекому від України Радомі. До цього гуртка приєдналося іще кілька гімназійних учнів, як, на-

приклад, Василь Геровський, родом з Холмщини, а також один росіянин Козаков, син фельдфебеля з розташованого в Радомі піхотного полку. Він, хоч був чисто російського походження, дуже зацікавився нашими сходинами і читанням української літератури. Два брати Троцькі, сини місцевого акційного урядовця, теж приєдналися до нашого гуртка. Ми сходились переважно в суботу і спільно читали щось нове з «Літературно-наукового вісника» (який я отримував регулярно) або з старої української літератури. Скоро до нас присідався молодий урядовець губернаторської канцелярії Сидоренко, який походив з Київщини і дуже добре знав українську мову. Він часто оповідав нам про різні події на Київщині, бо родина його часто йому писала листи, в тому ж про місцеве життя. Розуміється, ми часто провадили дискусії над прочитаним, і поволі наш гурток посів досить поважне місце в житті районської молоді.

Між іншим, довідалися також і поляки про нашу працю, яка їх дуже зацікавила. Польська молодь в ті часи ділилася на два табори: на тих, що ходили до російської гімназії помимо оголошеного в Польщі бойкоту російських шкіл, і на національно свідому частину молоді, яка бойкотувала все російське, і вчилася в приватній польській торговельній школі. Ця польська школа мала свою уніформу, відмінну від гімназіяльної, і там таки в цій школі був центр польської організації молоді. Ті поляки, що вчилася в гімназії, походили переважно з заможних міщанських родин і їм залежало передовсім на добрих поступах в гімназіяльній науці, щоб її швидко закінчити і робити дальшу життєву кар'єру, яка була тоді можлива в російських обставинах. Ці поляки після закінчення гімназії йшли далі на російські університети, щоб стати пізніше адвокатами, лікарями, інженерами і таким способом запевнити собі прожиття. Ця частина польської молоді, розуміється, уникала всього, що могло б політично ском-

промітувати в очах російської влади і часто з-посеред цих поляків в гімназії було чимало, так званих, донощиків, себто шпигунів, які про все, що діється в клясі, доносили гімназіяльній владі. Незалежна і поступова польська молодь, яка вчилася в польській школі, провадила натомість досить широку усвідомлюючу працю і тримала досить інтенсивний зв'язок з польськими осередками в австрійськім Krakovі, звідки від часу до часу приїздили спеціальні емісари нелегальної польської організації і привозили нові інструкції, різні політичні новини і нелегальну польську літературу.

Коли наш гурток уже досить добре оформився, то ми вирішили організувати виставу української книжки в місцевій польській книгарні на Люблінській вулиці. Ця вистава мала би бути присвячена Шевченковим роковинам. В цій справі ми звернулись до власника книгарні, старого польського книгаря, який дуже гарно нас прийняв і дуже зацікавився нашим проектом. А коли ми йому докладно оповіли, як ми хотіли б цю виставу української книжки (розуміється, першу в Радомі) зорганізувати, він захопився цим проектом. Уже другого дня (а це було на початку лютого 1909 року) ми принесли йому книжки і декоративні українські вишиванки, плахти, рушники і кілька листівок з українськими краєвидами. Він попросив нас уложить в його кімнаті все це так, як ми того бажаємо. Посередині, розуміється, ми поставили великий портрет Тараса, обрамований рушниками на фоні гарної полтавської плахти. Особливо проявив себе Петро Лакиза, який старанно все уставляв і який мав велику дозу артистичного смаку. Коли польський книгар подивився на уряджену нами виставу, або вірніше «репетицію» цієї вистави, він довго не міг відірватися, потім зробив пару дрібних поправок фахового характеру, стиснув кожному з нас руку і обіцяв, що 24 і 25 лютого цю виставу він умістить у своєму виставовому вікні.

Ми чekали з великою нетерпеливістю на ці Шевченкові роковини і кожний день проходили повз книгарню і уявляли собі як наша Шевченкова вистава буде презентуватися у великому виставовому вікні книгарні. Ця книгарня була у такому пункті, що коло неї проходили щодня великі маси радомчан. Отже, ефект вистави був запевнений. Але нам було цікаво знати, як зареагують самі поляки на цю виставу, а також чи багато знайдеться в Радомі українців, і чи нав'яжуть вони з нами нові зв'язки. Трохи непокоїла нас думка, що старий польський книгар може в останню хвилину злякатися репресії з боку російської влади і відмовиться від нашого проекту. Взагалі цікаво було нам знати, як зареагують представники російської влади на цю нашу імпрезу. В таких настроях ми з напруженням чekали Шевченкових роковин. На передодні увечорі ми побачили, що велике виставове вікно книгарні є заслонене. Ага, — думали ми, — значить все ж таки польський книгар не передумав і виставу уряджує. За його порадою ми не повинні були до нього більше приходити, щоб не звернути уваги місцевої влади і щоб не викликати враження, що ми, учні гімназії, маємо щось спільногого з цією виставою.

24-го лютого ми вже були коло книгарні і з захопленням дивились на нашу виставу, в центрі якої домінував портрет Тараса. Пригадую, що, крім «Кобзаря» і «Енеїди» Котляревського, а також інших книжок, на виставі були різні українські видання: — київська «Рада», харківський «Сніл», «Літературно-науковий вісник», полтавський «Рідний край», «Хлібороб» Терниченка і т. д. Опівдні, коли ми мали, так звану, велику перерву, ми побачили коло книгарні натовп людей, які стояли довший час і придивлялися до українських книжок, вишивок, перекидаючись між собою різними зауваженнями. Вистава мала колosalний успіх — впродовж двох днів маси народу приглядалися їй, а багато людей заходило до книгарні, бажаючи купи-

ти ту чи іншу книжку. Відгукнулося теж багато українців, відрізаних від рідного краю. Між іншим, прийшов до нас дуже симпатичний холмщак Павло Дума, який працював під Радомом як лісовий урядовець. Ми дуже сміялись, коли Дума оповідав нам про свої труднощі з його прізвищем. Одного дня викликав його начальник повіту і казав, що це неможливо, щоби він носив далі таке прізвище як «Дума», бо в Росії «Думою» називається державна установа. Тому начальник повіту наполягав на Думу, щоб він вніс прохання на «Височайше ім'я» з проσьбою змінити це прізвище. Але Дума, цей упертий холмщак, відмовився і мотивував це тим, що в його селі на Холмщині є дуже багато родин з цим прізвищем. Багато ще інших закинених в Радомщині українців встановили з нами контакт. Це були переважно дрібні урядовці залізниць або, як Дума, лісової адміністрації чи інших галузів. Відгукнувся теж учитель малювання нашої гімназії, який сам був малярем і мав чисто полтавське прізвище Прищепа.

Розуміється, ця Шевченкова вистава в польській книгарні викликала теж велике зацікавлення серед поляків. До нас зголосились два представники польської молоді, які нам заявили, що хотіли б з нами відбути розмову на тему координації праці. Ці переговори скоро відбулися і наш гурток договорився вповні з польською нелегальною організацією. Ми уряджували спільні реферати й дискусії на різні теми. Цей контакт скоро поширився і ми були запрошенні взяти участь у загально-польській конференції польської молоді в Варшаві. Оскільки не помилляюсь, ця конференція відбулась в квітні 1909 року. З доручення варшавського центру революційної організації польської молоді приїздив до нас спеціальний делегат Зігмунд Заремба, який потім став видатним діячем ППС і послом до польського сейму. Тоді ми йому дали псевдонім «Нечипор». Коли в 1926 році я був у Варшаві і зустрів в сеймі Зарембу, то ми пригадували часто цей епізод з наших

перших українсько-польських взаємин. Другим представником польської нелегальної організації молоді був Стефан Врона, пізніший посол до сойму і видатний діяч «Польського Стронництва Людовіго». Цей Врона був дуже цікавий чоловік і вмів оповідати багато цікавих речей з польського життя, що нас теж дуже цікавило. Я вже тоді зауважив, що Врона мав якусь внутрішню інтуїцію передбачувати події. Пригадую, як два чи три роки перед вибухом останньої війни він казав мені, що прийде жахлива війна, в якій і поляки і українці матимуть страшні жертви і яка зруйнує і Польщу і Україну. Ця візія жахливої війни в оповіданні Врони прибирала неправдоподібно-жахливі форми, а тим часом дійсно так сталося, як казав Врона. Пізніше, коли Заремба займав у Варшаві дуже впливове провідне становище в ППС і видавав популярну газету «Дзенік Людові», то давав сторінки своєї газети на статті, присвячені українській визвольній боротьбі, які я містив раз на тиждень під псевдонімом (польська соціалістична преса була тоді під обстрілом репресій різних санаційних урядів) «Микола Чепелиха». Ці статті передруковувались теж в інших польських газетах і я був вдячний Зарембі за цю можливість популяризувати українські визвольні змагання.

Серед інших польських діячів у Радомі велику роль відігравав син старенького викладача математики в гімназії Сведвінський. Він студіював у Krakovі і часто приїздив до Радома з різними новинами. Від нього ми теж довідалися перший раз про революційну організацію Пілсудського і про її змагання і організаційні заходи. Він привіз нам перші, дуже цікаві інформації про Леніна, який тоді перебував у Krakovі як політичний емігрант і працював над програмою російського большевизму. В цій ленінській програмі, яка пізніше була ухвалена на партійному з'їзді, спеціальне місце відводилось національному питанню в Росії. Зацікавлення Леніна національними питаннями, навіяне було його

приятельськими зносинами з польськими соціалістами і він старався сформулювати свої погляди на національну справу так, щоб, з одного боку, здобути довір'я поляків як революційного чинника в Росії, а з другого боку, щоб не приймати раз встановлених політичних зобов'язань і залишити вільну руку на будуччину. Таким чином повстав так званий Поронінський проект большевицької програми в національних справах, який був ухвалений в 1913 році на конференції большевицьких провідників в Пороніні під Krakowom. Здаючи собі справу з пропагандивного значення національних питань в царській Росії, Поронінська конференція ухвалила резолюцію, автором якої був Ленін, в ній визнавала право окремих народів до самовизначення аж до відділення від Росії («самоопределение вплоть до отделения»). Однак в пункті п'ятому цієї Поронінської резолюції, Ленін впровадив таку зasadу — право кожної нації до самовизначення і до утворення власної державності не є ідентичне з доцільністю такого кроку і большевицька партія як вираз волі революційного пролетаріату, має рішати в кожному окремому випадку, чи відділення даного народу від Росії відповідає інтересам пролетаріату і інтересам революційної боротьби пролетаріату за соціалізм. Цей п'ятий пункт Поронінської резолюції увійшов пізніше, після жовтневої революції 1917 року, до так званої ленінської національної політики, яку провадив советський уряд, як інтегральна її частина. Ця резолюція давала большевицьким провідникам можливість жонглювати націоналістичними гаслами там, де це було потрібне для поширення большевизму і, з другого боку, нищити державну самостійність тих народів і країн, які з імперіальних інтересів мали б належати до ССР. Ці маневрування советської національної політики виявилися особливо виразно в українській справі. Так, наприклад, 4 грудня 1917 року, коли советський уряд був ще заслабий, він визнав Українську Народну Республіку як

самостійну державу, а 24 грудня 1918 року, той же уряд скасував свою попередню постанову про визнання самостійності України. З розвитком ленінської національної політики ми познайомилися значно пізніше, але в 1912 році, коли з Krakowa ми отримували через поляків перші інформації про ленінське сформульовання большевицької національної політики, нас це дуже цікавило. Зрештою ми на практиці наших відносин з поляками бачили, що справа ця не є така проста. Хоч наші відносини з польською молоддю розвивалися досить добре, однак, відчувалась якась недоговореність і я довший час не міг зрозуміти про що йдеться. Справа, проте, скоро вияснилась. Мій приятель Лакиза скотів заабонувати деякі українські газети зі Львова. В проспекті, що я йому дав, було сказано, що можна адресувати до Львова листи українською мовою. В ті часи в Галичині провадилася уперта боротьба за впровадження української мови до публічного вжитку, і крок за кроком галицькі українці виборювали це право. Коли Лакиза хотів віддати листа на пошті, випадково зустрів одного з наших польських приятелів, якому показав цього листа. Цей захмурився і після довшої мовчанки сказав: — «Це ви неправильно заадресували — до Львова треба адресувати по-польськи». Лакиза почав його переконувати, що можна адресувати і по-українському і показав йому проспект. Поляк відповів: — «Но... так, але я хотів вам тільки сказати, що Галичина єеною частиною Польщі, де польська мова є дозволена і є урядова, бо ані тут в російській займанщині (він сказав в конгресуфці), ані в Познані польської мови вживати не вільно. На це Лакиза пояснив, як мені пізніше оповідав, що власне тільки в Галичині українська мова є дозволена до публічного вжитку і він з тих причин заадресував листа по-українському.

Інший епізод показав мені, що справа польсько-українських відносин не є така проста. Ми товаришу-

вали з одним польським учнем, якого батько був радником магістрату в Радомі. Він колись почув від свого сина, що я називаю себе українцем, а не росіянином, або, як казали поляки, москалем. Одного разу, коли я одвідав свого польського товариша, його батько вийшов до нас і усміхаючись сказав: — «Пан є українець, то ось прошу прочитати» — і дав мені нумер «Кур'єра Варшавського», в якому була вміщена велика стаття під назвою «Україна ірредентиста». Я зразу ж таки прочитав цю статтю. В ній говорилося про те, що у Львові були українські студентські заворушення і що українці домагаються створення окремого українського університету. Ця течія серед українців (в газеті було сказано «серед русинів») дуже небезпечна для загального спокою, для загального миру, бо це тільки відголосок давніших бунтівничих прағнень, які направлені в Галичині проти внутрішнього миру Австро-Угорщини, а можуть мати свої насліки теж і над Дніпром, що було б теж небезпечним для внутрішнього миру Росії. Бунтівнича Україна підносить свій голос і це є продовження бунтарських традицій Хмельницького. Потім у статті доводилось, що українці не є історична нація і що, так званий, український рух серед галицьких русинів є нічим іншим як інтригою проти тамтешніх поляків. Я не все зрозумів тоді в цій статті, проте, одне мені було ясне, що поляки уважають Хмельницького за бунтівника, а сучасний український визвольний рух за нову спробу бунту. Через це я завважив після прочитання статті, що ця думка неправильна, бо Хмельницький не був бунтівником, а був гетьманом і провідником України, і що це є історичний факт, якого ніхто не може заперечити. На це батько моого польського товариша витягнув якусь грубу книжку з історії Польщі і прочитав на доказ своєї думки уривок про Хмельницького, який підняв бунт і був ребеліяном проти польського короля. Після цього почав гаряче доводити, що таки «Кур'єр Варшавський»

має рацію, коли пише про Хмельницького як бунтівника. Я ж стояв на своїому і в молодечому запалі обернув список проти поляків і сказав: — «Коли ви уважаєте Хмельницького за бунтівника, а не за революційного державного мужа України, то в такому разі і ваш Пілсудський бунтівник і ви всі поляки бунтівники, якщо хочете повстати проти влади Російської імперії». Дискусія наша зайдла задалеко і радник радомського магістрату трохи злякався і дискусію припинив.

Ці два епізоди показали мені, що нам з поляками досить тяжко буде договоритися про якусь спільну платформу дії, бо суперечності досить глибокого характеру напевне виникнуть уже на другий день після революції і після упадку царської імперії. Ці перші суперечки з поляками мали, однак, ту позитивну сторону, що ми почали більш цікавитись становищем поляків в українській справі. З українських газет ми довідалися про вперту боротьбу українців у Галичині, про польську колонізацію в Галичині, а потім нам потрапив до рук нумер «Русского Богатства», в якому була вміщена велика стаття Леона Василевського про стан польсько-української боротьби в Галичині і про її форми. Стаття була написана в дуже об'єктивному тоні і давала досить вичерпливу картину політичного напруження в Галичині.

Але особливо багато цікавого про польську агресивність оповідав нам наш новий приятель холмщак Дума. Він оповідав про польонізаційний натиск на Холмщині, який іде разом з соціальним і релігійним натиском. З оповідань Думи для нас ставало все ясніше, що хоч Польщі, як самостійної держави немає, але' провідні верстви поляків і в Галичині і в Холмщині провадять асиміляційну політику всіма засобами. Спеціально щодо Холмщини справа представляється досить трагічно. Польські поміщики-дідичі займали там рішальні позиції і мали великий вплив на російську адміністрацію. Проти польонізації українського населення на Холм-

щині Росія висунула гасло православія. Це гасло було більше символічне і не мало атракційної сили, бож частина українців Холмщини залишилась уніятами і бачила в російському православії ворожу силу. Відома тоді акція молодого і енергійного єпископа Евлогія, на-віть відстрачувала багатьох холмщаків і була, зрештою, водою на млин польонізації. Вживання української мови було заборонене, а російська мова була холмщакам чужа. Жадних соціальних аргументів українці в Холмщині не мали, а російська оборонна акція проти польонізації була лише фразеологією, позбавленою і національного і соціального змісту. Кооперативний рух, який робив такі великі поступи в Галичині, будучи могутнім знаряддям не тільки національної, а й соціально-економічної самооборони українців, в Холмщині не існував за тих часів. Все це нам оповідав холмщак Дума, але колись в розмові зі мною він додав: «поляки нас називають „упарти русін“». І дійсно, — казав Дума — ми холмщаки є дуже вперті, якщо йдеться про нашу народність і релігію. І ця упертість холмщаків є може єдиною моральною силою, яка стримує польонізаційний на-тиск». Все те, що оповідав Дума, викликало в мене велике зацікавлення і я рішив при найближчій нагоді побувати в Холмщині, щоб подивитися зблизька на життя наших холмщаків. Мої враження в самому Холмі і в двох околишніх селах, де я побував, цілком ствердили все те, що оповідав Дума. Тоді ж я написав першу в моїм житті статтю про Холмщину і надіслав її до Харкова до редакції «Снопа». Ця стаття була видрукувана в «Снопі», здається, в літі 1909 року і я, розуміється, був дуже гордий з цього приводу. Мені було тоді сімнадцять років.

Багато, багато років пізніше я не раз зустрічався з холмщанами, бував у Холмі і бачив приклади цієї великої моральної сили холмських українців, яку називав Дума «впертістю». Такими символічними постаттями упертих холмщаків, прив'язаних на життя і смерть до

Холмщини, залишились в моїй пам'яті обидва брати Васильчуки, Антін і Павло. Старший Антін був агрономом і більш опуртуністично настроєний, як його брат Павло, який заснував уже за польських часів селянську організацію на Холмщині. Але і Антін і Павло Васильчуки мали завжди одну ціль — зорганізувати українців Холмщини, надати цій організації не тільки політичний, а й економічний характер і оборонити Холмщину перед польонізацією. Завдяки їх старанню, побудований був український Народний дім у Холмі, а ціла Холмщина покрилася досить густою сіткою кооперативних організацій. Антін Васильчук був завжди схильний під натиском тяжких обставин до компромісів. Цією методовою компромісів пробував він осягнути позитивних наслідків у своїй політичній праці, як посол до польського сойму. Павло, натомість, був більш радикальний і не вірив у можливість компромісів, та коли йшлося про інтереси української Холмщини, обидва Васильчуки були згідні провадити завзяту боротьбу. Компромісний характер методів Антона Васильчука в сучасній Польщі давав певні результати, а радикалізм Павла Васильчука давав змогу ставити справу Холмщини в ширших політичних аспектах. Обидва брати ніби взаємно доповнювали себе в їх політичній праці. Пригадую, коли на Україні панував так званий «український» курс Миколи Скрипника, а ситуація холмських українців ставала щораз то більше безнадійною, Павло Васильчук поїхав до Києва і провадив переговори з Скрипником та іншими, головним чином кооперативними, діячами УРСР, як, наприклад, Филиповичем і Дмитром Колюхом, стараючись зацікавити їх недолею холмцаків. Ці переговори, однак, не довели до конкретних результатів тому, що в 1933 році політичний курс в Києві і Харкові різко змінився, що знайшло свій вираз у самогубстві Миколи Скрипника. Розуміється, і в цьому випадку Павлом Васильчуком керувала глибока прив'язаність до інтересів Холмщини і він шукав інстинк-

товно опертія на сході для дальшої боротьби за український характер Холмщини. Ця глибока прив'язаність його до рідної Холмщини виявилась також у трагічній формі тоді, коли після другої світової війни між Москвою і Варшавою заключена була, так звана, умова про переселення українців з Польщі, а поляків з України. Павло Васильчук рішуче відмовився від переселення і залишився в Холмі з своєю сестрою. В своїм помешканні він і його сестра були замордовані поляками, як «уперті» русини, що не хотять покинути свого краю. Цю довшу екскурсію в моїх споминах про Холмщину я зробив тому, щоб зберегти одноцільний характер моїх спостережень і вражень, які запали мені в душу ще тоді, коли я учився в Радомі.

Вертаючись назад до моого перебування в Радомі, хочу пригадати ще деякі події й епізоди. Як я вже згадував, до нашого українського гуртка приєднався товариш по класі Козаков, який був сином фельдфебеля і мешкав у касарні, де його батько мав окрімє помешкання. Козаков одного дня сказав мені, що в полку, розташованому в цих касарнях, є чимало солдатів українців. Колись у неділю я підійшов з Козаковим до касарень і він викликав двох солдатів українців. Ми розговорилися. Один з них був відомий в полку тим, що вмів оповідати різні «хахлацькі» анекdoti i веселі історії. Коло нього завжди збиралася юрба солдатів, які дуже сміялись з приводу цих анекdotів. Ми дали їм «Кобзаря» і ще кілька українських книжок. Після цього між нами зав'язались дуже приязні відносини. В неділю з причини обережності ми сходилися на цвінтари, який був недалеко від касарень. Я завважив скоро, що кожної неділі приходило щораз більше солдатів українців. Ми виписували з Києва дедалі більше книжок і давали солдатам, а на цвінтари ми провадили різні розмови про українські справи і про потребу розбудування української організації не тільки в Радомі, а й у тих місцевостях на Україні, звідки походять ці солдати і куди вони поїдуть після закінчення

військової служби. Нам тоді і до голови не приходило, що цей наш зв'язок з солдатами українцями був дуже небезпечною справою і що якби нас на цім спіймали, то всіх нас, хоч ми були ще дуже молоді, віддали б під військовий суд. Про це ми довідалися трохи пізніше, а в яких обставинах, про це я оповім ще далі. Розуміється, ми здавали собі справу з того, що така освітня робота, яку ми провадили серед молоді і серед солдатів, є річ заборонена і тому ми були завжди обережні, але ми не знали, що російська влада особливо слідкує за тим, щоб вояки були ізольовані від всякого політичного впливу із зовні.

Іншим цікавим епізодом було святкування п'ятидесятиріччя скасування кріпацтва в Росії. Це свято зорганізувала наша гімназія, а головну святочну промову мав виголосити член окружного суду Александров, який був одночасно викладачем законодавства в нашій гімназії. Свято відбувалося дуже урочисто у великій актовій залі гімназії. На свято прибули вищі представники російської влади в Радомі, командант дивізії, сухорлявий генерал, з старшинами свого штабу, прибув також губернатор з вищими урядовцями губернії. Коли гімназіальний хор проспівав гімн «Боже царя храни», на трибуну вийшов Александров і почав свою промову. Александров був людиною дуже веселою і часто любив випити. Можливо, що і перед своєю промовою для сміливості він теж випив, бо промова його дуже сильно відбігала від офіційних шаблонів. А сказав він приближно так. Кріпацтво постало в Росії ще в часи Московського царства, коли один з царів скасував так званий Юр'їв день. До тої пори в день св. Юрія селянам вільно було змінити свого власника, на якого вони працювали. Коли ж це право було скасоване, то народ почав казати: «Вот тебе, батюшка, и Юрьев день!». Від того часу селяни стали кріпаками. Реформи Петра I-го нічого не змінили в кріпацтві, а наші — казав Александров далі з притиском — «матушки императриці» поширили крі-

пацтво на західні провінції імперії, як наприклад, «на Малоросію». В цьому місці Александров зробив маленьку перерву і почав продовжувати свою промову, критикуючи дуже сильно різні розпорядження цариці Єлизавети і особливо Катерини II-ої. Він теж натякнув, що Катерина мала багато коханців і дарувала їм великі матеки з селянами-кріпаками. В хвилі, коли Александров так пластично представляв цю сторону діяльності Катерини, в залі почався неспокій. Генерал дуже нерво-во встав і стукнув шаблею на знак свого обурення і вийшов. За ним встав губернатор і з обуренням почав щось говорити директорові гімназії. Александров це помітив і закінчив раптом свою промову. Щоб затерти враження цього інциденту, розпорядчики свята казали хорові відспівати кілька пісень. І так закінчилось це нефортунне святкування п'ятидесятиліття скасування кріпацтва в Росії. Перебіг цього свята нам показав, що в російському бюрократичному апараті є вже окремі одиниці, а може навіть цілі групи, які мають зовсім інші погляди від офіційних. Виступ Александрова був ніби сигналом внутрішнього розкладу бюрократичного апарату імперії. Тоді ж говорили, що Александров буде напевно звільнений зі свого становища судді, однак це не сталося, бо за російськими законами суддя був особою незмінальною. В разі якоїсь репресії такого суддю могли тільки перемістити на іншу посаду, що і сталося з Александрівим: він був переміщений в глибину Росії до якогось маленького міста. Зате потерпів директор гімназії Волков, якого звільнили.

Тим часом мій побут в Радомі зближався до кінця. Я вже був у восьмій класі і весною 1912 року мав складати останні іспити. В цьому часі нам викладали з російської літератури про Пушкіна і його твори. Одного дня викладач російської мови, який одночасно був інспектором гімназії, Старосельський, дав нам тему для так званого «сочинення», себто писемного завдання про пое-

му Пушкіна «Полтава». Цю поему Старосельський ви-кладав нам дуже докладно, а Пушкінський вірш ми зна-ли навіть напам'ять. В цьому писемному завданні ми ма-ли дати характеристику головних героїв поеми: Петра I, як позитивного державного діяча, який заклав основи Російської імперії і якого Пушкін наділив усіма можли-вими чеснотами, а гетьмана Мазепу, як зрадника і лю-дину з негативними рисами характеру, хитрого, егої-стичного, одним словом, як негативного героя. Натомість Кочубей, генеральний суддя Гетьманщини, представле-ний в поемі як чесний патріот, який подав Петрові пер-шу звістку про зраду Мазепи. Це було мені забагато і я написав свою працю, даючи характеристику головних героїв так, як їх представив Пушкін, але опісля піддав це аналізі, в котрій доводив, що великий поетичний та-лант Пушкіна занадто ідеалізував Петра I і занадто очо-рниував постати гетьмана Мазепи, бо Пушкін не знав історії України, а писав свою поему виключно під вra-женням тенденційних джерел російської історії. Через кілька днів інспектор Старосельський приніс наші пра-ці і всім роздав, але мою працю затримав і сказав, що після лекції він мене закликав до свого кабінету і сказав: — «Ви дуже добре написали Вашу працю, але вона напи-сана неправильно і тенденційно». І тоді почав мені довго говорити на історичні теми, стараючись довести, що Ма-зепа був зрадником. В кінці він мені сказав: — «Ви ма-ете талант писати, але мусите змінити хід Ваших думок. Ви мусите працювати для величності Росії, бо ж Україна є частиною Росії і багато українців відограло в російській історії значну роль. І ось, як Ви зміните Ваше льокальне зацікавлення малоросійськими, як він казав, справами, то може станете так само значним лі-тератором, яким є, наприклад, Меншиков в „Новому Времені”, і будете заробляти так само багато грошей як

він». Я потім багато сміявся з цієї розмови, бо власне Меншіков у «Новому Времені» дуже огидним способом поборював у своїх статтях український визвольний рух. Але з боку Старосельського добре було те, що він не зробив далі жадних висновків з моєї праці і я був допущений до матуральних іспитів.

Був гарний сонячний день в кінці травня, коли нам урочисто роздавали матуральні свідоцтва. Ми всі матуранти: українці, росіяни, поляки і жиди вийшли на площа перед гімназіяльним будинком у піднесеному настрої. Що чекає кожного з нас у будуччині і чи ми ще раз побачимось? Кожний з нас відчував, що тепер починається нова сторінка життя, а ми, себто я, Лисенко і Лакиза, дали собі слово зустрінутися в Києві і працювати для України.

Того ж таки дня я виїхав з Радома на Чернігівщину і це мене врятувало від великих непримностей. Російська жандармерія, яка мала вже відомості про діяльність нашого українського гуртка, як потім виявилось, постановила в день, коли нам дадуть матуральні свідоцтва, арештувати нас. До помешкання моєї тітки прийшли жандарми опівночі, коли я вже їхав в потязі в напрямку до Києва. Вони перетрусили ціле помешкання і спеціально оглядали українські книжки. Жандармський вахмістер спочатку не міг зрозуміти якою мовою ці книги писані, і коли, врешті, прочитав слово «треба», то крикнув: «Да етож по хахлацькі!» Вони забрали всі книжки, але арештувати мене не могли, зате тітка моя мала великі неприємності і мало не втратила свою посаду лекторки французької мови в жіночій гімназії. Друга група жандармів зробила трус у Лисенка, однак, і його не було вдома, бо він теж виїхав. Одного тільки бідного Козакова жандарми арештували і тримали у в'язниці кілька місяців. Потім Козаков був покликаний до війська і загинув у перших боях першої світової війни на

фронті. Я був уже на нашому хуторі над Чепелихою, коли дістав вістку про арешт Козакова і про трус у нашому помешканні. Щоб уникнути арешту, я виїхав спершу до Києва, а потім до Одеси, де залишився на ціле літо в невеличкому селі німецьких колоністів над Чорним морем, Люсдорфі. Тут я мав кілька цікавих зустрічей.

РОЗДІЛ IV

РЕВОЛЮЦІЙНЕ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНИ

1. Масовий характер українського руху.
2. Українські організації в Києві.
3. ТУП.
4. Російське підпілля і його впливи.
5. Початки «ліпінської» нац. політики.
6. Проти московської гегемонії.
7. Над Чорним морем.
8. Українці в Одесі.

Мушу, однак, перед тим впровадити читача за куліси революційного життя в Києві. В ті часи — а був це 1912 рік — український визвольний рух починав ставати масовим рухом. Ця масовість відчувалася на кожному кроці, хоч брачувало їй виразних організаційних форм.

Поставали нові українські книгарні, нові часописи, нові організації молоді, гуртки українського робітництва і, що саме головне, нові центральні установи українських кооперативів, число яких на Україні йшло в тисячі. Особливо на Київщині, завдяки невтомній праці Христофора Барановського, кооперативна організація зросла і являла вже поважну силу як в економічному, так і в політично-громадському житті. Крім кооперативних економічних організацій, з'являлися щораз нові приватні і акційні українські підприємства. У великому новому будинку-хмародері помістилося перше взаємне товариство асекурації, директорами якого були відомі українські діячі, Андрій В'язлов і Федір Матушевський. Крім «Просвіти» і «Українського Наукового Товариства», широку освітню діяльність розвинув український клуб. Від часу до часу відбувалися в Києві різні фахові з'їзди, як, наприклад, лікарів, агрономів, кооперативних

працівників, а вліті за дозволом російської влади відбувалися трьохмісячні освітні курси для народніх учителів. В такі дні до Києва з'їжджалися з різних частин України тисячі працівників і Київ тратив тоді свій характер російського міста, а російський елемент ніби зникав у морі української стихії. Тоді, власне, можна було відразу запримітити масовість українського визвольного руху. Ці тисячі працівників, кооператорів, агрономів, лікарів і вчителів не задоволіннялися вже сентиментальним етнографізмом старих українських організацій, а шукали нових динамічних і більш бадьорих форм українського суспільного і політичного життя.

Також українська молодь високих шкіл Києва вийшла поза рамки невеличких конспіративних гуртків і творила вже нові масові організації. Особливо сильна і численна була українська студентська громада в комерційному інституті, який містився в кількох великих будинках на Бібліковському бульварі, недалеко від Володимирського собору. До цієї високої школи напливав головним чином свідомий український елемент — сини попівських родин — які, по закінченні духовних семінарій, хотіли вчитися далі і заповнювали комерційний інститут, що був єдиною високою школою, яка без великих труднощів приймала абсолювентів духовних семінарій, в той час коли політехніка й університет чинили цьому різні труднощі і домагалися додаткових досить тяжких іспитів. Студентська громада комерційного інституту нараховувала в ті часи коло пів тисячі членів, що не мало прецеденсу в тодішньому українському житті.

Але також на університеті студентська громада стала масовим об'єднанням української молоді. Тут провідну роль відгравали Йосип Гермайзе — українець караїмського походження — і Микола Зеров, якого реферати тішилися надзвичайним успіхом. Крім того, видатними студентськими діячами були до 1906 року Микола Залізняк, який заснував першу українську орга-

нізацію соціалістів-революціонерів і мусів потім втікати в Галичину, де продовжував свої студії у Львові, і Степан Пригара, який був ініціатором різних нелегальних видань і завжди виявляв багато ініціативи. До тодішньої громади належав теж відомий вже нам з Чернігова Сергій Устименко.

Традиції старого українофільства, так званого культурництва, мали величезний вплив на тодішнє молоде покоління. Це було і добре і погано. Добре тому, що під впливом культурницьких традицій старої громади це молоде покоління продовжувало ці традиції, не давало їм перерватись і шукало нових форм поглиблення української культури. З другого, однак, боку, під впливом старого українського культурництва українська молодь звертала своє зацікавлення переважно в напрямку історичних і філологічних студій. Всі згадані мною діячі студентської громади були філологами. З цим явищем однобічного зацікавлення історичними і філологічними студіями я зустрічався пізніше також у Москві і Петербурзі, де українська молодь в переважаючій більшості записувалася на історико-філологічні факультети високих шкіл. Тому київська студентська громада на університеті складалася теж переважно з філологів. Значно менше було українців на природничому чи на медичному факультетах. Трохи більше можна було зустріти студентів-українців на правничому факультеті, але без порівняння менше, як на історико-філологічному.

Сильна українська організація існувала теж у Київській політехніці, але й тут можна було побачити досить цікаве явище — майже всі українці, що йшли студіювати до політехніки, записувались на сільсько-господарський відділ. Це може пояснювалося тим, що Україна в ті часи мала переважно хліборобський характер і розвиток сільського господарства вимагав нових молодих фахових сил. Дуже часто можна було почути в дискусіях такі слова: «ми селянська нація», або — «український

народ є народ хліборобів», або ще інакше — «селянство є основою українського національного відродження». В цій громаді при політехніці величезну працю провадив один із старших студентів агрономів Євген Терниченко. Коло нього групувались молоді українські агрономи, а він сам, надзвичайно скромний і спокійний, давав вказівки, що і де треба зробити і по якій лінії повинна йти фахова українська пропаганда, щоб піднести рівень наших хліборобів. До цієї групи належали і деякі чернігівці, яких я знав з Чернігова, як, наприклад, Тодось Чорненко, Микола Саєнко, якого прозивали «Котигорошок» з приводу його грубенької фігури, Микола Чижевський, Сашко Азаркевич, Кузьма Корж, Тодось Садовський, Сергій Веселовський і багато інших. Ця агрономічна громада мала, розуміється, досить широкі зв'язки з селами і з цього погляду відогравала велику роль, пов'язуючи свідомих наших селян з українським центром в Києві.

Існувала українська громада теж і в жіночому медичному інституті. Основою цієї громади були головним чином студентки з Полтавщини, які провадили досить енергійну освідомчу працю. Пригадую двох сестер Марію і Зіну Сулічич з-під Кременчука, Марусю Полонську, яка потім вийшла заміж за Остапа Лисенка, сина Миколи Віталієвича Лисенка, Віру Онацьку, Галю Харченко. Всі вони провадили досить живу працю, виїжджаючи під час вакацій на так звану лікарську практику на села. Завдяки їх праці вдалося в ті часи приїхати до українського візвольного руху також багато жіночої молоді в Києві, що походила з міщанських родин, уже зрусифікованих. Найслабшою організацією української молоді була громада в Київському Художньому Інституті, де виховувались артисти-малярі, але й вони проявляли себе в своїй ділянці і часто уряджували вистави картин молодих українських мальярів. З них пригадую Костя Масляного, який потім виробився на досить талановитого мальяра і потім ступівав у

Художній Академії в Москві. Дуже мало зв'язків було з Київською Духовною Академією, що містилася на Подолі. Молоді українські теологи жили ізольованим життям і тільки одници з них підтримували зв'язки з центральними українськими установами. Була в ті часи в Києві фельдшерська школа і в ній переважно вчилися українці. З цієї школи вийшов, між іншим, пізніший філолог професор Іван Огієнко (митрополит Іларіон). В революційному житті Києва досить значну роль відігравав тоді Ісаак Базяк, який теж вийшов з цієї школи і працював як фельдшер в найбільшій київській лікарні, яка називалася Александрівською.

Всі ці студентські організації української молоді існували або півлегально, якщо шкільна влада їх толерувала, або нелегально.

Але, крім студентських громад, існували теж в Києві конспіративні організації революційних напрямків. Була організація українських соціал-демократів, яка вела свій родовід від РУП-у і на чолі якої стояв молодий київський адвокат і пізніший міністер внутрішніх справ України Михайло Ткаченко. З молоді до цієї організації належав теж один з провідників університетської громади Йосип Гермайзе. В 1906 році Микола Залізняк утворив першу групу українських соціал-революціонерів. В 1912 році уже існував досить поважний зав'язок цієї організації. Обидві ці партійні організації провадили свою працю в різних секторах. В той час як українські соціал-демократи працювали головним чином серед київських робітників і дрібних працівників-урядовців, українські соціал-революціонери провадили працю головним чином серед селян і в кооперативних організаціях. Між цими двома групами не існувало сталого контакту, що пояснювалося трудними обставинами, в яких треба було заховувати найбільшу конспірацію. Коли кількість арештованих членів цих двох організацій збільшилась, то в Києві зорганізовано було революційний український Червоний Хрест. Завданням цього Чер-

воного Хреста було організувати різного роду допомогу в'язням і їх родинам. В цьому Червоному Хресті працювали поважні громадяни, а особливо громадянки. Між іншим, багато працював у Червоному Хресті Остап Лисенко. Як лектор Київської Консерваторії, він уряджував різні концертові імпрези, а прибутки з цих імпрез ішли на фонд допомоги в'язням. До цієї ж організації належав директор Київського Історичного музею, старенький Біляпівський, який потім приєднався до київської організації українських соціал-революціонерів.

Зовсім окреме місце займала група часопису «Українська Хата», що її видавали Микита Шаповал і Павло Богацький. Вона висувала гасла, які в багатьох пунктах знаходили співчуття і відгомін серед молоді. Концепція «Української Хати» була приблизно така. Старе українське культурництво, з його аматорськими виставами і сентиментальним етнографізмом, вичерпалось і не відповідає новому суспільному розвитку України. Воно навіть шкідливе, бо голосить ідею культурного об'єднання українців, не дабачаючи процесу диференціації, який в українському народі посунувся значно наперед. Нові часи на Україні вимагають революційних способів думання і кристалізації української революційної думки. Треба підняти боротьбу проти українського провінціалізму, який почуває себе ніби додатком до російської культури. Треба пов'язати українську культурну творчість із соціальними процесами на Україні і з модерною культурою західної Європи. В статтях, які друкувалися в «Українській Хаті», ці думки, щоправда, не зовсім були розвинені до кінця і багато було неясностей. Але сама ідея була новою і відповідала настроям української молоді, яка, власне, тоді сама розуміла, що шляхи, якими йшла стара громада, були вже проїдені і що треба було шукати нових шляхів і нових ідей.

Треба сказати, що й стара українська громада, яку «Українська Хата» так сильно критикувала, мала свою конспіративну організацію. Ця організація називалася ТУП — себто Товариство Українських Поступовців. До цієї організації належала вся еліта старшого українського громадянства і вона міцно тримала руку на пульсі політичного життя, чого ми молоді, розуміється, не знали, бо сам факт існування ТУП-у був нам невідомий. Вже значно пізніше я переконався, що ТУП при всіх своїх слабих сторонах і при всьому своєму «культурницькому» наставленні, відограло велику політичну роль. Жадна із впливових російських політичних партій не могла ігнорувати ТУП-у, коли йшлося про якусь політичну акцію на Україні.

Конгреси ТУП-у відбувалися переважно два рази на рік, розуміється, нелегально. Тоді з'їздлися до Києва такі видатні люди старшого покоління, як, наприклад, Ерастів з Кубані, старий Ілля Шраг з Чернігова, Леонтович і Чижевський з Полтавщини, Маркович з Волині, професор Ковалів з Одеси, Євген Чикаленко, Сергій Єфремов і багато інших старих і досвідчених політичних діячів. На цих таємних конгресах вироблялися пляни різних політичних і громадських акцій у всеукраїнському маштабі. ТУП тримав контакт теж зі Львовом і з нашими парламентарними представниками від Галичини і Буковини. Деякі члени ТУП-у займали високі становища в російській адміністрації, як, наприклад, Олександер Гнатович Лотоцький або Константин Храневіч, і тому Товариство могло бути в курсі російських політичних потягнень. ТУП мало величезний вплив також на земські організації України і тому, коли ухвалений був плян боротьби за впровадження української мови в школах, у відповіднім часі перейшла по Україні ціла хвиля демонстративних ухвал земських зборів — на Чернігівщині, Полтавщині, Херсонщині і Харківщині. ТУП, хоч складалося із старих і досвідчених громадян, завжди шукало контакту з мо-

лодим поколінням і старалося відмолодити свій склад. Статут ТУП-у забороняв приймати до його складу громадян молодших від 25 років. Керівництво ТУП-у було під кожним оглядом дуже обережним і перше ніж прийняти якусь постанову, члени ТУП-у довший час зва-жуvali всі обставини і всі наслідки, які може мати та чи інша постанова. Це був, так би мовити, сенат тодішнього українського громадянства і цю ролю виконувало ТУП дуже добре. Його впливи були такі великі, що в багатьох випадках ТУП рішав справу призначень на ті чи інші посади чи то в загальній організації, чи в земстві. Тому, наприклад, коли я пізніше рішив працювати в кооперації, то дістав дуже докладні вказівки, де і яку посаду я можу зайняти і до кого маю звернутись. ТУП мав своїх людей по всій Україні і в різних верствах народу. Це не була організація масова, а елітарна, а люди, що належали до ТУП-у, завжди репрезентували собою ту чи іншу частину населення, політичні впливи або інші моральні варгості. Не було на Україні визначного імені чи то в ділянці політичній і громадській, чи то в ділянці науковій, літературній, в мистецькій, чи в кооперативно-економічній, яке б не належало до ТУП-у. Микола Садовський, Старицька-Черняхівська, Петро Холодний, артільний батько Микола Левицький, Олесь, Сергій Єфремов, Максим Ковалевський, відомий основник української статистики Ротмістров, старий Лисенко і Олена Пчілка — ось люди, які становили основу ТУП-у. Додайте до цього Євгена Чикаленка і Семиренка або графа Тишкевича, чи православного єпископа Парfenія, що переклав Святе Письмо на українську мову, або старого селянина з Чернігівщини Гаврила Одинця — і ви маєте приблизний образ цієї української еліти, яка тримала в своїх руках тодішній політичний і громадський провід на Україні.

Протиріччя, які поставали між молодим українським поколінням, що вимагало рішучої революційної бороть-

би, і старою громадою, яка на підставі свого досвіду переводила в життя крок за кроком послідовно і хоч поволі, але певно свої пляни еволюційної боротьби за права України, були зрозумілі. Ідеологічні коріння ТУП-у сягали до минулого століття, а керівники його були людьми вихованими в ідеологічній атмосфері XIX століття. Ці протиріччя були цілком логічними і зрозумілими. Актуальним завданням була синтеза ідей і настроїв молодого покоління з досвідом і висновками старої громади. Необхідність цієї синтези була очевидною, але бурхливий потік подій не дав змоги це завдання виконати і тому після революції 1917 року, молода Україна стала в обличчі історичних завдань без належного досвіду і без обґрунтованих і продуманих плянів. Молодечий запал і ентузіазм не міг заступити ні одного іншого.

Крім українських революційних організацій, існували в Києві російські революційні групи, які були значно сильнішими від українських і претендували на монополь політичної думки і всякої політичної акції на Україні. Російські соціал-демократи провадили тоді широку пропагандивну акцію, а для улегшення її створили так звану «Спілку». Це був відділ соціал-демократичної російської партії, який ставався пристосуватись до українських обставин і вдавав відозви і книжки українською мовою. На чолі цієї «Спілки» стояв зрусифікований українець Кірієнко. Російські соціал-демократи відкидали ідею автономії України і пояснювали це тим, що, поперше, революційна боротьба повинна провадитися у «всеросійському» маштабі, а, подруге, що соціалістичний лад можна впровадити тільки в централізованій великій державі. Крім того, вони обґрунтовували своє становище ще тим, що світ, відповідно до теорії Карла Маркса, переживає тепер період творення великих капіталістичних імперій, для поборення яких потрібне відповідне імперіальне об'єднання пролетаріату. Їх агітаційна література українською мовою була

витримана в цьому стилі. Вона була тим передсмаком ленінської національної політики, яка твердить, що культура українська повинна бути національна формою і пролетарська або советська змістом. Так само робили і «спілчани», які перші прийшли до думки використати українську мову для поширення марксизму і то в російському виданні на Україні.

Так само почали в 1912 році пристосовуватись до українських обставин російські соціял-революціонери, з тією різницею, що в той час, коли російські соціял-демократи відкидали рішуче автономію України, соціял-революціонери приймали її, хоч і з великими застереженнями. Спочатку, мовляв, треба побороти царат, а тоді буде видно чи український народ хоче автономії чи ні. Київська організація соціял-революціонерів працювала з більшим темпераментом, як соціял-демократичні «спілчани». На чолі цієї організації стояв старий революціонер Анатолій Козачок, що походив з Глухівського повіту на Чернігівщині. В розмовах зі мною він не раз підкреслював своє українське походження, однак, завжди додавав, що боротьбу треба провадити у всеросійському маштабі, бо коли росіяни, українці, поляки і кавказькі народи поділяться на окремі революційні організації, то революційний рух у Росії ослабне і не буде мати жадних виглядів на успіх. Цей самий Козачок звернувся до української групи соціял-революціонерів з пропозицією співпраці. Російські соціял-революціонери видавали в Києві, одну легальну газету, яка називалась «Голос Труда». Під час цих переговорів Козачок пропонував нам містити статті й інформації в його газеті, а навіть почав містити деякі статті українською мовою, що було новиною в Києві. Крім того, київський комітет російських соціял-революціонерів запропонував нам користати з їх нелегальної друкарні, яка переховувалась на передмісті Києва в Шулявці. Ці переговори не були ще закінчені, як жандармерія викрила цю друкарню і арештувала чимало

людей. Тоді ж я пізнав серед членів організації російських соціал-революціонерів молоду польську малярку Галину Слєшинську (після революції вона відогравала досить велику роль в польському політичному житті у Варшаві). Пізніше вона теж була арештована і засуджена на вічне поселення в Сибір *). В цих же обставинах пізнав я ще одного поляка, який працював у групі Козачка. Це був студент політехніки Людвіг Абрамович, родом з Литви. Він керував так званою «технікою», себто друкував відозви, поширював їх і т. д. Пізніше Людвіг Абрамович став директором польської гімназії в Ковні (Каунас) і одним з провідників польської меншості в Литві. Велике враження справило на мене і те, що до цієї самої організації Козачка, як провідник революційної молоді, належав молдаванин Степан Харіта з Басарабії. Це був дійсний конгльомерат різних народностей, об'єднаних в російській організації соціал-революціонерів. Провідну роль в цій організації грав, однаке, не сам Козачок, а стара революціонерка, яку могли бачити тільки довірені люди. Ми знали тільки, що вона називалась Єлена Ніколаєвна, що ніхто не знає де вона мешкає і як мешкає і що вона має від центрального комітету партії соціал-революціонерів широкі повновласті. Хто була ця овіяна таємничістю стара російська революціонерка, я так і не довідався.

Ідеологія російського революційного соціалізму була безумовно динамічною і могла притягати до себе людей, відданіх революційній справі. В цій ідеології було багато неясних пунктів і недомовлень. Переважала загальна ідея чинної боротьби за визволення, в той час як соціал-демократи, відповідно до теорії Маркса, твердили, що революція не може бути викликана штучно зусиллями ідеалістично настроєних одиниць, а повинна

*) Галина Слєшинська, по чоловікові Крагельська, загинула під час другої світової війни в німецькому концтаборі, де вона була розстріляна.

прийти як логічний наслідок економічного розвитку. Тому вони заперечували, що людська особа може відіграти якусь роль в історії. Події російської революції в 1917 році і роля Леніна в цих історичних подіях не підтвердили цієї теорії марксистів. Натомість соціал-революціонери і їх ідеолог Микола Михайлівський, підносили, власне, ролю індивідуальності в історії і відкликались не так до мас, як до одиниць, готових віддати своє життя за революційну ідею. Це наставлення російських соціал-революціонерів і було причиною безперечного впливу російського революційного соціалізму на представників окремих народів російської імперії.

Третя політична російська організація, яка працювала в Києві більш-менш легально, була партія так званих конституціоналістів-демократів, або, як їх називали, «кадетів». Ця організація була в різкій опозиції до царського уряду, але вона була проти всяких революційних методів боротьби. Вона стояла на платформі легалізму і хотіла сягнути легальними способами перебудову самодержавної монархії Романових в монархію конституційну. В цій передбудові кадети не відкидали ідеї автономії України, лишень обмежували цю автономію більше до справ культурних, як, наприклад, шкільництво, допущення української мови до урядів і т. д. На чолі цієї партії в Петербурзі стояв відомий російський політик і державний муж Мілюков. Він часто приїздив до Києва і провадив переговори з представниками ТУП-у.

Ось так приблизно укладалися політичні відносини в Києві в 1912 році, коли я з матулярним свідоцтвом у кишені, занепокоєний общуками і арештами в Радомі, після короткого побуту в Києві, виїхав до Одеси.

Чудове місто над Чорним морем мене зачарувало. Перший раз я побачив море. Але не тільки надзвичайна живучість і різнобарвність одеських вулиць і різнонаціональної юрби, що заповнювала особливо надмор-

ську частину міста, захоплювала мене. Чудові краєвиди і особливо краєвиди під Одесою, де високий берег українського чорнозему покритий золотом пшениці, лучився з темносиніми морськими просторами — ці краєвиди справляли надзвичайно сильне враження на мене. Мені видавалось, що ця сполученість символізує підставову силу економіки України. Родочий чорнозем сягав до Чорного моря, ніби шукаючи виходу для природних багатств України на широких морських шляхах. Берег Чорного моря між Одесою і Дністровим лиманом заселений був переважно німецькими колоністами з часів Катерини ІІ-ої, яка їх впровадила на степові простори південної України. Від самої Одеси тянулися багаті німецькі колонії, а в хаті кожного німецького колоніста можна було побачити на почесному місці портрет кайзера Вільгельма. Цим німецьким колоністам і належала значна частина родючої землі над Чорним морем. Українські села були значно бідніші і наші селяни допомагали собі рибальством.

Я почав шукати зв'язків з українцями в Одесі. А треба сказати, що українське життя в Одесі, як, зрештою, і в інших містах України, зосереджувалось в українській книгарні, яка містилась недалеко від собору, здається, на вулиці Рішельє. Там я познайомився з самим книгарем Боровиком. Це був високий і товстий чоловік з добрячим виразом обличчя і дуже гостинний. Коли він довідався, що я приїхав з Києва, він випитував мене дуже багато про новини в Києві і зразу обіцяв впроводити мене в коло одеських українців. Вже через кілька днів я познайомився з головою студентської громади Бураченком, а через нього пізнав я інших студентів і, зрешті, був запрошений на довірочні сходини, які відбувалися у доктора Липи. Там я пізнав, крім доктора Липи, іншого видатного українського громадянина Луценка, який, як відомо, відіграв у визвольній боротьбі поважну роль і загинув у бою з відділами Червоної Армії під Староконстантиновим. На цих сходинах прова-

дились розмови про біжучі завдання української громади в Одесі, про плян нового видавництва, яке мало б обслуговувати не тільки Одесу, але й цілу Херсонщину, про поширення організаційної праці в школах Миколаєва і про успіхи серед портових робітників, які масово прилучаються до української громади. Ці розмови були для мене надзвичайно цікаві, бо ж я перший раз почув про організаційну українську працю та ще в такому великому місті як Одеса, де активних і свідомих українців було дуже мало і де велика частина населення складалася з жидів, греків, вірмен, росіян, болгар і молдаван.

Інтернаціональний характер Одеси, розуміється, був не абіякою перешкодою для української справи. Але, помимо цього, невеличка порівняно одеська організація українців, виконувала своє завдання досить добре. Український елемент в Одесі був численно найсильніший, але це були соціальні низи: портові робітники, фабричні робітники, дрібні міщани, які займалися переважно торгівлею, матроси торговельної флоти, служниці, ремісники і студентська молодь. Треба було встановити контакт з кожною з цих соціальних груп, а це вимагало різних форм політичної і культурної праці. Я побачив теж, що в Одесі, не зважаючи на соціальну перевагу заможніших груп неукраїнського населення і багатонаціональний характер міста, українська праця провадилася значно жвавіше як у Києві. Можливо, що був тут вплив не тільки південного темпераменту, але природного змагання українського елементу з численними іншими національними групами. Можливо теж, що сильна внутрішня організація цих інших груп в Одесі давала приклад і українцям. В домі доктора Липи я пізнав його синка, який був тоді маленьким білявим хлопчиком. Мене приємно вразило тоді, що цей маленький хлопчик використався українською мовою, а не так, як в багатьох інших українських родинах, де діти піддавалися впливам російського оточення. Я не

думав, розуміється, тоді, що цей маленький хлопчик стане колись одним з найкращих представників української інтелігенції і глибоким публіцистом та літератором, яким я його пізнав вдруге 25 років пізніше у Львові і у Варшаві.

Іншим разом запросив мене до себе доктор Луценко. У нього в гарному помешканні я побачив колекцію чудових образів і між ними відомий портрет Михайла Коцюбинського, мальований Петром Холодним. Там же показав мені гостинний господар величезну українську бібліотеку, в якій я знайшов багато цікавих для мене книжок і видань зі Львова.

У Луценка я почув, що в Одесі живе ще один видатний український громадянин родом з Полтавщини, Сергій Шелухин, який займав високе становище в судівництві і був, здається, членом судової палати, себто апеляційного суду. Займаючи це високе становище, він не міг, розуміється, підтримувати в Одесі живих зв'язків з іншими українцями і тому цей зв'язок піддержувався Луценком. Коли треба було щось осягнути за допомогою впливів Шелухина, то це робилося дуже дискретно і, так би мовити, за кулісами. Два роки пізніше, коли двох моїх товаришів було арештовано і їх мала судити одеська судова палата, як політичних злочинців, ми звернулися до Шелухина в цій справі, щоб він нам допоміг. Тоді саме Шелухин видав невеличку книжку російською мовою про німецьких колоністів у південній Україні, в якій дуже гостро виступив проти цих колоністів і домагався від уряду рішучих заходів для ліквідації німецьких колоній на Україні. Він доводив, що німецькі колоністи завдяки своїй соціальній перевазі експлуатують українських селян і являються небезпечним елементом на випадок війни з німцями, бо займають своїми колоніями найважніші стратегічні пункти над Чорним морем. Мені не вдалося познайомитись з Шелухіним. Це сталося значно пізніше і в зовсім інших обставинах.

Через якийсь час я став, так би мовити, своєю людиною в колах одеських українців і досить часто до мене до Люсдорфу приїздили мої нові приятелі. Тут, гуляючи над берегом Чорного моря, мріяли ми про будучину України, ділилися думками і обмірковували пляни поширення організаційної праці на Херсонщині. Видавалося нам тоді, що пробудження національної свідомості власне в цій приморській частині України мало би спеціяльне значення для української справи. Видавалося нам теж, що традиційна ранга столиці, яку тримав Київ, є пережитком і що в політичній і господарчій динаміці України Одеса повинна перебрати на себе функцію столиці України. Як побачимо пізніше, ця думка про спеціяльне значення Чорноморщини, з її портами і морськими сполученнями, знаходила потім щораз сильніше ствердження в самому житті, а також у цілому напрямку економічного розвитку краю.

Одного дня, коли сонце притікало особливо гаряче, а блакитна далечінь морських просторів вабила зір, раптом я почув розмову кількох дуже добре одягнених панів. Вони розмовляли між собою по-українському і, як потім виявилось, шукали мене. Це були українські професори Василь Сімович і Кміцкевич з Буковини. Вони вирішили використати вакації і подивитися на українську Чорноморщину. Від одеських українців вони довідались про мене і рішили мене відвідати. Зробили це вони тому, що, як казав Сімович, в Одесі можна забути українську мову — так млявим видалося їм українське життя в Одесі. А коли вони почули, що є якийсь молодий українець з Києва, то рішили познайомитись. Це була моя перша зустріч з закордонними українцями. Я дуже докладно випитував їх про відносини на Буковині і в Галичині, а вони мені охоче розповідали про розвиток української справи за кордоном. В порівнянні з тим, що осягнули українці в Буковині і в Галичині, стан української праці у нас був незавидний. Потім я кілька разів зустрічався з Сімо-

вичем і кожна розмова з ним мене дуже цікавила і захоплювала. Він багато оповідав новин з українського літературного життя, а також про свою першу подорож по Україні в 1898 році, коли в Полтаві побудований був пам'ятник Івану Котляревському. Ця глибока прив'язаність до нашої літератури і історії дуже сильно на мене вплинула, бо я побачив, що існує велика спільність духовна, яка єднає всіх українців, де б вони не перебували, і яку не можуть знищити навіть державні кордони. Знайомство з Василем Сімовичем було одним з найкращих моїх споминів з часів перебування над Чорним морем. Пізніше я зустрічав Василя Сімовича в різних обставинах і завжди бачив у ньому той невигасаючий український ідеалізм, якого не могли перебороти навіть найтяжчі умови і події.

Цікавим нібіто протиставленням була постать моого нового знайомого, що перебував в Люсдорфі на вакаціях, українця з Чернігівщини, Карнаухова, який приїхав сюди аж з Варшави, де він займав впливове становище інспектора одної з варшавських гімназій. Він спочатку розмовляв зо мною по-російськи, а потім, почувши від мене українську мову, почав теж говорити дуже добре по-українському. Потім впродовж трьох місяців він ніколи зо мною по-російськи не говорив. Він насмішкувато ставився до самої ідеї українського відродження і казав, що пляни відродження України це німецька інтрига. На доказ цього він мені приносив «Новое Время» з глумливими статтями про українську справу, при чому в одній статті було написано, що це польська інтрига, а в другій, що це німці хотять відокремити Україну й посадити в Києві на короля пруського принца Йоахіма. Карнаухов заливався веселим сміхом, коли читав цю статтю «Нового Времени» і особливо смакував те місце в статті, де було сказано, що принц Йоахім буде тоді називатись мабуть Юхим. З другого боку, однак, зовсім не можна було сказати про Карнаухова, що він був вороже наставлений до всього

українського. Він охоче декламував з «Кобзаря» цілі уступи, які знав напам'ять і казав, що в їх родині, яка була козацького, а не селянського походження, завжди розмовляли по-українськи, але, як казав він, ми признаєм тільки мову Шевченка, а галицька мова, мовляв, для нас незрозуміла й чужа. Мені було дуже легко з ним полемізувати; коли я запитав його чи росіяни розмовляють мовою Пушкіна, він не знав що на це відповісти.

Карнаухов був типовим представником тієї верстви нашого народу, на жаль, дуже численної, може навіть переважаючої, яка застигла у своїм етнографічним примітивізмі, прибрала російські культурні форми, зайняла добре місце в російському бюрократичному апараті і зв'язала з ним свою життєву кар'єру. Всяка політична перебудова Росії була для цих людей небезпечною і загрожувала втратою цих життєвих позицій, і тому тільки окремі одиниці з них здобувалися на сміливіший вчинок і приєднувались до українського визвольного руху. Але це були тільки одиниці. Пересічна ж маса таких «карнаухових» залишалася маленькими ґвинтиками в російській бюрократичній машині. Ці люди були русифікаторами Польщі не за страх, а за совість і колонізаторами російського імперіалізму в Азії. Ці люди були соціальною проблемою в Україні. Розв'язання цієї проблеми було дуже важне, бо ж цих «самоотвержених малоросіян», які нераз займали ключеві позиції, було забагато, щоб можна було їх ігнорувати, порте кожний з них був етнографічним українцем. Мені видається, що на цю проблему замало зверталося уваги і коли розігралася революція 1917 року, то багато з цих бувших російських бюрократів українського походження, не бачучи іншого виходу, увійшло в український державний апарат з тим переконанням, щоб при першій нагоді зрадити і перейти назад, де, як вони думали, чекало на них давнє щедре корито Російської Імперії. Тим часом дуже мало робилося в тому напрям-

ку, щоб принаймні кращу частину цих «самоотвержених малоросіян» освідомити і втягнути в орбіту національно-українських впливів. Ця проблема трактувалась може занадто поверхово, і коли бачили, що якийсь значніший урядовець українського походження ішов на український концерт, або на аналогічну імпрезу, то вже цей факт коментувався як ознака, що цей російський бюрократ є свідомим українцем і на нього навіть покладалися певні надії. Тим часом це не було так, бо ці «самоотвержені малоросіяни» любили послухати українську пісню, подивитися в театрі Садовського на якусь народну мелодраму, але це зовсім не означало якоєсь еволюції в їх поглядах, бо далі примітивного етнографізму їх зацікавлення не йшло, а цей примітивний етнографізм вони розглядали як провінційну відміну загальної російської культури.

Таких «карнаухових» я зустрічав багато і перед революцією 1917 року і після революції. Перед революцією вони піднімали на глум українські визвольні прағнення і ставились до них вороже, а після революції вони маскувалися на різні способи, використовуючи знання української мови, і чекали тільки на слушний час, коли Україну можна буде «возсоєдініть» з Росією. Ці елементи разом з одвертими московськими монархістами, стали підставою гетьманського перевороту в квітні 1918 року і вони, властиво, надавали дійсне обличчя гетьманщині. Коли відділи «Червоної гвардії» вдерлися на українську територію і після кривавих боїв зайняли Київ, то, хоч червона советська система не дуже відповідала консерватизму і реакційності таких «карнаухових», вони добачали в цих червоних ордах прояв російської імперіальної сили і навіть тішились, що «возсоєдінені» хоч і не в денікінській формі, а в менш приємній советській формі, сталося фактом. Але це були пізніші події, а тоді, як я був в Одесі, Карнаухов був першим типом «самоотверженого малоросіянина», якого я так докладно пізнав, і це мало свою вартість для майбутнього.

РОЗДІЛ V

УКРАЇНЦІ У МОСКВІ

1. Московські враження. 2. Слідами Чингіс-Хана. 3. Чудотворна ікона в Кремлі. 4. Московський нігілізм. 5. Перша зустріч з Симоном Петлюрою. 6. Федір Гринько — майбутній наркомфін ССРС. 7. В Ясній Поляні. 8. Без догматів.

Була осінь, коли я вертався з Одеси до Києва, щоб іхати далі до Москви, де я записався на історико-філологічний факультет Московського університету. Треба сказати, що у нашої молоді в ті часи був спеціальний настрій щодо студій у високих школах. Університети й інші високі школи в Києві, Одесі і Харкові мали дуже погану опінію серед молоді. Більшість професорів цих університетів була з російських реакціонерів, серед них не було видатних учених, за дуже рідкими винятками. Крім того, життя української молоді було повсякчас під пильним додзядом російської поліції. Тому більша частина української молоді старалася за всяку ціну попасті до високих шкіл у Москві і Петербурзі, де викладали учені світової слави і де склад професорів був переважно поступовий. Російські поліційні органи в Москві й Петербурзі мали свої внутрішні клопоти й дуже мало звертали уваги на українців. Тому й українське організаційне життя в обох російських столицях було без порівняння інтенсивніше, як в Києві чи в Харкові. Цілий ряд українських об'єднань молоді існував легально, відбувалися часто реферати, концерти й товариські сходини. Мій брат Кирило ще попереднього року вступив до Петровсько-Розумов-

ської академії під Москвою і писав мені, що в Москві дуже цікаво. Тому і я рішив їхати до Москви. За мною поїжало кілька моїх старих товаришів з Чернігова і ми рішили триматися в Москві разом. Коли ми минали невеличку станцію «Хутір Михайлівський», то один з моїх товаришів сказав: «Ось подивіться, хлопці, це вже ми в'їжджаємо до Росії». І дійсно, потяг за хвилю рушив і ми попрощалися з Україною, кидаючи останні погляди на маленьке українське село, на його хати, садки й левади. З великою цікавістю дивилися ми на російські краєвиди і чим близче під'їдждали до Москви, тим більше переконувалися, що і природа і тип людей, яких ми бачили на вокзалах, і будівлі — все це було інше як у нас. Був похмурий осінній день, коли ми приїхали до старої російської столиці і нас відразу огорнув гамір великомільйонового міста.

Про Москву ми знали не багато, і більше з оповідань, поголосок та з літератури. Коли ми під'їздили до Москви, то я мимоволі пригадував опис «белокаменної» у «Война і мір» Толстого. Тепер, коли ми були вже в Москві, я не міг собі ніяк уявити який жах мусів панувати в цьому величезному місті, коли в 1812 році самі москвини в різних кінцях підпалили свою столицю. Нас Москва трохи пригнічувала своїми величезними розмірами. Кам'яні громади домів викликали враження якоїсь безсилисти і загубленості, але одночасно ми бачили побіч величезних будинків маленькі старовинні «особняки», які походили мабуть з XVII чи XVIII століття. Кожна епоха залишила тут свої сліди — від княжих часів залишився маєстатичний Кремль і деякі старовинні церкви. Від пізніших царських часів залишилось порівнюючи небагато пам'яток, а одною з найкращих була церква Василія Блаженного, прекрасна архітектура якої ще й тепер викликає захоплення. Від часів імператорських, коли Петро I переніс столицю до Петербургу, залишились великі будинки різних урядових установ казармового стилю, зате величезних розмі-

рів. Особливо Катеринівська епоха залишила багато великих будівель такого власне стилю. Зовсім особливе враження справляла Замоскворецька частина міста, з її численними купецькими «особняками», серед яких втискалися нові модерні будови. Своєрідне враження справляв теж вигляд московської вулиці, особливо в центральній частині міста. Бурхливий потік людей, що кудись поспішали, здавалося, не мав кінця. Поруч типових російських облич, багато було видно азіятів з косими очима і типовими рисами монгольської раси. Відчувалося тут, що Москва є якимось центром не тільки безмежних східноєвропейських степів, але також і величезних просторів Азії. Спеціальна вимова російської мови з її «оканням» давала нам передсмак правдивої російської культури, яку ми мали зможу тепер спостерігав зблизька. Ніхто з нас досі не чув, властиво, правдивої російської мови, яку ми знали тільки з книжок, так само як ніхто з нас не знав правдивих росіян, бо ті російські урядовці чи окремі інтелігенти, які в силу різних обставин перебували на Україні, піддавались нівелляційному вlivові бюрократичного апарату і, розуміється,тратили оригінальний характер «правдивої російської душі». Тут в Москві була правдива Росія з її віковими традиціями, з її особливою психікою, з питомими рисами російського характеру, словом з тими всіма прикметами, яких не могли змінити ні політичні перевороти царської епохи, які відбувалися за високими мурами Кремля, ані криваві війни з північним шведським конкурентом або з азійською потугою Османів на півдні. Також династичні впливи німецьких княжих родин, які після Петра I в різних варіяントах засідали на троні Романових, не могли змінити властивостей російського характеру й часто капітулювали перед ним. Одна тільки епоха залишила виразні сліди в ментальності російської людини — це було татарське панування, яке тривало кілька віків і вдерлося в психіку російського народу зо всіма особливостями монгольського

світовідчування, з його ритмом масовости й колективізму.

Але не тільки вікове панування татар внесло цей новий елемент до російської психіки, не тільки татарський спис чи шабля змусили росіян прийняти елементи азіяцької ментальності. Від віків відбувався процес переміщування північно-слов'янських племен з азійськими. Татарське панування надало цьому процесові лише ширших форм. Ці монгольські впливи були особливо виразні в пануючій аристократичній верстві. Правдивими аристократами вважались в старій Росії потомки різних монгольських княжих родів, які перемішалися з російськими боярськими родинами. Так постали аристократичні російські роди монгольського походження, як, наприклад, Сумароков-Ельстон, Самаріни, Годунови, Урусови і багато інших. Та внутрішня, так би мовити, колонізація монгольської раси залишила свої сліди у всіх соціальних верствах російського народу і це, розуміється, мало рішальний вплив на формування російської культури, російської психіки і російського національного світогляду. Тому коли ми часто зустрічали на вулицях Москви монгольсько-азійські обличчя, то це були ніби видимі ознаки азійського елементу не тільки в старій російській столиці, але і в історії цього народу. Ця внутрішня спорідненість російського народу з монгольським елементом з доби найвищого розвитку монгольської раси витворила у росіян спеціальний нахил до азійського континенту і до народів Азії. Рішаюча роль якраз представників кавказьких народів у російській революції може й пояснюється тим. Так як у царській Росії провідну роль відогравали часто аристократи монгольського походження, так і в СССР на перших місцях революційних урядів бачимо Сталіна-Джугашвілі, Сергія Орджонікідзе, Анастаса Мікояна, Берія та інших. Жовтнева революція мало що змінила в цьому відношенні, а може навіть ще тісніше пов'язала російський історичний процес із вели-

чезними просторами Азії. Ленінська настанова на революцію в Китаї не була припадкова. Вона відповідала історичним традиціям, а може й характерові російського народу. Ці монгольські впливи виробили в російському народі саме ті властивості, яких бракує слов'янській расі — інстинкт масової колективної творчості, який підпорядковується одиниці. Тому сільські громади після татарського панування поволі набрали характеру спільноти, на чолі якої стояв старшина громади, якого називали в народі «большаком». Тому і земельний устрій російського села був просякнений ідеєю колективізму, внесеної до російського світогляду монгольським пануванням.

З цими ж впливами в'яжуться державнотворчі та імперіальні прагнення росіян. Жаден із слов'янських народів не виявив у своїй історії такого міцного нахилу до розбудови власної держави й до її поширення, як росіяни. Ці традиції великої експансії, яка б обіймала цілі континенти, перебрали росіяни від монгольських орд, що рухалися у своїх завойовницьких походах через цілу Азію й через пів Європи. Не можна собі інакше пояснити також того цікавого явища, що в російській душі нема й тіні тої м'якості, яку мають інші слов'янські народи, що не піддалися монгольській асиміляції.

Для нас, молодих українців, у Москві все було цікаве. Цілими днями оглядали ми місто, а навіть його околиці. Одного дня, блукаючи так по Москві, побачили ми недалечко Кремля величезну чергу. Ця черга тягнулася як змія кілька сот метрів і зникала біля самих мурів Кремля. Нас це дуже зацікавило і ми стали теж до черги, яка поволі посувалася наперед. Коли ми наблизились до кремлівської стіни, здається коло Спаської вежі, то побачили те, що притягувало такі величезні маси народу вистоювати годинами в цій черзі — це був чудотворний образ Іверської Божої Матері, який був освітлений містичними проміннями лампад. Коло ікони

стояв чернець і поліціант, який регулював доступ до чудотворної ікони. Люди, зближаючись до цього чудотворного образу, падали навколошки, розмашисто хрестились і потім цілували цей образ. В цій черзі можна було бачити людей різного стану й різного віку, переважав, однак, середній типовий «москвіч», може ремісник, може купець, може дрібний урядовець — ця сіра постать «москвіча», одягненого неохайно, з закам'янілим виразом обличчя, який мінявся відразу, коли він зближався до чудотворного образу. Очі просто впивались у вічний образ Богоматері і здавалося, що цей сірий середнього стану москвич в цю хвилину віддавав своє життя, всі свої думки, всі свої надії, всі свої прохання цьому образові. Потім ми бачили майже щодня цю величезну чергу москвичів перед чудотворним образом. Навіть в дощ і в непогоду можна було бачити сотки людей застиглих в чеканні на урочисту хвилю зближення із святою іконою.

Багато, багато років пізніше, вже після жовтневої революції, читав я репортаж одного талановитого англійського журналіста з побуту в Москві. Він описував мавзолей Леніна. Я був надзвичайно здивований, коли прочитав, що перед мавзолеем «Ільїча», так само, як колись перед чудотворним образом Іверської Богоматері, вистоюють цілими годинами в черзі сотки і тисячі людей, щоб потрапити до мавзолею і побачити воскове обличчя забальзамованої мумії Ільїча. Духовий уклад росіяніна просто вимагає цієї ікони, якій він міг би поклонятися, довіряючи їй всю свою долю. І хоч большевицькі реформатори проклямували в Росії засаду раціоналізму, російська душа залишилась так само ірраціональною, як і в минулі віки. Фаталізм російської душі, поєднаний із свого роду месіянізмом, залишився й надалі основним елементом російського характеру, а з цих прикмет випливає пасивність багатомільйонових мас, які можуть терпіти злидні, голод, терор і стихійні нещастия дуже довго. Хтось із видатних європейсь-

ких обсерваторів російського життя сказав, що російський народ пробуджується до свідомого політичного життя раз на сто, а може і на двісті років і тоді Росія стає тереном кривавих революцій. Але це трапляється, власне, може раз на сто років. Тому зрозуміло, що при всім зовнішнім раціоналізмі, більшевицька пропаганда йде так далеко, що називає Сталіна «красним солнишком», геніальним, мудрим, батьком всіх трудящих, найкращим приятелем молоді, найбільшим в історії світу стратегом і т. д., наділяючи його всіма можливими і неможливими рисами.

Колись, їдучи з Парижа до Праги, я зустрів у потязі одного видатного більшевицького діяча. Це був один з наркомів СССР, який керував різними економічними ресортами, і в Парижі був кілька тижнів генеральним комісаром советського павільйону на світовій виставці. Сам латишського походження і не позбавлений критицизму, він все ж таки піддався російській містиці і коли я його запитав, чи він вірить, що Сталін дійсно має всі ті прикмети, про які говорить советська пропаганда, він злегка усміхнувся і пояснив: «Ви не розумієте нашого життя і взагалі Росії». І тут зачитував з російської літератури: «Єйо аршином не ізмерить». «Росії потрібна ікона, і Сталін це є, власне, та нова ікона, якій поклоняється пересічний росіянин». Цей більшевицький нарком, що був якийсь час навіть заступником голови Совнаркому СССР Рикова, загинув потім під час «чистки» в 1937 році. Його прізвище Межлаук. Очевидно навіть легкий критицизм, який він виявив як латиш із заходу, не міг укластися в рамці советського візантизму.

В центрі заінтересувань стояв університет і життя молоді. На історико-філологічному факультеті, який містився у великому новому будинку, прибудованому до старого університету на Моховій вулиці, я зустрів багато земляків з України. На цьому факультеті існувала навіть українська студентська громада, а головою

її був харківчанин Федір Гринько. Я, розуміється, впісався до цієї громади. Найбільшим успіхом користався тоді серед молоді професор Віппер, який викладав історію старого Риму. Другим видатним ученим, дуже популярним серед молоді, був професор Каблуков — економіст. Його виклади з політичної економії стягали масу студентів. Молодий доцент Самсонов викладав естетику. Він був дуже талановитий і захоплював слухачів своїми цікавими викладами, але доля його була дуже сумною. Він був алкоголіком і коли мав приступи алкоголізму, то починав кричати: «я не приват-доцент, а плевать-доцент». У хвилини такого пароксизму, студенти обережно відносили його до професорської кімнати і кликали лікаря. Дуже цікаві були виклади професора психології Челпанова, з походження грека. Він викладав у великому новому будинку, побудованому побіч університету, в якому містився психологічний інститут. Цей психологічний інститут належав до комплексу історико-філологічного факультету університету. Часто ходили ми теж на лекції професора Сакуліна, який викладав у так званому народньому університеті історію літератури. Інтелектуальне життя Москви в ті часи давало нам дуже багато матеріялу.

Ми часто ходили також до Політехнічного музею, в якому од часу до часу уряджувались публічні виступи відомих не тільки в Росії, а й поза її кордонами учених. Одного разу ми потрапили на виклад професора Мілюкова, лідера кадетської партії і відомого історика. Цей його виклад не тривав мабуть і п'ять хвилин. А було це так. Коли він вийшов на трибуну і сказав тільки перше речення, яке торкалося біжучих політичних проблем Росії, несподівано для всіх встав представник поліції і сказав голосно: «Господин професор! Прошу Вас не касатися настоящого» — і так же швидко сів на своє місце в першому ряді. Мілюков сказав тоді іронічно: «Ну чтож, раз нельзя говорить о настоящем, поговорим о будущем». Але коли він почав говорити знову, пред-

ставник поліції ще раз вмішався і попередив, що розв'яже збори, якщо професор Мілюков буде зачіпати теми актуальної політики. Не пройшло й одної хвилини, як він встав утретє і заборонив проф. Мілюкову промовляти далі. В величезній авдиторії Політехнічного музею повсташа страшений галас. Тисячі людей почали кричати і домагатися усунення поліції. Проф. Мілюков закликав до спокою і покинув трибуну, а тим часом авдиторія була оточена поліційним кордоном і поліція домагалася, щоб публіка покинула авдиторію. Потім я зустрічав Мілюкова вже напередодні революції в Києві, коли він приїздив для переговорів з ТУП-ом. Мілюков справив на мене тоді дуже гарне враження своєю опанованістю та історичним підходом до української справи. Хоч цей підхід до української справи був чисто російський і в цьому змислі був, розуміється, тенденційний, однак глибоке розуміння цілої східньої проблематики відкривало певні можливості для розмов з цим високоінтелігентним і глибоко чесним вождем російського лібералізму.

Крім викладів в університеті або легальних виступів різних російських діячів у Політехнічному музеї чи в Народному Університеті, в Москві в ті часи відбувалися досить часто нелегальні виклади й дискусії, на які доступ мали тільки довірені люди. На історико-філологічному факультеті я пізнав одного полтавця Володимира Гайдарова, який теж студіював історію. Він запросив мене одного разу на такі нелегальні збори, на яких був також і відомий російський письменник Свєн Чірков. Ці збори відбувалися в приватному мешканні якогось заможного москвина. Коли ми прийшли, нас впровадили до великого й гарно урядженого сальну, де зібралося понад двадцять душ, переважно молоді. Реферат про Достоєвського відчитав молодий чоловік, правдоподібно студент, який дуже пристрасно аналізував думку Достоєвського про поділ людей на дві групи — тих, яким все дозволено, навіть убити людину

(себто еліта) і тих, які нездатні творити історію, а здатні лише пасивно сприймати її (маса). Цю пасивність російської маси він характеризував також цитатами з Пушкіна, а особливо з «Бориса Годунова», де в відомій сцені драматичних подій на кремлі «народ безмолвствує». Після референта промовляв Гайдаров, а після того почалась дискусія над внутрішніми духовними проблемами російського життя, яка тривала до пізньої ночі. Гайдаров потім мені сказав, що доповідач є відомий революційний діяч Большаков. Цей Большаков потім відіграв значну роль в жовтневій революції і якийсь час ім'я його часто згадувалося в большевицьких газетах. Доля ж Гайдарова, який, як мені тоді відавалось, дуже сильно перейнявся російською містикою Достоєвського, була трохи іншою. Він піддався впливам російської культури й став одним з відомих акторів Московського Художнього Театру. Потім, після жовтневої революції, він опинився за кордоном на еміграції і виступав як фільмовий артист в різних німецьких фільмах. Я довідався про це зовсім випадково, коли побачив його на екрані в головній ролі відомого після першої світової війни фільму «Графіня Парижу». Десь коло 1926 року я зустрів Гайдарова в трохи комічних обставинах в маленькому польському місті. Він мав виступати як декламатор російської поезії в місцевому кіно. Я пішов до нього за куліси й він мені тоді сказав: «Я виступаю тут в Польщі в різних містах, популяризуючи російську культуру, і в цьому знаходжу моральне задоволення». Пару років пізніше, коли німий фільм скінчився і фільмовим акторам треба було не тільки грати, а й говорити, а Гайдаров не знав досконало німецької мови, він повернувся до Москви і знов почав працювати на московській сцені. Але вже й тоді в Москві було для мене ясним, що Гайдаров піде шляхом кар'єри, а трудно було в ті часи робити кар'єру на українській сцені. Треба було мати багато моральної сили й самопосвяти, щоб іти тернистим шляхом україн-

ського актора. Гайдаров пішов власне шляхом легшим, але чужим і сам себе виніс поза рами українського культурного життя.

Я так докладно затримався над цим московським епізодом мого знайомства з Гайдаровом, бо одночасно був я свідком відворотного процесу. В той час, коли молодий актор Володимир Гайдаров на початку своєї акторської кар'єри вирікся рідного ґрунту і пішов на російську сцену, інший дуже відомий російський актор Імператорського Малого Театру Максімов, з походження Українець, але цілком зрусифікований, звернувся до нас, студентів української громади, з проханням, щоб хтось з нас викладав йому тричі на тиждень українську мову. З наших початкових філологів я дістав це завдання й пішов до Максімова. Він мешкав у чудовому «особнячку», урядженню з великим смаком. Під час першої лекції Максімов розказав мені свою історію. Він народився в Петербурзі. Його батько був урядовцем в одному з міністерств, а ціла родина походила з України. В Петербурзі він отримав старанне російське виховання, скінчив театральну школу і одразу почав робити акторську кар'єру. Був прийнятий до одного з найкращих драматичних театрів Росії — до так званого Малого театру в Москві. Почав теж виступати у фільмах, де теж мав великих успіхи. Але почув якесь незадоволення, якийсь підсвідомий голос нагадував йому про Україну. Він знайшов якісь старі українські книжки, що дістались йому від батька, почав їх читати і не розумів. Він не розумів окремих виразів, але дух мови зрозумів, як йому здавалось, і його потягло до Києва, де тоді виступала славна трупа Миколи Садовського. Він ходив на кожну виставу, познайомився з українськими акторами, побачив їх життя і запалився бажанням вивчити українську мову та бути українським актором, бо, як він казав, український актор — це правивдий народний актор. Від того дня я викладав Максімову українську мову і дуже скоро він почав гарно декламувати поезії Олеся.

Перший його виступ українською мовою відбувся в українському музично-драматичному товаристві «Кобзар», яке існувало тоді в Москві. Максімов дуже хвилювався перед своїм виступом і казав мені, що навіть перед своїм першим виступом у Малому театрі він не хвилювався так, як тепер. Я був трохи неспокійний за свого учня, але український інстинкт Максімова переміг всі труднощі і декламація його була надзвичайно гарною, а може навіть до певної міри новою, бо ж це був талановитий і досвідчений актор одного з найкращих російських театрів. Його декламація показала теж і нам українську поезію в новій інтерпретації. Так повернувся до українського пnia талановитий актор, який силою обставин потрапив у широке привабливе річище російської культури, здобув велику славу і, розуміється, значні достатки, але все ж ішов в рішаючі хвилини за своїм інстинктом.

Музично-драматичне товариство «Кобзар» було до певної міри громадським центром українського життя в Москві. На чолі цього товариства стояв відомий лікар Дикий. Він був головним лікарем одної з московських лікарень, а поза тим присвячував весь час українським справам. Але не тільки час, а й багато грошей вкладав він, щоб покрити видатки товариства. В «Кобзарі» збиралися і старі й молоді українці. Бував там частенько і Симон Петлюра. Буваючи на зборах «Кобзаря», ми помітили, яка велика різниця між так званими «зовнішніми обставинами» в Києві і Москві. Коли поліційний апарат у Києві був спеціально наставлений на переслідування українського життя, в Москві могли українці без великих порівняно перешкод влаштовувати збори, вистави й концерти. Тут же на товариській платформі відбувалися сходини з тими представниками російської інтелігенції, які розуміли, або старались принаймні зрозуміти визвольні прагнення України. Часом ми бачили на зборах «Кобзаря» військових старшин і солда-

тів. Це були українці, які відбували свою військову повинність у Москві.

Одного дня ми мали в Москві цікаву зустріч. Ми побачили коло трамвайної зупинки групу українських селян, які безпомічно оглядалися на всі боки і не могли ніяк порозумітися з якимсь росіянином, який не розумів української мови. Ми підійшли до цих селян, бо нас кортіло довідатись, що вони роблять у Москві. Справа скоро вияснилась — це були українські колоністи, які набули землю недалеко Тули і переселялися на нові господарства. Яким способом ця українська колонізація сягала аж під Москву? Це вияснилося теж. Тульський архиєрей Парфеній, що переклав Святе Письмо на українську мову і походив сам з Поділля, дуже сумував у російському оточенні. Йому спало на думку купувати для українських селян маєтки, що парцелювались; таким чином уможливив він переселення кількох тисяч українських безземельних селян на Тульщину. Цей епізод дуже нас зацікавив і потім один з наших товиришів зібрав матеріали про українську колонізацію і прочитав у нашій громаді реферат про це. З нього ми довідалися про колонізацію Слобожанщини й Північного Кавказу, про великий колонізаційний рух до Туркестану і на Далекий Схід, де постала «Нова Україна». Але нам цікаві були теж причини масового переселення українських селян, і тут ми перший раз зустрілися з соціально-економічними проблемами України.

Крім української громади при історико-філологічному факультеті, існували теж інші об'єднання української молоді майже при всіх високих школах. Особливо діяльною була громада молодих агрономів при Петрово-Розумовській Академії. Головними діячами цієї громади були видатні наші агрономи Петро Говсевич і Кирило Осьмак. Власне в цій громаді присвячувано багато уваги економічним проблемам України. Українська колонія в Москві жила назагал досить дружньо — не було взаємних інтриг, а саме головне — не було такого різкого

поділу на партійні групи, який я бачив у Києві. Це пояснювалося може тим, що кожний українець у Москві почував себе самітним серед чужого оточення і його тягнуло до українського товариського об'єднання, в якому б він зустрічався з іншими українцями. Ставлення росіян до українського питання взагалі було пасивне — більшість російської ітелігенції взагалі не уявляла собі, що Київ це Україна і що на півдні Російської Імперії живе інший слов'янський народ, який має своє відрубне духове життя, свою культуру і свої національні стремління. Навіть серед передової російської ітелігенції в розмовах можна було почути певне здивування: «як, то ви хочете відділитись від Росії, ми ж всі рускі». В Петровсько-Розумовській Академії був я свідком такої дискусії з росіянами. Один з російських агрономів казав до своїх українських товаришів: «Хіба у вас на Україні пшениця дозріває інакше, як у нас тут». Після того він робив висновки: «Збіжжя однаково росте і дозріває, що у вас на Полтавщині, що у нас під Тулою. Отже немає ніякої різниці між українцями і росіянами і треба бути разом». Розуміється, на це наші українські молоді агрономи відповідали, що, власне, з погляду агрономічного є величезна різниця між Україною і Росією і це видно, власне, на процесі дозрівання пшениці. Я мав розмову з одним видатним представником російської молоді, який мав українське прізвище Мороз, але був корінним росіянином і походив десь із північної частини Росії. Він теж не міг ніяк зрозуміти, чому українці хотять обов'язково розвивати свою окрему українську культуру, мову, адже російська мова є дуже гарна, а російська культура одна з найвищих у світі. І він теж ставив стереотипне питання, чому українці хотять відділитися від Росії. Цей Мороз походив з відомої російської революційної родини, в якій традиції боротьби проти царата були дуже сильні.

З цих розмов з представниками російської молоді виникало, що ставлення російської молоді до української

справи було цілком негативне. Вони нічого не мали проти етнографічних одмін і любили послухати українські пісні, але коли мова йшла про рівноправність українців як окремого народу, то це викликало великі заперечення і незмінне запитання «для чого вам відділятися». В Києві ми думали, що це негативне ставлення до української проблеми було властивим тільки реакційній російській адміністрації і реакційним російським партіям, як, наприклад, «Союзу Русского Народу» й іншим. У Москві ми переконалися, що справа стоїть трохи інакше — всі росіяни, реакційні чи поступові, кожний по своєму ставиться негативно до українських національних прагнень, уґрунтовуючи своє становище відповідно до політичної ідеології. Лише окрім одиниці з поступової російської інтелігенції виявляли зрозуміння української справи, але ці одиниці були дійсно винятками, про які у нас в українських колах говорилося як про щось надзвичайне.

Тоді ж восени 1912 року сталася подія, яка ще більше нас переконала в ворожому наставленні російського громадянства до української проблеми. А подія ця сталася в Києві і була для нас дуже сумна — помер Микола Віталієвич Лисенко. Кияни влаштували величавий похорон, в якому взяло участь понад сто тисяч народу. З різних кінців України, навіть з Галичини і з Буковини, що тоді належали до Австро-Угорщини, прибули численні делегації. Київське духовенство з різних церков і соборів стало на чолі похоронного походу, проводжаючи труну з тілом українського бояна через цілий Київ на Байкову гору, де був похований Микола Лисенко. Під проводом Олександра Кошиця утворився хор з тисячі співаків. Під час похорону жалібно гуділи в Києві дзвони і озвався навіть великий дзвін св. Софії, а над труною виголошено було ряд промов, в яких підкреслювалися величезні заслуги Миколи Лисенка в розвитку української музичної культури і його вірність українським національним ідеалам. Похорон Миколи Лисенка

був першим масовим виступом українців. В стотисячнім поході репрезентовані були всі соціальні стани України — молоді й старі, заможні верстви й бідні, київські ремісники й міщани, інтелігенція і селяни, робітники і вчителі, урядовці і військові, — одним словом, всі соціальні групи і всі політичні напрямки. Величезне значення похорону Миколи Лисенка полягало, власне, в тім масовім відруху, який викликала його смерть. Ця масовість української спільноти, виявлена перший раз в історії новочасного українського визвольного руху, справила величезне враження. Вона підбадьорювала українців, для яких похорон Миколи Лисенка був не тільки сумним актом, але й переглядом власних сил. В Москві ця величезна українська демонстрація була прийнята, як перший алярмовий сигнал дозриваючих подій на Україні. Московські газети містили просторі репортажі з похоронів Лисенка, підкреслюючи в них, власне, момент масовості і організованості українського походу. З цього приводу з'являлися статті, в яких ще не зовсім виразно, але з тривогою поставлено було питання — що, властиво, діється на Україні і чому «ми так мало знаємо» про настрої і політичні рухи серед українців.

Тим часом політична ситуація в Росії ставала щораз більш напруженою. Царський уряд, ніби передчуваючи слабість і можливу поразку царського режиму, старався різними заходами скріпити його. Почалося з того, що новопризначений міністер освіти Кассо, родом з Басарбії, видав декрет про скасування автономії університетів. До цієї пори університети, як автономні, вибирали свою академічну владу, а також рішали про покликання того чи іншого ученого на вільні катедри університету. На підставі нового декрету це право університетів було обмежене і нових професорів призначало міністерство освіти. До московського університету прийшло вже і перше призначення цього роду, яке ігнорувало автономічні права найстаршого російського університету. На катедру історії церкви міністер освіти Кассо призначив

мало відомого в науці професора Алмазова з Одеси. Після цього призначення в університеті аж закипіло — професори були обурені, а молодь провадила живі дискусії над тим, як зареагувати на це ламання університетської автономії. Особливо голова нашої громади Гринько був перейнятий цим. Дехто пропонував оголосити бойкот викладів проф. Алмазова і не допускати до авдиторії нікого з слухачів. Але Гринько вважав, що це буде заслаба форма протесту і запропонував, щоб можливо більше студентів прийшло на виклад проф. Алмазова і голосно запротестувало проти його призначення. Ця пропозиція Гринька була прийнята, і коли проф. Алмазов, в супроводі декана факультету, увійшов до авдиторії читати свій перший виклад з історії церкви, авдиторія була переповнена. Панувала напружена тиша. Не встиг проф. Алмазов розпочати свій виклад, як студенти підняли страшений галас і крик. Дехто кидав різними речами в професора. Перед моїм носом пролетіла стара калоша, яка вдарилася об катедру, не долетівши до неafortунного лектора. Після цього більшість слухачів встала і покинула авдиторію. Гринько пробував проголосити промову, але встиг сказати лише кілька речень, яких серед загального галасу не можна було зрозуміти. Так скінчилася ця демонстрація проти розпорядження царського уряду, що касувало автономію московського університету. Наслідки цієї демонстрації були дуже неприємні для Гринька. Він був уже на третьому курсі і йому небагато залишилось до закінчення університету. Тому що він приймав особливо діяльну участь у демонстрації, поліція його арештувала і заборонила йому перебувати в Москві. Він мусів швидко покинути російську столицю і вийшов до Харкова, де йому вдалося вступити до Харківського університету.

Другою притокою для студентських демонстрацій була кривава масакра, яку вчинила російська поліція серед політичних в'язнів, що перебували на далекій півночі на засланні. На цей раз студенти вибрали для де-

монстрації величезну авдиторію психологічного інституту. Демонстрація полягала в тому, що виголошено було коротку промову про жорстокість поведінки російської влади з політичними в'язнями і відчитано було коротку резолюцію протесту. Демонстрація мала вже ширший розголос і російська влада почала провадити докладне розслідування. Кілька днів після цієї демонстрації, коли я вертався до нашого помешкання на Малій Вронній, мене перестрів один з моїх товаришів-чернігівців і повідомив, що в моїй кімнаті поліція зробила трус і поставила двох поліційних агентів, щоб мене арештувати. Отже і моя справа виглядала не дуже гарно. Гринько, від'їжджаючи з Москви, казав мені, щоб я, коли зі мною щось трапиться, іхав просто до нього до Харкова. Тим часом я поїхав до Петровсько-Розумовського, декілька днів переховувався в наших агрономів, а потім я виїхав до Тули, де мій старший брат Кирило відбував військову повинність в місцевім полку. В Тулі я затримався пару тижнів іскористав з нагоди, щоб побачити зблизька російську провінцію і відвідати Ясну Поляну, де був похований Лев Толстой.

Тула спроявляла досить гнітюче враження глухої російської провінції. Головна вулиця називалась Київська, бо через Тулу йшов великий шлях на Україну. Ця Київська вулиця — єдина велика вулиця в місті, ділила Тулу на дві нерівні частини. Маленькі партерові будинки переважно з дерева, брудні вулички і кілька церков, надавали специфічний характер Тулі. Тульський збройний завод був єдиною ознакою живішого економічного життя Тули. В літі засипане курявою, а зимою снігом, місто це, здавалося, спало непробудним сном. Навіть тульчани, яких я зустрічав на вулиці, виглядали якимись заспаними.

З Тули я поїхав потягом до Ясної Поляни. Околиці Тули дуже гарні. Великі лісові масиви чергувалися з полями. На маленькій станції Засека я висів і пішов пішки до Ясної Поляни. Дорога йшла лісом. Зближа-

ючись до місця, в якому жив і працював великий російський письменник, я скрізь натрапляв на сліди екскурсії до Ясної Поляни. Чим ближче я підходив до садиби великого письменника, то частіше я бачив обабіч дороги різне сміття, бляшанки від консервів, порожні пляшки, лушпиння від яєць і написи на деревах в такому роді: «я прийшов тебе відвідати, великий письменнику Руської землі», потім дата і підпис: «Вася Кузнецов», а далі під цим написом новий короткий: «ми теж тут були і поклонились твоєму пражу» — кілька підписів. За лісом здалека вже було видно сніжнобілий будинок Льва Толстого, а ліворуч розкинулось невеличке село Ясна Поляна. В домі Толстого був музей, в ньому мешкав старий камердинер Толстого. Він члено показав мені де знаходиться могила великого письменника. Могила Толстого була зовсім близенько від хати, в лісі, під високими могутніми деревами. Прикрашена квітами і вся покрита зеленою травою, вона дійсно справляла надзвичайно сильне враження своєю простотою і натуральністю. При могилі сидів селянин і читав якусь книжечку. Коли я підійшов, селянин оглянув мене від голови до стіп, так ніби хотів пронизливим поглядом збагнути хто я такий. Потім показав мені кілька книжечок Толстого про шкідливість тютюну й алькоголю й оповів мені, як відбувався похорон Толстого. Духовенства, розуміється, не було, бо перед своєю смертю Толстой був відлучений від церкви. Останню спробу поєднати Толстого з церквою зробив тульський єпископ Парfenій, про якого я вже згадував, тоді, як великий філософ уже помирав. На всі переконування єпископа Лев Толстой відповідав, що він не змінить свого погляду на церкву і що поєднання людини з Богом може відбутися і поза церквою. Тому і не було церковного похорону. Крім великого числа інтелігенції з різних кінців Росії, прибули тисячі селян і величавий похорон Толстого перетворився в величезну маніфестацію ідейних праґнень російського народу до визволен-

ня з мертвичної форми казъонного православія. Потім селянин мені оповідав про свої розмови з Толстим і казав, що він був одним з найближчих учнів Толстого. Що вже зближалася обідня пора, він запросив мене до себе на село пообідати. Ясна Поляна була типовим російським селом. Хати були маленькі, досить бідні. Не було ніяких прикрас, так як це буває в українських селах, а в середині хати здавалося, що злідні виглядали з кожного кутка. Тим часом з розмови з моїм знайомим я довідався, що село не було таким бідним. Лев Толстой допомагав селянам чимало і не тільки що відписав яснополянцям частину своєї землі, але також поміг закласти кооперативу. Селянин довго мені оповідав, який добрий був Лев Ніколаевич Толстой, і все було би добре, якби не його дружина графіня Софія Андреївна, яка не допускала до того, щоб Лев Ніколаевич всю свою землю віддав селянам. Ще й тепер (два роки після смерті Толстого) точиться в суді процес про землю, яку, як казали селяни, Лев Ніколаевич їм відписав, а графіня не хотіла їм віддати. «Ось як суд присудить нам цю земельку» — казав мені селянин, — «то ми ще дужче будем згадувати Льва Ніколаевича». Цей матеріалізм молодого селянина, який був, як він сам казав, одним з близьчих учнів Толстого, мене, розуміється, здивував, але це так було — селяни надавали більше уваги землі, або, як вони казали, земельці, як моральним принципам, які проголосував великий російський моралізатор. Обід складався з традиційних «щів», які видалися мені дуже кислими, і куска хліба, а, крім того, селянин почастував мене чаркою горілки, пояснюючи, що хоч Лев Ніколаевич забороняв пити горілку, але сьогодні холодно (це був кінець листопада) і треба випити. Цей короткий епізод в Ясній Поляні викликав у мене багато думок.

Я пізнав російського селянина, який, з огляду на свою близькість до великого письменника, міг би бути передовим і поступовим громадянином своєї країни. Але ж

він виявив таку велику дозу матеріалізму, сполученого з цинізмом, що годі було зрозуміти що загадку російської психіки. А в якому ж стані були мільйони інших російських селян, які не мали нагоди ані читати, ані розмовляти з освіченими людьми і які були немов замкнені в тісному колі своїх щоденних турбот і інтересів. Мимоволі я пригадав слова, сказані одним з учасників дискусії про Достоєвського на зборах, на яких я був разом з Гайдаровим у Москві: «Руський народ є богоносець, але він може бути і кривавим бунтівником».

З Ясної Поляни я поїхав до Харкова, де мене чекав Гринько.

РОЗДІЛ VI

ПОВОРОТ НА УКРАЇНУ

1. Початки українського більшевизму.
2. Максималістична концепція Гринька. Зз Українське життя в Києві (1912-1914).
3. Сергій Єфремов і стара громада.
4. Поширення революційної праці.
5. Шевченкові роковини в 1914 р.

Гринько прийняв мене дуже гостинно і я замешкав у нього.

Федір Гринько був на кілька років старший від мене. Він був середнього росту, з завжди гладко виголеним круглим обличчям, яке дуже оживлялось великими сірими очима. Він справляв враження людини сильного характеру й волі. Його політичні симпатії були по боці лівих максималістичних течій. В довгих дискусіях, які я з ним провадив, він виясняв мені свої погляди на українську справу в тому змислі, що проблема визволення України є одним з відтинків загальної революції в імперії і що тому розв'язання української справи треба шукати спільно з революційними силами Росії. Потім він додавав, що впливи російської культури на український народ є дуже великі і що не можна одразу, як він казав, на другий день після революції штучно відсепарувати Україну від загальноросійського розвитку. На його думку, це було б навіть шкідливим для української справи, бо при повній самостійності України втрачені були б можливості колонізаційні в Середній Азії і на Далекому Сході. Економіка України не дозріла до повної самостійності і з хвилею відділення України від Росії, можуть

виникнути величезні труднощі в національній економіці України. З другого боку, повне відділення від Росії віддало б Україну під вплив різних європейських держав, для яких не було байдуже, хто матиме гегемонію на сході, і в цих обставинах самостійність України була б дуже проблематичною. Тому не треба зривати з російським народом, а треба разом з ним шукати такої революційної перебудови імперії Романовичів, в якій Україна мала б автономний устрій і самоуправу, зберігаючи політичний і економічний зв'язок з Росією в формі федерації. Цей федеративний зв'язок з Росією можна було б зредукувати до мінімуму, однак він мусів би бути збережений принаймні на перший час для забезпечення Україні провідного становища в економічному розвитку європейського сходу. Він приточував різні приклади з минулого, як також і з сучасного, і на мої закиди, що при такому розв'язанні справи Україна залишиться об'єктом імперіяльного визиску Росії, відповідав, що ще гірше станеться, як Україна буде об'єктом визиску з боку імперіялізму німецького чи британського, бо західноєвропейський імперіялізм, на думку Гринька, є більш захланним і безоглядним, а московський імперіялізм та його методи нам відомі і тому українському народові легше буде протидіяти йому.

Мене вразило, що Гринько, який у Москві студіював філологію і в Харкові докінчував ці студії, виявляв досить грунтовне знання економічних проблем. Коли я в дискусії зазначив, що це правда, що в разі самостійності, Україна стратила б колонізаційні можливості в Азії, але зате отримала б можливість розвинути повністю свої промислові сили і зорганізувати велику індустрію, маючи до того величезні сирівцеві бази, Гринько взяв з полиці статистичний річник Харківського Гірничо-Промислового Товариства і почав цитувати мені дані про участь англійського, бельгійського, французького і німецького капіталів в інду-

стріяльних підприємствах України, в копальнях вугілля, залізної руди і т. д.

«Ви ще не встигнете сказати, що ви самостійні, — казав мені Гринько, — як всі ці держави спільно, або поодинці постараються забезпечити свої права і ні в якому разі не допустять, щоб Україна розвивала самостійно свою економіку». І він згадував про Румунію, як класичний приклад імперіалістичного визиску.

Наші дискусії тривали досить довго. Ми сперечалися цілими годинами і не могли один одного переконати. Гринько говорив співуючо гармонійною мовою, якою говорять на Слобожанщині. В одному він, проте, признавав мені рацію, а саме, що проголошення автономії України з захованням федерацівного зв'язку з Росією, буде свого роду провізоріюм, яке треба буде змінити, якщо словняться потрібні для цього передумови. Ці передумови, на його думку, були: дальший розвиток національно-політичної свідомості народу і, що ще важніше, дозрілість економіки України до самостійності. І тут він додавав, що ця економічна дозрілість полягає головним чином у кооперативній самоорганізації українського народу і в громадженні національного капіталу в народних руках. Народи, яких національна свідомість стоїть дуже високо, а економіка є під впливом чужих сил, ніколи не можуть бути самостійними в повному значенні цього слова.

Ці розмови з Гриньком — а я пробув у Гринька довше як тиждень — дали мені багато матеріалу до моїх дальших студій і трохи відвернули мої заінтересування історико-філологічними науками в бік економічних студій. А коли Гринько, після розмов з ректором Харківського університету чехом Нетушлі, сказав мені, що буде трудно мені після моєї висилки з Москви вліпатися до Харківського університету, я рішив попрощатися з цікавими студіями історії старої Греції і Риму та з пам'ятниками латинської культури і віддатися

студіюванню економічних справ, а в першу чергу національної економіки України.

Я попрощався з Гриньком, не думаючи, звичайно, що рівно через десять років він буде видатним членом створеного большевиками «Народнього Секретаріату України» в Харкові, а потім наркомом фінансів УССР і ще пізніше наркомфіном СССР, впродовж десяти років. Коли пізніше я читав у московських часописах бюджетові промови Гринька на засіданнях ЦІК-а СССР, я згадував наші дискусії в Харкові. Здавалося, що все пішло так, як передбачав і хотів Гринько. Адже ж казав він, що на другий день після революції треба задовольнитись автономним устроєм і зберегти федеративний зв'язок з Москвою. Але десь в 1937 році, коли почав функціонувати так званий «ежовський млин» кривавих репресій, жертвою їх впав теж і Федір Гринько — перший голова української студентської громади при Московському університеті. Він протримався на своїм експонованім становищі довше, ніж інший «український большевик» нарком освіти Микола Скрипник, який покінчив самогубством у липні 1933 року в Харкові в урядовому кабінеті в хвилині, коли мав відповісти перед вищим партійним трибуналом як прихованний український націоналіст. Гринькові довше пощастило утриматись на поверхні політичного життя може тому, що він не мав південного темпераменту Скрипника, який, як старий співпрацівник Леніна, рідко коли приховував свої думки і був більше певним своєї позиції. Гринько ж не був старим большевиком, а належав до радикального крила боротьбистів і тому силою обставин був обережний. Можливо теж, що ґрунт на Україні, де працював Микола Скрипник, був трохи гарячіший, як у Москві, де від 1927 року аж до свого трагічного кінця працював Гринько. Так чи інакше, Гринько був в 1937 році оскаржений разом з іншими в організації змови проти урядуючої групи Сталіна і проти єдності українського й ро-

сійського народів. Йому закидали, що він власне, будучи в Москві і займаючи високе урядове становище, стояв на чолі української націоналістичної опозиції і заключив тактичне порozуміння з правоопозиційним блоком Рикова для боротьби проти пануючого режиму сталінської диктатури. Разом з Федором Гриньком загинуло багато інших українців, які, як і Гринько, колись вірили в можливість розв'язання української справи в маштабі російської революції.

Після моїх розмов у Харкові я більше ніколи його не бачив і не мав з ним ніякого зв'язку. Один тільки раз, коли я випадково в потязі, як я вже згадував, розмовляв з Межлауком, я обережно перевів розмову на тему Гринька. Я був цікавий почутти, що Межлаук про нього скаже, бо і Межлаук працював в економічних ресортах московського Совнаркому. Межлаук зробив коротеньку, але характеристичну увагу про Гринька: «це хитрий хаол. Він має великі впливи і знає чого хоче». Це було приблизно рік перед розстрілом Гринька, а одночасно згинув без сліду з поверхні життя і Межлаук.

Та все це сталося більше як 20 років пізніше, а тим часом я покинув Харків і поїхав до Києва, щоб вступити до Київського Комерційного Інституту, де економічні науки були поставлені досить добре і де від вступаючих студентів не вимагалося свідоцтва політичної благонадійності, якого я тепер не міг мати. В Києві ж я сподівався зустрінути моїх давніх приятелів-чернігівців, більшість яких студіювала в київських високих школах. Була вже глибока осінь, як я звернувся до канцелярії Київського Комерційного Інституту з проханням записати мене на економічний відділ, де деканом був відомий київський учений проф. Воблий. Хоч термін вступу до інституту минув уже давно, мені вдалося при допомозі впливових товаришів, що плекали добре стосунки з професурою, осягнути своєї мети. Через кілька день я вже одягнувся в уніформу цьо-

го інституту, яка складалася з чорної студентської куртки з оксамитовими вилогами темнозеленого кольору і золотим значком комерційного інституту. Так само виглядали наші картузи, покриті зеленкавим оксамитом.

Я, розуміється, одразу вступив до української громади інституту, що, як я вже згадував, була найчісленнішою в Києві. Головою громади був студент старшого семестра Саватій Березняк. Це був дуже зрівноважений і розумний товариш, який дуже добре зорганізував громаду. Після того, як большевицька Червона Гвардія в 1918 році зайняла Київ, Саватій Березняк був арештований і помер в київській в'язниці. В громаді були різні секції і все було зорганізоване так, щоб дати українській молоді, яка прибуває до Києва з провінції, національно-культурну і матеріальну опіку. Кожного тижня відбувалися в різних секціях реферати, часом дуже цікаві.

В ті часи особливо велики дискусії серед української молоді викликали дві брошури: Донцова «Модерне москвофільство» і Пригари «Від романтики до реалізму». В обох брошурах ставились перед молоддю кардинальні питання будуччини. В брошурі Донцова зроблена була спроба зактуалізувати гасло західноєвропейської орієнтації української культурної творчості і всього культурного життя. Ця тема, як відомо, була пізніше віссю літературних дискусій і знайшла сьй трагічний вираз в літературних статтях Миколи Хвильового в 1925-26 році, як і в цілій його літературній творчості. В брошурі Пригари, автора менш відомого як Донцов, ставилось теж надзвичайно важливе питання про перехід від романтичних мрій минулих українофільських поколінь, від культурництва старого покоління, до реальної конструктивної праці на всіх ділянках народнього життя.

Ці два питання були тоді дуже актуальними. На кожному кроці відчувалося, що український національний рух виріс поза межі старого українофільства і

ставав поволі, але невпинно рухом мас. Це ставило нові завдання перед молодим українським поколінням, і власне про ці завдання говорилося в тих двох брошурах. Отже, в секціях громади йшла жива культурно-освітня і політична праця. А тому, що я приїхав з Москви, то провід громади запропонував мені прочитати реферат про українське життя в Москві. Так поволі я увійшов в життя громади, придбав нові знайомства і приятелювання. Між іншим, я близько зійшовся з Кузьмою Коржем, який пізніше відіграв значну роль в революційній боротьбі Києва проти московсько-большевицької окупації. Він був розстріляний большевиками в Києві в 1922 році. В Києві я зустрів також багатьох чернігівців, а з одним з них, Андрієм Полонським, навіть мешкав разом у невеличкому міщанському будинку на Шулявці на Клейгелевському провулку.

Крім сходин громади, відбувались теж часто сходини земляцтв. Чернігівське земляцтво було досить діяльне і часто влаштовувало товариські сходини в помешканні українського клубу на Великій Володимирській вулиці. До цього земляцтва належали студенти всіх вищих шкіл, які походили з Чернігівщини. На наших сходинах дуже часто бував поет Микола Вороний, якого ми завжди просили декламувати його твори. Він охоче декламував, але траплялося часто, що забував текст своїх поезій і не міг закінчити своєї декламації. В таких випадках він комічно розводив руками, червонів і нервовим голосом казав, неначе сам до себе: «з власних творів і забув». Бував на наших сходинах також старенький вже Олександер Русов, відомий учений-економіст, а одного разу, коли в клюбі відбувалися сходини нашого земляцтва, Сергій Устименко повідомив нас, що, можливо, на наші сходини прийде Михайло Грушевський. Це була для нас велика сенсація і ми з напруженням чекали хвилини, коли побачимо нашого великого історика. Він увій-

шов до залі якось несподівано і тримався так скромно, що спершу ми й не думали, що це, власне, є та людина, яка своєю науковою творчістю в Києві і Львові започаткувала нову добу історії української культури. Михайло Грушевський познайомився зо всіма молодими чернігівцями, кожного розпитував з якої місцевості походить і виявив велике зацікавлення життям Чернігівщини. Цей епізод був довший час у нас в пам'яті, як одна з цікавіших подій нашого життя в Києві. Ми ділились враженням від розмови з Михайлом Грушевським і дуже були горді тим, що цей великий учений знайшов просту і зрозумілу для нас форму товариської розмови. В розмовах ми згадували теж, що Михайло Грушевський був вибраний до різних наукових академій і інституцій в багатьох європейських країнах і вже цим одним фактом пов'язував українську науку з культурними центрами Європи.

Тоді ж, а це було на початку 1913 року, запровадив мене Сергій Устименко до Сергія Олександровича Єфремова. Як сьогодні, пригадую невеличкий партерний будинок на Гоголівській вулиці, в якому мешкав Сергій Єфремов. Ми прийшли до нього пополудні і опинились в маленькій кімнаті, заставленій книжками. Посередині стояв стіл, на якому лежали різні манускрипти й старі фотографії. Велике вікно виходило в невеличкий садок. Єфремов вийшов до нас із сусіньої кімнати, запропонував нам чаю з ароматичним вишневим варенням і розмова наша поточилася так широко, ніби ми були вже давно-давно знайомі. Єфремов умів порушити, власне, ті теми, які найбільше цікавили його співбесідника. Він випитував мене багато про життя українців у Москві і згадував про потребу видавати український місячник російською мовою, щоб інформувати російське громадянство про українське життя. Він був цілком у курсі життя української молоді в Києві. Але і про життя українців у Галичині він мав багато інформацій і плекав сталі зв'язки зі

Львовом. Ця перша моя розмова з Сергієм Єфремовим скінчилася тим, що я просто був закоханий в цього чоловіка. Як завжди, він був у вишитій сорочці і я встиг зауважити, що це була київська вишивка. Від того часу почалися досить часті мої розмови з Сергієм Єфремовим. В пізніших розмовах, коли порушувались теми українського політичного життя, він все старався на мене вплинути в тому змислі, що український народ потребує ще довгої освідомчої праці для того, щоб зреалізувати національні ідеали. Навіть, якби якимсь чудом сталася революція і Україна стала б вільною, то і тоді ми б опинились перед надзвичайно важкими завданнями й перешкодами. У нас замало активного і свідомого елементу, замало досвідчених і вишколених працівників і пройде ще довший період часу, поки витвориться наша нова інтелігенція, що в стані буде перебрати провід цілого народнього життя. Аналізуючи ці невідрядні обставини, він одночасно вказував на стихійний і досить швидкий розвиток української національної свідомості, який улегшує наше завдання. Молоде покоління повинно включитися в цей процес і невинно працювати в першу чергу над створенням культурних вартостей і над поглибленням народньої свідомості. Сергій Єфремов остерігав мене, як і інших, перед так званим революційним ентузіазмом, який може дати хвилеву перемогу, але не зможе заступити тих вартостей, які потрібні кожному народові, який хоче бути господарем на своїй землі. Це не був дефетизм чи пессімізм, це була реальна й твереза оцінка тодішньої ситуації на Україні, яка багато років пізніше в багато дечому справдилася. Революційний ентузіазм створив у нашему поколінні багато утопістів, які не зуміли відчути ритму історії і мусили втратити здобуті позиції.

Буваючи у Сергія Єфремова, я познайомився теж з іншим видатним публіцистом того часу Андрієм Ніковським. Це була людина зовсім іншої ментально-

сти, хоч з Єфремовим в'язала його довголітня пристрасть до української мови та літератури. Талановитий публіцист і реальний політик отрималися в його особі. В той час, як Сергій Єфремов не знає компромісів, Андрій Ніковський був глибоким аналітиком і політичним практиком. Він аж ніяк не вкладався в українофільській культурницькій концепції старшого покоління. Його темперамент вимагав широкої політичної праці. Тому в розмовах з ним можна було почути багато практичних порад та інспірацій, зокрема Ніковський подавав багато цікавих ідей у справі українсько-російських відносин. Він теж був прижильником політичного порозуміння з російськими лібералами групи Мілюкова, бо, як він казав, без такого порозуміння трудно буде ставити українську справу на чергу дня і досягти практичні успіхи. Він був теж ініціатором поглиблення зв'язків з земськими діячами, серед яких було багато родовитих українців. Його стратегічний, так би мовити, плян полягав у тому, щоб опанувати українськими впливами повітові і губерніяльні земства і через них ставити перед царським урядом різні вимоги, як, наприклад, запровадження української мови до народного шкільництва, створення осередку земств України, економічних централь і т. д. Цей плян частково був виконаний, наприклад, в 1914 році більшість земств Лівобережної України (на Правобережжі існували так звані скорочені земства) прийняли ряд ухвал, в яких домагалися українізації народного шкільництва. Перша світова війна, розуміється, стала на перешкоді реалізації цього широко закроєного плану, але вже його початки витворювали для української справи зовсім нову атмосферу.

Я пізнав також багатьох інших старших наших громадян. Особливо діяльною в ті часи була Людмила Старицька-Черняхівська. Вона була надзвичайно доброю організаторкою культурних і товариських імпрез, а, крім того, видатною письменницею. До нас, молодих, вона часто зверталась, повчаючи як треба себе пово-

дити, і давала всілякі дуже цінні поради. В таких випадках вона дивилась на нас через льорнетку, уважно оглядаючи і ніби стараючись проникнути у внутрішнє життя кожного з нас. Їй завжди допомагав Лев Жебуньов, великий оригінал, якого загально прозивали «старий дів», тому, що він був старим кавалером.

З цих старших наших громадян визначався своїм добрим впливом на молодь Федір Павлович Матушевський, який займав видатне становище в Українському Асекураційному Товариству, що тоді називалось «Другим Взаємним Товариством Асекурації». Матушевський часто приймав у себе молодь і завжди умів створити гарну атмосферу взаємного довір'я та приязні. Серед старших громадян вирізнявся, між іншим, старий українець Бородай, який значну частину свого життя перебував в Америці і там доробився значного маєтку, а на старість повернувся до Києва. Високий, кремезний, з великими сивими вусами, він завжди бував на всіх українських сходинах і імпрезах. Його виступи в українській справі були завжди дуже різкі і він з чисто американським темпераментом та одвертістю завжди ставив справу руба. Особливо ненавидів він росіян і дав вираз цим своїм поглядам в трохи незвичайний спосіб. Коли в Центральній Росії був голод, різні добродійні організації зорганізували в Києві так званий «День кололоса». Молодь продавала на вулицях колоски і збирала гроші для організації допомоги голодуючим росіянам. Одна українська студентка, одягнена ще до того в українську одежду, підійшла до Бородая, пропонуючи йому колосся і сподіваючись, що цей заможний чоловік пожертвуве значну суму на голодуючих росіян. Коли Бородай почув це, то сказав з обуренням: «нехай здихають з голоду», і потім додав — «чим більше їх здохне, тим краще для нас».

Тоді ж у Києві я почув перший раз про так звану католицьку групу українців. Це були українці римо-католицької віри з родин, що в минулих часах після

унії піддалися польонізації. Тепер нащадки цих родів верталися назад до українства. Особливо діяльною була дружина управителя маєтками Терещенка, пані Вольська. Вона була дуже релігійною католичкою, але одночасно надзвичайно енергійно працювала в українських справах. Своїх дітей вона виховувала в українському дусі. Гарне помешкання Вольських на Безаківській вулиці було часто місцем сходин української молоді. Дві донечки пані Вольської — Зося і Марися — ста-рано виховані, багато причинялися до оживлення життя української молоді. До цієї ж групи католиків-українців належав талановитий літератор Богдан Ярошевський. Серед моїх молодших товаришів в Комерційному інституті я пізнав теж одного українця-католика Леона Бочковського, який потім належав до нашої революційної організації і загинув в січні 1918 року, коли до Києва вдерлася банда Муравйова. Серед українців-католиків особливу роль відігравав Йосип Шелига-Йорданський. Він стояв дуже близько до наших революційних гуртків і багато допомагав у всіляких конспіративних справах. Впливи польської культури в цій католицько-українській групі були, розуміється, дуже сильні і ми їх жартома називали поляками. А в дійсності ця католицька група вносила до українського життя Києва багато цінного. Своїм ідеологом католики-українці вважали Вячеслава Липинського, якого я пізнав уже пізніше, в часі першої світової війни в Полтаві.

Українська молодь, старша наша громада і католицько-українська група не вичерпували моїх нових знайомств і зв'язків. Ми якось інстинктивно відчували потребу зближення з київським міщенством, що заселявало передмістя Києва, як, наприклад, Шулявку, Курінівку, значну частину Подолу, і з київським робітництвом. Нам здавалось, що поширення української свідомості власне в цих соціальних групах населення Києва і всієї України, є необхідним для всеобщого розвитку визвольного руху.

В одному з рефератів, прочитаних в нашій громаді, між іншим, аналізувалась соціальна структура України. З цього реферату виникало, що в наслідок поділу України між Москвою і Польщею, Лівобережна Україна на кілька віків стала об'єктом русифікації, а на Правобережжі польонізація робила великі виломи, головним чином в соціальніх верхах нашого народу. Після упадку Польщі, хвиля русифікації огорнула в XIX столітті і Правобережжя. Але русифікації піддавались не тільки соціальні верхи, не тільки шляхта і заможніші групи населення, а й промисловий пролетаріят. Єдиним носієм української національної ідеї залишився селянин, пасивний та консервативний по своїй натурі, і тоненька верства, головним чином, сільської інтелігенції. Сила цієї соціальної групи українського народу полягала власне в її консерватизмі — вона була відпорна і на польонізацію і на русифікацію і зберегла вічні скарби української культури. В історичних процесах не могла, однаке, ця група відіграти рішаючої ролі тому, що за своїм соціальним складом вона не була рухлива й динамічна. На тлі цієї пасивності основної групи українського населення — селян, повстала в XIX столітті стара українофільська течія так званого культурництва, яка обмежувалась до плекання української мови, пісні, етнографії, але не була в стані перевести український визвольний рух на шлях активної політичної боротьби. Динаміка подій вимагала вже на початку XX століття поширення соціальної бази українського визвольного руху, а це могло статися тільки через національне усвідомлення пролетаріату і дрібного міщанства, які завжди виявляли більшу рухливість, більшу динамічність і активізм у політичному житті. Якщо наше покоління не виконає цього завдання і не перенесе українсько-визвольну ідею в робітничі маси, то боротьба буде безвиглядною і Україна при дозриваючій великій соціальній і політичній перебудові імперії залишиться на рівні українського прован-

су, а російський нарід зафіксує на вічні часи свою культурну гегемонію на Україні. В цих обставинах українська культура буде зредукована до ступня ма-лоросійського провінціялізму з його гарними піснями й вишивками (власне в ті часи цар Микола II прийняв у Полтаві прегарні вишивані українські сорочки для себе і для свого сина-наслідника, як дар Полтавського земства), а політичний розвиток України піде шляхом визначенням російським імперіяльним центром.

Ми дуже перейнялися цими поглядами, і вся активна частина молоді поставила собі за завдання зблизитись з київськими робітниками і закладати українські робітничі гуртки. Таким чином нав'язав і я нові зв'язки і знайомства. Осередком такої робітничої групи була Любов Сергіївна Шерстюк, родом з Полтавщини. Через неї я познайомився з кількома київськими робітниками з різних фабрик і з залізничних варстатів. Мое здивування було досить велике, коли я побачив, що більшість політично-свідомих київських робітників була також свідомими українцями. Головну роль в робітничій українській організації відогравав Андрій Яковенко. Він мав величезні впливи серед робітників і його слово значило дуже багато. Другим робітником, який брав дуже діяльну участь в організаційній праці, був Василь Лопух. Він був провідником робітників великої тютюнової фабрики Когана, що була на Житомирському шосе. Я близче пізнав також наших робітниць, з яких особливо визначалася одна робітница, що мала історичне прізвище — вона називалася Софія Гетьман. Вона дуже добре організувала в кількох фабриках наших дівчат і жінок і не минуло й кількох місяців, як наша організаційна праця серед київських робітників дала значні результати. Щонайменше коло двадцяти робітничих гуртків функціонувало регулярно, і, коли ми робили перегляд наших сил в цьому секторі, то він був досить імпонуючим. Розвиваючи цю працю,

ми встановляли зв'язки також із катеринославськими і харківськими робітниками.

Справа поширювалась досить швидко і треба було думати про створення власного нелегального органу. Цей плян і був здійснений в 1914 році, коли наша організація почала видавати в підпільній друкарні свій власний орган «Боротьба». Діячі старшої громади захидали нам радикалізм, який може пошкодити українській справі тим, що стягне на українців ще більші репресії. Репресії дійсно були велики. Російська влада неначе відчуvalа, що починається нова сторінка в історії українського визвольного руху і що його розмах набирає небезпечних для режиму форм. Багатьох моїх товаришів було арештовано. Серед них в справі підпільної друкарні був арештований Сашко Азаркевич, студент політехніки і робітник Платон Кіщенко. В зв'язку з іншою справою російські жандари арештували моого старшого товариша з дворянського пансіону Славка Шеверницького та іншого чернігівця з моїх шкільних товаришів, Сашка Соколовського, який потім оженився з моєю сестрою. Вони всі були засуджені досить суверено — Азаркевич і Кіщенко на вічне заслання до Сибіру і позбавлення всіх прав, а Шеверницький і Соколовський на 4 роки каторжних робіт. Врешті був арештований і я. А сталося це в таких обставинах.

В лютому 1914 року припадали соті роковини з дня народження Тараса Шевченка. Традиційним звичаєм стара українська громада заміряла влаштувати панахиду в Софіївському соборі, що рік-річно від дня смерті поета відбувалася в Києві. Але тому, що це були соті роковини з дня народження поета, свято мало бути зорганізоване більш урочисто. З ініціативи українського клубу мала бути влаштована урочиста академія пам'яті поета. Російський генерал-губернатор несподівано для всіх (в минулих роках такі свята дозволялись) заборонив не тільки влаштування академії, але

пішов ще далі і заборонив навіть правити панахиду. Ця заборона відправляти панахиду була поширена на всю Україну. Це викликало, розуміється, величезне обурення. Почалися довгі наради — як зареагувати на цю нечувану навіть в обставинах царської Росії заборону. До старої громади зголосились деякі київські панотці, які виявляли готовість панахиду відправити, якщо київський митрополит Флавіян дозволить, бо, як вони казали, заборона адміністраційної влади для духовенства не обов'язкова. Однак, коли запитали митрополита, то вийшло ще гірше, бо митрополит, який до цієї пори пасивно поводився в цій справі, видав, на підставі заборони генерал-губернатора, генеральну заборону правити панахиду по Шевченкові в цілій епархії. За його прикладом пішли інші правлячі архиереї в Харкові, Полтаві і по інших містах України.

Для нас, молодих, ситуація була цілком ясна — треба було в гідний спосіб зареагувати на це розпорядження російської влади і підняти голос протесту. Це можна було зробити тільки шляхом масової демонстрації, яка була б одночасно переглядом наших сил. Ми покинули всі інші справи і зайнялися приготовленням цієї демонстрації. Був початок лютого і часу було небагато. Спочатку ми утворили ініціативний комітет революційної молоді, до якого увійшли представники українських соціал-демократів Петро Котов і Михайло Єреміїв, а київський комітет українських соціал-революціонерів делегував мене. Ми почали переговори з іншими революційними організаціями, які існували в Києві. І вийшла цікава річ. Російські соціал-демократи (з ними я провадив переговори), так само як і російські соціал-революціонери рішуче відмовились брати участь у демонстрації. Під час переговорів вони засуджували розпорядження київського генерал-губернатора, але одночасно заявляли, що заборона Шевченкового свята не є подію, яка безпосередньо скерована проти інтересів пролетаріату. Зрештою вони давали зрозуміти, що чи-

сто українські гасла не можуть притягнути мас і тому, якщо ми зорганізуємо демонстрацію, то тільки виявимо нашу слабість. Так говорили з нами представники російської революційної демократії. З інших підпільніх організацій виявили з нами повну солідарність представники грузинів, вірменських революціонерів «Дашнакцутюн» і польської соціялістичної молоді. Ці організації делегували своїх представників до нашого комітету.

Мобілізація наших сил була закінчена коло 20 лютого і ми скликали останнє засідання нашого спільногомітету, щоб уже остаточно затвердити план демонстрації і дати останні вказівки представникам різних осередків. Наші студентки пошили кілька жовто-блакитних прапорів, які мали бути розгорнуті під час демонстрації. Це останнє засідання комітету відбувалося в помешканні однієї студентки на Несторівській вулиці. Коли я ішов на це засідання, то побачив при вході до будинку якогось жебрака, який пильно подивився на мене. Інстинктово я відчув, що хтось зрадив таємницю наших сходин, бо цей жебрак робив враження замаскованого шпигуна. Я поділився своїми враженнями з товарищами, які, однак, прийняли це все жартома. Не встигли ми приступити до обмірковування справ, зв'язаних з демонстрацією, як побачили через вікно кількох жандарів, що швидким кроком вбігли до будинку. Ми швиденько знищили всікі нотатки й адреси. В цей час я тішився тільки тим, що на одному з попередніх засідань ми утворили другий рівнобіжний комітет демонстрації, який мав керувати справами в разі, коли б наш комітет був арештований. Ясним було для мене теж питання хто був зрадником, який подав російським жандарям місце наших сходин, визначене допіру попереднього дня. Це була мати тієї студентки, що в її помешканні ми зібрались. На жаль, я забув її прізвище. Після революції 1917 року були знайдені поліційні акти, які документально вяснили що справу.

Жандарі зробили трус, оточили нас живим кордоном і запровадили до Старокиївського поліційного участку, що містився на Софійській площі, недалеко пам'ятника Богдана Хмельницького. Ми сиділи в поліційних арештатах, а вікна нашої в'язниці виходили на широке подвір'я. 23 лютого вдосвіта ми почули тупотіння коней. З цікавістю дивились ми, як на це подвір'я в'їхала сотня донських козаків. Вони розташувалися в цьому подвір'ї, а козацькі старшини заглядали навіть до наших загратованих вікон. Ми почали співати українських пісень і я почув, як донські козаки, змобілізовані для того, щоб розігнати демонстрацію, говорили між собою: «та це ж українці», і многозначно переглядалися. Того ж дня викликали нас на допит. Мене допитував жандарський полковник Самохвалов. Він був дуже чесний, запропонував мені цигарки і почав свій допит з того, що висловив жаль, що я попав до арешту, хоч походжу з такої «доброї» родини. Коли він побачив, що його метода не дає жадних результатів, він почав загрожувати. «Ви знаєте, що вас чекає?» — запитав він і, не чекаючи на мою відповідь, додав — «кілька років в'язниці і заслання на Сибір. Краще признайтесь, тоді буде кара менша». Коли і цим разом я від усього відпирався, він зденервовано вийняв цигарки, закурив, уже не пропонуючи мені, і сказав: «ну ось побачимо; коли демонстрація буде, то це ясний доказ вашої вини, бо ви її підготовляли». Після цього він затягнувся цигаркою, пустив великий струмінь диму і додав: «а коли демонстрації не буде, то це теж ясний доказ вашої вини, бо демонстрація тому не відбулася, що ви арештовані». Хоч я і не дуже добре почував себе під арештом, але на ці софістичні висновки полковника Самохвалова засміявся. Мій допит закінчився. Але більше як цей допит мучило мене питання, чи наша демонстрація відбудеться і в яких розмірах.

Був день 24 лютого 1914 року. З самого ранку ми з напруженням спостерігали все, що навколо нас діялось.

В камері нас було шість-сім душ. Не було інших розмов, як про демонстрацію. Бо ж і справді, коли демонстрація не вдається, то вийде, що представники російської демократії, які сприйняли наші пропозиції спільнотного виступу з кепсько прихованим глумом, мали б рацію. Сама думка про це вдаряла в нашу свідомість немов тяжким молотом. Десь в глибині відчували ми все ж таки надію, що наша праця по організації демонстрації не піде марно і що нині кияни піднесуть голос протесту. Коли ми так розмовляли і кожний заглиблювався в думки, раптом почули ми голосну команду козацьких старшин, а потім тупотіння сотні коней, яке голосною луною відбивалося від мурів поліційної в'язниці. Ми всі кинулись до маленьких загратованих вікон і встигли побачити останніх козаків, що галопом, з великим поспіхом, вимахуючи нагаями, неслися з подвір'я на Софійську площу. Це був добрий знак. За кілька хвилин ми почули неначе стогін тисяч людей. Демонстрація почалася. Ми бачили зденервованих поліціянтів, які бігали в будинку поліційної в'язниці, чули якісь вигуки, тупотіння і, врешті, коло години десятої ранку, під охороною сильних поліційних відділів, почали прибувати до поліційної в'язниці щораз то нові учасники демонстрації, заарештовані на вулиці. Ми, розуміється, не знали розмірів демонстрації ані подробиць її перебігу, але вже сама кількість арештованих демонстрантів свідчила про її великі розміри. Ще більше видно було це і з розгубленості різних поліційних командантів, які не сподівалися, що перший масовий виступ київських українців буде дійсно масовим. Вже пізніше оповідали нам арештовані демонстранти у в'язниці, як демонстрація почалася і як вона відбулась.

А перебіг цієї першої української демонстрації в Києві був дійсно надзвичайно цікавий. Коло години 9 ранку, перед Софійським собором (як було уложенено в пляні) зібралися тисячі людей. Делегація звернула-

ся до панотця настоятеля собору, щоб відправив пана-хиду за спокій душі Тараса Шевченка. Священик відмовив, покликаючись на заборону. Делегація повідомила про це натовп. Почулися вигуки протесту, а потім багатотисячна юрба почала співати «Заповіт», скинувши шапки. В цей момент з різних кінців Києва почали прибувати нові групи демонстрантів. Згідно з пляном, вони йшли невеликими групами по сто — двісті душ, різними вулицями, які провадять до Софії. Поліція розгубилася. Не встигли донські козаки нагаями розігнати групу демонстрантів, що йшла Фундуклеєвською вулицею, як з'явилася нова група з Великої Підвальної, а від сторони Хрестатика надходили Трох-Святительською вулицею і Хрецьницьким провулком нові групи. Великий натовп демонстрантів з'явився теж на Бібіковському бульварі і зближався до Володимирського собору. Коли демонстранти співали перед св. Софією «Заповіт», сотня козаків врізалась у натовп. Кілька людей було покалічено. Нагаї свистіли в повітрі, але величезний натовп, який уже доходив яких 30 тисяч, не рухався з місця. Тоді вислано було відділи кінної поліції, але і це не могло затримати демонстрації. Ко ло години 11 багатотисячна юрба демонстрантів, співаючи «Заповіт» і революційні українські пісні, рушила до Володимирського собору, де вже зібрались величезні маси киян, що надійшли з західних передмість Києва. Студенти, які були на чолі цього походу, відкрили широку браму Володимирського собору і натовп живим потоком влився до собору, в якому панувала містична тиша. В правому кутку, перед образом Пречистої блищаля лямпада. По даному знаку натовп упав на коліна і відспівав «Вічну Пам'ять» Тарасові. Після цього кілька демонстраційних походів рушило в напрямку до Великої Васильківської вулиці, де перед новим римо-католицьким костелом зібралася численна група українців-католиків. Між іншим, частина демонстрантів йшла Пушкінською вулицею, на якій

містився Австро-Угорський генеральний консулят. Про це навіть мало хто з демонстрантів і знав, але російські кола пояснили це як зраду українців Російській Імперії і твердили, що українці спеціально підійшли до австро-угорського консуляту, щоби заманіfestувати свої симпатії до монархії Габсбургів. Коли більша частина демонстраційних походів підійшла до нового костелу, заповнюючи всю Велико-Васильківську вулицю, яка була досить широка, вияснилось, що, хоч католицький священик і згодився відчитати молитви, та густий поліційний кордон, що оточував костел, не допустив нікого. Після цього демонстранти знов поділились і рушили в різних напрямках, заповнюючи вулиці Києва українським співом і демонстраційними вигуками. Співали теж і «Вічну Пам'ять». За підрахунками фахових людей в демонстраціях взяло участь кілька тисяч людей.

Другого дня Шевченкових роковин — 25 лютого, демонстрації вибухли ще з більшою силою. Весь Київ був на ногах. Масовий виступ під українськими гаслами був для Києва новим. Серед натовпу демонстрантів можна було побачити людей всіх соціальних станів. Були робітники, які трималися особливо здисципліновано, були маси студентської молоді, були селяни з підкіївських сіл (особливо багато селян прибуло на демонстрацію з Петропавлівської Борщагівки), дрібні урядовці, багато інтелігенції, міщан. Між іншим, коли на початку демонстрації козацька сотня галопом зближалася до натовпу на Великій Володимирській вулиці, раптом на середину вулиці вийшов наперед якийсь генерал і почав кричати до козаків, щоб затримались. Він підійняв високо руку, щось кричав до козаків, а червоні поли його генеральської шинелі розвивались, показуючи всім, що це високий старшина російської армії став в оборону демонстрації перед козацькими нагаями. Цей епізод зробив величезне враження на киян. Козаки дійсно стримались і завагались.

Тому, мабуть, російська влада поспішила вислати проти демонстрантів загони кінної поліції.

Вже на другий день демонстрації звернулись ті самі представники російських соціалістичних партій, що перед тим відкинули нашу пропозицію, з заявою до демонстраційного комітету, що вони готові взяти участь в Шевченкових демонстраціях. Вони вияснили це трохи зніяковілим тоном і старанно підкresлювали готовість своєї співпраці з українськими революційними організаціями. На це відповів один з наших товаришів, що комітет не має тепер часу розглядати їхню заяву і давати їм відповідь.

Київські демонстрації 24 і 25 лютого 1914 року мали величезне мобілізуюче значення. Це був імпонуючий перегляд зросту українських національних сил. Одночасно ці демонстрації були показником глибоких змін у самій структурі українського визвольного руху. Це вже не була солодка ідилія українського села з «Наталки-Полтавки», це вже не було етнографічне культурництво з його аматорськими виставами, вишивками і сентиментальними мелодрамами. Це вже не було старе українофільство, яке боялося висунути голову на широку політичну арену, українофільство, яке може в часи глухої реакції після погрому Кирило-Методіївського братства, виконало функцію зберігання українських культурних традицій і плекання українського традиціоналізму. Нові сили увійшли до українського визвольного руху і він став дійсно масовим в точному значенні цього слова. Ця масовість нашого визвольного руху не була явищем обмеженим виключно до Києва. Шевченкові демонстрації бурхливою хвилюю прокотились по всій Україні. Скрізь там, де Шевченкове свято було заборонене і де не вільно було правити панахид, відбулися в цих пам'ятних днях масові виступи українців. В Одесі, в Харкові, в Катеринославі і навіть у тихій спокійній Полтаві демонструва-

ли тисячні походи демонстрантів під українськими визвольними гаслами.

Був ще один важливий момент у цих перших масових революційних виступах на Україні. Як у Києві, так і в інших містах України витворився єдиний визвольний фронт між представниками різних народів імперії. Ця єдність занепокоїла не тільки поліційну владу і не тільки петербурзький уряд, вона занепокоїла і кола так званої російської демократії. Не казучи про ліберальну групу Мілюкова, занепокоєні були теж російські соціалістичні групи. Відгомін українських демонстрацій в Росії був величезний. Дивно було трохи, що, по суті, не було ніякої різниці між промовами реакційних російських представників (чорносотенців) на спосіб Пуришкевича чи нашого землячка Анатолія Савенка, і представників російської демократії, як, наприклад, Маклакова чи трудовика з групи Керенського, Дюбінського. Всі вони вигукували істерично з трибуни Державної Думи 25 лютого 1914 року, що українські сепаратисти-мазепинці підносять голову і що єдності Російської Імперії загрожує небезпека. Ці промови однаково інтерпретували події на Україні і різнилися тільки в нюансах. В той час, коли Савенко і Пуришкевич казали в своїх промовах, що український рух є польською інтригою, то представник російських лібералів Маклаков приписував оживлення українського визвольного руху німецьким маркам. Вони навіть не завдали собі труду із спокоєм простудіювати проблеми України і давали такі примітивні пояснення в українській справі, що годі було зрозуміти причину цієї політичної плиткости. Ця причина була хіба в тому, що сила й розміри українських демонстрацій просто вибили російських політиків із рівноваги, незалежно від того, чи належали вони до правих чи до лівих партій.

В той час, коли в Державній Думі виголошувались істеричні промови про українську небезпеку, ми (як

ті, що були у в'язниці, так і ті, що були на волі) робили висновки з подій у Києві. Ми дали собі слово ще більше працювати над поширенням української визвольної ідеї в масах. Великий успіх українських демонстрацій був для нас переконливою ознакою, що власне наш шлях — шлях революційної молоді, є правильний і що взятий раз напрямок праці мусить бути й далі дотриманий. А цей напрямок нам казав, що треба нести українську визвольну ідею в маси, революціонізувати ці маси всіма засобами і виелімінувати впливи російських політичних партій, які до цієї пори на Україні були переважаючими. Сидючи у в'язниці, ми роздумували над новими плянами цієї праці.

Треба сказати, що при всій жорстокості російської влади супроти демонстрантів, серед нас панував дуже бадьорий настрій. Ми відчули певність тих сил, які дрімають в українському народі і які треба пробудити. Ми бачили також, що закиди старої громади, яка була вихована в атмосфері солодкого українофільства, XIX століття, ніби ми, організуючи демонстрації, стягаємо нові репресії на український рух, не мали підстав, бо в остаточному балансі ми мали по стороні пасиву кілька сот арештованих, але по стороні активу величезне піднесення і доплив нових сил до українського визвольного руху. Цей момент відбив дуже гарно Олесь в невеличкій поезії, яку він написав під враженням демонстрації в Києві: «Ішло їх на свято багато, багато».

Були, розуміється, і комічні епізоди під час київських демонстрацій. Кожного арештованого демонстранта поліціянти приводили на поліцію, де переводився допит про персоналії арештованого, і тільки після цього його відпроваджували до в'язниці. Серед арештованих було багато грузинів, які говорили з спеціальною кавказькою вимовою. Отже, старшина поліції допитував першого грузина. — Ім'я? — Ілля. — Прізвище? — Барнабашвілі. — Православний? — Православ-

ний. — Національність? — Грузин на хвильку задумався і, показуючи пальцем на протокол, з переконанням відповів: «Пиши —українець!» Гірше було з українцями. Поліційний урядовець, коли доходило до рубрики народності, казав: «Ви — рускій?» На це українці відповідали, що вони українці. Поліційний урядовець удавав, що не розуміє, і записував малорос. Хоч цю маленьку концесію він вважав за можливе робити. Зовсім веселий епізод мав місце в нашій камері, де вже було не шість, а п'ятнадцять арештованих, бо в київських в'язницях бракувало місця. Поліційний пристав, себто начальник Старо-Київського участка був з нами дуже ченний, бо, як не як, він мав перед собою студентів високих шкіл, як арештантів. Цю свою ченність він старався виявити при кожній нагоді. Він приходив кожного вечора до нашої камери і, згідно з поліційним розпорядком, звертався із стереотипним запитанням: «Господа! Не імейте лі какіх лібо желаній і жалоб?» На це запитання, розуміється, ніхто нічого не відповідав і панувала тиша. Коли він одного вечора запитав своїм солодково-ченним голосом знов те саме, серед загальної тиші почули ми несподівано глибокий баритон грузина Барнабашвілі. — «Я імею». Поліційний старшина вийняв записну книжку, до якої хотів занотувати бажання грузина, але не встиг ще вийняти олівця, як Барнабашвілі вигукнув: «Чтоб ты здох!» Ченний поліційний старшина одразу зник і більше вже сам не приходив запитувати нас про наші бажання. Пару день після київських демонстрацій, нас перевели з Старо-Київського участку до Лук'янівської в'язниці.

РОЗДІЛ VII

В ЛУК'ЯНІВЦІ

1. Життя в «мертвому домі». 2. Сліди наших попередників. 3. Український анархізм. 4. Зустріч з катом. 5. На волі. 6. Перша конференція українських соціялістів-революціонерів у Києві.

Коли за нами замкнулася тяжка, залишом окута брама і нас впровадили до великої камери, де приймають нових в'язнів, перше, що нас вразило, була мертвa тиша, що панувала в цілій в'язниці. Зрідка з внутрішнього подвір'я в'язниці доносився брязкіт кайданів — це провадили на прохід каторжан. Ми виглянули через віконце до внутрішнього подвір'я і побачили яких вісім-десять каторжан, у яких ноги були скуті кайданами. Повільним, немов одміряним кроком, вони йшли один по однім визначенім колом, дивлячись перед себе і тільки зрідка переглядаючись між собою. В кутку подвір'я стояла озброєна рушницями сторожа і не спускала очей з каторжан. Ця мертвa тиша, глухий брязкіт кайданів і тяжкі крохи, які раз-у-раз луною відбивалися в довгих в'язничних коридорах, — це все являло неначе передсмак в'язничного життя, яке для нас починалось.

В'язничні дозорці ґрунтовно перешукали нас, нашу одежду і речі, забираючи всі металеві предмети, а особливо ножики, а від мене хотіли зняти навіть окуляри. Але я якось відборонився і окуляри залишились при мені. Старшини тюремної сторожі з цікавістю поглядали на нас, студентів, які мають під їх командою тепер перебувати в Лук'янівці. Один з них пояснив нам

розворядок тюремного життя. Зрештою цей розворядок висів у кожній камері і арештант мали досить часу, щоб його студіювати. Отже, о шостій годині ранку так звана провірка. Всі в'язні мають швидко встати, вмитись і стояти в своїй камері, чекаючи на провірку, яку провадив діжурний старшина. Він приходив з великою книгою, яку ми жартома називали «книгою журби»; в ній були записані всі в'язні відповідно до камер, в яких вони сиділи. Тримаючи перед собою цю велику «книгу журби», діжурний старшина відчитував прізвище, а кожний в'язень мав потвердити свою присутність коротким «єсть». Тоді діжурний старшина переходив до інших камер, і, коли провірка скінчилася, а це вже була година сьома ранку, так званий коридорний, себто арештант приділений для праці в коридорі в'язниці, приносив гарячий кип'яток у великий мідяній посудині і роздавав цей кип'яток по камерах. Хто з арештантів мав чай, той міг собі запарити і поволі пити шклянку за шклянкою, а кожний старався це робити повільніше, щоб швидше минув час до обіду. Обід починався о годині одинадцятій. Ті самі коридорні арештант розносили в великих чанах цей обід. Це був кандьор, в якому два рази на тиждень можна було знайти маленькі кавалочки м'яса. До цього видавався теж і хліб. Після години четвертої по півдні видавали вечерю, себто той самий кандьор, а потім о годині шостій вечора робилася вечірня провірка і після цієї вечірньої провірки ключі від камер діжурний старшина забирає до в'язничної канцелярії.

Раз на день, часом це було перед обідом — часом по обіді, в'язні водили на прохід у тюремному подвір'ї. Раз на тиждень в середу вільно було кревним приходити на побачення і приносити для в'язнів їжу. В цей день панувало велике оживлення у в'язниці. В'язні з напруженням чекали дев'ятої години, коли починались побачення. Чекали не тільки на їжу, яку їм приносили

родичі, а й на вістки з волі. І коли приходив дижурний старшина з листою тих в'язнів, до яких прийшли родичі, всі припадали вухом до дверей і до так званого «ока», це була меленівка дірочка в дверях, яка замикалася зовні і через яку в'язнична сторожа од часу до часу заглядала — що в'язні роблять. Дижурний старшина вигукував голосно прізвища і тоді ці в'язні з великою радістю виходили до коридору і ставали по два в ряд, щоби на команду йти до великої півтемної камери у фронтовому будинку, де відбувалися побачення. Ця камера була поділена двома густими ґратами, а посередині цих двох ґрат стояла в'язнична сторожа і пильнувала розмов. З однієї сторони цих подвійних ґрат стояли в'язні, а з другої ті, що прийшли з волі їх одвідати. Нараз стояло при ґатах від п'яти до десяти в'язнів і стільки ж одвідувачів, і під час їхньої розмови між собою здіймався страшений галас, бо час побачення був десять хвилин і кожний старався якнайбільше сказати. Коли минало десять хвилин, дижурний старшина кричав, що вже побачення закінчено, але в'язні старались, звичайно, ще щось сказати і продовжити побачення. Вони сипали словами як з кулеметів. Коли я перший раз був на побаченні, я зовсім не думав, що людина може так швидко говорити. Тоді дижурний старшина подавав команду і в'язнична сторожа випроваджувала в'язнів назад до камер. Кожний з них мав якийсь клунок або кошик, в якому була їжа. Цих розмов впродовж десяти хвилин мусило вистачити на цілий тиждень, до нового побачення, бо кожний з в'язнів оповідав новини, які він отримав і ділився ними з своїми товаришами. Прикро було дивитись на тих в'язнів, а таких було чимало, до котрих взагалі ніхто не приходив на побачення. В день побачення вони спочатку піддавалися загальному настрою радісного очікування, а потім, коли минала година одинадцята і було вже ясно, що ніхто до них не

прийшов, вони з резигнацією вертались до буденних справ тюремного життя.

Раз на два тижні в'язнів водили до в'язничної лазні і це була велика атракція, бо по дорозі до тюремної лазні можна було зустрінути товаришів і знайомих, які сиділи в інших частинах в'язниці, і перекинутися з ними кількома словами. Ідучи раз до лазні, я зустрів Галину Слещинську, молоду польську малярку, яка була засуджена разом з моїми товаришами Сашком Озоркевичем і робітником Платоном Кіщенком, про яких я згадував, на вічне поселення до Сибіру. Галина Слещинська тепер чекала на транспорт каторжан, з якими і вона мала від'їхати. Вона була вже в грубій арештантській одежі і, хоч виглядала дуже виснаженою та блідою, все ж дуже оживилась нашою короткою розмовою.

Лук'янівська в'язниця складалась з кількох великих будинків у формі літери «п». Крім того, від фронту, кільканадцять метрів від Лук'янівської вулиці, був великий будинок, у якому містилась канцелярія в'язниці, сторожа, так звана заля побачень, лазня і пральня. Властивою в'язницею були будинки у внутрішньому дворі. З правого боку, близьче до Лук'янівської вулиці, був так званий корпус політичних в'язнів-мужчин, який складався з чотирьох коридорів. У середньому найбільшому корпусі сиділи карні злочинці. В цьому ж корпусі була церква й амбуляторія, де приймав лікар. В лівому корпусі сиділи ті в'язні, політичні й карні, яких уже було засуджено. Недалечко від нього, в окремому будинку, містилась лікарня, а ще трохи далі — жіноча в'язниця. Поза високими мурами в'язниці стояло кілька менших будинків, в яких мешкали старшини в'язничної сторожі з їх родинами.

Ми були вміщені на другому коридорі політичного корпусу, в другій камері. Це була наріжна камера і мала дуже вигідну стратегічну позицію, бо з неї можна було спостерігати життя цілого коридору. Камера бу-

ла невелика, з трьома залізними ліжками. Разом зі мною сидів польський представник у нашему демонстраційному комітеті, студент політехніки Стефан Біневський, родом з Волині, а другим моїм товарищем був грузинський представник Михайло Барнабов, або, як його називали, Барнабашвілі, син священика із Тбілісі. Поляк Біневський був дуже спокійний, завжди опанований і вже досить досвідчений у тюремних справах, бо він був арештований уже не перший раз. Міша Барнабов був трохи нервовий, а особливо вразив його лист батька-священика, який йому написав в чисто орієнタルному стилі про свої почуття, викликані звісткою про арешт сина. Між іншим ужив він там такого звороту: «Твій арешт для мене є такий тяжкий, неначе я бачив тебе в труні». Цей гіперболічний орієнタルний зворот мало не довів молодого грузина до гістерики, але ми його заспокоїли. Нашим сусідом по камері був вірменин Назар'янц, що як представник вірменської революційної організації, належав теж до нашого демонстраційного комітету. Він тримався надзвичайно добре. Стефан Біневський виліпив з глейку тюремного хліба шахові фігури, і цілими годинами ми грали в шахи. Він взагалі був майстер на всі руки. Тому що було заборонено мати бритви, він одного дня знайшов кавалок скла, якось його загострив і пробував в той спосіб голитись.

На стінах нашої камери я знайшов багато цікавих написів, вирізьблених у мурах. Один старий напівзатертій напис особливо мене вразив. З трудом я прочитав його. Це було прізвище і дата — «Валер'ян Осінський», а дата з 80-х років минулого століття. Це був той самий Валер'ян Осінський, молодий український революціонер, який належав до терористичної організації «Народня Воля» і був засуджений на кару смерти. Тут, у цій камері він може чекав на виконання цього при- суду і звідси линули його останні думки на волю, яку він цінив над усе, за яку боровся і за яку віддав своє

життя. В цьому напівзатертому написі я відчув якусь невидиму нитку революційної української традиції. Цю невидиму нитку перебрали тепер ми в інших обставинах, але з однаковою ціллю — скинути російське ярмо і здобути волю для нашого краю і для нашого народу.

Між написами знайшли ми теж так звану тюремну азбуку. Літери були поділені на п'ять рядків. Треба було стукати в мур, подаючи спершу число рядка, а після перерви число літери в цім рядку. Ми легко вивчилися цієї тюремної грамоти; вночі, коли все спало, можна було добре й виразно короткими стуками в мур викликати на розмову сусідів з верхнього коридору і обік нас. Так ми розмовляли з різними товаришами нашої недолі. Другим способом комунікації були власне ті коридорні: це були кримінальні арештанті, які розносili обід. Можна було написати маленьку цедулку до іншого в'язня і передати через коридорного. Це були переважно люди, які трималися певних моральних зasad у в'язниці, хоч на волі були більшими чи меншими злочинцями. Але тут у тюрмі не вільно було зраджувати. Арештanta, якого підозрівали, що він є шпіцель, часто самі ж арештанті карали і то досить тяжко. Були випадки, що таких зрадників навіть убивали. Листвуання через цих коридорних мало той плюс, що можна було листуватися навіть з жіночою в'язницею; в той спосіб часто зав'язувались сентиментальні зносини, які в умовах сірого в'язничного життя виповнювали не одну прогалину в особистих переживаннях, а часто були початком кохання, що вже на волі кінчалось шлюбом.

Цікава була теж сторожа в'язниці, до якої ми мали змогу придивитися під час нашого довгого ув'язнення. На нашему коридорі таким доглядачем був великого росту старий солдат, якого ми всі називали Василь Васильович. Коли він бачив, що хтось із тюремної сторожі його обсервує, він намагався показувати строгість щодо в'язнів. Кричав несамовито, брязкотів ключами, стукав і ляяв в'язнів останніми словами. Але все це було тільки

напоказ. В ґрунті речі Василь Васильович, що назовні виглядав дуже понурим і суворим, був дуже добрим чоловіком. Він робив різні полегші арештантам, а часом навіть приносив з волі цигарки для нас, хоч це було заборонено і кожного тюремного доглядача, коли він приходив на службу, тюремна сторожа перешкувала. Він приносив нам теж всілякі новини і завше попереджав про труси в камерах, які періодично переводились в цілях безпеки. Василь Васильович часто примикав очі, якщо той чи інший в'язень щось робив таке, що суперечило приписам в'язниці. І так ми дуже заприязнилися з Василем Васильовичем та високо цінили його людське ставлення до нас.

Другим доглядачем на нашому коридорі був чорнявий українець з Київщини Білый. Він був дуже обережний, але ж і хитрий і скоро ми з ним цілком порозумілись. Через нього ми могли листуватися з нашими товариша-ми на волі, і цей зв'язок нам дуже придався на пізніші часи. Коли в перший рік війни був арештований Михайло Грушевський і деякі інші старші діячі, то вже в день арешту я встановлював з ними зв'язок через цього Білого. Пам'ятаю той день, коли був арештований Михайло Грушевський. Звістку про це принесла нам його донька Катруся. Через Білого я передав одразу коротеньку записку з волі Михайлу Сергіевичу, а потім ми передавали йому найважніші інформації і комунікувалися з ним майже щодня. Від цього ж Білого отримував я реляції про те, як Михайло Сергіевич спокійно тримався у в'язниці, як він скоро своєю повагою і вродженим оптимізмом здобув великі симпатії не тільки політичних в'язнів, але й в'язничної адміністрації. Михайло Сергіевич перебував у Лук'янівці не довго, всього кілька тижнів, а потім був засланий до східньої Росії.

Щож до Білого, то він весь час залишався з нами в зв'язку, аж поки в революційні часи уже за гетьманчи-ни він був арештований німецькою розвідкою. В кінці листопада 1918 року ми його визволили з в'язниці і цим

хоч частинно віддячились йому за його велику допомогу нам у Лук'янівці.

Серед старшини тюремної сторожі були теж досить цікаві постаті. Це були переважно українці з походження. Старшим помічником начальника в'язниці був рудуватий бльондин Мальований, родом з Київщини. Він надзвичайно добре з нами поводився і ніколи не підносив голосу. В Лук'янівці було таке правило, що коли начальник в'язниці чи один із старшин сторожі проходив через подвір'я, дижурний дозорець кричав до арештантів: — «Смірно, шапки долой!» — Коли з нами трапилось це перший раз, ми шапок не скинули і з цього могла вийти велика афера, однак Мальований вступився за нас і від цього часу цей примус скидання шапок політичних в'язнів не обов'язував. Кілька разів Мальований приходив до нас до камери порозмовляти. В той час, як інші старшини тюремної сторожі голосно кричали й вживали в розмовах з арештованими досить грубих виразів і лайки, Мальований, хоч і був заступником начальника в'язниці, розмовляв з нами дуже чимно. Він говорив по-російськи, але з сильним українським акцентом. Можливо, що він був якимсь кревним відомого провідника українських баптистів — мальованців, але ми цього не могли справдити.

Другим досить симпатичним старшиною в'язниці був високий, стрункий українець з Полтавщини Лизогуб. Він уже з нами розмовляв і по-українськи. Його доля була досить трагічною. Він не хотів покидати в'язниці, коли в Києві сталося більшевицьке повстання в січні 1919 року. Кримінальні арештанті, які в перші ж дні більшевицького повстання в Києві збунтувались, першим ділом увірвались до помешкання Лизогуба, страшенно його катували і потім замордували. Ці кримінальні злочинці потім увіллялись до більшевицької Червоної гвардії, яка плюндрувала Київ.

Був ще один цікавий українець серед старшин в'язничної сторожі. Він називався Печений і до тюремної сторо-

жі він попав з якогось піхотного полку, в якому був піручником. Програвши багато грошей в карти, він опинився в неможливій ситуації і єдиним порятунком для нього було перейти на службу у в'язничній сторожі. Маленького зросту, грубенький, з круглою як куля головою, він стосував хитру тактику. На зовні він був дуже строгий і суворий у стосунках з арештантами, але тих, кого він пізнав уже ближче, він трактував дуже ліберально і навіть допомагав. Коли я його більше пізнав, то й з ним увійшов у порозуміння і він багато допоміг нашим арештованим членам організації. Після революції 1917 року він хотів покинути в'язницю і увійти старшиною до 1-го українського полку імені Богдана Хмельницького. За моєю порадою він залишився на своїй посаді аж до 1919 року. Мені тоді віддавалось, що при змінності політичних режимів на Україні, треба все мати у Лук'янівській в'язниці свого чоловіка, і мої передбачення справдились цілком. Під час німецької окупації в 1917 році і за Гетьманщини, Лук'янівка була переповнена українськими в'язнями. Я сам другий раз сидів у Лук'янівці кілька місяців, аж до великого українського повстання, яке нас визволило. Та й Симон Петлюра і багато інших визначних українців опинилося тоді у Лук'янівці. Отже, допомога Печеного була в ті часи дуже цінною. В 1919 році, коли ми відступали від Києва, я зустрів Печеного припадково в маленькому містечку на Поділлі, здається, в Ярмолинцях. Він тоді був старшиною одного з українських віddілів.

В таких обставинах ми, молоді студенти, перебували в Лук'янівці. Одного дня прийшов до нас помічник начальника тюрми Мальований і сказав, що через брак будь-яких доказів нас не будуть судити, і що ми будемо покарані в порядку адміністраційному, себто на підставі довільного наказу київського генерал-губернатора. Він показав рукою на синє небо, яке заглядало до нас через маленьке віконце (а був уже кінець березня), і на дерево, що пробуджувались від зимового сну, зітхнув і ска-

зав: — «Шкода, що тепер, коли йде весна, ви мусите перебувати у в'язниці. Якби ви подали прохання про дарування вам кари, в якому б ви зазначили каяття, то напевне вас би випустили». Потім він додав, що дістав від жандармерії доручення запропонувати нам цей крок. Розуміється, ніхто з нас на це не пішов і ми залишилися надалі у в'язниці, хоч на волі зближалася чудова українська весна.

На волю ми вийшли допіру в половині червня і то зовсім несподівано. Нам оповістили, що на нас наложено адміністраційну кару — три місяці в'язниці, а тому, що ми вже висиділи три і пів місяці, то нас викликали до канцелярії в'язниці, перевели всі формальності, віддали всі наші речі і ми покинули понуру Лук'янівку з почуттям великої радості, яка мішалася однак з сумом, що багато інших наших товаришів мусять ще довго перебувати в келіях в'язниці.

Між іншим, під час моого перебування в Лук'янівці я мав несподівану зустріч. Одного дня, коли нас провадили до лазні, я побачив, що один з каторжан закутих у кайдани усміхався до мене так, як до знайомого, і навіть встиг гукнути мене по імені. Це був молодий анархіст із Херсону Альоша Феофілактов. Я його пізнав під час моєї подорожі по Швейцарії 1911 року в Женеві. Він мешкав на передмісті Женеви в скромній хаті і я часто у нього бував. Над Арою, в тіні дерев ми з ним годинами грали в шахи і розмовляли про різні справи. Потім Феофілактов повернув до Росії, був у Москві, де зв'язався з центром російських анархістів, і виїхав до Києва організувати анархістичні організації в Україні. Іх ідеологом був відомий російський аристократ князь Петро Крапоткін. Тоді ж, пам'ятаю, Феофілактов дав мені різниці книжки Крапоткіна, а одну з них на французькій мові: «Les paroles de revoltée», що була ніби евангелією російського анархізму. В ній проповідувалась боротьба проти держави як такої, бо держава є примусом людської індивідуальності. Суспільність мусить бути зор-

ганізована без державного примусу, як вільна спілка громад. Ці думки нагадували мені Драгоманівський автономізм. На цю тему ми дискутували з Феофілактовим в Женеві дуже часто. Він доводив, що перемога чорного прапору анархії принесе теж визволення Україні. Я цієї думки не поділяв, головним чином тому, що ідея анархізму, ігноруючи історичні традиції і особливості, розуміється, була б зовсім чужа українському народові. Так мені тоді вдавалось, але в працях Крапоткіна я знайшов багато цікавих думок, а його критика існуючих державних устроїв, від деспотичної монархії Росії починаючи і на Французькій демократичній республіці кінчаючи, була в багатьох пунктах влучна. В Києві Феофілактов був арештований і тому, що знайдені були докази його приналежності до організації анархістів, його засудили на 4 роки каторги. Він дзвенів кайданами і весело усміхався до мене, але на ньому були видні сліди тяжких страждань, фізичних і моральних. В Женеві він був повний надії, в очах його світилась завжди якась іскра віри в перемогу. Тут, у Лук'янівці, він хоч бадьоро тримався, але очі його поблизували якимсь несамовитим огнем гніву й обурення за ті терпіння, які він переносить.

Пізніша доля Альоші Феофілактова була досить цікавою. Під час революції 1917 року, я зустрів його в Києві, куди він повернувся із сибірського заслання. Він мешкав тоді у відомого київського комуніста Юрія П'ятакова, і я його одвідав власне в домі П'ятакова. Це був єдиний випадок, коли я при цій нагоді побачив розкішне люксусове помешкання провідника київських комуністів. Родина П'ятакових була дуже заможна, а обидва молоді П'ятакови, Юрій і Леонід, стояли на чолі большевицької організації Києва. З цього я побачив, що між групою анархістів і большевиків була певна спільність і вони діяли в перші часи революції в багатьох справах разом. Розійшлися вони трохи пізніше, коли ленінський большевізм відкрив свої карти і ще більшою мірою за-

стосував при будуванні большевицької держави примус і нівечення людської індивідуальності, ніж це було в царській імперії. Але тоді, в 1917 році, большевизм ще не відкривав своїх карт і старався використати всі деструктивні елементи для осягнення своєї цілі. Тому між анархістом Феофілактовим і провідником київських большевиків П'ятаковим в ті часи була така приязнь. І цю ситуацію я зрозумів з перших же слів Феофілактова і, прощаючись, сказав йому: «Ти знаходишся по другій стороні барикади, але колись може ти зрозумієш помилковість свого кроку». Феофілактов був дуже збентежений цим моїм зауваженням і ми розійшлися, щоб більше ніколи не побачитись. Восени 1917 року Феофілактов був вибраний депутатом до російських Установчих зборів. На першому ж засіданні, коли большевицька юрба увірвалась до залі засідань Таврійського палацу, щоб розігнати Установчі збори, Феофілактов витягнув револьвер і віддав свій історичний стріл до большевицьких провідників. Може тоді пригадав він і ті слова, які я йому сказав на прощання. Ми, українські депутати, оголосили тоді бойкот російських Установчих зборів і не поїхали до Петрограду, бо ми стояли на платформі самостійності України.

Але це все було пізніше, а тим часом Альоша Феофілактов, анархіст з Херсону, стояв у дворі лук'янівської в'язниці і при кожному рухові дзвенів кайданами. Він сидів у маленький келії у відділі для каторжан. Звідсіля він передавав мені через «коридорних» цедулки, виписані дрібним письмом, в яких оповідав про свої переживання і про свої думки. З лук'янівської в'язниці його скоро переслали до Орла, де тоді знаходився так званий «Централ», цебто центральна каторжна в'язниця, з якої каторжан висилали далі на Сибір.

Одного дня ми почули страшні крики з відділу каторжан, а потім почули ми брязкіт зброї і тупотіння тяжких чобіт тюремної сторожі. Як нам пізніше оповідали, до відділу каторжан привели карного злочинця-

убивника, засудженого теж на каторгу. Він називався Шкура. Він зголосився добровільно до тюремної адміністрації і запропонував свої послуги як кат. За те, що він виконував обов'язки ката, йому дали різні привілеї. Він не був закутий у кайдани, як інші каторжани, і час карти йому зменшували в міру, як він виконував присуди смерті. Коли його привели на відділ політичних каторжан і дали йому там гарну камеру, Феофілактов і інші політичні каторжани почали бити в двері і кричати на знак протесту, що в їх відділ примістили ката. Тюремна сторожа побила тоді в'язнів, в тому числі й Феофілактова, і здушила цей бунт. Після цього я дістав від Феофілактова опис цієї драматичної події. Самого Шкуру я теж бачив. Це був приземкуватий, міцний в плечах чолов'яга зі смуглявим обличчям, з великими чорними бровами, які звисали на очі. А ці очі, темні і злі, віддзеркалювали безодню жорстокості.

Тепер, коли ми виходили на волю з легким почуттям відзисканої свободи, думки наші мимоволі звертались до тих нещасливців, які мусіли далі терпіти у в'язниці, і кожний з нас давав собі слово якимсь способом допомагати їм. І не тільки допомагати, але боротися далі за такий політичний устрій, у якому не було б гноблення людини, не було б кайданів і в'язниць, не було б примусу і всі мали б однакові права висловлювати вільно свої думки. Коли ми переступали поріг тяжкої брами Лук'янівки, хтось із нас сказав ло ключника тюрми: «Прощайте! Більше не побачимось». В'язничний сторож забрязкотів ключами, посміхнувся до нас молодих і відповів немов до себе: «Від тюрми і від суми не зарікається». Але це пессимістичне зауваження не могло захмарити нашого радісного настрою. На вулиці, коло в'язниці я побачив кількох моїх найближчих приятелів, які чекали на нас. Ми всі були одягнені в теплу зимову одежду, а на дворі була літня спека. Ми прилучилися до людського потоку, що заповнював Лук'янівську вулицю, ми

повертали назад до вільного життя, яке тоді бурхливи-
ми хвилями точилося в українській столиці.

Вістка про наше звільнення з в'язниці розійшлася до-
сить широко і до редакції «Ради» почали надходити з
різних міст України на мое ім'я привітальні телеграми.
Одна телеграма мене особливо втішила — це була теле-
грама від української студентської молоді з австрійсь-
кого Львова. Таким чином Шевченкові демонстрації в
Києві не тільки дали нам певність зросту наших сил
під російською займанчиною, але і причинилися до ті-
снішої співпраці з галицькою українською молоддю.

За порадою товаришів я залишився в Києві тільки
кілька днів і вийхав на Чернігівщину. Був дуже гаря-
чий час — гарячий не тільки в кліматичному відношен-
ні (літо 1914 року було дуже жарке), але і в політич-
ному. Всі передчували дозрівання великих подій. Росій-
ська влада «на всякий випадок» переводила масові аре-
шти, і десятки українців мандрували з київської в'я-
зниці на, так зване, адміністративне заслання на північ.
Після кількамісячного ув'язнення в Лук'янівці не ду-
же мені хотілося попасті в якусь нову історію і тому
рішився я об'їхати різні місцевості Чернігівщини, де
існували наші революційні гуртки і де багато було ста-
рих вірних приятелів і друзів.

Перед від'їздом скликали ми засідання Київського
комітету нашої організації, який тоді виконував функ-
ції центрального комітету. На цьому засіданні, яке три-
вало два чи три дні, зроблений був докладний перегляд
організаційної праці і вирішено було цілий ряд ідеоло-
гічних питань. Між іншим, з окремих доповідей виясни-
лось, що одночасно зі зростанням нашої організації по-
чала творитися в ній ліворадикальна течія, з якої потім
вийшли так звані «боротьбисти». Але перше ніж сха-
рактеризувати цю течію, варто пригадати головні ідео-
логічні основи нашої організації.

Розв'язання української справи мало бути осягнене
революційним шляхом. Ми відкидали так звану теорію

«легальних можливостей», якої трималась наша стара громада. Визволення України з-під російського царства мало би привернути українському народові його суворенні права, а найкращим забезпеченням цих прав вважали ми форму демократичної республіки. Задоволення національних прав українського народу не може бути повним, якщо не зміниться цілий суспільно-економічний устрій України. Тому здійснення аграрної реформи на підставі націоналізації, себто удержання землі і націоналізація основних галузей промислу, особливо гірничого промислу, мало би бути повним завершенням соціально-політичної перебудови України. Ця соціально-політична перебудова потрібна була в однаковій мірі для забезпечення інтересів трудящих верств України — селян і робітників, як і для забезпечення на довшу мету національних прав українського народу. В ті часи дуже модною була теорія соціалізації землі, себто земля мала б бути власністю громад, а сільсько-господарська продукція мала б бути усунута. Таким чином, індивідуальне користування землею, яке було дуже поширене на Україні, мало б зникнути. Цю теорію висували російські соціалісти-революціонери і в російських обставинах цей проект аграрної реформи подекуди відповідав колективним формам землекористування, які від віків існували в Росії в формі «общин».

Ми були проти цієї теорії: нам відавалось, що націоналізація землі цілком відповідала життевим інтересам України. Перед нашими очима пересувались картини тяжкої недолі нашого селянства. Величезні лятивундії належали невеличкій горстці російських і польських магнатів. Маєтки графів Браницьких або Потоцьких на Київщині чи Волині, начислювали не десятки, а сотні тисяч десятин. На Лівобережжі такі маєтки, як Карлівка на Полтавщині, що начислювала понад шістдесят тисяч десятин і була власністю родича царя, герцога Мекленбург-Стреліцького. Середні маєтки по кілька тисяч десятин були власністю на Пра-

вобережжі поляків, а на Лівобережжі — росіян. Пригадати тільки маєток графів Мусін-Пушкіних на Чернігівщині, або Бобринських на Київщині — і цього цілком вистачало, щоб зрозуміти всю вагу і життєвоу конечність аграрної реформи. Наша дрібна шляхта була переважно зруїфікована і тому ліквідація цих всіх маєтків була б одночасно ліквідацією чужонаціонального і ворожого Україні стану посідання. Ці огнища визиску українських селян були одночасно осередком чужої культури і чужого панування. Націоналізація землі усуvalа це чуже панування над українським народом і визволяла українських селян від економічного визиску. Одночасно націоналізація землі, при якій українська держава, як вираз волі українського народу, ставала господарем всієї землі, пов'язувала міцно українське селянство з цією національно-українською державою.

Аналогічна ситуація панувала в українському промислі. Більша частина гірничого промислу України належала чужинецьким акціонерам. Таким чином, і в цій галузі чужинці були диктаторами економічного життя України. Тому і тут підставою нової української держави мусила би бути націоналізація українського промислу. Ці дві головні ідеї були основою нашої програми.

Щодо політичних справ, то ми годились на те, щоб до часу революційного перевороту, український народ домагався національно-територіальної автономії з автономним урядом і соймом в Києві. Це була, так би мовити, програма-мінімум в національних справах. З боку російських революційних партій нам дуже часто підсували концепцію, так званої, національно-персональної автономії, творцем якої був відомий австрійський соціяліст Карл Ренер. Цей проект достосований був до політичних обставин Австро-Угорської монархії, де часто на одній території мешкало кілька національностей. Російські соціялісти, висуваючи цей проект

для України, старалися переконати нас тим, що, адже великі маси українців замешкують і на Далекому Сході, в Туркестані, на Кавказі, а навіть в деяких чисто російських губерніях. Отже, в рамках національно-персональної автономії, без територіального відокремлення від Росії, можна було б забезпечити національні права українського населення. Ми, однак, відкидали ці проекти і відповідали росіянам, що нам ідеться не тільки про забезпечення національних прав українського народу, а й про повну незалежність у соціально-економічній перебудові України.

На Київській конференції нашої партії, в кінці червня 1914 року, напередодні вибуху першої світової війни, виявилось, що в нашій організації існує, як я вже згадував, ліворадикальна течія. До цієї ліворадикальної течії належав видатний молодий український революціонер Лашкевич, який потім під час війни був засуджений у Києві на кілька років каторги, Левко Ковалів, дуже здібний публіцист і одночасно винахідник і механік, та Леонард Бочковський, який походив з Уманщини, з польсько-української родини. Ця ліва течія піддавала критиці основні пункти нашої програми і висувала на перший план російську формулу соціалізації землі, хоч в національно-українських справах була ця течія ще радикальніша за нас і висувала без жадних застережень суверенність українського народу, як найближчу ціль революційної боротьби. Тоді, в 1914 році, ця ліворадикальна група ще не оформила своєї позиції. Це був лише початок, який мав пізніше довести до розламу в нашій партії в листопаді 1917 року. Трагічна була доля цих перших «боротьбистів» — Леонард Бочковський був розстріляний большевиками під час більшевицького повстання в Києві в січні 1918 року в Маріїнському парку над Дніпром, де Червона гвардія, захопивши хвиливо Печерськ, мала свій штаб під проводом відомого ката Муравйова. Доля Левка Кoval'єва була трохи іншою. Він перейшов разом з іншими

«боротьбистами» до КП(б)У в 1919 році і був навіть призначений директором радіовисильні в Харкові. На цьому становищі він перебув дo 1-го грудня 1934 року, коли був забитий Кіров у Ленінграді. Тоді ж він був арештований і засуджений на кару смерті, потім помилуваний з заміною розстрілу на довголітню в'язницю. Про цю ліву течію в нашій партії ми ще будемо говорити пізніше. Мені хотілось лише подати тепер кілька відомостей про її початок.

Конференція нашої партії в Києві була властиво першою ширшою спробою змобілізувати наші сили і надати революційній боротьбі єдине керівництво. Ми мали вже значні і сильні організації майже по всіх містах України. Заангажування наших людей до самоврядних і кооперативних організацій розвивалося дуже успішно. Ми підготовляли видавання партійного органу і почали закладати при всіх провінційних групах і організаціях також окремі терористичні групи. Ми відчували теж, що не маємо багато часу для організаційних заходів і що хід подій випереджує наші організаційні приготування. Київ був повний поголосок. На правобережній Україні відбувались інтенсивні перевування військових частин. Врешті, коли Київський університет дістав таємний наказ приготовитись до евакуації, нам стало ясно, що ми знаходимось на передодні війни. Саме в той час, коли було стільки алярмуючих поголосок, сталося затемнення сонця. Народні маси вважали це за знак Божий і віщування тяжких часів і війни. Загальна мобілізація відбулася в атмосфері надзвичайного напруження. Перша світова війна почалася. Разом з тим починається новий період в нашій історії, який ставив перед нами нові трудні завдання.

РОЗДІЛ VIII

В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ

1. Вибух першої світової війни.
2. Нова ситуація на Україні.
3. «Боротьба» та інші епізоди.
4. Емісари з Відня.
5. Митрополит Шептицький в Києві.

З вибухом війни політична ситуація на Україні радикально змінилася. Всі легальні українські організації були розв'язані. Трохи пізніше російський уряд видав генеральну заборону українського друку — Україна лишилась без українських часописів. Навіть театрів Миколи Карповича Садовського заборонено було друкувати афіші українською мовою. На цілій Правобережній Україні, включно з Києвом, запроваджений був військовий стан. Почали функціонувати військові суди, які засуджували тисячі українців на різні тяжкі кари.

Наша стара громада, лявіруючи між «Сциллою і Харібдою» російських репресій, старалася утримати деякі можливості легальної праці. Замість розв'язаного українського клубу, зорганізований був клуб під назвою «Родина», що могла бути тлумачена, як російська «Родіна». Трохи ще функціонувало Українське Наукове Товариство, де відбувались виклади.

Але всі ці легальні можливості, розуміється, були замалі і не відповідали історичному значенню подій. Тому українське політичне життя концентрувалося в підпіллі. Єдиним пресовим органом була «Боротьба», яку наша організація видавала і поширювала з великим успіхом. Російський поліційний апарат був весь

час наставлений на те, щоб викрити нашу нелегальну друкарню, але це не вдавалося. Ми застосували тактику ружливості, кожне число «Боротьби» друкувалося в іншому місці. Пригадую всі ці конспіративні схованки, де перебувала наша друкарня. Тут придалися нам дуже наші зв'язки, які ми нав'язали в різних колах київського населення. Найдовше переховувалась наша друкарня в Олександрівській лікарні під опікою нашого випробуваного товариша Ісаака Базяка, який працював у цій лікарні фельдшером.

Олександрівська лікарня в Києві займала величезну площину і складалась з великого комплексу шпитальних будинків. Це було ціле містечко, в якому навіть досвідченим поліціянтам не легко було зорієнтуватись. Невеликий шпитальний будинок, в якому мешкав і працював наш товариш, складався з амбуляторії для прихожих хоріх і із кількох кімнат, в яких мешкав нижчий медичний персонал. В одній з цих кімнат переховувалась наша друкарня і там вийшло щонайменше п'ять чисел «Боротьби». Тому, що до амбуляторії приходило чимало народу, поліційним Шерлокам Голмсам дуже трудно було впасти на думку, що власне в цьому невеличкому шпитальному будинку міститься наш технічний штаб і друкарня. Наш зв'язок з Олександрівською лікарнею мав і ту вигоду, що несподівано ми відкрили і фінансові можливості, а грошей нам бракувало. Як відомо, з вибухом війни в цілій імперії була видана заборона продавати горілку. Лише принагідно можна було купити невеличку кількість спирту, або треба було шукати самогону, від якого часто люди сліпли. При наших зв'язках з медичним персоналом найбільшої київської лікарні і при видатній організуючій допомозі нашого товариша Базяка, ми діставали лікарські рецепти на більшу кількість спирту і продавали його. Показалось, що це стало досить значним джерелом для нашої каси. Розуміється, справа ця дискутувалася в нашему комітеті з погляду, так би мо-

вити, морального. Деякі товариші висловлювали застереження, але більшість стала на тім становищі, що такого роду трансакції ні в чім не порушують нашої моралі, тим більше, що в боротьбі з ворогом можна і треба використовувати різні способи й можливості. Тому, що Базяк відогравав при цьому велику роль, дістав він партійне прізвище «Бахус», хоч сам він не надуживав алькоголю і в приватному житті був дуже скромним.

Після того, як ми видали кілька номерів «Боротьби» в Олександрівській друкарні, виявилось, що працю друкарської машини було чути в сусідніх кімнатах і це притягло увагу деяких мешканців шпиталю. Ми мусіли зліквідувати там нашу друкарню і перенести в інше місце. Другим місцем нашої друкарні була невеличка хата на Микольсько-Ботанічній вулиці, недалеко від університету. Там стояв невеличкий одноповерховий будинок шоколядного кольору, який був відомий в так званих країзних колах російської бюрократії і так званої «золотої» молоді, бо в ньому містився елегантний еталізмент, (розуміється таємний) дім побачень. Туди часто заходили різні вищі російські урядовці і представники адміністрації і взагалі різні багаті і бавились там у приемному товаристві. Поліція, певно, знала про існування цього таємного дому побачень, але з огляду на високість достойників, які там бували, стерегла його як зіницю ока, щоб повна дискреція була захована. У дворі цієї садиби містився невеличкий пітеровий дім з гарним і сухим помешканням у підвальні. Там мешкав наш товариш Петро Ксендзюк, якого ми називали в партійній мові «Трусиком». Він був відомий своєю надзвичайною обережністю і конспіраційним спрітом. Він сам запропонував нам своє помешкання для друкарні. Його брат був капітаном невеличкого пароплаву на Дніпрі, який робив досить далекі рейси. Через нього передавали ми «Боротьбу» в різні місцевості понад Дніпром і це значно полегщувало нам

працю. Після якогось часу ми мусіли знов змінити місце переховування нашої друкарні, бо якраз тоді в Києві була викрита афера фальшування грошей і була визначена висока нагорода тим, хто допоможе віднайти таємну друкарню, в якій друкувались фальшиві банкноти. Поліційні агенти в першу чергу почали перешукувати підвалні помешкання і могли легко натрапити й на нашу друкарню, хоч з друком фальшивих банкнот ми нічого спільногого не мали.

Ми примістили друкарню у знайомого жидівського купця Зями Хасмінського, який мав величезний склеп на Великій Васильківській. Пункт був дуже добрий, бо в цьому склепі була і «закусочна» і цілий день панував великий руж... Але, врешті, і там стало небезпечно і ми, на якийсь час, мусіли друкарню нашу вивезти з Києва на Полтавщину до одної товаришки, яка недалеко від Кременчука мала невеликий хутір. Це викликало, розуміється, певні технічні труднощі в друкуванні «Боротьби», бо редакція і далі була в Києві. Ми довго думали, як нам ці труднощі перебороти, щоб «Боротьба» з'являлася регулярно, і тут нам прийшов на допомогу Панас Любченко, який був військовим писарем у канцелярії Київської військової округи. Я тоді не знати його прізвища, бо в революційних обставинах ми завжди уникали прізвищ. Однак, серед залоги Київської військової округи, а власне в штабі залоги, що містилася на Липках, у нас була партійна група серед писарчуків і канцеляристів. Знаючи про наші труднощі, вони й запропонували видрукувати кілька номерів «Боротьби» в друкарні штабу округи. Таким чином ми знову дістали можливість регулярно видавати «Боротьбу».

Сам Панас Любченко справляв дуже добре враження своєю рішучістю і відданістю справі. Він походив з Кагарлика, великого містечка на Київщині, а батько його був заможнішим селянином, торговцем і тримав у Кагарлику невеликий ресторан. Потім Любченко

приєднався до нашої ліворадикальної течії, про яку я згадував, і став одним з видатних «боротьбистів»; пізніше він перейшов до КП(б)У. Як відомо, він був призначений головою Ради Народних Комісарів України на місце Чубаря в 1930 році. В 1935 році він покінчив самогубством за офіційною советською версією тому, що заплутався в своїх націоналістичних поглядах. Про роль Панаса Любченка в численних репресіях під час різних чисток поділюся своїми спостереженнями пізніше.

Велику роль в нашій організаційній праці в ті часи відгравав Микола Чижевський, який з великим успіхом студіював у Київській Політехніці і був талановитим інженером, а одночасно приймав видатну участь у нашій організації. Якийсь час наша друкарня перевокувалась на хуторі Чижевських у Гадяцькому повіті на Полтавщині. Таким чином технічний бік нашого видавництва був добре забезпечений і російській поліції не вдалось ані разу викрити місце нашої друкарні.

Різні питання постали у зв'язку з редакційними справами. Річ у тому, що «Боротьба» була хоч і нелегальним, але єдиним українським пресовим органом, значення якого було тим більше, що вона була дуже поширена і кожний примірник перечитувався десятками людей. Скоро після появи первих чисел «Боротьби» до нас звернулися деякі представники старої громади, щоб «Боротьба» давала місце статтям публіцистів, що не належать до нашої партії, але так як і ми, хоч і іншими шляхами і методами, борються за визволення України. Ми довго дискутували над цією справою. З одного боку, ми не хотіли, щоб «Боротьба», яка була органом нашої революційної організації, stratiла свій революційний напрямок, а це могло легко статися, якщо представники інших політичних течій уміщували б свої статті. З другого боку, ми розуміли, що на наш пресовий орган в силу обставин спадає обов'яз-

зок репрезентувати цілу українську опінію, що в часи історичних подій першої світової війни, не можна було не брати під увагу. Після довгих дискусій ми рішили взяти це до уваги і, з певними застереженнями щодо змісту статтей, погодилися приймати публіцистичний матеріал від старшої нашої генерації. До певної міри це був також наш моральний успіх і значне поширення наших політичних впливів, бо ця пропозиція нашої старої громади, яка так гостро критикувала наші революційні методи під час виступу у Шевченкові роковини в лютому 1914 року, показувала ясно, що наш шлях був цілком правильний. Таким чином співробітниками революційної «Боротьби» стали три представники нашої інтелектуальної еліти — Сергій Олександрович Єфремов, Андрій Ніковський і Вячеслав Прокопович. З моментом, коли в «Боротьбі» з'явилися їхні статті, «Боротьба» стала всеукраїнським органом.

Другим цікавим епізодом була спроба утвореного в Німеччині і Австро-Угорщині «Союзу Визволення України» зв'язатися з нашим революційним центром. А сталося це так. Одного дня мене повідомили, що на Україну прибув емісар «Союзу Визволення України» і що він шукає через різних українців зв'язків з нашою організацією. Я згодився на побачення, бо нас цікавили новини по той бік фронту. Ми чули про існування «Союзу Визволення України», однак ми не знали подробиць про його діяльність, як також про вигляди української справи в осередніх державах.

Був осінній дощовий день, коли я йшов на умовлене побачення, що мало відбутися у великих залях ринку на Басарабці. Я вибрав це місце побачення тому, що воно найбільше надавалося з уваги на його конспіраційний характер. Ми ж не знали хто є емісаром «Союзу Визволення України» і чи не є він просто провокатором, підісланим російською поліцією (що тоді часто практикувалось). Це був молодий чоловік з білязим волоссям і сірими очима. Він тримався дуже

обережно; ми виміняли умовлену паролю і приступили до розмови. В стислій формі він мені сказав, що «Союз Визволення України» отримав запевнення від офіційних чинників Німеччини і Австро-Угорщини, що в разі перемоги над Росією, ці держави визнають самостійність України, що «Союз Визволення України» формує з полонених українців військові частини з українськими старшинами і що, як тільки обставини дозволять, ці частини з'являться на території України. Крім того, вже існує формація Українських Січових Стрільців, яка зложена з галицьких українців, що віденський і берлінський уряди готові нам дати матеріальну допомогу і що він навіть привіз із собою певні суми, щоб нам передати. Він подав також цілий ряд інших інформацій загального характеру і на цьому наша розмова скінчилася. Я йому сказав, що дам йому відповідь через якийсь час, коли наш комітет ухвалить в цій справі рішення. Рішення наше було таке — ми не можемо прийняти матеріальної допомоги тому, що не знаємо, які зобов'язання від України зажадають осередні держави в разі перемоги над Росією. Одночасно ми просимо «Союз Визволення України» сконцентрувати свою працю над організацією наших полонених українців, але не брати жадних політичних зобов'язань. Справа укладу відносин України з осередніми державами буде вирішена пізніше, коли Україна буде вільною і зможе створити своє національне представництво і свій уряд. Емісар «Союзу Визволення України» був трохи розчарований цією відповіддю і весь час пропонував мені гроші. Однак я категорично відмовився від цього, заявляючи, що ми грошей не потребуємо і що наші власні фінансові джерела цілком достатні. Між іншим, з розмови вияснилось, що цей представник «Союзу Визволення України» приїхав на Україну через Румунію, де порівняно легко можна було уникнути контролі. Пізніше я переконався, що наша позиція в цій справі була цілком правильна. Ро-

зуміється, ми не були прихильниками перемоги Росії в цій війні і розбиття Росії ми вважали за один з можливих виходів для розв'язання української проблеми. З другого ж боку, ми занадто добре бачили нищення України російським імперіалізмом і не мали жадних підстав думати, що німецький імперіалізм буде кращим.

На цьому епізоді закінчився наш зв'язок з емісаром «Союзу Визволення України». Потім я вже чув, що він побував у різних осередках України, між іншим і в Полтаві, і скрізь старався нав'язати зв'язки з українськими колами. Йому вдалося в деяких випадках дійсно нав'язати ці зв'язки, але переважно з тими українськими діячами, які пізніше, після революції 1917 року, творили так звану партію соціялістів-самостійників. Ім теж віддав він значні суми грошей на фінансування протиросійської акції. Ці діячі, річ ясна, не маючи ані революційного досвіду, ані впливів в народніх масах, жадної акції, якої від них чекали генеральні штаби осередніх держав, не провадили, бо і не були в стані провадити. Тим часом взяли вони певні політичні зобов'язання і це було, як ми вважали, зовсім непотрібне, а навіть шкідливе. Прізвищ цих видатних «самостійників» я не подаю, бо деякі з них можуть ще жити в ССР, а деякі, як мені відомо, померли, а про неживих — або добре, або нічого.

Перші тижні війни, хоч і принесли загострення російських репресій проти всіх проявів українського життя, але не в стані були затримати масового розвитку українського визвольного руху. Між іншим, велике оживлення в життя тогочасного Києва внесли галицькі українці, які прибували до Києва двома шляхами. Після того, як російські армії увійшли до Галичини, чимало австро-угорських вояків-українців потрапило до російського полону. В Києві знаходився центральний етап всього південно-західного фронту, через який всі ці вояки-полонені переходили. Організація цього етапу була дуже лиха і маси полонених цілими днями

перебували під голим небом в околицях головного двірця, чекаючи на дальший транспорт. Ми вирішили допомагати цим воякам-українцям, які були безпорадні в російському полоні і часто не мали навіть куска хліба. Так повстали наші перші зв'язки з українськими вояками з австро-угорської армії. Багато з них увійшло пізніше (1917) до зформованої в Києві дивізії, а потім корпусу січових стрільців.

З другого боку, до Києва прибувало багато цивільних українців з Галичини, яких російська військова влада депортувала з Галичини на схід. Багатьом з них вдавалось залишитися в Києві. Більшість цих інтернованих в Києві галичан була, розуміється, в тяжкій матеріальній ситуації. Наш революційний Червоний Хрест організував допомогу для цих наших скиタルьців з Галичини. Були серед них і заможні люди. Пригадую, наприклад, Степана Федака, якому російська влада заборонила перебувати в Галичині і він був відстравлений до Києва, де, завдяки старанням старої української громади, й залишився. Одного дня мені неerekazali, що Степан Федак хоче зі мною побачитись у важливій справі. Я прийшов до помешкання Федора Матушевського, нашого відомого громадянина і господарчого діяча, і зустрівся там з Степаном Федаком. Він дуже докладно випитував мене про стан нашої політичної праці, а також про діяльність Червоного Хреста. В кінці розмови він дав мені п'ятсот карбованців, що на ті часи було досить поважною сумою, скромно зазначаючи, що ці гроші він просить передати революційному Червоному Хрестові. Ми пізнали також багато інших українців з Галичини, які може не були так відомі як Степан Федак, але виявляли так як і він величезну любов і відданість Україні, старалися нам допомагати і трималися надзвичайно здисципліновано, виявляючи великий організаційний хист в найдрібніших справах. Високий рівень національної свідомості цих галичан-українців спроявляв велике враження на нас.

Тоді ж повернув із закордону Михайло Грушевський. Російська влада одразу його арештувала, і він перший час перебував в Лук'янівці. Як я вже згадував, ми встановили з ним одразу зв'язок через тюремних вартових, які співпрацювали з нами. Пам'ятаю, що я особисто сам, з огляду на вагу справи, пішов до дружини Михайла Грушевського, Марії Сильвестрівни, і вона передала через мене до в'язниці деякі важні для нього відомості.

Одного дня, мені здається це було пізньої осені 1914 року, мене повідомили, що до Києва привезено під охороною митрополита Андрія Шептицького і вміщено в одному з київських готелів, але під сталою охороною. Ми пробували з ним встановити контакт, але в Києві це було неможливим, тому що цей готель стерегли поліційні агенти. Потім митрополита Шептицького було кивезено до Курську, де він довший час перебував. Тому що ми вже мали зв'язки зі Львовом, дістали ми від одного з членів львівської капітули, можливо, від о. Войнаровського, листа з проханням передати залучений звіт про стан церковної справи в Галичині митрополитові. Я послав до Курську одного з досвідчених членів нашої організації, про якого я вже згадував, Шелигу-Йорданського. Здаючи мені звіт з цієї подорожі, він докладно описував, як він поклав у маленько му католицькому костелі, в якому митрополит Шептицький щодня молився, листа в ніші і як потім митрополит цього листа взяв. Недалечко від ніші був поставлений архиерейський трон і митрополитові було легко непомітно взяти цей лист. Так само непомітно митрополит подякував і був дуже задоволений, що дістав вістку зі Львова. Таким самим способом піддержувався зв'язок з митрополитом і далі.

Могло видатися дивним, що ми, соціялісти-революціонери, встравали в церковні справи і вважали за доцільне піддержувати греко-католицьку церкву та її представників в тих тяжких обставинах, в яких ця цер-

ква тоді опинилася. Ми дивились на цю справу без пе-ребільшеної доктринальності — греко-католицька цер-ква відогравала в ті часи велику роль у визвольному рухові галицьких українців і була чинником, безумовно, поступовим і демократичним. Це ставлення до гре-ко-католицької церкви визначало і наш обов'язок до-помогти їй в тих справах, в яких ми мали змогу доло-моти.

Перебування російської армії в Галичині й Буковині мало величезний вплив на зрист української свідомо-сти у тих вояків і старшин, які тільки стихійно відчу-вали, що вони українці, але не в стані ще були офор-мити ці почуття і піднести їх на рівень національної свідомості. Перебування в Галичині й Буковині, де вони зіткнулися безпосередньо з населенням, що вияв-ляло досить високий рівень національної свідомості, робило багатьох із них свідомих українців. Тисячі таких стихійних підсвідомих українців верталося з Галичини цілком свідомими і, коли їм вдавалося увійти в зв'язки з нашою організацією, то вони вимагали від нас з га-рячковістю неофітів збільшення темпу праці як в за-піллю, так і на фронті. Цей процес масового усвідомлен-ня ставив перед нами нові нелегкі завдання. Ми ство-рили при нашій організації спеціальний відділ для праці на фронті і для утримання нових зв'язків в ро-сійській армії. Праця була дуже небезпечною, бо під-лягала приписам військового кодексу і трактувалася військовими трибуналами як зрада Російської Імперії.

На тому тлі кілька наших товаришів мусіло відпові-дати перед Київським військовим трибуналом і всі вони дістали дуже тяжкі присуди. Врешті і для мене ґрунт в Києві став занадто гарячий. Російська охrankа зібрала про мене досить багато інформацій і залишати-ся в Києві мені було небезпечно. Була ще й інша при-чина моого виїзду з Києва. Я весь час пригадував собі мої харківські розмови з Гриньком про велике, може навіть рішаюче значення економічної організації на-

родніх мас. Мене тягнуло на працю до кооперативного руху, а це тим більше, що після моого арешту і кілька-місячного перебування в Лук'янівці, я не міг продовжувати своїх студій в Комерційному інституті, ані в жадній іншій високій школі. Від одного з видатних діячів ТУП-у я дістав рекомендаційного листа до полтавських українців і з цим виїхав до Полтави.

РОЗДІЛ IX

ПОЛТАВА

1. Початок стечу. 2. Історичні ремінісценції. 3. Полтавські українці. 4. На кооперативний шлях. 5. Степові комплекси. 6. В Константинограді. 7. Регенерація українського консерватизму.

Був гарний весняний день, коли я з Київського вокзалу йшов широкими вулицями Полтави, з цікавістю розглядаючи це старе українське місто. І перше, що мене вразило, це те, що ніде не було видно дійсно старовинних будівель з попередніх історичних епох. В той час, коли, наприклад, в Чернігові ви майже на кожному кроці могли побачити історичні пам'ятки, які свідчили про минувшину: чи була це романтична палата гетьмана Мазепи на кругому березі Десни, чи старовинна Катерининська церква, початки якої сягають близького розквіту Чернігова за княжої доби, чи були це старі будови, які залишилися від резиденції гетьманської старшини, — скрізь ви бачили сліди історичної минувшини Чернігова, цього колись політичного і культурного центру Гетьманщини.

Інакше виглядала Полтава. Широко розплановані вулиці і маленькі, переважно партерові будинки свідчили про те, що, після нещасливого для України Полтавського бою, ворог старався знищити всі сліди історії. Більшість будинків походила з доби останнього гетьмана Розумовського. Різні катерининські вельможі ставили собі тут палати в досить одноманітному стилі, а маленькі міщанські хати доповнювали загальний образ цього старовинного міста. В попередніх віках

Полтава була майже останнім експонованим осередком, за яким починається великий степ, де не було жадних природних перешкод для татарських орд. Часті наїзди з півдня не раз руйнували Полтаву. В одній маленькій вуличці я знайшов старовинну церкву, яку побудували наші козаки за часів Гетьманщини. Її чудова архітектура нагадувала бурхливе минуле Полтави. Побачив я рештки козацьких оборонних фортифікацій — так звану «українську лінію». Це був високий вал, який тягнувся на південний схід, де потім виходив на лінію степової річки Орелі. З цієї «української лінії» боронили козацькі полки українську землю і відбивали наїзди кримських татар. Коли я побачив величаву палату Полтавського Земства, я був захоплений цією архітектурною синтезою, яка в'язала українську минувшину з сучасними культурними прағненнями України. Ця чудова палата немов панувала над цілим містом і нагадувала, що власне тут у Полтаві дух української культури перетривав віки й ніколи не був переможений, помимо політичних катасроф і військових невдач. Це враження ще збільшувалось, коли ви входили до середини цієї палати і бачили чудову інкрустацію українських народніх різьбарів, гармонійні барви опішнянських килимів, граціозні вази решетилівських гончарів або меблі, вироблені полтавськими столлярами і витримані до подробиць в українському стилі. А коли ви входили до великої залі, в якій відбувалися засідання полтавського губерніяльного земства, ви довший час не могли відірватись від радісних яскравих фарб великих образів наших майстрів пензля. Просто від фронту залі — запорозькі козаки вибирають свого кошового. На вас дивляться сильні козацькі постаті і перед вами оживає та слава батьківщини, про яку співав Тарас Шевченко і про яку співали сліпі кобзарі по містах і селах перед народом. Праворуч — величезне панно — шлях на Ромодан. Це той шлях, по якому посувалися козацькі

полки на південь, це той шлях, на якому наші гетьманні рухом блискучої булави давали свої накази, це той шлях, по якому посувалися чумацькі валки на Крим і далі, і який був головною комунікаційною артерією для нашого торгу з Близьким Сходом і з кавказькими країнами. З надзвичайною пластичністю віддав митець широчінь і далечінь цього великого історичного шляху. Сонні воли тягнуть ритмічним кроком селянський віз. Ця підкреслена пасивність промовляє до вас, немов символізуючи невідрядну сучасність. Але широчінь і далечінь перспективи великого шляху на Ромодан приваблює ваш зір, неначе відкриваючи можливості динамічного розвитку, який може бути бурхливим, але також і творчим, бо цей великий шлях іде через багатий чернозем і через широкий степ, що криє в собі свою нікому ще не знану могутність. І може прийде ця велика степова буря і пробудить цю в степах заховану могутність і силу.

В центрі Полтави стоять скромний пам'ятник Івану Котляревському, побудований в 1898 році. Поет, якого творчість започаткувала новий період в українській літературі, зв'язаний всім своїм життям з Полтавою, тою Полтавою, яка, після упадку Гетьманщини, заснула глибоким сном. Голос поета пробудив однак краї сили до нового життя і до культурної творчості. Він скопив нитку українських традицій і передав її новому поколінню. Постать поета не тільки нагадує про його епоху, вона також кличе до дальшої культурної творчости, якої не могли перервати російські асимілятори навіть у глухі часи, що лягли тягарем на Україні після упадку Гетьманщини і після зруйнування Запорозької Січі, цієї останньої мілitarної твердині українського народу.

Всі ці думки приходили мені в голову, коли я вперше оглядав Полтаву, про яку давно чув, як про серце України. Розуміється, я багато читав про Полтаву раніш, але тільки тепер, коли на власні очі побачив

це місто і його чудові околиці, я зрозумів, що поетичний образ української ночі («Тиха українська ніч») міг створити тільки той поет, який родився на Полтавщині і бачив змалечку всю чарівну красу її природи. Цей «український клімат» Полтави і Полтавщини охоплював кожного; йому піддавались навіть чужі, неукраїнські інтелекти, він абсорбував кожного, а навіть асимілював чужинців. Пізніше я зустрічав села на Полтавщині, які складалися з нащадків російських колоністів, оселених там порівняно недавно, за Катерини II. Мешканці цих сіл мали, розуміється, чисто російські прізвища, а тим часом уже в другому поколінні вони піддавались чарівній силі української природи й українізувались. Навіть серед полтавської інтелігенції тих часів я зустрічав чимало росіян, які вже після кількох років піддавалися цьому процесові природньої українізації. Коли я все це спостерігав, мені видавалось, що власне тут, на Полтавщині в найбільшій мірі сконцентрована сила українського природнього характеру і невичерпана відпорність українського народного організму. Повільність і зовнішня пасивність полтавців, яка дала підставу деяким злосливим язикам називати полтавців «галушкою», була властиво нічим іншим, як зовнішньою шкаралупкою правдивих думок, почувань і переживань, старанно укриваних і маскованих перед чужим оком. Тим часом сила темпераменту полтавців є надзвичайно велика і цей темперамент вибухає часом як буря, в такі моменти від пасивності й повільності не залишається й сліду. Ця особливість характеру пояснюється в значній мірі гарячим підsonням і багатством природи.

Першим українцем, якого я пізнав у Полтаві, був професор кадетського корпусу Голобородсько. Річ в тім, що коли я ішав до Полтави, то стан моїх фінансів не дозволяв мені мешкати в готелі. Тому я звернувся до Голобородська з проханням прийняти мене у себе на якийсь час, доки я отримаю працю. Гостинність його

і його дружини дуже мені допомогли. Під час моого перебування у Голобородськів, які були надзвичайно інтелігентні люди, я багато довідався про Полтавщину і про місцевих людей. Сам Голобородсько, невеличкого росту, в окулярах, був надзвичайно цікавим співбесідником. Одночасно був він дуже скромним і в дискусіях виявляв велику стриманість. Тим глибші були його спостереження і характеристики місцевих людей і місцевих відносин.

Маючи рекомендаційного листа до інспектора кооперації при Полтавському земстві, Бориса Миколайовича Мартоса, я, розуміється, звернувся одразу до нього. Також він і його дружина Марія Юріївна прийняли мене надзвичайно добре. Мартос, займаючи становище інспектора кооперації, мав величезні зв'язки з кооперативними інституціями і ставався на відповідальні становища висовувати українців. Однак не це було його головним завданням. Мартос був фанатиком кооперативної ідеї. Поза кооперацією він не бачив жадних інших шляхів відродження українського народу. Він був прихильником класичної кооперації і відкидав такі форми кооперативних товариств, які могли викликати найменший сумнів щодо їх кооперативного характеру. Принципи рочдельських кооператорів становили для нього кооперативну евангелію: їх не вільно було порушувати, а та кооперативна організація, яка часом відхилялася від рочдельських принципів, стягала на себе величезний гнів Мартоса. В цьому відношенні він був кооператором-доктринером і противником творення якихнебудь нових форм кооперативної праці. З надзвичайною упертістю він ставався втюкматити полтавським кооператорам непорушні правила класичної кооперації. Я бачив пізніше, як він годинами переконував того чи іншого кооператора в необхідності заховувати чистоту цих принципів. Ця властивість характеру Мартоса була тим більше для мене цікавою, що я перший раз в своїм житті вступав

на шлях кооперативної праці. Для цілості характеристики варто додати, що Мартос вийшов з РУП-у (Революційної Української Партиї), і після її ліквідації належав до української соціал-демократичної партії. Вплив Мартоса на українське життя Полтавщини був тим сильніший, що його ніхто не бачив. Десятки кооператорів бували у нього на нарадах і через них він міг передавати різні вказівки й поради. Розміщення кооперативних працівників формально не належало до його компетенції, однак фактично, розуміється, від його слова залежало дуже багато. Мартос дуже охоче зайнявся мною і я працював у нього два чи три тижні, а властиво не працював, а вчився. Його теоретичні виклади, які він спеціально для мене робив, визначалися надзвичайною ясністю і прецизійністю. По своїй освіті він був математик і це надавало його викладам про кооперацію таку ясність. Про найтрудніші проблеми кооперації він викладав мовою дуже популярною і в цьому відношенні, як я пізніше переконався, не було на Україні такого прецизного інтерпретатора кооперативної доктрини. Тому не дивно, що я дуже скоро зrozумів всі особливості кооперативної організації і міг розпочати свою працю. Я був призначений інструктором кооперації в повітовому місті Константинограді при Сільсько-господарському Товариству.

Константиноград — маленьке повітове місто на південний схід від Полтави, положене недалечко від степової річки Орелі, де починаються безкраї степи. Константиноградський повіт по своїй території був найбільшим повітом Полтавщини. Тут я перший раз побачив правдивий південно-український степ, рівний як стіл, тягнеться він без кінця і губиться десь в зеленкаво-синій млі. Земля тут чорна і після найменшого дощку розплівається в м'яку глибоку масу, з якої сильним коням місцевої раси тяжко витягнути вози. В літі імпонуюче враження справляють величезні масиви пшениці, які виблискують золотом. Лісів

тут майже нема. Степові річки де-не-де оживляють краєвид.

Хліборобський характер повіту вимагав спеціальної опіки над різними хліборобськими культурами. Тому Сільсько-господарське Товариство в Константинограді було ніби керуючим центром економіки цього багатого повіту. В Карловці, маленькому містечку між Константиноградом і Полтавою, містилась адміністрація великої лятифундії німецького герцога Мекленбург-Стрелицького, спорідненого з династією Романовичів. Управителем цього великого маєтку, що являє собою щось подібне до удільного князівства, був німець Євген Михайлович Шайдеман. Він був членом Державної Думи, належав до октябрістської фракції і був, так би мовити, місцевим «культуртрегером». Він же був почесним головою константиноградського Сільсько-господарського Товариства і, так би мовити, диктатором місцевого громадського і господарського життя. Він був розумний, обережний і, почуваючи, що його німецьке походження, особливо під час війни, може викликати певні застереження, старався якось завуалювати свою роль місцевого диктатора і більше діяв поза кулісами, не висуваючись на перший плян. Тому на фактичного урядуючого голову Сільсько-господарського Товариства він висунув місцевого поміщика-росіяніна Морозова, людину без ширших горизонтів і дуже слухняного.

Сільсько-господарське Товариство провадило велику різносторонню працю і тому фаховий персонал був досить численний. Душою товариства був учений агроном литовського походження Клавдій Абрамович. Він був секретарем Товариства і в його руках концентрувалася вся праця. Він був людиною поступових, а навіть революційних поглядів, а поза тим мав дуже шляхетний характер і дуже добре серце. Він здавав собі справу з того, що він працює на українській землі і, хоч сам він не зновував української мови, однак був

ініціатором частинної українізації місячника, який видавало Товариство. Він дуже добре мене прийняв і перше його запитання було — чи я потребую грошей. Тоді зорієнтував він мене, як треба триматися в розмовах з Шайдеманом і Морозовим, щоб остаточно полагодити мою справу. Його поради були дуже цінні і влучні. Ситуація моя не була така легка, бож після моого київського арешту і в'язниці я не міг дістати так зване свідоцтво політичної благонадійності. Цю справу треба було хитро-мудро обійти і Клавдій Павлович Абрамович, який сам вийшов з рядів революційної організації, мені значно допоміг у цьому.

Другим видатним діячем був повітовий агроном Софрон Гуменюк родом з Уманщини, де він скінчив відому сільсько-господарську школу в Умані. Це був свідомий українець, але цілий час своєї праці віддавав агрономічним справам. Він відкидав всяку політичну чи громадську працю і був тої думки, що на першому пляні повинно стояти піднесення рівня рільничої продукції. Керівником торговельного відділу Товариства був Терентій Якович Біланенко, який походив з Херсонщини і був, так би мовити, економістом—«самородком». Він не скінчив жадної школи, але його досвід і знання торговельних справ сільсько-господарської кооперації були надзвичайні. Він старався сконцентрувати в руках Сільсько-господарського Товариства всю торгівлю збіжжям у повіті і тим самим зліквідувати приватну торгівлю, особливо селянським збіжжям, яка в ті часи була переважно в руках великих жидівських фінансистів. Цю боротьбу провадив Біланенко з чисто американським розмахом і осягнув великі успіхи, але одночасно придбав собі великих ворогів, які всякими способами, а особливо хабарями, старались підкупити адміністрацію і перешкодити дальнішу розвиткові кооперативної торгівлі збіжжям. Обсервуючи цю боротьбу, я не раз дивувався як Біланенко, цей самоук, умів часом перемудрувати жидів-

ських купців і виграти цю тяжку боротьбу, яка провадилася всіма способами на життя і на смерть. Щодо мене, то я перебрав кооперативно-інструкторський відділ і таким чином в моїх руках опинились дуже цінні зв'язки з різними кооперативними організаціями цілого повіту. Таким чином я опинився віч-на-віч перед тими економічними проблемами нашого народу, про які мені з такою наполегливістю оповідав у Харкові пізніший наркомфін СССР Федір Гринько.

Крім агронома Гуменюка, який працював виключно в Сільсько-господарському Товаристві, був у Константинограді при повітовому земстві ще інший старий агроном Єременко. Він був агроном-самоук з дуже невеличкою фаховою освітою, але з величезним досвідом. В той час коли Гуменюк був людиною порівнюючи вищого інтелігентського рівня, Єременко був людиною дуже простою і тому його не безпідставно називали «народним агрономом». На фахових зібраннях, коли обмірковувалася та чи інша справа повіту, Єременко не рахувався з тим, якої думки був «диктатор» повіту Шайдеман, чи якась інша висока повітова фігура. Його виступи часто викликали певні напруження, а навіть конфлікти. Тим часом політично Єременко був цілком безбарвним. Він відзеркалював біжучі конкретні потреби селян, але не міг надати їм політичне оформлення і поставити їх на ширший ґрунт. Він був обтяжений численною родиною; один з його синів уже після революції почав робити кар'єру в червоній армії і в часи другої світової війни не раз ім'я його згадувалося, як командуючого генерала одної з советських дивізій.

В повіті працювали ще так звані участкові агрономи, серед яких особливо вибивалась своєю енергійною працею жінка-агроном Анна Василівна Соболева. Вона була родовитою росіянкою, але діючи за переконаннями старих російських народників (хожденіє в народ), вона тут цілком зукраїнізувалася і дуже добре говорила українською мовою.

рила по-українському. Вона дуже добре знала місцевих селян і знала не тільки їх мову, але і їх психіку, і тому краще як інші агрономи поширювала свою агрономічно-освітню працю. Вона також закладала численні кооперативи в різних селах і мала чимало впливів і авторитет серед селян. Вона студіювала агрономічні науки в Петровсько-Розумовській академії під Москвою там, де і мій брат Кирило. Там я її і пізнав перед кількома роками. Тому, приїхавши до Константинограду, я зразу нав'язав з нею контакт.

Другим російським агрономом був керівник агрономічної досвідної станції Сьомушкін. Він був дуже радикальних поглядів і тримався централістичної платформи лівих соціалістів-революціонерів, які потім називали себе інтернаціоналістами. З цих же причин Сьомушкін ставився негативно до українських національних змагань, які, на його думку, викликали ворожнечу між народами Російської Імперії, а особливо між українцями і росіянами. Пізніше, в революційних часах, він приєднався до українських боротьбістів групи Шумського і брав діяльну участь у революційних подіях після цілковитої окупації України червоними арміями. Наскільки мені пізніше було відомо, він так глибоко втягнувся у внутрішню політичну боротьбу між «боротьбістами» і офіційним большевицьким проводом, що опинився серед опозиціоністів, за що і був переслідуваний під час чистки. У Сьомушкіна на досвідній станції я перший раз докладно ознайомився з селекцією зернових культур. Я годинами пересиджував у Сьомушкіна в лябораторії і це збагатило значно мої знання і досвід.

В Константинограді працював також, так би мовити, офіційний, але, розуміється, нелегальний представник ТУП-у, через якого йшли всі директиви українського центру з Києва. Це був статистик повітового земства Гейко. Коли я їхав з Полтави на місце своєї праці, я дістав відповідного листа до нього. Це була людина

середніх років, невеликого росту, з вигляду типовий урядовець-канцелярист, який, як зовні здавалося, не бачив нічого поза стінами свого урядового кабінету. Але це було тільки зовнішнє враження, бо в дійсності він утримував у повіті досить добре зв'язки з окремими українцями, часто виїздив на села і тримав у курсі всіх, кого треба, об'єднуючи українство в цьому величезному степовому повіті.

Цікавою постаттю в Константинограді був всевладний начальник повіту, себто ісправник, якому підлягала вся адміністративна влада. Він виглядав дуже грізно, часто складав патріотичні російські заяви й погрожував, що винищить всіх ворогів царського трону й російської єдності, які б наважились підняти якусь акцію в повіті. Цей грізний російський адміністратор був родовитий українець і потихеньку, щоб ніхто не знав, писав українські оповідання і поезії та видавав їх в Харкові, розуміється, під псевдонімом «Денис». Нам це було відомо і його галасливим деклараціям і погрозам ми не надавали більшого значення тому, що цими «вірнопідданчими» заявами він хотів просто затушувати свою письменницьку діяльність.

Тут же в Константиноградському повіті можна було зауважити й інше парадоксальне явище. Як я вже згадував, ролю, хоч і закулісового, диктатора повіту відігравав німець Шайдеман, який ще до того був членом Державної Думи. Він теж керував фактично повітовим земством. Коли вибужла перша світова війна, серед місцевих поміщиків, що мали голос у земстві, утворилася сильна опозиція проти Шайдемана, якому закидали його німецьке походження. На чолі цієї опозиції став її організатор, середній землевласник Михайло Іванович Коваленко. Він теж був депутатом до Державної Думи і належав там до російської націоналістичної фракції, яку свого часу заснував та інспірював відомий російський прем'єр Столипін — людина так званої «сильної руки» і остання надія здеморалізовано-

го повільним розкладом царату. Столипін, як відомо, був забитий у Києві в 1911 році, однак його націоналістична російська течія залишилась і Михайло Іванович Коваленко належав до цієї крайньої реакційної російської організації. Він досить вдало повів свої атаки проти всевладного Шайдемана, так що авторитет цього останнього був захитаний. Справа вперлася в Петроград, бо Шайдеман бачив, що в повіті, з огляду на сильний антинімецький настрій, він не зможе виграти справи, а в Петрограді, де при дворі німецькі впливи під час війни були досить великі, він мав надію осягнути перемогу над опозиційною групою Коваленка. І, дійсно, це йому вдалось — Коваленко мусів притихнути.

Цікаве в цій цілій історії було, розуміється, не взаємне інтригування між Коваленком і Шайдеманом, а дальші потягнення Коваленка на ширшому терені губерніяльного земства в Полтаві. Власне тоді, в 1915 році, майже всі повітові земства Полтавщини винесли постанову про необхідність запровадження української мови до народного шкільництва. На підставі цих постанов справа була внесена на порядок денний губерніяльного земства. Наради губерніяльного земства відбувалися в тій самій великій залі, про яку я вже згадував і в якій над президіяльним столом на всю широчину стіни домінував величезний образ: козаки вибирають свого кошового. Коли черга дійшла до згаданої справи, Михайло Іванович Коваленко забрав голос і виголосив близьку патріотичну українську промову, в якій доводив необхідність українізації народного шкільництва, а навіть натякнув на великі жертви, які поніс український народ у цій війні і на його право на задоволення місцевих потреб, які виникають з історичної минувшини і з етнічних особливостей України. Промову свою він виголосив по-російськи, але часто переходив на українську мову. В кінці він показав на великий образ із козацької минувшини України і звер-

нувся з великим патосом до членів земства з реторичним запитанням: «Маючи перед собою ці образи нашої минувшини і слави, чи можемо ми не прийняти тої вимоги, з якою звернулись до нас повітові земства в справі українського навчання в школах?» Цей виступ Коваленка викликав величезне враження і піднесення серед українців і обурення та метушню в урядових колах. Полтавський губернатор наказав викреслити промову Коваленка зі стенографічного справоздання і заборонив її друкувати в газетах. Промова ця була видрукувана нелегально і поширина по цілій Полтавщині.

На ті часи це була подія першорядної ваги, подія тим більше цікава, що її головним героєм, який в категоричній формі поставив українські домагання, був політик, що належав до російської націоналістичної організації. Виступ Коваленка був такий симптоматичний, що з нього можна було зробити деякі політичні висновки. Для нас були цікаві два висновки. Поперше, як доводив виступ Коваленка, внутрішня організація цареславників російських партій знаходилася в стані далекийдучого розкладу; подруге, так звані «само-отвежденные малоросіяне», а подруге, декотрі з них, заповнюючи російські націоналістичні організації, все ж відчували внутрішній зв'язок з Україною; виникала очевидна доконечність якось підштовхнути цей процес дерусифікації і таким чином завернути цих «само-отвержених малоросіян» на шлях національної свідомості. Промова Коваленка мала також, коли хочете, і певне історичне значення. Промовляючи в обороні української школи, Коваленко виступав як експонент пануючої соціальної верстви середніх і більших землевласників, себто тої верстви, яка найбільше піддалася русифікації на Лівобережжі і польонізації на Правобережжі. Прилюдний виступ в обороні права українського народу на свою школу був, історично беручи, першим виступом того роду після скасування геть-

манщини і запровадження русифікаційного курсу на Україні.

Промова Коваленка була ніби барометром настроїв, які починали охоплювати цю соціальну веству України, і з цього можна було зробити третій висновок, а власне, що консервативні елементи на Україні, хоч і відійшли від українського руху, однак не втратили свого українського інстинкту. В політичній констеляції Російської Імперії і в тодішніх політичних умовах цей процес треба було брати під увагу. Інша річ, що пізніший розвиток подій довів до повної катастрофи всього суспільного ладу імперії, а гетьманське інтермеццо Скоропадського, як ми це побачимо пізніше, збільшило силу російських реакційних і консервативних кругів на Україні, підпорядковуючи їм і Коваленка і інших представників українського консерватизму, який ще був заслабий і політично неоформлений.

Тут я хотів би вияснити мій погляд на цю дуже важливу суспільно-політичну проблему України. Ми, українські соціалісти-революціонери, а навіть і взагалі більшість молодого українського покоління, відкидали соціальний консерватизм, який, на нашу думку, гальмував не тільки економічний чи політичний, але також і національний розвиток нашого народу. Ми були тої думки, що не можна повернати колесо історії назад і виступали скрізь за широкі соціально-економічні реформи, в яких, розуміється, не було місця для консервативних елементів. Однак, з другого боку, ми здавали собі справу, що в імперіальних організаціях Росії консервативні елементи мали майже рішаючий голос. Тому з цієї точки погляду, регенерація українського консерватизму була б для української національної справи не тільки корисною, але й необхідною умовою повного виявлення національних сил. На прикладі поляків, а також грузинів, ми бачили, що консервативні елементи, свідомі своєї історичної місії в житті нації, можуть відограти конструктивну роль. Революція 1917

року різко перервала перші спроби консолідації українського консерватизму і він не міг розвинути свого ідеологічного прапору на українському ґрунті, хоч і мав у своїх рядах таких талановитих речників як Вячеслав Липинський. В цьому і полягала, так би мовити, драматична сторона українського консерватизму, який спізнився на кілька десятиліть і просто не встиг надати ідеологічного оформлення і політичної організації своїм прихильникам, яких було чимало на Україні. Бойовий сигнал, яким була промова Коваленка, прийшов пізно. Старий суспільний лад валився з невблаганною неминучістю і тим самим зникала соціальна база українського консерватизму. Правда, він пробував за часів Павла Скоропадського відограти нову роль і виконати свою місію. Однак, це не вдалося. Російська реакція надто міцно тримала свою руку на всіх пружинах гетьманської державної організації і всі зусилля наших консервативних діячів надати гетьманській державі український характер, не могли усунути російських реакційних впливів, в наслідку чого країні представники українського консерватизму опинились у дуже тяжкій ідеологічній ситуації. Вони були немов декоративною оздoboю регенерованого російського режиму на Україні, так як у роках пізніших Чубар чи Гречуха творили українську декорацію для советської «самостійності» УССР. Але в ті часи, коли Коваленко виступив із своєю промовою в обороні української школи, не можна було ще передбачати революційного розвитку подій 1917 року, і український зворот консервативних елементів України доповнював політичний процес умасовлення українського національного руху. І в цьому було його історичне значення. Але вернімось до Константинограду.

Моя праця полягала в тому, що я мусів тримати живий зв'язок з сільськими кооперативами повіту, ревідувати їх працю, усувати всякі порушення кооперативних зasad і виясняти селянським кооператорам основні

принципи кооперативної праці. Таким чином щонайменше дві третини моєї праці я проводив по селах, а не в Константинограді. Це дало мені можливість пізнати масу людей, іх настрої і прагнення. Часом мені доводилося мандрувати по степових дорогах від 30 до 50 кілометрів денно. Я заїздив у найглухіші кутки Константиноградського повіту, віддалені від залізниць і від якихнебудь цивілізаційних центрів. Селянська маса ставилась позитивно до кооперативної праці і бачила в ній єдиний можливий шлях економічної самодопомоги. Однак, я помітив, що ці селяни не люблять пустих балашок, натомість прагнуть конкретної поради і праці. Яка ж була велика різниця між селянськими учнями Льва Толстого, яких я пізнав у Ясній Поляні, і цими полтавськими селянами, яким жадний граф чи князь не дарував нічого. Нігілістичний матеріалізм яснополянських селян, що мене так сильно розчарував, тут на Полтавщині не існував. Навпаки, всяка громадська ініціатива, якій надано конкретну форму, зустрічала якнайбільшу підтримку з боку селян.

Після кількох місяців нашої праці, кооперативна справа в повіті посунулась так далеко, що спільними зусиллями ми приступили до організації повітового союзу кооперативів. Це була заслуга головним чином селянських кооператорів, які добре собі усвідомлювали, що утворення повітового союзу кооперативів покладе край визискові селянства різними спекулянтами і так званими «оптовниками», для яких особисте збагачення коштом селянства становило головну ціль їх торговельних операцій. Таким чином селянство повіту ставало на шлях міцної економічної організації в повітовому маштабі. Але це був лише перший крок: з інших повітів Полтавщини доджали вже вістки, що й там повстають повітові об'єднання кооперативів, — отже, треба було зробити ще один крок наперед і об'єднати всі повіти Полтавщини в одну центральну організацію; це було б завершенням великої кооперативної праці, яка підго-

товлялася роками. Таким чином кооператори Полтавщини приступили до утворення двох кооперативних централь — Полтавського Союзу Споживчих Товариств і Полтавського Союзу Кредитової Кооперації. Це був уже значний крок наперед і для політичної позиції українства в цій найбагатішій частині України.

Працюючи в Константинограді, я зв'язався з Харківським Сільсько-господарським товариством і часто їздив до Харкова. Там я пізнав відомого нашого учено-го агронома Костя Андріяновича Мацієвича. Він мав за собою вже велику наукову кар'єру і його вважали за одного з найкращих знавців економічних справ України. Коли я бував у Харкові, то мимоволі пригадував свій короткий побут у Гринька в 1912 році і порівнював тодішню мою ситуацію з теперішньою. Тоді наша молодь, часом не хотячи, блукала в лябірінтах російського нігілізму, шукаючи свого ідеологічного оформлення. Тепер я почував під ногами ґрунт і то міцний ґрунт. Я був українським кооператором, зв'язаний з народніми масами. Тоді було шукання нових революційних ідей на чужому ґрунті, ідей овіяніх софістикою російського марксизму або сентиментального російського народництва. Тепер у мене не було часу на різні теоретичні дискусії, а праця йшла наперед і висувала щораз то нові проблеми. Була теж різниця і в моральному стані. В Москві, де всі гутки й організації існували нелегально, ніхто з нас не відчував у собі відповідальнosti перед народом. Становище нелегального працівника трохи творило йому легендарний німб, але знімало з нього всяку відповідальність. Інакше в кооперативній праці, де я повсякчас мусів думати, що треба зробити для тої чи іншої кооперативи, щоб вона краще розвивалась, і де я щоденно стикався з селянами, які довіряли мені. З цього виникало власне почуття відповідальності перед селянами, перед кооперативами і перед цілою кооперативною громадою України, яка ставала щораз численніша, і в результаті кожний з

нас відчував відповідальність перед Україною. В цьому була різниця між революційним нігілізмом, який панував у Росії, і тим позитивізмом українського народу, який знайшов свій вираз у могутній кооперативній організації не тільки в Полтавщині, але на щілій Україні.

Я ніколи не забуду символічного образу, який я побачив в одному селі, закинутому серед безмежного українського степу. Іхати туди треба було кіньми яких шість-сім годин, щоб встановити живий зв'язок між повітовим центром і кооперативою цього села. Коли я запитався селян, де міститься кооператива, мені показали на гарну садибу, в якій ще недавно жив місцевий поміщик. У великому двоповерховому будинку містилась тепер кооператива цього села. Поміщик не міг утримати свого маєтку і кооператива купила від нього його садибу. Так на місце упадаючого стану великих землевласників виходила на арену громадського й економічного життя нова сила.

РОЗДІЛ Х

ТВОРЧИМ ШЛЯХОМ

1. Три типи українських кооператив. 2. Серед полтавських селян. 3. Кооперативна конференція над Порогами. 4. Як повстав кооперативний центр в Києві. 5. Епізод з губернатором Моловим. 6. Там де був «Межигірський Спас»...

Коли закінчені були організаційні приготування для формального заснування Полтавського Союзу Кредитових Товариств і отриманий був дозвіл місцевої влади, у Полтаві зібралися установчі збори цього союзу. Прибули делегати кооперативних організацій із різних повітів Полтавщини. Велику участь в організації союзу брав полтавський інспектор кооперації Борис Миколайович Мартос. Приглядаючись до цих підготовчих праць по організації союзу, в яких брали участь видатніші кооперативні діячі Полтавщини, я помітив деяку різницю в наставленні окремих кооператорів, а також у методах їх праці. Ці трохи одмінні риси наших кооперативних діячів я побачив ще виразніше в пізніших роках, коли частіше зустрічався з кооперативними діячами з різних областей України. Можна було б поділити їх на три великі групи.

Кооператори-ідеалісти, з переважаючим теоретичним наставленням типу Бориса Мартоса, творили першу групу українських кооперативних діячів. Як я вже згадував, ці кооператори були фанатиками класичної кооперації і ворогами всякого роду іновацій, що не раз диктувалися вимогами й особливостями політичної і господарської ситуації. Вони були, так би мо-

вити, доктринерами і це доктринерство децю звужувало їх можливості. Але, з другого боку, кооперативні діячі цієї групи посідали велику моральну силу і стояли на сторожі законів кооперативної праці. В цьому полягало їх велике значення для розвитку української кооперації і для зберігання чистоти кооперативних ідеалів. Їх абстрактність у кооперативному думанні стояла трохи на перешкоді до вирішення різних практичних проблем, які ставали на порядок дня з моменту, коли українська кооперація перетворилася у велику економічну силу. До цієї першої групи кооперативних діячів, крім Бориса Мартоса, належали відомий артільний балько Микола Левитський, як та-кож провідник української кооперації на Кубані Іванис, видатніші агрономи-кооператори, як, наприклад, Кость Мацевич.

Істотною прикметою другої, більш численної групи кооперативних діячів був нахил до практичного пристосування кооперації до різних біжучих проблем чисто місцевого характеру. Утилітарний характер кооперативних діячів цього типу часто йшов надто далеко поза норми кооперативних принципів і в окремих випадках доводив до того, що коопераціва представляла бути товариством масової співпраці продуцентів, в даному випадку селян чи ремісників, поволі зближаючись до підприємств приватно-капіталістичного характеру. Такі випадки я бачив і на Полтавщині. Так, наприклад, наші кооператори в Кобеляках зорганізували ремісничу шевську коопераціву, яка дуже добре розвивалась. Але, під впливом згаданого утилітаризму її провідників, вона могла дуже легко втратити свій кооперативний характер, якби кооперативні діячі першої групи, себто фанатики кооперації і доктринери, не завернули її назад до зasad чистої кооперації. Такий саме випадок був у Ромнах, де місцеві кооператори заснували фабрику ковбас. Цей шлях кооперативного утилітаризму мав однак і свої

добрі сторони, бо він творив нову матеріальну базу української кооперації, яка в загальному балансі економіки України становила щораз більшу позицію. До цієї другої групи кооперативних діячів належали здебільша провідники міських кооперативних організацій, як, наприклад, у Полтаві голова новоорганізованого Полтавського Союзу Кооперативних Товариств, адвокат Сергій Фісенко, а з більш відомих кооперативних діячів цього типу був голова Донського Союзу Коопераців в Ростові над Доном С. Перепелиця.

Були серед кооперативних діячів того часу також і такі, які спромоглися заховати рівновагу поміж утилітарними тенденціями кооперативного розвитку і кооперативною ідеєю. Таким кооператором був Христофор Барановський, який мав за собою сувору школу життя і був, властиво, кооператором-самоуком. Це була третя група українських кооперативних діячів, найкращим представником якої і був Христофор Барановський. Він походив з бідної селянської родини на Київщині і до 14 року життя пас худобу. Він відчував такий внутрішній потяг до науки і спеціально до економічної науки, що, переборюючи численні перешкоди, поволі здобув необхідну освіту і заклав у своєму селі кооперативу. Початки цієї праці були тяжкі. Не тільки місцева інтелігенція, як, скажім, аптекар або ветеринар або ще якийсь урядовець, але й більшість своїх же селян не довіряла ініціативі молодого Христофора, а навіть глузувала з нього. Та вже перший операційний рік кооперативи радикально змінив ситуацію на користь молодого кооператора. Ті, що глузували, побачили, що коопераціва стала необхідним регулятором щоденного життя. Функції цієї кооперативи щораз зростали і вона захоплювала життєві інтереси місцевих селян. Цей успіх був вирішальним для дальншої кооперативної кар'єри Христофора Барановського. Його невисипуча енергія, знання психології київських селян і їх потреб і, врешті,

кооперативний досвід утворили на Київщині цілу сітку кооперативних організацій, з яких повстав Київський Союз Кредитових Товариств, що одразу зайняв керуюче становище в економічному житті Київщини і став зразком для кооператорів інших частин України.

Київський Союзбанк став символом наростаючої сили української кооперації і народньої самодопомоги. Одночасно з розмахом практичних плянів Київський Союзбанк під проводом Христофора Барановського ніколи не виходив поза межі кооперативних зasad. Мільйони карбованців, які переходили через касу банку, були народнimi в повному значенні цього слова. Той, хто бачив і знав особисто Христофора Барановського, його кремезну постать, в якій, на перший погляд, можна було пізнати вчорашнього селянина, його вогнисто-руду бороду, подовгасте обличчя, що незвичайно оживлялося маленькими зеленкашими очима, з яких промінювала невичерпна енергія, хто знав його близьче в його праці, коли він, завжди спокійний і опанований, вибухав часом страшним гнівом, коли котрийсь із його співробітників відступав від кооперативних зasad, хто бачив зблизька його щасливу певність власної сили, коли складався річний баланс Союзбанку, той напевне не забув образу цього кооператора-самоука, який мозольною щоденною працею будував економічну силу київського селянства і на порозі революції 1917 року приступав до здійснення великих і далекийducих плянів економічної організації цілої України. Він не ангажувався в політичному житті і не афішував своєї української свідомості участю в концертах і виставах, зате систематично й пляново працював над національним освідомленням народніх мас. Він не належав до жадної політичної партії, а поняття російського революційного нігілізму, які були тоді у нас сильно поширені, були йому зовсім чужі. Вони разили його тверезий селянський

розум. Щороку він асигнував тисячі карбованців на українські культурні цілі.

Це йому належить заслуга, що в 1912 році, коли у Києві відбувався так званий Всеросійський З'їзд Кооператорів, кооперативні представники України виступили, як окрема, здисциплінована, численно сильна група проти централістичних концепцій московських кооператорів. Ця централістична концепція полягала в тому, що українська кооперація в цілості мала б вступити до Всеросійського Кооперативного Об'єднання, яке вже існувало в Москві. Українські Союзбанки мали вступити до так званого Московського Народнього Банку і підлягати його інструкціям і його ревізійній інспекції. Натомість споживчі кооперативи України мали б увійти до складу московського Союза Потребітельських Обществ, як всеросійської централі. Христофор Барановський виступив від імені української кооперації проти цього проекту і заявив, що в Києві буде утворений «Южнорусский Народный Банк» (з тактичних причин його не можна було назвати Українським Народним Банком, бо на це російська влада не дала б дозволу). Але Христофор Барановський ішов навіть далі у своїх вимогах, адресованих до російських кооператорів. Річ у тому, що, не будучи в стані перебороти, як росіянин тоді казали, «сепаратизму» українських кооператорів, вони почали закладати на Україні агентури і відділи російських кооперативних централь, поминаючи, розуміється, існуючі вже об'єднання українських кооперативів. Так, наприклад, у Києві існував уже Київський Союз Споживчих Товариств, але московські кооператори для ослаблення або навіть і знищення цієї української кооперативної централі, заложили в Києві агентуру московського «Союза Потребітельських Обществ». Христофор Барановський зажадав від російських кооператорів ліквідації цієї агентури, мотивуючи це тим, що українські кооперативні централі вже існують і заснування кон-

куренційних російських кооператив суперечить загальнопризнаним засадам кооперації. Коли ж російські кооператори відкинули домагання української кооперації, то Христофор Барановський з властивим йому темпераментом виповів російським кооперативам на Україні нещадну боротьбу і з цієї боротьби вийшов переможцем. Агентура московського Союза Потребітельських Обществ в Києві з кожним роком все більше ниділа і давала дефіцити, які мусіла покривати московська централія. Формальну ліквідацію цієї московської агентури в Києві переводив уже я сам в 1917 році, видаючи відповідний наказ.

Отже, Христофор Барановський був кооперативним діячем цієї третьої, найбільш цінної групи українських кооператорів, що вийшли з суспільних низів нашого народу, переважно з селянства і то з біднішої його частини.

Працюючи на Полтавщині, я багато чув про кооперативні об'єднання Київщини і про Христофора Барановського. Коли повстав Полтавський Союз Кредитових Товариств і установчі збори вибрали мене до складу правління цього союзу, я мав змогу частіше їздити до Києва, радитись з київськими кооператорами і з самим Христофором Барановським. Вибори правління Полтавського Союзу не пройшли так гладко, як можна було сподіватись. В полтавському земстві існувала досить сильна група росіян, яка не хотіла допустити, щоб кредитова централія полтавської кооперації опинилася в руках українців. Ця російська група складалася головним чином з російських соціалістів різних напрямків і кадетів (лібералів). На відтинку кооперації провідним російським діячем був секретар Полтавського Сільсько-гospодарського Товариства Ярошевич, а йому дуже протегував головний агроном полтавського губерніяльного земства, пізніше міністер хліборобства в уряді гетьмана Скоропадського, Юрій Юрійович Соколовський. Ми, з свого боку, поробили всі мо-

жливі приготування, щоб провести наших кандидатів. Довелося вибирати таких кандидатів, які не повинні були б дратувати російську групу, що мала значні закулісові впливи в колах російської адміністрації і могла б нам сильно перешкодити. Зокрема моя кандидатура викликала найбільше застережень з того приводу, що я був ще молодий (мені було 24 роки) і в минулому мав уже різні політичні справи і кількамісочне ув'язнення в Лук'янівці. Крім того, мої попередні виступи, може занадто гарячі, ніби відкривали мою принадлежність до українського визвольного руху. Цих аргументів з різних причин російська група не хотіла висувати одверто проти мене, тому що й вона стояла в опозиції до царського уряду. З тим більшою наполегливістю висунено проти мене аргумент молодого єіку. Селянські кооператори, які масово з'їхались на установчі збори, зрозуміли це по-своєму і не так, як того бажали наші російські вороги. При обмірковуванні моєї кандидатури, один із цих селянських кооператорів між іншим зауважив, що він і його товарищи не мали б жадних застережень щодо моєї кандидатури, якби я оженився, бо молоді люди та ще нежонаті, можуть часом поступати нерозважно, як, наприклад, грати в карти на гроші, багато гуляти і т. д., а це могло б бути небезпечним і для нової кредитової централі. Він запропонував все ж таки мене вибрati, але одночасно висловити побажання, щоб я оженився, бо чоловік жонатий, мовляв, більше має обережності в громадських справах і більше буде пильнувати інтересу кооперативної інституції.

Вибори правління Полтавського Союзбанку відбулися, помимо закуліsovих інтриг російської групи, так як ми визначили — в складі правління не було ні одного росіяніна чи взагалі противника українських визвольних змагань. Після цих виборів мені, як наймолодшому зо всіх членів правління, довелося взяти найбільший тягар організаційної праці. Ми купили

гарний будинок збіднілого полтавського поміщика Чорненка на Пушкінській вулиці і там приступили до урядування. Праця наша була досить різноманітна. Треба було організувати не тільки бухгалтерію і книговодство, але також і ревізійний відділ та відділ товарових операцій. Поза тим треба було встановити сталі зв'язки з сільськими кредитовими кооперативами, давати їм інструкції і вказівки, одним словом, виконувати функції губерніальної централі однієї з багатьох провінцій України. З другого боку, треба було здавати дуже часто справоздання з діяльності цієї централі Російському Державному Банкові, який нас контролював через так звану інспекцію дрібного кредиту. Ревізори цієї інспекції з'являлися у нас приблизно раз на три місяці і переглядали наші книжки в усіх відділах. А тому, що і в Російському Державному Банку було відомо, що Полтавський Кредитовий Союз є інституція українська, то ці візити російських інспекторів не належали до приемних. Особливо чіплявся до нас один інспектор сербського походження Іван Дехніч.

Так чи інакше я вже почував у Полтаві збільшення маштабу своєї праці. Щодня прибували до нас представники сільських кооперативів і з кожним з них доводилось провадити довші розмови. В тих розмовах пізнавалося щоденне життя селян, їх настрої, їх бажання і психологію. Не всі вони були на однаковому рівні. Найвище по своїй свідомості стояли селяни Полтавського і Миргородського повітів. Їм, до певної міри, дорівнювали лубенці. Натомість сильно відсталими були селяни Кобеляцького, Хорольського і Зінківського повітів. Більш розвиненими політично були селяни Переяславського повіту, що межує з Києвом. Як відомо, під час революції 1905 року, переяславці утворили так звану «Переяславську Республіку» під проводом Хрустальова-Носаря. Сильно вибивався в кооперативних досягненнях Роменський повіт, організація якого була досить сильна.

Знайомлячись із сотками селянських діячів і кооператорів, я зустрічав серед них і таких, які стояли на дуже високому рівні української свідомості. До таких належали, між іншим, пізніший діяч Всеукраїнської Селянської Спілки Стенька і селянський провідник із Диканьки Воронянський. В селі Абазівка я зустрів одного селянина, який справляв враження дуже інтелігентної людини. Це був колишній дуже заможний поміщик, який під впливом ідеї народолюбства роздарував весь свій маєток селянам, залишивши собі декілька десятин землі і зробився сам селянином. Я з цікавістю дивився на цього чоловіка і слухав його оповідання про потреби полтавських селян і про вигляди кооперативної праці. З тону його розмов відчувалося моральне задоволення людини, яка перестала бути експлуататором і стала в ряди тих, що своєю працею творять підставу життя цілого народу. Ревізуючи кредитове товариство в одному з найглухіших сіл Полтавського повіту, я зустрів одного селянина, який не хотів виховувати своїх двох синів в російській школі і вислав їх до української гімназії в Галичині. З гордістю показував мені по-українськи писані листи, які він діставав від своїх хлопців зі Львова. Це все були оди- ниці, які вибивалися понад загальний рівень полтавського селянства. Маса селянства стояла на досить низькому рівні громадської і політичної свідомості: значна частина цих селян була неписьменна. Розвиток кооперативного руху вніс новий струмок до цієї темної селянської маси. Під впливом кооперативної праці вона пробуджувалась до нового життя. Особливо захоплювала кооперативна праця молодих селян і в цьому була запорука кращої будучини.

Одна цікава риса полтавських селян робила справді імпонуюче враження. Це була психологічна незалежність і сміливість власної думки, власного переконання. Я до цієї пори знав добре чернігівських селян і трохи селян із близьких до Києва повітів. У цих селян, навіть

передових, впадала ввічі певна несміливість і затурканість. Більшість чернігівських і київських селян перейшли через кріпацтво і тільки окремі села не були в кріпацтві і зберігали свою волю. Це були нащадки реестрових козаків, які не підлягали закріпаченню. Такі селяни, навіть найбідніші, з гордістю казали, що вони не селяни, а козаки. Вони відчували свою вищість над селянами бувшими крілаками, яких ще називали «казъонними» селянами. Це почуття вищості й відмінності соціального походження йшло так далеко, що селянський хлопець із бувшої кріпацької родини не міг оженитися з донькою вільної козацької родини. Цих козацьких сіл на Чернігівщині не було багато. Коло нашого хутора в Сосницькому повіті було велике козацьке село Баба, а в сусідньому Борзенському повіті було козацьких сіл трохи більше.

Одного разу, мандруючи пішки через Борзенщину, я побував у такому козацькому селі, яке називалося Шаповалівка. Там я бачив серед селян чимало характеристичних постатей, немов живцем узятих з відомої картини Репіна «Запорожці». Там же, коло Шаповалівки, я одвідав могилу Пантелеїмона Куліша і Ганни Барвінок, його дружини. Над самою могилою розкидає своє гілля величезний старий осокор, а вирізьблене в дереві Всевидюче Око символізує сумління великого українського патріота, яке, мовляв, усе відчувало і все бачило, як у минулому, так і в сучасному України. Вже тоді я звернув увагу на одмінність психології бувших селян-крілаків і козаків. Але допіру на Полтавщині ця внутрішня духовна одмінність була зовсім яскрава. Під впливом колишнього козацького елементу, полтавські селяни трималися більш незалежно порівняно з чернігівцями, а вже зовсім не можна було рівняти до них селян Правобережжя, що пройшли сувору неволю кріпацтва у польських магнатів. Пригадую два епізоди, які найкраще характеризують цю чисто полтавську ментальність.

1915 року відбувалися у Полтаві вибори повітової земської управи. Голосування було таємне; кожний член повітових земських зборів підходив до виборчої скриньки, що в ній посередині був отвір, через який кожний голосуючий клав маленьку кульку направо, якщо погоджувався з кандидатурою, або наліво, якщо був проти неї. Подавання голосів мусіло бути таємне, отже треба було встремити руку в отвір скриньки, щоб ніхто не бачив куди віддано кульку — направо чи наліво. Після переведення цих зборів один з полтавських селян-козаків, який був проти вибраного складу повітової управи, заявив протест проти виборів і подав скаргу губернаторові з домаганням ці вибори скасувати. Свое домагання він мотивував тим, що вибори не відбулися таємно тому, що його великий кулак, в якому він тримав кульку, не ввійшов в отвір скриньки і він не міг через те віддати свій голос таємно, як цього вимагає закон. Розуміється, цю скаргу губернатор відкинув, але вона показує наскільки полтавський селянин-виборець, земський гласний (радний) не боявся зголосити свій протест, хоч він і знає, що вибрано було, так би мовити, «сильних міра сего».

Другий епізод був може ще більш характерним і цікавим, бо торкався особи самого царя. В 1909 році цар Микола II одвідав Україну і був у Полтаві, де відбувалися урочисті 200-ті роковини Полтавського бою. Цар одвідав також так звану Шведську могилу і по дорозі до неї прийняв делегацію міста Полтави. Коли цар від'їхав з Полтави, полтавська міська управа разом із губерніяльним земством постановили збудувати на цьому місці капличку в пам'ять побуту царя в Полтаві. Архітектори виготовили проект, а земство почало вже звозити будівельний матеріал, аж тут виявилось, що парцеля, на якій мали будувати капличку, була приватною власністю полтавського козака Божка. Це був досить заможний чоловік і мав у Полтаві кілька домів. Одягнений він був досить просто,

навіть бідно, але був дуже працьовитий. Коли до нього звернулися з пропозицією, щоб він подарував невеличку парцельку під будову каплички, він категорично відмовився. Мало того — він загрозив, що подасть у суд, коли на його землі земство будуватиме капличку. Справа набрала дуже неприємного звороту і голова губерніяльного земства Лизогуб, який пізніше був гетьманським прем'єром в 1918 році, особисто звернувся до Божка і кілька разів пробував його переконати в тому, що така історична подія зобов'язує Божка допомогти земству зробити патріотичну справу. Однак, Божко вперся на своєму. Тоді полтавський губернатор Молов, почувши про нечувану впертість «хахла», викликав його через поліцію до себе. Коли Божка впровадили до службового кабінету губернатора, цей оглянув його від голови до стіп і звернув увагу на більше ніж скромний одяг Божка:

— Слухай, Божко, — казав губернатор, звертаючись до полтавця на «ти», — тобі припала велика честь. Власне на твоїй землі його величність соїзволили прийняти делегацію міста Полтави. Тепер на цьому місці має бути побудована капличка в пам'ять цієї історичної події. Розуміється, ти подаруеш цю маленьку парцлю.

При цих словах губернатор суворо глянув на Божка, немов хотів його застрашити. Божко переступив з ноги на ногу, подумав і відповів: — «Аякже, ваше превосходительство, подарую, подарую: по 60 карбованців за квадратовий сажінь...» На цьому розмова губернатора з упертим «хахлом» закінчилася і губерніяльне земство мусіло заплатити Божкові за кілька наддіять квадратових сажнів його землі, де пізніше була побудована царська капличка. Цей приклад незалежності в думках і переконаннях є типовий для полтавців. Знайомлячись у своїй кооперативній праці із щораз більшим числом полтавських селян, я часто спостерігав цю рису в їх характері.

В Полтаві тоді було, можна сказати, три осередки українського життя. Найважнішим осередком, який відогравав, так би мовити, керівну роль, була місцева організація ТУП'у. До неї належали переважно старші українські діячі, що займали в різних ділянках життя відповідальні становища. Велику роль в полтавському ТУП'ї відогравав Павло Іванович Чижевський. Він походив з Гадяцького повіту, де мав невеличкий хутірць. У Полтаві він займав становище члена правління і директора найстаршої полтавської кредитової установи — Товариства Взаємного Кредиту. Ця кредитова інституція була фінансовим центром полтавських ремісників, міщан і середніх промисловців. Павло Іванович Чижевський, не дивлячись на свій старший вік, був людиною дуже живою, енергійною і тримався досить радикальних поглядів в українській справі. Хоч своїм віком він більше належав до старшого покоління так званих «культурників», яких ми, молоді, дуже гостро критикували за їх пасивність, але його динамічний темперамент та велика ініціативність зближали його до молодшого покоління. Він був автором закроеної на широкий розмір акції за впровадження української мови до школ і його енергії треба завдячувати, що майже всі повітові земства Полтавщини ухвалили в 1915 році маніфестаційні резолюції в цій справі.

Другим видатним діячем ТУП'у в Полтаві був Григорій Григорович Ротмістров — керівник статистичного відділу губерніяльного земства. Він мав під своєю рукою всю статистичну організацію Полтавщини, а це значило дуже багато, бо ця організація посідала цілу сітку, що обіймала найглухіші закутки губернії. Тому в кожному повітовому місті Ротмістров мав своїх «мужів довір'я», через яких утримував стабільний контакт із широкими масами населення. Ротмістров займав у ТУП'ї становище на кшталт «начальника штабу» і всі

важніші вказівки і розпорядження ТУП'у переводились головним чином через нього і його людей.

З інших членів полтавської групи ТУП'у пригадую одного відомого полтавського адвоката та одного професора філології, імена яких я не хочу тут подавати з огляду на те, що може вони ще живуть в ССР. ТУП ділився на десятки і дотримувався зasad конспірації. Члени одної десятки не повинні були знати інших. Групи ТУП'у були зорганізовані також і в більших провінціяльних містах Полтавщини. Особливо діяльною була лубенська десятка ТУП'у, до якої формально належали і Володимир Леонтович та Сергій Шемет.

В 1916 році Павло Іванович Чижевський повідомив мене, що київський центр ТУП'у постановив прийняти мене до своєї організації, хоч я ще і не мав 25-ти років, як того вимагав статут організації. Цей вийняток зроблено тому, щоб тісніше зв'язатись з молодшим українським поколінням. Це була для мене велика несподіванка і немов якесь відзначення за дотеперішню працю. Одночасно це збільшувало і засяг моєї праці, і мої впливи як члена правління Полтавського Союзбанку. Це накладало теж і більшу відповідальність на мене, а свідомість цього трохи невтралізувала часто ризиковні і може не зовсім продумані, подиктовані молодечим запалом, пляни. Таке почуття відповідальності часто ставило мене в досить трудну ситуацію, а навіть подекуди викликало внутрішнє роздвоєння. За час моєї кооперативної праці я ніколи не переривав своїх революційних зв'язків. Я все ще належав до київського центру українських соціялістів-революціонерів і, як я вже раніше згадував, ця революційна праця ставала щораз ширшою. Найменше раз на два місяці я їздив до Києва на наради нашого революційного центру. З цих внутрішніх конфліктів я вийшов скріплений морально, бо після довгих міркувань мені насунувся висновок, що і революційну працю, хоч вона анонімова з огляду на її конспіративний характер,

треба провадити з подвоєним почуттям відповіальності, як всяку іншу працю. Я не поділяв погляду, поширеного в ті часи під впливом російського ніглізму, що в революційній праці не слід рахуватись із загально прийнятими моральними нормами, бо правдивий революціонер і так криється в підпіллі, де панують інші моральні засади і норми. На цьому тлі доводилось мені в багатьох випадках сперечатися з деякими товаришами по революційній організації, особливо з тими, які належали до ліво-радикального крила, пізніших «боротьбістів». Це була причина, чому вже тоді мене називали «правим соціалістом-революціонером», що зовсім не відповідало правді, бо в багатьох випадках, а особливо в питанні аграрної реформи в Україні, я стояв значно лівіше від «боротьбістів» і ніколи впродовж моєї політичної праці цього мого становища не змінив. І так, після моєї прийняття в ТУП передомно стало нове нелегке завдання бути начебто зв'язковим між «старими» і «молодими», між «батьками» і «дітьми».

Другим осередком українського життя в Полтаві були недавно засновані кооперативні організації. Це був наш Союзбанк і, так званий, Полтавський Союз Споживчих Товариств. Обидві ці організації мали величезний персонал у централах, складом своїм виключно український, і кооперативну українську масу в повітах. Значення цієї організації для української справи було величезне і вона ніби доповнювала діяльність ТУП'у. В ТУП'ї, що був організацією елітарною, концентрувалась ідеологічна і, так би мовити, стратегічна праця. Це був неначе мозок українства Полтавщини. Йому бракувало однак близьких зв'язків з народними масами. І цю функцію виконував власне кооперативний осередок.

Крім нормальної діяльності обох кооперативних інституцій, ми часто влаштовували в різних містах Полтавщини кооперативні курси, на яких виховували ко-

вих українських працівників кооперації. Наші фонди дозволяли нам видавати кооперативний часопис і різні брошюри, масово поширювані в народі. Врешті, і це може було найважніше, наш кооперативний осередок так глибоко увійшов в економічне життя Полтавщини, що мимоволі ставав одним з рішальних чинників і для селян і для ремісників. Ця організація виростала на моїх очах. Вона висунула цілий ряд талановитих кооператорів із селян, як також з рядів сільської інтелігенції, а особливо з народніх учителів. Не можу в цій хвилі називати імена цих кооператорів, бо багато з них може і сьогодні працюють на Україні або в дальших частинах ССРС. Ще раз мушу згадати, що Борис Мартос відіграв велику виховавчу роль в цьому рухові і в цьому змислі його кооперативне доктринерство, як і той факт, що він був фанатичним поборником класичної кооперації, вплинули дуже добре на молодше покоління українських кооператорів.

Але зміцнення кооперативних організацій на Полтавщині не було явищем відокремленим від аналогічного процесу в інших частинах України. Ми почували себе частиною великого кооперативного руху, який охоплював цілу Україну. Нам бракувало, однак, всеукраїнського центру в Києві, і ми все були залежні від московських централь, які були, як я вже згадував, проти утворення об'єднуючих українську кооперацію централь у Києві. Між окремими губерніяльними союзами кооперативів провадились переговори в цій справі. Ініціативу створення українського кооперативного центру взяв на себе Київський Союзбанк з Христофором Барановським на чолі.

В літі 1916 року скликаний був таємний конгрес українських кооперативних союзів для остаточного ухвалення пляну акції. Цей конгрес був скликаний нелегально, бо російська адміністрація не дозволяла українській кооперації об'єднатись, слушно добачаючи в цім небезпеку для економічного і політичного, так би

мовити, стану посідання російських елементів на Україні. В цьому пункті погляди деспотичного царського уряду і лівої російської інтелігенції, до соціалістів включно, цілком погоджувались. Різниця полягала тільки в методах поборювання «економічного сепаратизму» України. В той час, коли ліва російська інтелігенція, посідаючи керівне становище в московських кооперативних централах, старалася шляхом конкуренції, а навіть шляхом дефіцитових операцій, не допустити до розвитку українських кооперативних об'єднань, висуваючи на кооперативних з'їздах гасла «всеросійської» кооперативної єдності, — царський уряд і місцева російська адміністрація ставили щораз то нові перешкоди формального характеру і йшли шляхом брутальних репресій.

В цих обставинах нам не залишалося нічого іншого, як робити наші приготування шляхом нелегальним і стати не тільки до самооборони, але й до наступу.

Нелегальний конгрес української кооперації відбувся в Катеринославі в червні 1916 року. Частина нарад відбувалася в самому Катеринославі, а кінцеві наради відбувалися над славними Дніпровськими порогами, куди ми виїхали моторовими човнами. Під час цих нарад я пізнав багато видатних діячів української кооперації. Крім Христофора Барановського, прибули представники майже всіх кооперативних об'єднань з Харківщиною, Чернігівщиною, Полтавщиною, з Поділля, Одеси, а навіть з Дону і Кубані. Отже, кооперативні союзи Північного Кавказу теж були представлені на цьому конгресі, символізуючи свою єдність з українською кооперативною організацією. Катеринославських кооператорів представляв голова місцевого кооперативного союзу Вороновіч, з Ростова над Доном прибув Степан Перегелиця, про якого я вже згадував, з Кубані — Іванис. Не пригадую імен харківських кооператорів.

Найцікавішою частиною цих катеринославських нарад були справоздання окремих кооперативних об'єднань, які започаткував Христофор Барановський, дозвідаючи про фінансовий стан Київського Союзбанку. Ці справоздання спроявляли імпонуюче враження — фінансовий стан наших кооперативних об'єднань досягав мільйонів карбованців, обіг зростав з року-в-рік, так само як зростав капітал пайовий і резервовий. Ко-ли я вслухався в окремі цифри цих звітів, ставало мені ясно, що українська кооперація стала величезною творчою силою нашого народу і що в цьому стані по-літичні репресії російської влади вже не були такі страшні, а, в усякому разі, вже не були в стані затримати дальнього розвитку цієї потужної економічної організації України. Бракувало лише природнього завершення цієї організації — створення кооперативного центру в Києві.

Про свої заходи в цій справі цікавий реферат виголосив Христофор Барановський. Київський Союзбанк кілька разів звертався до так званої «Кредитної канцелярії» в Петрограді, від якої залежало дозволити чи не дозволити організацію українського, чи, як ми його називали з тактичних причин, южно-русського Народного Банку. Кредитова канцелярія послідовно відкидала прохання Київського Союзбанку і не давала ліцензії. Справа виглядала безнадійно. Але так тільки здавалось. В Петрограді в Російському Державному Банку працював на досить високім становищі головного інспектора інституції дрібного кредиту, відомий українець Храневич, який піддержував, розуміється, зв'язки з українськими кооператорами і особливо з Христофором Барановським. Він розвідав справу перед своїх колег у кредитовій канцелярії і дав пораду Барановському дати хабаря в п'ять чи десять тисяч карбованців, що Барановський дуже дискретно зробив. Після цього ліцензія на організацію Южно-русського Народного Банку була отримана і утворення українського ко-

оперативного центру було таким чином запевнене. Ще один крок наперед був зроблений.

Цікавий реферат про торговельні операції українських кооперативних об'єднань виголосив Степан Перепелиця. Він говорив головним чином про ролю, яку може відограти українська кооперація у торгівлі збіжжям. На підставі точних даних він вияснив, що майже вся торгівля збіжжям і цілий експорт українського збіжжя на світові ринки був у руках приватних спекулянтів, які таким чином експлуатують українських продуcentів і збагачуються коштом українського народу. Перепелиця розвинув проект сконцентрування торгівлі збіжжям у руках української кооперації. Для цього треба було створити відповідну організацію в Одесі і торговельне представництво в Генуї. Треба було теж закупити кілька кораблів і створити свою торговельну флоту.

Дехто з наших кооператорів поставився скептично до далекосяжних проектів Перепелиці. У всякому разі в обставинах першої світової війни трудно було б зреалізувати цей проект. Ініціатива Перепелиці, який стояв на чолі кооперативного руху Донщини і тому більше був зазнайомлений з проблемами експорту через Чорне море, була однак цілком правильна. Після утворення кооперативного центру України і об'єднання всіх кредитових українських установ в один фінансовий центр, реалізація пляну за нормальніх обставин була б цілком можлива. Цей проект ніби доповнював наші пляни на будуче. Зосередження експорту українського збіжжя та інших продуктів рільництва в руках української кооперації відкривало величезні перспективи і мало б колosalне значення для боротьби за економічне і соціальне визволення українського народу. Ми розуміли, що такі далекодіучі пляни можна було здійснити тільки на далішому етапі кооперативної праці.

Тим часом нашим актуальним завданням було приступити негайно до завершення праць, започатковав-

них Київським Союзбанком і утворити кредитово-фінансовий центр української кооперації в Києві. І в цьому було велике значення нелегального кооперативного конгресу над Дніпровими порогами. Одночасно він був переглядом кооперативних сил України і кожний з нас був свідомий того, що кожний крок вперед у кооперативному розвитку України є одночасно здобуттям нових стратегічних позицій у боротьбі за визволення України.

Третім, так би мовити, культурно-товариським осередком у Полтаві був український клуб. Він був організований як місце культурних розваг, але не відобразив більшої ролі в громадському житті. У всяком разі Полтавський український клуб не можна було порівняти з Українським клубом в Києві, що дійсно був центром культурного життя в українській столиці. У Полтаві ця сторона українського життя була зорганізована дуже слабо. В Полтавському українському клубі головну позицію займав великий гарний більярд, а інші культурні розваги організувались дуже рідко. Можливо, це сталося тому, що в такому невеликому порівняно місті, як Полтава, виявлення себе українцем потягало більші репресії з боку російської влади, як у Києві, де серед мільйонового населення окремі одиниці губилися для ока російської влади. Головою клубу був викладач полтавської комерційної школи Віктор Андрієвський, який потім, після революції, став діяльним політиком і публіцистом гетьманського напрямку. В ті часи його вважали особою аполітичною, а тому, що деякі його кревні стояли близько до місцевої організації Союза Русского Народа, то здавалося, що український клуб у Полтаві не буде викликати великих застережень з боку російської влади. Цей погляд однак був помилковим, бо російська влада не хотіла допустити, щоб український клуб став дійсним осередком культурного життя полтавських українців; одного дня відділ поліції обсадив будинок клубу і перевів у

ньому докладний трус. В таких ненормальних обставинах український клуб у Полтаві не міг сповнити своєї функції.

Репресії російської влади ряснно посыпались також і на кооперативні наші організації. В цьому пункті виступати проти наших кооперативних інституцій для російської влади було не легко, бо і Союзбанк і Полтавський Союз Потребітельських Обществ повстали на підставі приписів закону і дотримували цих приписів. Отже, причепитись було дуже тяжко. Ситуація, однак, загострилась через те, що обидві кооперативні централі поволі сконцентрували в своїх руках розподільчі функції в оптовій торгівлі і цим витісняли з ринку великих приватних оптовиків. Села одне за одним робили свої закупи не так як дотепер — у приватних оптових фірм, а в наших централах. Розпочалась жорстока боротьба між полтавськими коопераціями і оптовиками. Ці останні старалися за кожну ціну затримати свою домінуючу роль в торговельних операціях Полтавщини і то різними способами. Вони підкуплювали окремих працівників сільських коопераціїв і часом їм удавалося робити вилом у нашій системі. Але це тривало не довго, бо кожний такий випадок перекупства ставав відомим, і тоді ми скликали загальні збори цієї сільської кооперації, перед якими, як перед найвищим трибуналом, підкуплений працівник кооперації мусів відповісти за свій вчинок. В таких випадках епілог справи був для хабарника гірший, як міг би бути в коронному суді. Своє ж село, де він виріс і де його всі знають, засуджувало одностайно його вчинок і звільняло з посади. З цього моменту такий працівник опинявся під бойкотом всього села, а це значить в обставинах сільського життя, кожний добре розуміє. Хабарник мусів часто під впливом такого одностайного бойкоту кидати своє село і шукати праці деінде і то далеко, бо його вчинок і засуд ставали відомі в цілім повіті.

Бачучи, що цей спосіб боротьби за ринок не дає потрібних наслідків, полтавські оптовики, головним чином великі жидівські купці, повели спеціальну акцію проти нас у колах російської адміністрації. На нас посипались доноси, що ми провадимо «сепаратистичну» агітацію в народі; ці доноси падали на відповідний ґрунт, бо російська адміністрація нічого так не боялася, як поширення української свідомості в народі.

Під впливом цих доносів губернатор Молов, про якого я вже згадував, заборонив мені перебувати на території Полтавщини. На підставі цього наказу я мусів протягом 24 годин виїхати за межі Полтавської губернії. Справа з моєю висилкою з Полтавщини не була, однаке, такою простою. Річ у тому, що з огляду на продовольчі труднощі, які постали перших же років війни, у Полтаві був утворений комітет для боротьби зі спекуляцією і для поборювання харчової кризи. Цьому комітетові надавали великого значення, а на його чолі був поставлений голова полтавського Апеляційного суду Тихон Яковлевич Руднев. Він мав генеральський ранг, був дуже здібний правник і мав великі зв'язки в Петрограді. Він сам звернувся до нас з запрошенням взяти участь у працях комітету, і наш Союз-банк виделегував мене в цій справі. Таким чином став я членом комітету по боротьбі зі спекуляцією і пізнав трохи близьче Руднева. Це був корінний росіянин, позбавлений специфічного російського шовінізму. Він не приховував своїх досить ліберальних поглядів і тверезо оцінював тодішню політичну ситуацію. Він нарешті шукав контакту з українцями, і утворення комітету по боротьбі зі спекуляцією дало йому можливість ці зв'язки мати. Дуже скоро здобули ми в комітеті впливове становище і Руднев цілком погоджувався з нашим пляном господарського оздоровлення Полтавщини. Другим впливовим членом цього комітету був губерніальний маршалок шляхти Александр Іванович Герценвіц, який теж старався зблизитись з

полтавськими українцями. Наказ губернатора про висилку мене за межі Полтавщини набрав у цих обставинах особливого значення. Виходило так, що одного з діяльних членів комітету по боротьбі із спекуляцією висилили за межі Полтавщини на підставі доносів торгівців, які значною мірою були причиною напруженого господарського стану і які найбільше пускалися на всілякі спекуляції. Отже, і Руднев і Герценвіц зробили відповідні кроки у губернатора, який однак не хотів касувати свого наказу. Але і Руднев не хотів здавати своїх позицій і вважав відмову губернатора майже за особисту образу. Канцелярії почали писати різні рапорти і в справу вмішалось так зване губерніяльне управління жандармерії, яке подало теж свою думку на підставі агентурних інформацій про мою діяльність в неприхильному для мене напрямку. Підставою для цього закулісового виступу російської жандармерії проти мене був мій перший прилюдний виступ на кооперативному з'їзді в Києві в 1915 році. На цей з'їзд прибуло кілька сот кооперативних працівників Київщини. Він був зорганізований при головній участі київського інспектора кооперації Пожарського, який, хоч і був лівих поглядів, але тримався «общеросійської концепції». Наради з'їзду почалися російською мовою. Коли мені дали слово для привітальної промови від імені полтавської кооперації, я виголосив цю промову українською мовою. В цій промові не було, розуміється, нічого політичного — кооператор Полтавщини вітав кооператорів Київщини і бажав їм успіху в праці. Це був цілий зміст коротенької промови. Однаке, факт виголошення цієї коротенької промови українською мовою викликав цілу бурю оплесків і овацій і після цього, неначе змовившись, майже всі промовці почали промовляти по-українськи. Сам по собі цей епізод не мав такого великого значення, бо українська мова, помимо різних заборон і помимо загальної заборони українського друкованого слова, здобувала щораз то біль-

ші права в громадському житті. Про цей мій виступ київська жандармерія повідомила негайно полтавських жандарів, додаючи, що за мною треба трохи пильніше слідкувати. Потім, після революції, як комісар безпеки, я перебрав акти полтавського жандарського управління і знайшов цю кореспонденцію київських жандарів з полтавськими. Отже, справа моя ускладнювалась і я мусів покинути Полтавщину в 24 години. Але Руднев і Герценвіц запевнили мене, що наказ губернатора буде скасований і я зможу повернутися до Полтави. Я виїхав до Києва, а з Києва подався до Межигір'я, де колись стояв славний на Україні монастир св. Спаса, про який згадує Шевченко в Кобзарі: «аж до Межигірського Спаса потанцював сивий» . . .

Трудно передати красу Межигір'я. Розташоване на високих горах на правому березі Дніпра, воно ховається в густих гаях. На горі (але ніби у вибалку між горами), стоїть старовинний монастир з величавою церквою і численними монастирськими будинками. Від Дніпра провадить до монастиря алея старих лип, така густа, що навіть від дощу можна в ній сковатись. Старий Межигірський Спас був після прилучення України до Російської Імперії як монастир зліквідований. Забагато історичних традицій у цьому монастирі нагадувало про славне минуле України. До цього монастиря відходили старі провідники козацької держави, постригалися в ченці і присвячували решту свого життя молитвам до Бога, щоб простив їм їхні гріхи. На місці зліквідованого мужеського монастиря російська церковна влада створила жіночий монастир, який проіснував до революції 1917 року.

Затримавшись у гостинних покоях монастиря, я забув зовсім про події в Полтаві і, гуляючи понад Дніпром, мимоволі відтворював у своїй уяві образи минулого. З висоти Межигірського Спаса могли наші гетьмані й отамани споглядати далеко на Чернігівську низину і на срібну Десну, яка тут недалеко, між Межи-

гір'ям і Києвом, впадала з Чернігівського берега до Дніпра. На південний захід від Межигір'я, скільки око сягне, видно було хвилястий степ і яри, що тягнулися аж до великого села Білгородка, яке за княжої доби було столицею удільного князівства. А далі на північ від Межигір'я на обрії синіли лісові масиви там, де починалось українське Полісся. Туди на північ нераз ходили козацькі полки, а найбільшої слави добув полковник Кричевський. З Межигір'я видні були і київські гори і золоті верхи київських монастирів та церков.

Мій вимушений відпочинок у Межигір'ї не потривав навіть і тижня. Несподівано я дістав телеграму з Полтави про те, що наказ губернатора анульований і що я можу повернутися до Полтави. На цьому закінчилася історія моєї висилки з Полтави. Я тоді не думав, що вона буде мати свої наслідки персонального характеру також і після революції. Після цього інциденту з губернатором Моловим не легко було далі продовжувати нашу працю. Губернатор завзявлі на нас, і тепер, коли йому не вдалося мене вислати з Полтавщини, він надумував інші способи, щоб утруднити нам працю. В цілому ряді міст адміністрація заборонила відбувати кооперативні курси. Чимало кооперативних працівників було арештовано без всяких підстав, а щоб допікати нам у Полтаві, губернатор натискав на інспекцію Державного Банку, щоб нас частіше й гостріше перевізували.

РОЗДІЛ XI

РЕВОЛЮЦІЯ В ПОХОДІ

1. Як я довідався про вибух революції в Петрограді.
2. Події в Полтаві.
3. «Общеруссій» фронт і українська розбіжність.
4. Промова Короленка.
5. Брак українського динамізму.
6. Молодь на передових позиціях.
7. Елемент демагогії.
8. Епізод в Кобеляках.
9. В ролі комісара безпеки.
10. Андрій Лівіцький в Полтаві.
11. Партийна проблематика.
12. Призначення до Києва.

Був лютий 1917 року. Одного дня ревізори Державного Банку впродовж кількох годин ревізували наші книги, жадаючи вияснень до кожної вписаної позиції, виявляючи особливу злосливість і чіпляючись доожної дрібниці. Врешті це мене вивело з рівноваги і я був трохи знервованій. Уже сутеніло і була п'ята година по полусліні, а інспектори Державного Банку не тільки не мали наміру закінчити ревізію, а, навпаки, продовжували чіплятись. Я був голодний, бо через ревізію не мав часу піти на обід, і проклиниав усе на світі.

Коли мое нервування доходило до найбільшого ступеня і я посылав панів інспекторів в думках під три чорти, хтось довго і тривожно задзвонив. Це був урядовець із телеграфу, який трохи схвилюваним голосом сказав, що для мене є дуже важна телеграма з Петрограду. Я прочитав цю телеграму. Вона була адресована до мене, але підпису на ній не було, а текст її був такий:

«В Петрограді вибухла революція. Війська петроградського гарнізону під командою генерала Манков-

ського приєднались до революції. Цар арештований. Твориться тимчасовий уряд».

Я не вірив своїм очам, але урядовець телеграфу підтвердив мені зміст телеграми. Справа була ясна. Першою моєю реакцією було викинути з нашого Союзбанку докучливих ревізорів, які все ще порпались у наших книгах і робили якісь помітки до протоколу ревізії. Звертаючись до них, я сказав: «Ну, панове. Досить цієї ревізії», і забрав їм з-під носа банкові книги. Панове-інспектори підскочили як ошпарені, особливо серб Дехніч, і почали громатити на мене. Тоді я їм ще раз сказав, але вже більш різким тоном, що їх час уже минув і показав їм телеграму. Вони зблідли, члененько попрощалися і швидко зникли. Так кінчилася остання ревізія російських інспекторів в українському Союзбанку в Полтаві.

Звітка про революцію в Петрограді зелектризувала цілу Полтаву. Увечорі, в будинку Полтавського Губерніяльного Земства зібралися представники громадських і політичних організацій. Коли я ввійшов до залі, де відбувалися наради, я побачив, що Ротмістров з властивою йому енергією дає різні розпорядження і провадить збори. Представники російських організацій таким чином були поставлені перед доконаним фактом: українці взяли провід у цій непевній ситуації і російським представникам не залишалось нічого іншого, як рахуватися з цим фактом. Під час цих перших нарад утворився так званий комітет громадських організацій: з цього комітету я дістав призначення на комісара безпеки і був виделегований, щоб перебрати губерніяльне жандармське управління та перевести, так би мовити, ліквідацію російських влад у Полтаві.

В загальному піднесенню, яке панувало в Полтаві, бракувало однак продуманого організаційного пляну. Діяльність комітету була трохи хаотичною і окремі постанови не в'язалися в цілість. Видно було досить виразно, що полтавська інтелігенція, незалежно від

політичних напрямків, не була приготована до цього історичного моменту, коли треба було перебрати владу і, після упадку царату, творити підстави нового ладу. Російський царат цілою своєю системою відштовхнув активні сили народу від практичного життя. Це давалося знаки тепер в перших же годинах після революції. В цьому відношенні не було ніякої різниці між російськими і українськими діячами.

Десь у робітничих осередках міста творився ще другий комітет, який був опанований нігілістичними елементами. Там обняв провід молодий жидівський робітник Левін, який одразу одягнув російську червону косоворотку, як парадну уніформу російської революції. Він метушився і збирав спролетаризовані елементи Полтави, висуваючи найбільш радикальні гасла. Потім, коли я кілька день пізніше переглядав акти полтавського жандарського управління, я знайшов рапорти і доноси цього Левіна на різних демократичних діячів Полтавщини. За царського режиму Левін був дрібним агентом жандармської розвідки. Тепер же він виявляв величезний революційний запал, думаючи, що цим він замаскує свою юдину ролю.

Другого ж дня Полтава святкувала перемогу революції. Кількаденний натовп демонстрантів пройшов вулицями Полтави і затримався на бульварі імені Котляревського, де відомий письменник Володимир Короленко виголосив з балькону промову. В цій промові він висловив між іншим думку, що причиною упадку царської імперії був моральний занепад режиму. Без сильних моральних підстав не можна буде створити і нового режиму, який повинен бути режимом свободи і демократії. Він закінчив свою промову закликом до об'єднання зусиль для створення нового вільного ладу на місці зруйнованого царату. Між іншим, у своїй промові Короленко з обережності оминав українську справу, хоч промовляв у серці України — Полтаві. В одному місці він висловив думку, що тепер, коли ви-

рішується справа цілої Росії, всякий парткуляризм був би шкідливий для справи свободи.

Після цієї промови демонструюча юрба підійшла до будинку Полтавського Земства. Тут промову виголосив голова полтавської організації кадетів (російських лібералів) Імшенецький. Його промова теж була витримана у «всеросійському» стилі. Ні одним словом не згадав він про Україну, зате звернувся до групи поляків, які брали участь в демонстрації. Поляків у Полтаві було небагато. Під час перших років війни до Полтави прибула пара сот поляків-біженців, які втікли в наслідок німецького наступу. Крім того, було стільки ж поляків, які відбували військову службу в місцевому запасному батальйоні. Імшенецький звернувся до них з привітом, вітаючи польський народ з повстанням нової вільної Польщі. Його промову можна було зрозуміти так, що вільна Росія протягає свою руку до вільної Польщі. А про те, що він промовляє на українській землі і що Україна є вже вільною, промовець не згадав.

Так виступали представники російської демократії в перші дні революції у Полтаві. Коли Короленко говорив про моральні підстави нового вільного ладу, то мав на увазі своєрідну мораль російської демократії, яка хотіла й далі затримати своє панівне становище на Україні, а представник російських лібералів ставив крапку над «і» і простягав руку полякам понад головою України. Отже, цей новий вільний лад мав принести свободу Росії і Польщі, а Україна мала надалі залишатися частиною цієї «вільної» Росії. На всякий випадок потрібний був на заході партнер, якому може довелося б виконувати ту роль «жандарма свободи» супроти українців, що її перебирала на себе російська демократія на сході України.

Після цієї промови, з доручення українських організацій мусів і я забрати голос. Кажу мусів, бо ж я був, можна сказати, наймолодшим з усіх українських діячів

у Полтаві. Але так склалося, що ні один із старших українців не мав охоти перебрати на себе цієї репрезентативної функції. А тим часом було ясно, що треба було не тільки дати відповідь російським виступам, а взагалі зформулювати наше відношення до революції і до будучого устрою України. Коли я опинився на трибуні і було оголошено, що буде промовляти представник українських організацій Полтави, запанувала тиша. Це був, можна сказати, перший прилюдний український виступ у Полтаві під час революційних подій. У своїй промові я затримався трохи довше на моральних підставах нового вільного ладу, про які згадував Короленко, і між іншим сказав, що мораль свободи є добром всіх народів бувшої Російської Імперії і що український народ приніс велики жертви в боротьбі за новий вільний лад. Тому і його голос має вирішальне значення в будові нового ладу. А цей новий лад буде на Україні дійсно вільним, себто український народ буде сам творити своє життя і сам буде рішати про свою долю. Звертаючись, за прикладом Імшенецького, до польської групи, я між іншим сказав, що не тільки Росія і Польща стали вільними, вільною стала теж і Україна. Ми українці признаємо засаду, що кожний народ повинен бути вільним на своїй етнографічній, а не історичній території. Коли я сказав ці слова, тисячі демонстрантів зробили бурхливу овацию. Імшенецький почервонів і кудись відійшов, а поляки почали перешіптуватись між собою. Це однак не зменшило враження української промови, яка б напевно випала значно краще і справила більше враження, якби її виголосив один із представників старої української громади, більш відомий і більш досвідчений як я.

Тоді ж, після цих перших прилюдних виступів під час революційних подій у Полтаві, я перший раз зустрівся з негативним явищем політичного життя, яке полягає в демагогії. Особливо вразили мене демагогічні промови представників російської революційної демо-

кратії — соціал-демократів і соціал-революціонерів. Форми цієї демагогії були різні. Ось її приклад.

Один з російських соціал-демократів, виступаючи проти українського, як він казав, сепаратизму, кинув крилатий вираз до юрби: «На фронті ми з одного казенка іли і тепер будемо разом триматись, а не відділятись». Інший російський промовецеь обіцяв, що російський революційний уряд віддасть не тільки землю селянам, але й фабрики робітникам. Автономія України, мовляв, буде цьому перешкодою і в той час, як російський селянин і робітник дістануть свої права, на Україні буде все по-старому. Тому треба зберігати єдність і не відділяти України від Росії. Ці демагогічні виступи, при низькому рівні свідомості українських мас, осягали своєї мети і посилювали позиції російських елементів. Хоч під час революційних подій і не багато було часу на роздумування, однак я довше аналізував це явище демагогії і її ролю в політичному житті. І після цих роздумувань прийшов до висновку, що боротися проти цієї демагогії російських агітаторів і політиків на Україні можна тільки тою самою зброєю. Треба висунути проти росіян докладно сконструйовану систему демагогічних виступів. Мій пізніший політичний досвід показав, що за даних обставин ця зброя дає найкращі наслідки в тому змислі, що в переходовий бурхливий момент усуває ґрунт з-під ніг ворога. Це не означає, що систему демагогії треба вживати скрізь і завжди. Демагогія є явищем негативним у політиці і може довести до повної деморалізації народних мас, якщо її вживати в цілості політичної праці. Однаке, як практична зброя, в певні моменти вона потрібна. Це виглядатиме може трохи цинічно, коли скажу, що в вирішальні моменти, а сособливо моменти революційні, політик мусить видобути з глибини своєї душі не тільки ентузіазм, а й революційну відвагу першим зайняти о frenzivne становище і дати убійчий стріл до свого ворога, не чекаючи аж поки цей останній уб'є тебе.

Моя демагогія полягала в тому, що в своїх промовах, а промовляти тоді доводилось дуже часто, я казав селянам і робітникам, що російські соціялісти тому проти автономії і відділення України від Росії, що найбільш родючі землі є на Україні і тому російські партії за всяку ціну хотять затримати Україну в складі російської держави. Царські уряди присилали на Україну чимало російських колоністів — тут я вичислював російські села з кaterининських часів, які всім полтавцям були відомі. Робітникам я піддавав думку, що багатий промисел України, фабрики й копальні, всі до цієї пори належали до російських капіталістів і що й тепер російські партії хотять затримати економічну залежність України, щоби розпоряджатись з Петрограду її природними багатствами і не дати їх українським робітникам. Я додавав, що російська демократія обіцяє дати народові землю і фабрики. Але у вільній Україні будуть націоналізовані також і банки і таким чином народ буде звільнений від лихварських відсотків і фінансової експлуатації. Росіяни хотять накинути вам, казав я до селян, соціалізацію землі, себто, передати володіння землею окремим сільським громадам і скасувати таким чином ваші господарства; ви вже не будете господарями на власній землі, а будете робітниками на громадській землі. Особливу силу мав аргумент, що російські соціялісти хотять «виварити селян у капіталістичному казані», себто позбавити їх незалежного становища господарів і перетворити в пролетарів. При цьому я цитував Карла Маркса, Плеханова, а навіть Леніна. З цього «капіталістичного казана» я зробив відстрашуючий образ будучого устрою України, коли б російським соціялістам вдалося зреалізувати свою програму не тільки в Росії, але й на Україні.

Візія пролетаризації українського села відстрашувала наші селянські маси не тільки від російських соціал-демократів і інших російських партій, але і від українських соціал-демократів, чим пояснюється порівнюючи

дуже слабенький розвиток української соціал-демократичної партії на Україні під час революційного періоду 1917-1919 років. Як позитивну програму аграрної передбудови України, ми висували знану вже концепцію націоналізації землі, себто удержання всієї землі і створення земельного фонду української держави. При цьому пояснювали, що за рахунок удержання великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння. Ми поясняли також, що здійснення цієї аграрної і соціальної реформи дасть змогу українським селянам через своїх представників повсякчас регулювати селянські наділи і творити нові форми сільського господарства.

У своїх виступах я тільки тоді вживав демагогії, коли з російського боку падали демагогічні гасла і коли я мусів побити ворога його ж зброєю. Пригадую, як одного дня українська делегація з Кобеляк просила мене приїхати на великі народні збори до Кобеляк, на яких мали бути вибрані органи нової влади і члени громадського комітету. Делегати з Кобеляк оповідали, що в повіті сильно діє большевицька організація і що під її впливом кобеляцькі робітники й ремісники зайняли «общерусску» позицію (в Кобеляках було особливо багато ремісників-шевців, які цілком підпали під російський вплив, так що вигляди для українських політичних організацій були дуже невеселі). Вони теж поінформували мене, що на чолі цієї російської соціал-демократичної організації большевиків стоїть жидівський студент Беседовський. Це був той самий Беседовський, який своєю сенсаційною втечею із советської амбасади в Парижі, де він був заступником советського амбасадора, в 1929 році започаткував серію інших утеч советських дипломатів і ніби дав початок так званим «невозвращенцям». В 1932 році я зустрів Беседовського в Парижі і він пригадав мені різні подробиці моого виступу в Кобеляках, який він, як показалося, дуже добре запам'ятив.

Отже, я поїхав до Кобеляк, де саме відбувалися ці народні збори в залі місцевого кінотеатру. Коли я увійшов до залі, Беседовський відчитував текст політичної резолюції запропонованої большевиками. Він додавав різні пояснення і кілька сот кобелячан, цілком збитих з пантелику большевицькою демагогією, переривали промову Беседовського оплесками, висловлюючи вже наперед свою згоду на большевицьку резолюцію, витриману в стилі всеросійського об'єднання всіх працюючих. Тим часом я зголосився до президії цих зборів і взяв слово. При моїй появлі на трибуні большевицькі аранжери насторожились, а коли я почав свою промову ствердженням, що поняття «всі працюючі» є дуже туманне і що треба його заступити ясним для кожного з нас поняттям «працюючі України», большевики виразно заметушились. Вказуючи на них, піднесеним голосом я зауважив, що представники російських соціялістичних партій хотять накинути свою волю працюючим масам України. Ці люди, казав я далі, не тільки їдять український хліб, а ще й хотять диктувати свою волю українському народові. Цими різкими заявами мені вдалося радикально змінити настрій кобелячан. Ніхто вже не думав про большевицьку резолюцію, яку ще кілька хвилин тому назад ці самі слухачі переривали оплесками. Настрій кобеляцьких робітників звернувся такого проти російських соціялістів і большевиків, що мало що бракувало, щоби їх усіх разом з Беседовським викинули з залі. Особливо, коли я почав виясняти різні форми економічної експлуатації українських робітничих верств російським центром, і подав конкретні приклади цієї експлуатації, маса слухачів виявила своє обурення. Ефект цього виступу був такий, що політична організація повіту опинилася цілком у руках українців.

Я трохи довше затримався на цьому прикладі, щоб показати в яких несприятливих обставинах доводилось працювати в ті часи. Колись пізніше я чув цікаве

зауваження, що революція 1917 року прийшла занадто швидко для України. Український визвольний рух, хоч і став масовим рухом, але не здолав, ще в період свого умасовлення між 1912 і 1917 роками, виховати нове покоління революційних політичних діячів, які могли б швидко перевести політичну організацію народних мас і створити місці підвалини української держави.

Тим часом по російському боці була сильна традиція політичних змагань, через яку пройшли цілі російські покоління. Ця традиція тягнеться від бунту декабристів в першій чверті XIX століття до революційної організації «Земля і воля», а потім через «Народню во-лю» до перших масових груп соціалістів-революціонерів і до початків марксистського руху, який значно оживився в періоді інтенсивного індустриального розвитку в кінці минулого століття. Ця динамічність російського революційного руху і його пов'язаність із соціальним розвитком Росії, дали йому політичну силу й історичний розмах.

Наши визвольні традиції сягали, щоправда, теж далеко. Кирило-методіївське братство було тим історичним епізодом у нашій визвольній боротьбі, який мов блискавка в одну мить освітив наші визвольні змагання в минулому і наші прагнення і надії на будуче. Так званий Чигиринський бунт в 70 роках минулого століття, хоч і був інспірований російськими революційними колами, перетворився в пробу української соціальної революції, яка б визволила наше селянство із страшливого соціального і політичного пригноблення. Нам бракувало однак в минулому тої пов'язаності з соціальним розвитком, яку виявляв російський визвольний рух. В другій половині минулого століття ми вже майже втратили послідовність українського революційного розвитку і єдиним голосом, який закликав до відновлення революційних традицій України, був голос Михайла Драгоманова. Замість політичних визвольних традицій створено концепцію «культурництва», яке

при всіх своїх моральних вартостях не могло в народі заступити традицію визвольної боротьби. Першою спробою повернути на шлях революційної визвольної боротьби було утворення Революційної Української Партиї на початку біжучого століття. Це був початок революційної народної акції, яка виховала певну кількість політичних діячів. Цю прогалину в нашім історичнім розвитку можна було відчувати на кожному кроці під час революційних подій 1917 року, цим також можна пояснити такий сильний вплив російських політичних ідеологій на Україні. Велику прогалину, яка повстала протягом цілого століття, треба було виповнити одразу, протягом кількох днів, бо ж революція 1917 року прийшла несподівано, як буря, і поставила нас одразу перед новими трудними завданнями.

Епізод у Кобеляках показав мені, що треба звернути більше уваги на живий зв'язок з масами і що тому краще буде не в'язатися жадними урядовими функціями. Тому я зрікся посади комісара безпеки Полтавщини і на моє місце був призначений один із полтавських адвокатів. Тим часом я перебрав справи губерніяльного жандармського управління. А відбулося це досить урочисто, хоч і не обійшлося без комічних моментів. Коли я приїхав до будинку жандармського управління на другий день революції, мене вже чекав шеф Полтавської жандармерії полковник Григорій Самойлов із своїми помічниками (серед яких був один лотиш). Він запросив мене до свого службового кабінету і почав із заяви лояльності. Він приготовив також інвентарний список актів і архіву. В першу чергу він показав мені рапорти різних агентів про мене. Потім я почав розбирати архів. Знайшов дуже цікаві матеріали про Володимира Винниченка з кількома старими знімками нашого письменника з часів РУП. Багато актів було і про інших українських діячів. Архів і актовий матеріал був таким чином забезпечений і переданий новій владі. Після цього жандармський полковник сказав мені, що всі жандар-

ми-старшини, підстаршини і звичайні жандарми зібралися і хочутъ зложити на мої руки політичну декларацію. Вони вишикувались усі у великий залі і, коли я вийшов до них, старший вахмістр жандармерії з величезними вусами виголосив коротку декларацію українською мовою. Зміст цієї декларації був приблизно такий, що вся жандармерія Полтавщини готова далі служити і працювати для добра автономної України. Хоч я і не дуже довірював цим заявам лояльності полтавських жандармів, та все ж таки передав їх президії громадського комітету. Вже коли я відходив, прийшов лист, який я розкрив і прочитав. Це був лист від одного з наших українців, якого жандарми тримали кілька місяців у миргородській в'язниці. Він тепер вийшов на волю і першим ділом писав до полтавських жандармів, щоби повернули йому книжки й інші речі, які забрані були у нього під час трусу. «Тепер мабуть мусите віддати мої речі» — кінчав з тріумфом свого листа українець з Миргороду.

Крім цього «жандармського» епізоду стався ще інший випадок, який нагадав мені про справу моєї висилки з Полтавщини в літі 1916 року. До мене з'явився Олександр Іванович Герценвіц і просив мене дати дозвіл на виїзд із Полтави бувшому губернатору Молову. Він мотивував це тим, що хоч Молов і чинив нам різні перешкоди алеж, врешті-решт, скасував свій наказ щодо моєї висилки з Полтавщини. Отже, на цей його жест він сподівається від мене такого самого жесту. Після довгих переговорів громадський комітет погодився дати дозвіл і Молов разом із родиною покинув Полтаву. Як пізніше показалось, мій рахунок з Моловим на цьому не закінчився: коли я був арештований німцями за часів Скоропадського і сидів у Лук'янівці, Молов займав якесь високе становище у гетьмана і, очевидно з почуття помсти, розпочав додаткове слідство проти мене в справах, до яких я не мав ніякого відношення. Пізніше, не раз загадуючи полтавський епі-

зод з Моловим, я прийшов до висновку, що в революційних часах не слід піддаватися впливам якоїсь чесноти і фальшиво зрозумілої гуманності. Молов був болгарського походження. Якийсь російський полк під час останньої турецької війни підібрав його, як маленького безпритульного хлопчика, в Болгарії і він виховувався коштом цього полку. Потім він зробив адміністративну кар'єру і був призначений на пост губернатора Полтавщини. Може його балканське походження було причиною його мстивості. Коли наші війська вступили до Києва в листопаді 1918 року і я вийшов з Лук'янівки на волю, Молов був знов арештований і сидів у Лук'янівці. Так сама доля покарала його за його мстивість.

Коли я зліквідував свої функції в Полтавському громадському комітеті, мав я більше можливості зайнятися організаційною працею серед нашого селянства. Першим нашим завданням було скликання з'їзду полтавського селянства і вибір губерніяльного виконавчого комітету Всеукраїнської Селянської Спілки, яка творилася у цілій Україні. Вже пару днів перед з'їздом почали прибувати селяни окремими групами. Я ніколи не забуду цієї картини. Селянські делегати прибували приблизно по сто від кожного повіту. Селянські світки заповнили вулиці Полтави. Вони всі приходили до наших кооперативних інституцій і я мав змогу з ними довший час розмовляти ще перед відкриттям з'їзду. У всіх них була одна думка — земля.

Більшість з цих селянських делегатів виявляли велике зрозуміння значення революції, але яким буде той будучий лад і устрій, це їм відавалось неясним. Вони принесли з собою тисячі питань про великі і малі справи і наш секретаріят не завжди мав змогу дати на ці питання вичерпливу відповідь. Треба було зформулювати ясно й виразно перед цими селянськими представниками українську визвольну програму і в цьому було може головне завдання першого з'їзду селян Полтавщини. Пам'ятаю, як ця тисячна маса селянських світок,

уважно слухала кожну промову, боючись пропустити хоч одне слово. Пам'ятаю також, як під час дискусії, один із селянських делегатів, що повернув з фронту, пробував відчитати відозву Леніна до селян, в якій той за кликав їх об'єднатися коло більшевицької партії. Члени з'їзду почали відрухово переривати цього більшевицького агітатора, і, щоб закінчити цей інцидент, я звернувся до нього з запитанням: «Так ви хочете ждати аж прийде Ленін і дасть вам землю? А ми воліємо самі рішати про нашу землю, без Леніна». Коли цей агітатор пробував далі щось вияснити, піднялась буря протестів і його усунули зі з'їзду.

Назагал з'їзд виявив цілком український настрій полтавського селянства. Спроби інших російських агітаторів не мали ніякого успіху. З'їзд закінчився в атмосфері тісного об'єднання і виявив велику зорганізованість наших селянських мас та їх повну відданість справі визволення України. Комітети Всеукраїнської Селянської Спілки повстали в цілій Полтавщині. Ця селянська станова організація мала відограти вирішальну роль при формуванні волі українського народу.

З утворенням комітетів Всеукраїнської Селянської Спілки на Полтавщині, характер органів місцевої влади радикально змінився. До цієї пори в перших тижнях революції, вплив російських політичних організацій був нестівмірно великий, в порівнянні з їх питомою вагою. Вони складались переважно з кадрів російської інтелігенції і урядовців, які зосереджені були головним чином по містах. В загальній масі населення Полтавщини вони становили мінімальний відсоток. Їх сила полягала, поперше, в їх ружливості, як міського елементу, подруге, в підтримці від російського уряду, що повстав у Петрограді, і від російських військових частин, які ще не були зовсім здеморалізовані, потрете, в традиційному комплексі нижчості, який відчувала українська маса перед російськими державними і полі-

тичними центрами. Тому в перших днях революції російський елемент захопив був певні командні функції в свої руки.

Після організації Всеукраїнської Селянської Спілки стало ясним, що українське населення оформило свою політичну волю і що відповідно до цього мусить бути змінена також структура влади. Це і сталося у всіх клітинах місцевої влади — від губерніяльного комісара Полтавщини починаючи і аж до найнижчих становищ в адміністрації в повітах. Коротко кажучи, вся екзекутива була зосереджена в українських руках. Аналогічні процеси українізації місцевої влади відбувалися і в інших частинах України. Там, де Всеукраїнська Селянська Спілка організувала селянство, російський елемент, так само як польський на Правобережжі, не міг уже втриматись при владі.

У Полтаві призначений був губерніяльним комісаром Андрій Миколайович Лівицький, ім'я якого було широко відоме як діяча Революційної Української Партиї. Губерніяльний комісар був шефом адміністрації цілої губернії. Ситуація його не була легка, бо, з одного боку, він був зв'язаний відповідальністю перед місцевими органами громадської і політичної опінії, як, наприклад, перед громадським комітетом і перед народним земством, поминаючи вже його моральну відповідальність перед тими політичними організаціями, з якими він був ідеологічно зв'язаний. З другого боку, на підставі нової тимчасової конституції Росії, губерніяльний комісар був виконавчим органом Російського Тимчасового Уряду і мусив виконувати його накази й розпорядження. Андрій Миколайович Лівицький, урядуючи в губернаторському палаці, виявляв великий такт і вроджену вмілість, лявіруючи між «Сцілою і Харібдою» тодішнього бурхливого життя і керуючи адміністративним апаратом на підставі свого правничого досвіду у виразному напрямку творення перших невід'ємних елементів української державності. Хоч він і був українським со-

ціял-демократом, отже марксистом, він одразу зрозумів, що в дозріваючих подіях українська селянська маса, зорганізована у Всеукраїнській Селянській Спілці, відіграє вирішальну роль.

Коли наш селянський стан був політично зорганізований і його виконавчі органи у Полтаві та всіх повітових містах зайняли домінуюче становище, можна було думати, що дальша політична розбудова нової української держави є запевнена. Так однаке не було. Перш усього дуже мало робилося для політичної організації українського пролетаріату, себто індустріальних робітників. Їх порівнюючи не було багато на Полтавщині. Однак вони творили дуже важливу соціальну верству, якої значення було подвійне. Поперше, ця невелика соціальна група творила по містах активну і революційно настроєну частину населення. При своїй політичній рухливості, вона могла відіграти роль українського національного авангарду, ролю тим більшу, що розсіяність селянської маси по селах і хуторах була причиною певної політичної пасивності цієї маси. І тяжко було змобілізувати, а кожна справа вимагала довшого часу для реалізації. Наші соціал-демократи, хоч і називали себе партією пролетарською і робітничою, хоч і мали в своїх рядах неспівмірно більше інтелігентних сил як ми, не багато зробили в ті часи, щоб об'єднати український пролетаріят і включити його в процес активної боротьби за визволення України. Трудно мені дошукуватись причин цього явища. Можливо, вони крилися в цьому комплексі **нижчості** української інтелігенції і політичних діячів супроти російських політичних центрів.

Сама марксистська догма не мала, розуміється, великих шансів на прищеплення її на українському ґрунті. Однак переведення станової або клясової організації робітників українськими соціал-демократами — хіба ж це не було історичне завдання цієї численної групи української інтелігенції, до якої належали такі ви-

датні голови, як Володимир Винниченко, Андрій Лівицький, Дмитро Токаревський, Борис Мартос, Микола Порш, — і це все тільки на Полтавщині? А поза Полтавщиною хіба ж не працювали в цьому напрямку Валентин Садовський, Йосип Гермайзе, Михайло Ткаченко і цілий ряд інших людей, які під час революції займали видатні позиції і в політичному і в громадському житті України? Подруге, організація українського пролетаріату мала ще й інше значення. Ця рухлива соціальна група, при браку українського соціал-демократичного проводу, могла легко опинитися і, на жаль, опинилася в руках російських соціалістів і, що найгірше, ставала щораз податливішим знаряддям большевиків. Таким чином, при пасивності наших соціал-демократів, ми прогаяли відповідний момент для включення цієї рушійної сили до українського процесу. Правда, наші соціал-демократи покликались на зрусифікованість українського пролетаріату, що жив переважно по більших містах, а міста на Україні мали російський характер. Але ця зрусифікованість українських робітників не могла стати на перешкоді, якби провідники українських соціал-демократів знайшли в собі потрібну елястичність в методах пропаганди. Так, наприклад, я не пригадую, щоб наші соціал-демократи видавали відозви чи газети російською мовою, а все, що вони видавали українською мовою, принципово відкидалося зрусифікованими робітниками. Така сама елястичність потрібна була в доборі актуальних гасел. В пропаганді і в цілій політичній діяльності українських соціал-демократів не з'явувалося далі долі робітничої кляси України (незалежно від того, якою мовою вона говорила) з будовою української держави і з тими соціально-економічними перспективами, які відкривалися перед пролетаріатом після звільнення України від економічного ярма російського імперіалізму.

Щоправда, було в цім трохи й нашої вини. Річ у тім, що під впливом пануючого тоді в Росії доктринерства,

яке було продуктом десятиліть, чомусь вважалось, що з усіх політичних партій, тільки соціал-демократична партія є покликана до організації робітничої кляси. Воно ніби мала загальновизнаний пріоритет в цій справі, як партія робітництва. Натомість інші соціалістичні організації (як, наприклад, українська партія соціалістів-революціонерів), тому що вони клали більший ідеологічний натиск на аграрне питання, повинні були працювати в іншій соціальній площині. Цей доктринерський поділ впливів, хоч і не був ніде зформульований, став своєрідною традицією і його наслідки ми бачили й на Україні. Зокрема ми, українські соціалісти-революціонери, вже кілька років до революції 1917 року, вважали за наш обов'язок поширити наші політичні впливи і на українське робітництво, особливо по великих містах, а передусім у Києві і Харкові. Але під час революції обставини склалися так, що наша партія була цілком захоплена переведенням політичної організації селянських мас у Всеукраїнській Селянській Спілці. Справа ця не була легкою з огляду на сильні російські впливи, які треба було викорінити. Це завдання ми виконали, як показали пізніші події, цілком успішно. Однак справу політичної організації українського пролетаріату ми занедбали, не в останній мірі тому, що вважали, що власне українська соціал-демократична партія в стані буде це виконати. Цей доктринерський погляд, перенесений до нас із Росії, розуміється, був цілком хибний. Вже давно доведено, що так як в селянстві є різні соціальні групи, як, наприклад, заможніші селяни, яких на Україні називали куркулями, середні селяни, яких Україна начислювала перед революцією кілька мільйонів господарств, малоземельні селяни і безземельні, — так і в промисловому пролетаріаті є різні соціальні групи, інтереси яких часто не вкладаються в рамці одної політичної партії, а часто навіть є суперечні між собою. Ця соціальна диференціація пролетаріату існує і тепер в ССР, а до рево-

люції вона виразно ділила промисловий пролетаріят на кілька соціальних категорій.

Так чи інакше, брак політичної організації українського робітництва був величезною історичною помилкою нашого покоління і одразу створив ґрунт для політичної експансії московських большевиків на українських землях. Це мало також дальші дуже важливі наслідки. Московський большевизм став офіційно на тому становищі, що українську націю репрезентує тільки селянин і тому Ленін, в своїй відозві до робітників і селян України в 1919 році, казав про союз вільного українського селянина з робітником і селянином Росії, який утворено, як він говорив, в огні і крові. В інтересах імперіальної концепції російського большевизму було поглибити і зафіксувати на вічні часи цю однобічність соціальної конструкції України — з усіх соціальних груп українського народу тільки селянин визнавався українським, натомість інші соціальні верстви — робітництво й інтелігенція, належали, в большевицькому розумінні, до російського соціального комплексу. Цим запевнював московський большевизм своє панівне становище на українських землях. Це знайшло свій вираз також у виборчому законі УССР, де промислові робітники вибирали в десять разів більше депутатів до рад, як селяни. Розрахунок був дуже простий — пролетаріят був зрусифікований і мусів мати штучно сконструйовану перевагу над українським селянством. Таким чином комуністична формула диктатури пролетаріату на Україні цілком відповідала тоді російській диктатурі над Україною. Ось чому багато росіян, зовсім не пролетарського походження і не комуністичних переконань, охоче приєднувались до ленінської формули диктатури пролетаріату, бачучи в ній регенерацію російського імперіального становища на Україні. З цих самих причин російський голова міста Києва Рябцев, який ніколи не належав до комуністичної партії, а навіть був вороже наставлений до комунізму, міг з чистим сумлінням як

«єдинонеделімовець», вітати банду московських большевиків, що вдерлася до Києва під командою Муравйова в кінці січня 1918 року, відомими словами: «Да здравствует возстановленное единство російского пролетариата». Йому, розуміється, не ходило про «єдність» пролетаріату, але про єдність Російської Імперії в новій формі.

Я трохи довше затримався на невдачах наших українських соціал-демократів у справі політичної організації українського робітництва, бо ці невдачі послідовно провадили до загальнополітичних невдач в пізнішій українсько-російській війні, яка мала всі ознаки імперіялістичної агресії Росії, вчиненої для втримання російського примату на Україні.

Але не тільки в цьому були причини наших політичних невдач. Також інші соціальні групи нашого населення, які при належній політичній організації могли б відіграти конструктивну роль в процесі будови української держави, не були втягнені в триби великої тодішньої організаційної праці на Україні. Наше міщанство і так звана дрібна буржуазія опинились в часі революційної бурі 1917 року без політичного проводу. У нас були політичні групи, які претендували на цей провід, але нічого не зробили в цьому напрямку.

Дві помірковані партії постали тоді в українських середовищах в Києві, Харкові і Одесі. Це були перш за все рештки української радикально-демократичної партії, яка постала під час першої революції в 1905 році. Прорвід цієї партії складався з таких відомих українських політиків і діячів, як Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Євген Чикаленко, Андрій В'язлов, Федір Матушевський, адвокат Синицький і багато інших. Після революції 1917 року, ця радикально-демократична група, віддаючи данину часові, змінила свою назву на соціал-стів-федералістів, підкреслюючи цим свій нахил до актуалізації соціальних проблем. Ця партія ніби мала призначення зорганізувати політично не тільки значну ча-

стину нашої культурної інтелігенції, але й дрібну буржуазію, себто ту середню соціальну верству нашого народу, яка була безумовно демократична і відогравала по містах досить рухливу роль. Тим часом ідеологічний провід наших соціалістів-федералістів був у руках людей настроєних занадто ідеалістично і абстрактно, людей, які були одірваними від практичного життя теоретиками, людей, що не переступили межі ХХ століття, з його новочасними методами політичної боротьби, і все ще перебували в атмосфері аполітичного культурництва старого українського покоління. Це, на мою думку, була причина такого факту, що партія соціалістів-федералістів ніяк не могла вийти поза рамки свого інтелігентського гетто і перетворитись в сильну політичну організацію української середньої кляси і міщенства.

В цій справі могли б відіграти велику історичну роль також наші консервативні елементи, як, наприклад, так звані соціалісти-самостійники, себто політична група Миколи Міхновського, до якої належав цілий ряд енергійних політиків молодого покоління. Проте, цій групі бракувало раціонального, себто достосованого до політичних обставин політичного плянування. Вони висували на перший плян гасло самостійності України і були в цьому відношенні максималістами. Їм бракувало однак почуття реальної української дійсності і так званої переходової програми, яка б провадила від безправного стану української нації за часів московського царату через революційні умови 1917 року аж до дійсної самостійності української держави. Діячі цієї групи оперували часто гаслами малозрозумілими для мас, і, крім того, не висували їх тоді, коли ці гасла були актуальними. Між іншим, був я присутній на першому великому вічі, зорганізованому цією групою в Києві в квітні 1917 року на площі св. Софії. Головним промовцем виступив на цьому вічі Микола Міхновський, якого я вже пізнав раніше через свою співпрацю в харківському «Снопі». Тоді, а це було при-

близно в 1911-1912 роках, мене дуже приваблював життєвий і повний темпераменту тон публіцистичних виступів Миколи Міхновського. Порівнюючи харківського «Снопа» з київською «Радою», я відчував у редакційному стилі його якийсь живий огник, якого не було в «Раді» чи в «Літературно-Науковому Віснику», що редактувалися в спокійному академічному тоні. Тому, почувши про віче соціалістів-самостійників, я з великою цікавістю пішов на це віче послухати, так би мовити, політичне кредо Миколи Міхновського. Він був дійсно дуже добрий промовець і, хоч був він адвокатом, його промовницький дар був вільний від специфічних рис адвокатських промов і зв'язаної з цим формальної казуїстики та доктринерства. Він промовляв із запalom, але водночас логічно і ясно розвивав свою думку. В своїй з бурхливим темпераментом виголошенні промові він сприймав самостійність України, як уже існуючий факт, і проголосив гасла соціалістів-самостійників загального характеру, як, наприклад, єдність нації і її примат над груповими інтересами, самостійність України як історичний висновок у революційній ситуації і т. д. Кінцеву частину своєї промови він присвятив практичним питанням сучасної хвилі, а серед них на перший плян висунув домагання автокефалії української церкви з патріярхом на чолі. Як сьогодні пригадую його громові слова, звернені до багатотисячної юрби, зібраної перед пам'ятником Богдана Хмельницького: «Патріярха українського нам треба!» При цьому він показав рукою на золоті бані прастарої будови св. Софії. Все це було дуже ефектно, але зібрані маси не дуже добре розуміли чому саме тепер, в хвилі такого соціального і політичного напруження, коли справа церкви відограє другорядну роль, висувається на перший плян і то з таким запalom справа українського патріярхату. Бравкувало теж у промові Міхновського дієвого моменту: хоч він і проголосив самостійність України за існуючий

факт, але ж усім було відомо, що в Києві знаходиться досить сильний російський гарнізон, отже ж вічева маса небезпідставно чекала від промови провідника соціялістів-самостійників програми дій, себто: що треба зробити, щоби самостійність України таки дійсно стала історичним фактом. Цього власне в промові Міхновського бракувало.

Але гірше було те, що цього дієвого моменту бракувало не тільки в промові Миколи Міхновського, але і в цілій діяльності соціялістів-самостійників. Отже гасла, які висували соціялісти-самостійники на початку 1917 року, себто тоді, коли ще треба було багато по-працювати над піднесенням рівня свідомости наших мас, були занадто абстрактні і не в'язалися аж ніяк із потребами переходової революційної доби. Пізніше, за часів гетьманату Скоропадського, мене дивувала повна пасивність соціялістів-самостійників, хоч власне за гетьманату могли би вони навіть з успіхом висувати і гасло самостійності і гасло автокефалії української церкви, а навіть домагатися утворення патріярхату, як завершення прерогатив гетьманської держави. Але справа полягала не тільки в кращому чи гіршому доборі гасел, а в тім, що партія соціялістів-самостійників не висувала жадної соціальної програми, обмежуючись загальними. Тому політичні діячі типу Миколи Міхновського і не були в стані пов'язати ідею самостійності України з реальним укладом соціальних сил і надати цій ідеї соціального змісту. А тільки ж у цьому випадку могла партія соціялістів-самостійників об'єднати коло себе співзгучні соціальні групи та виконати свою історичну місію.

Також інші консервативні елементи на Україні залишались пасивними і не виявляли майже жадної активності. Вони просто боялися вийти на політичну арену, хоч політичні діячі типу Михайла Коваленка, що знайшли в собі мужність боронити прав української школи в царському земстві, тим більше повинні бу-

ли б сконсолідуватись у революційних часах і об'єднати ту соціальну верству нашого народу, яка була зацікавлена в уповільненні процесу соціальної перебудови України. Однак ці елементи не знайшли в собі громадянської відваги і поховались чи на хуторах чи по містах, мотивуючи це пануючим терором селянських мас. Революційні виступи наших селян були направлені проти існуючої соціальної несправедливості і проти осередків чужого панування, російського і польського, якими в процесі двох останніх століть зробилися великі маєтки.

Сама ж ідея українського консерватизму, оскільки вона була б відповідно зформульована і знайшла ясний вираз в політичній організації, не могла б викликати народного терору і насильств з боку селянської маси, що перша зорганізувалася і підпорядкувалася політичним директивам свого проводу. Пробудження українського консерватизму сталося запізно і революція 1917 року застала його не сконсолідованим і не об'єднаним. Це була причина, чому наші консервативні елементи з'явилися на політичній арені лише тоді, коли в Києві під опікою німецької окупаційної влади зібралися майже з цілої Російської Імперії реакційні елементи, для яких самостійність України була явищем переходовим на час історичної відсутності імператорської Росії. Українські консервативні елементи навіть за часів гетьманату не спромоглися на політичний відрух, який би допровадив, хоч може й з великим запізненням, до утворення політичної організації українського консерватизму. Навіть і в цьому часі український консерватизм становив собою ніби місцевий додаток з кольоритними відмінами до загальної російської реакції. Тому й роль таких великих і талановитих ідеологів консерватизму, як, наприклад, Вячеслава Липинського чи Дмитра Дорошенка, зійшласкоріше до дефензиви перед реакційними «єдинонеделімовцями» і до оборони національних прав українського народу перед русифікацій-

ним курсом гетьманату, як до наступальної політичної діяльності для здійснення їх політичної програми.

Ці перші недоліки нашого політичного життя помітив я вже в перших тижнях революції 1917 року на Полтавщині, де суспільна диференціація була досить велика і де всі наші політичні напрямки від соціал-демократів до консерватистів мали б досить широке поле для своєї організаторської діяльності у відповідних соціальних групах полтавського населення. Тим часом, як я вже згадував, завершена була тільки політична організація селянської маси — інші соціальні групи населення не були зорганізовані, що утворювало з погляду суцільності українського національного руху певну однобічність, яка наложила свій відбиток на весь пізніший розвиток політичних подій на Україні. Ці початкові ствердження були пізніше доповнені враженнями і відомостями, які я дістав у Києві з різних кінців України. Соціальна незавершеність української революції стала на перешкоді до створення міцніших підстав української державності і в цьому крилася причина наших пізніших політичних невдач.

Працюючи на Полтавщині, ми чекали на вказівки з Києва, де повставав український політичний центр. Але організація цього центру в Києві відбувалася дуже повільно. Деяке оживлення приніс поворот із заслання Михайла Грушевського. З представників українських громадських і політичних організацій повстала Українська Центральна Рада, як орган репрезентуючий політичну опінію України. Це не був однак ще політичний центр в точному змислі слова, центр, який би взяв провід політичної боротьби українського народу в свої руки. Це була скоріше організаційна комісія, яка підготувала створення такого проводу. Український Національний Конгрес скликаний був на квітень місяць і цей конгрес мав створити політичну екзекутиву, що взяла б у свої руки головну керму ук-

раїнським національним рухом. А тим часом уплива-ли дні за днями, такі цінні й такі багаті подіями, перші дні революції 1917 року. В такі часи нераз день має більше значення, як у нормальні часи місяць і рік. Бо в ці перші дні бурхливих революційних подій, політичні чинники переводили мобілізацію своїх сил і займали так важливі вихідні стратегічні позиції для жорстокої і безоглядної боротьби за владу і за будущину імперії.

На початку травня я дістав з Києва повідомлення, що Центральний Кооперативний Комітет України, в якому головну роль відігравав Христофор Барановський, вибрав мене на головного редактора народного щоденника, який був названий «Народня Воля» і видавництво якого я мав організувати в Києві. Кошти видавництва асигнували українські кооперативні інституції, а головним чином Київський Союзбанк. Практичний змисл Христофора Барановського виявився і в цій справі. Він брав дуже мало участі в політичних дискусіях того часу, але один із перших відчув брак популярного політичного щоденника, який би інформував народні маси і виявляв ініціативу, формуючи опінію народних мас. Ні академічна «Рада», ні соціал-демократична «Робітнича Газета» не надавались для цієї ролі. А тому, що одночасно я був обраний на голову Центрального Комітету Всеукраїнської Селянської Спілки і був уже головою ЦК української партії соціалістів-революціонерів, я прийняв що пропозицію і переїхав до Києва.

ЧАСТИНА II

Революційний зрыв
(1917-1920)

РОЗДІЛ I

ПЕРШИЙ ЕТАП

1. «Народня Воля» — перший масовий український щоденник.
2. Російська демократія та її гасла. 3. Виступ українських мас.
4. Під жовто-блакитним прапором. 5. Український Національний конгрес. 6. Перші накази Української Центральної Ради.

Коли я приїхав до Києва, виявiloся, що організувати видавництво нового українського щоденника не було так легко. Хоч Центральний Кооперативний Комітет України асигнував значні фонди на видавництво, то вже підготовчі кроки виявили великі технічні труднощі. Єдина можлива з технічного боку друкарня, яка не була зайнята іншими газетами, була велика друкарня на Великій Володимирській вулиці. Вона містилася в підвалі великого готелю «Прага», власником якого було акційне товариство, що складалося з самих чехів. Директором і розпорядчиком друкарні був відомий волинсько-чеський діяч Швиговський. Він спочатку охоче підписав контракт на друкування «Народньої Волі» і лише потім зміркував, що буде мати труднощі з боку чеського комітету, який займав традиційне для чехів проросійське становище. Контракт однак був підписаний і ми приступили до технічних приготувань видавництва. В цих справах чеський персонал друкарні не завжди ішов нам на руку й тому технічні приготування зайняли кілька тижнів. Перше число «Народньої Волі» хоч і мало деякі технічні недотягнення, одразу здобуло симпатії читачів. Виявилось, що наклад двадцять тисяч був недостатній. Через кілька день наклад був збільшений до п'ятдесяти тисяч, але і цього не вистачало. Вже на другому місяці

наклад «Народної Волі» доходив до 200 тисяч. З технічних причин трудно було без власної друкарні думати про дальнє збільшення накладу. В той самий час, коли «Народної Волі» не вистачало, щоб покрити запотребування в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Вінниці, Кам'янці-Подільському і в повітових центрах, наш солідний і з глибокою традицією редакцій щоденник «Рада» розходився в найкращих часах свого поширення не більше 15 тисяч примірників. Також «Робітнича Газета», в редакції якої працювали видатні наші соціялісти, не мала накладу більшого як 15 тисяч. В цих обставинах величезний успіх «Народної Волі» був першорядною подією в українському політичному житті. Дуже швидко «Народня Воля» побила всі рекорди і витіснила з українського ринку майже всі популярні російські видання, навіть і такі, які, віддаючи данину часу, частину статей друкували українською мовою.

Чим пояснити цей успіх нового українського щоденника, зорганізованого українськими кооператорами? Причина успіху полягала в тому, що «Народня Воля» виповнила ту прогалину, яка вже давно відчувалась в українському житті. Ані академічна «Рада», з її дуже цінними статтями і розвідками, ані «Робітнича газета», з її доктринерською однобокістю, не могли задовільнити масового українського читача. Потрібний був щоденник, що в живій формі швидко інформував би читачів про події, а одночасно в своїх статтях проголошував директивний матеріал, з якого б масовий читач в містах і на селах довідувався, що в даній стадії визвольної боротьби треба робити. Потрібний був щоденник українського активізму, а не партійного доктринерства і романтичних екскурсій в минуле. «Народня Воля» відповідала цьому завданню і була власне таким щоденником. А тому, що організували цей щоденник коопера тори, які завжди мали контакт

з народньюю масою і знали її психіку, то і редакційний матеріял був відповідно опрацьований.

Моїм найближчим помічником і редакційним товарищем був секретар редакції Павло Христюк. Ми зразу ж постаралися запросити до сталої співпраці цілий ряд видатних публіцистів, учених, істориків і економістів. В «Народній Волі» друкувалися статті Михайла Грушевського, Христофора Барапонського, Аркадія Степаненка, проф. Туган-Барановського, артільного батька Миколи Левицького, критичні статті Миколи Зерова, поезії Грицька Чупринки, Володимира Самійленка, Миколи Вороного, Олеся, Галини Журби. Ми зорганізували надзвичайно живий репортажовий відділ, керівником якого був старий і відомий київський репортер Пугач, якого ще до революції називали королем київських репортерів. Ні одна подія, яка мала якесь значення і хоч би вона відбувалася в тайниках закулісового життя, не залишалася для нас невідомою. Ми діставали першорядні інформації з обох російських столиць і були в курсі всіх важніших замірів уряду Керенського, а також політичних плянів большевицького центру. Наш щоденник пробивав собі дорогу навіть до Галичини, перетятої фронтом і йшов також у великій масі до фронтових частин на півночі і на півдні.

Коли Михайло Грушевський прислав свою статтю, в редакції був звичайно гарячий день. Наш великий історик ніколи не писав своїх статей на поточні теми, які мають скроминуче значення. Він писав статті тільки тоді, коли на порядку денному політичного життя України дозрівала якась важлива проблема. Тому його статті були одночасно заповіддю якоїсь нової події. Так було, наприклад, напередодні проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради, коли проф. Грушевський прислав до редакції свою статтю про українсько-російські відносини. В статтях Михайла Грушевського надзвичайне враження справ-

ляла простота і ясність, з якою він висвітлював найтяжчі проблеми політичного життя України. Була це інша причина, чому статті Михайла Грушевського так сильно займали увагу редакції «Народної Волі». Ця причина була чисто технічного характеру. Михайло Грушевський ніколи не писав своїх статей на машинці і ніколи їх не диктував, а писав сам, а письмо його було надзвичайно трудно читати. Секретар редакції просто хапався за голову, а я тільки згодом звик до письма нашого історика і врешті міг диктувати його статті з рукопису. В особливо важливих моментах Михайло Грушевський сам приїздив до нашої редакції, яка містилась на Хрещатику, недалеко від Міської Думи, а потім була перенесена на ріг Житомирської і Софійської площа.

В ті часи я близче пізнав Михайла Грушевського, його думки і його методи праці. Це був історик в повному значенні цього слова. Сучасні події його живо інтересували і він мав завжди тверезу оцінку цих подій. Але він ніколи не давав себе вибити з рівноваги і надавав цим біжучим подіям відносного значення. Він вірив у закономірність історичного розвитку і був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилево програє той чи інший бій. Як історик він завжди покликався на найтяжчі для українського народу часи татарського лихоліття, коли помимо кайданів неволі, український народ все ж витворив свою провідну верству і зберіг історичну традицію. Він вказував на ролю так званих «татарських людей», себто на ту верству українського народу, яка за часів татарського ярма виконувала певні допоміжні функції в адміністративному апараті і все ж не переступала межі, за якою починається зрада нації. Він наводив багато прикладів, коли «татарські люди» своєю еластичною тактикою, допомогли Україні заховати її культурні і моральні вартості і чистоту її віри. Ця теза про «татар-

ських людей» і їх позитивне значення в історії України, була ніби невід'ємною частиною поглядів Михайла Грушевського і він в найтяжчі хвилі, які ми пізніше переживали в Києві, завжди навертав до цієї думки. Одночасно він надавав величезного значення політичному і культурному розвиткові Галицької України в суцільному комплексі української справи. Він не вірив полякам і їх декламаціям про боротьбу «за нашу і вашу вольності», він передбачав величезні труднощі з боку Росії і її імперіальних тенденцій. В розмовах часто він у живих образах пригадував історичні епізоди Гетьманщини і вказував на приклади політики наших гетьманів, які шукали чужої допомоги, щоб визволити Україну з російського і польського ярма.

Михайло Грушевський надавав особливого значення соціальним постулатам українського народу і категорично противився політиці компромісів у цій справі. Особливо в питанні аграрної реформи він був послідовним прихильником націоналізації землі і від цієї думки не відрікався навіть тоді, коли генерал Гренер обіцяв за ціну поступок в аграрній справі, далі піддержувати уряд Української Центральної Ради і не робити гетьманського перевороту. У внутрішньо-українських справах Михайло Грушевський був гарячим прихильником народоправства і демократії. Коли він розмовляв з нами, ми ніколи не відчували в його словах штучності чи якоїсь вищоти над нами — він розмовляв завжди просто, в приятельському тоні і тільки тоді, коли хтось, на його думку, зробив погано, він червонів і хвилинку мовчав, нервово перебираючи свою срібну бороду і тоді знов опанувавши себе, висловлював свою думку. Пізніше, в Українській Центральній Раді, я ще більше мав змогу піznати Михайла Грушевського. Мене завжди вражала його твердість у поглядах і незломність його волі, навіть у хвилинах безпосередньої небезпеки. Ми завжди дивувалися в редакції з працьовитості Михайла Грушевського. Ми всі зна-

ли його перевантаженість, як голови Української Центральної Ради, а тим часом не було такої важливої події в житті України того часу, про яку він не написав би статті для «Народної Волі». Ми дивувались також, що ці статті з погляду публіцистичної техніки були досконалими.

Сталим співробітником «Народної Волі» був наш відомий поет Грицько Чупринка. Зустріч з ним спровокає на мене несамовите враження. Він походив з містечка Гоголів на Чернігівщині, де довший час і перебував. Щоб заручитись його співробітництвом, я запросив його одвідати редакцію. Був соняшний весняний день, коли я, працюючи в редакції, почув якийсь крик і шамотіння під дверми. Врешті двері розмашисто відчинились і до моєї кімнати впав чоловік дуже погано вдягнений, середнього росту, рудуватий бльондин, з виголеним обличчям, з якого дивились сталеві очі. Це був Грицько Чупринка. Нетвердою хodoю від підійшов до моого столу і несміливо затримався. «Ваш сторож не хотів мене впустити, то я його відштовхнув», промовив Чупринка. Після того простяг мені руку і сказав: «я Чупринка» і знову замовк. Коли я йому повторив запрошення нашої редакції постійно співпрацювати у нас, він зрадів і засміявся. Він сміявся досить довго і хвилинами його сміх перетворювався в ричання. Потім він пояснив: «то це щось нове, що українська газета запрошує мене до співпраці. А скільки будете платити?» — швидко додав він, витягаючи з кишені рукопис, — «п'ять карбованців?» — і знов зареготовався. Коли я йому вияснив, що ми будемо йому платити щомісячну платню двісті карбованців, що було на ті часи не малим гонораром, він недовірливо на мене подивився. А коли я попросив його підписати квит і передав йому двісті карбованців, він все ще не вірив і кілька разів уважно перечитав квит. Тоді розмашисто підписав, скопив гроши, ховаючи швидко до кишені так, немов боявся, що відберуть їх назад, ще раз по-

мацав у кишені, і, упевнившись, що вони там, простяг мені руку з подякою. Після цього Грицько Чупринка прислав нам свої поезії досить часто і по коротких перервах приходив до редакції. Це був талант-самородок, який за нормальніх обставин міг би виробитись на велику поетичну силу і засяяти може і на віки. Коли російсько-большевицькі війська вдерлися на Україну, Грицько Чупринка приєднався до українських повстанців. Під час одного бою він був взятий у полон і його розстріляли вороги.

В редакції «Народної Волі» працював якийсь час Олександер Шумський, пізніший провідник боротьбістів. По своїй освіті він був землеміром і економістом. Він досить добре знав земельне питання і в цій ділянці він працював і в редакції, даючи освітлення справ, зв'язаних з аграрною реформою. В дискусіях з цього приводу Шумський тримався досить радикальних поглядів і завжди висловлював думку, що не тільки більша земельна власність повинна бути скасована, але що й справа селянської земельної власності мусить бути піддана ґрунтovній ревізії. Він боронив тезу соціялізації землі, себто скасування селянської власності й усунення землі в руках сільських громад. В національно-українських справах Шумський був менш радикальний, як у земельній справі і нераз висловлював думку, що майбутній політичний і державний устрій України залежатиме від дальншого розвитку подій у Росії. Під час редакційної дискусії на цю тему, я його назвав дефетистом і людиною, яка не вірить у власні сили народу. Шумський був дуже амбітний і страшенно образився на мене за це зауваження. Він тоді не грав якоїсь політичної ролі навіть у лівому крилі нашої партії. Тільки після січневого повстання в Києві він опинився в групі боротьбістів, але й тоді він не був там на провідному становищі. Але про це пізніше.

Тим часом події розвивались і «Народня Воля» стала майже офіційним органом більшості Української Центральної Ради. Статті «Нарадньої Волі» дуже часто цитувалися не тільки в українській пресі, але і в російських газетах у Москві і Петрограді, як вираз української опінії.

Київ весною має свій невимовний чар. На Дніпрових горах цвітуть сади і гострий аромат огортає ціле місто. Особливу красу являють великі парки на Дніпрових кручах, а в середині міста приваблює університетський ботанічний сад, в якому зібрані різноманітні породи дерев з цілого світу. Висока гора Володимира, з якої відкривається далекосяжний краєвид на Лівобережжя, одягається в білі шати квітучих дерев. Сонце пригриває щораз сильніше і його тепле проміння надає спеціального колориту Києву. Київські перекупки продають рештки мочених яблук, вихвалюючи мовою барвистого діяlectу Києва свій товар. Одного такого сонячного весняного дня відбулася перша масова демонстрація київських українців. Властиво, це була загальна демонстрація всіх верств і всіх політичних напрямків, українських і російських, міста Києва. Але найбільшу увагу притягувала демонстрація українців. Великий похід розтягнувся на багато кілометрів.

Червоні прапори російських груп не вносили нічого нового і були немов останньою спробою донедавна пануючого російського елементу ще раз нагадати про єдність України з Росією, єдність, яка виникала з імперіяльного становища Росії і яку хотіли за всяку ціну зберегти російські політичні партії, перебираючи трьохсотлітні традиції московського царівства. Демонстранти несли, крім червоних прапорів революції, транспаранти, на яких були гасла окремих російських груп. Російські соціалісти-революціонери домагалися скликання установчих зборів Росії, яким мала бути передана вся влада і які мали вирішити про майбутній державний устрій імперії. Так само виглядали гасла

російських соціал-демократів меншовиків. І тут був головний натиск на необхідність заховати свого роду легалізм у революції — вся влада установчим зборам Росії. В перекладі на поточну мову це означало, що Україна не могла висловити своєї волі і творити підстави нового життя без апробати російських установчих зборів. Після цих двох груп, не дуже єелих чисельно, йшли російські соціал-демократи большевики, під проводом братів П'ятакових. Їх теж не було багато, може навіть менше як меншовиків і соціал-революціонерів, але вони були зорганізовані вправною рукою в дисципліновані ряди і, хоч всі були в цивільному одязі як і решта демонстрантів, робили враження військового відділу. Побіч червоних прапорів вони несли тільки один транспарант, на якому видніло гасло «Вся влада — советам». Цим вони відрізнялись від двох попередніх груп російських демонстрантів. Там гасло російських установчих зборів як верховної легальної інстанції, без якої не могла бути вирішена і справа України; тут нове гасло революційного змісту, гасло, яке зривало з формами російського легалізму і висувало концепцію єдності імперії на новій революційній платформі. Гасло «Вся влада — советам» означало ніщо інше, як стремління створити нову форму імперіяльної єдності всіх частин царської імперії і не допустити до емансидації України.

Так виявились в київській демонстрації два напрямки російської політичної думки — один ліберально-демократичний, який стояв на платформі російської демократії, і другий напрямок, який заповідав нову революцію для створення нових форм російської імперіяльної державності, форм соціального максималізму і диктатури російського пролетаріату над одною шостою частиною земної кулі. Це заманіфестування російських політичних напрямків у Києві давало передсмак тієї політичної боротьби, яку мав перед собою український народ.

І ніби відповідь на це, після невеликої перерви з'явились перші колони української демонстрації. Вже перша група українських демонстрантів несла великий жовтоблакитний прапор і за ним транспарант, який тягнувся на всю широчину Хрестатика. На ньому було написано: «Нехай живе вільна Україна». За ним ішла група української молоді, яка несла кілька десят жовтоблакитних прапорів, а за нею ішли тисячі киян, міщан та інтелігенції, військових і цивільних, з жовтоблакитними відзнаками. Спеціальну групу творили кілька сот селян із прикіївських сіл, які теж несли жовтоблакитні прапори, що вибивалися на тлі селянських свиток. В останній групі української демонстрації ішли зорганізовані українські робітники з київських фабрик і несли поруч українських прапорів, пов'язаних червоними стьожками, кілька червоних прапорів, як символ солідарності київського робітництва з ідеєю інтернаціонального соціалізму. В цій групі йшли також працівники київського трамваю і залізничники.

Український демонстраційний похід був без порівняння більший від трьох російських груп, які дуже швидко продефілювали перед історичним будинком Київської Думи. Ця перевага українського елементу в київській демонстрації була так велика, що тяжко було знайти маштаб порівняння. В рядах української демонстрації марширували інтелігенція середмістя, робітники фабричних районів Києва і маса міщан і молоді київських передмість з Подолу і Куренівки, з Деміївки і Микольської Слобідки, з Караваєвських дач і Борщагівки, з передкіївських сіл і містечок, із Святошина і Боярки, з Пуще-Водиці і з Печерську — люди, що почували себе належними до великого історичного комплексу української столиці. Але не тільки ця масовість української демонстрації справляла незабутнє враження. Вже сама поява моря жовтоблакитних прапорів надавала демонстрації свою вимову. Той, хто дивився на демонстраційний похід, помічав мимоволі,

що все, що російське в Києві, сконцентрувалося під червоними прапорами, а все, що почувало себе українським, ішло під жовтоблакитною барвою, яка надавала масі демонстрантів, серед яких переважали українські сорочки, специфічно бадьорий характер.

Коли українська демонстрація бурхливим людським потоком влилася на широкий Хрестатик, мимоволі залунали з-посеред тисяч глядачів поклики: «Нехай живе вільна Україна» і грім оплесків та вигуків вітав українських демонстрантів. Коли демонстрація порівнялася з будинком Київської Думи, на вежі якої золотіла постать Архангела Михаїла, члени так званого Київського Виконавчого Комітету, що складався переважно з російських представників, що все ще не могли примиритись із фактом виступу на політичну арену організованих сил українського народу, дуже стримано вітали українців — в їх рядах помітна була констернація. Річ у тому, що до кожної групи демонстрантів «високі представники» Київського Виконавчого Комітету проголошували коротенькі промови, вітаючи їх. Цей комітет зорганізований був нашвидку російськими політичними групами з представників російських військових частин, розташованих у Києві, та інших російських груп, головним чином соціал-демократів і соціал-революціонерів. По довгих переговорах цей комітет згодився прийняти до свого складу також двох чи трох представників українців, тим більше, що це було потрібне для декорації. Але українські організації відкинули цю пропозицію і домагались переведення в місті Києві загальних виборів до Міської Думи. Коли підійшла перша колона українських демонстрантів з великим жовтоблакитним прапором, то не знайшовся серед членів цього провізоричного заряду міста ніхто, хто міг би привітати українську демонстрацію українською мовою. Тоді українські демонстранти кинули поклик: «Нехай живе український Київ!» і пішли далі. Вони завернули з Хре-

щатика на Трьох Святительську вулицю і вийшли на Софійську площа, де після промов похід розв'язався.

Так відбувся перший масовий виступ українців Києва, які заманіfestували прагнення столиці України до нового вільного життя. Гасло вільної України, під яким ця демонстрація відбулася, було може не досить конкретним, але зате було воно загальним. В понятті вільної України містились всі політичні напрямки українського народу, а що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини — «чоловіка вулиці» — як це часто говорять тепер, яка становила переважаючу масу українського народу. І тому за цим гаслом дійсно пішла маса киян. Вони не йшли упорядкованими рядами, як це я часто пізніше бачив у різних європейських столицях, вони лились бурхливим потоком, виповнюючи широкі вулиці Києва.

Гасло вільної України було першим етапом у свідомій боротьбі за українську державу. Це був перший крок умасовлення української національної ідеї, після якого мали наступити дальші етапи і дальші кроки. Київ пробудився до нового життя, а з ним пробудилась і ціла Україна.

Кульмінаційним пунктом українських національних змагань на весні 1917 року було скликання Українського Національного Конгресу. Підготовча праця до цього Конгресу тривала два перші місяці 1917 року. Ця підготовча праця провадилася Українською Центральною Радою, яка, як я вже згадував, в той час відігравала роль організаційної комісії і значно меншою мірою була репрезентативним органом України. Основою організаційних праць була сітка ТУП'у, яке змобілізувало всі свої комірки і всіх своїх видатних

діячів для участі в Конгресі. Крім того аналогічну методу застосовано через усі наявні українські політичні партії. Врешті, Всеукраїнська Селянська Спілка, яка посідала вже тоді величезний організаційний апарат у всіх губерніях і повітах України, мала перевести разом з народним земством вибори делегатів, по два від кожного повіту. Таким чином Український Національний Конгрес скликаний був на підставі принципу ієрархічного представництва політичних партій, які ви delegували на конгрес свою еліту і, подруге, на підставі принципів територіально-станового представництва, бо крім делегатів від кожного повіту, на Конгрес були виделеговані також представники наших станових організацій, селянських і робітничих, як також нашої кооперації. Цей складний регулямін, на підставі якого переведені були вибори до Українського Національного Конгресу, був подиктований загальним політичним становом, в якому тоді перебувала Україна. Наша провідна ідеологічна верства була зорганізована в політичних партіях і тому було ясним, що коли не можна перевести загальних парламентарних виборів, то треба забезпечити українським політичним партіям належне представництво на Конгресі. З другого боку, Український Національний Конгрес міг би мати тільки тоді моральний авторитет і в своєму народі і серед опінії чужих народів (а під чужими народами ми розуміли не тільки нашого північного сусіда Росію, але також співзвучні з нами народи бувшої Російської Імперії і, розуміється, народи інших держав світу), коли б у ньому взяли участь представники територіальних адміністративних одиниць, в даному випадку повітів усієї України.

При всіх дефектах такого виборчого регуляміну, Конгрес все ж таки виявляв волю українського народу. Конгрес був скликаний на засаді національній. Представники російської, польської чи жидівської меншини не могли взяти в ньому участь. Тим самим від-

падало представництво чотирьох університетів України, які були російськими, а також православної церкви, яка була теж російською і творила частину єдиної російської церковної організації, залежної від московського патріархату. Національно-український характер конгресу відповідав історичним завданням, які стояли перед українським народом. Після упадку царату, треба було зорганізувати всі верстви українського народу, створити авторитетний репрезентативний орган його, як політичний провід, і проклямувати його волю. Тільки після виконання цього завдання, можна було перейти до принципу чисто територіального і включити до органів законодавчих і виконавчих та кож представників меншостей. Мета Українського Національного Конгресу була ясна. Вона полягала в створенні верховного органу української нації, який мав перевести дальшу організацію української держави.

Конгрес відбувався у великій залі так званого Купецького Зібрання, з балюстрад якої відкривався чудовий краєвид на Дніпро і на степи Лівобережжя. Конгрес відкрив представник української Кубані Ерастів, після чого почесним головою був обраний голова Української Центральної Ради проф. Михайло Грушевський, а до президії Конгресу були покликані найвидатніші українські діячі того часу, на чолі з Володимиром Винниченком і Сергієм Єфремовим. На Конгрес прибули теж делегати від Кубані, з старим українським діячем Ерастовим, який керував українською культурною і політичною працею на Північному Кавказі від довшого часу і осягнув багато гарних наслідків, не дивлячись на перешкоду, що йому ставила на кожному кроці царська російська влада. Прибули та кож делегати від українських громад з обох російських столиць, з Москви і Петрограду, а окрему групу творили представники українців-вояків з російської армії і флоту.

Національний Конгрес почався співом традиційного Заповіту. Цікаві були привітання, виголошені представниками різних організацій. Це ж перший раз після вікової неволі можна було вільно висловити свою думку. Особливе враження справила промова представника матросів-українців Балтійської флоти. Це був капітан флоти, який з'явився на Конгрес у парадному мундирі зо всіма відзнаками. Він у коротких словах висловив свою радість з приводу скликання Конгресу і побажав, щоб цей Конгрес утворив українську національну владу. Проходячи з трибуни перед великим жовтоблакитним прапором, він затримався і відсалютував прапорові. Це викликало бурхливі оплески і вигуки: «Нехай живе вільна Україна!», які тривали кілька хвилин. Ця овація врешті закінчилась співом національного гімну.

Наради Конгресу тривали кілька днів. Працювало кілька комісій, які опрацювали підстави нової політичної репрезентації українського народу, що мала повстати з вибору Конгресу, як Українська Центральна Рада. Це вже не мала бути та Українська Центральна Рада, яка була створена в перших днях революції, як порозумівавчий і контактактний орган наших громадських і політичних організацій. Тепер Конгрес мав вибрати законодавчий орган українського народу, який мав створити уряд України. Після того, як окремі комісії закінчили свою працю і Конгрес ухвалив запропоновані проекти, відбулося голосування над кандидатурою голови Української Центральної Ради. Увесь Конгрес, як один чоловік, відкритим голосуванням і з великим піднесенням вибрав Михайла Грушевського. Однак він зажадав таємного голосування, передбачаючи, що наші вороги будуть піддавати сумніву правильність виборчого акту, закидаючи власне явність голосування. Таким чином Конгрес відбув довгу процедуру таємного голосування, яка виявила, що проф. Михайло Грушевський був вибраний одноголосно.

В дні, коли відбувався Конгрес, переведена була ще інша дуже важлива праця. Делегати з різних частин України в кулуарах Конгресу знайомились між собою близьче і встановляли зв'язки, ділячись своїм досвідом з дотеперішньої праці в повітах. Ця сторінка Конгресу мала величезне значення для внутрішньої української консолідації і для узгіднення поточної праці. Часто можна було побачити чернігівців у живих розмовах з сусідами полтавцями, українців з Одеси з представниками Харкова (в обох цих містах російсько-жидівський елемент був порівняно сильний) і в цих розмовах встановлювалась на підставі досвіду спільна тактика боротьби проти русифікації. Селяни Київщини, які все були більш ініціативними як волиняки й подоляки, обмірковували з ними справу ліквідації польського землеволодіння і польських впливів, катеринославці відбували довші наради з представниками київської інтелігенції, заожочуючи до висилання культурних і освітніх працівників з Києва на Катеринославщину. Враження цього загального контакту українських місцевих діячів було може не меншим від потужного враження, яке залишив по собі Конгрес, як вияв єдності і волі української нації. Другий місяць минав від хвилі, коли імперія Романових упала, а український народ уже проголосив на весь світ, що хоче бути вільним і незалежним і заманіфестував перед світом свою силу. В цьому було історичне значення Українського Національного Конгресу в Києві.

Конгрес був цікавий ще й з іншого погляду. На ньому перший раз зустрілися сотки місцевих українських діячів, які належали в переважній більшості до молодшого українського покоління, з діячами нашої старої громади. Це була незабутня картина, коли зібрався цвіт інтелігенції України та її еліта, яка ще в кінці минулого століття взяла провід українського національного життя в свої руки. Тут бачили ми старого Іллю Шрага, з довгими сивими козачими вусами, характерну постать

похиленого срібноволосого провідника української Волині Марковича, старенького але бадьорого діяча української Кубані Ерастова, маленького і енергійного Павла Чижевського, який впродовж довгих років царської реакції тримав у своїх руках провід українськими силами Полтавщини, тут бачили ми теж міцну постать старого артильного батька Миколи Левицького, Людмилу Старицьку-Черняхівську — неструджену діячку Київщини, якої літературний темперамент вносив стільки оживлення до нашого інтелектуального життя, і нарешті Михайла Грушевського, цього твердого характером холмщака, який перший зі старшого українського покоління надав поняття соборності України живий зміст, об'єднуючи свою особою наукове і політичне життя обох Україн — закордонної Галицької України і великої Київської України-Русі. Побіч цих старих, зібралися тут також молодші, але вже відомі цілій Україні, представники культурного життя нації — Володимир Винниченко з його чорнявим типовопівденним обличчям, завжди в собі задуманий і спокійний Володимир Леонтьович, Сергій Єфремов, з його одвертим і глибоким поглядом, живий і темпераментний Андрій Ніковський і багато інших. Ця зустріч молодих і старих була одночасно зустріччю провідної української групи з народньюю масою. Кожний розумів, що відбувається історичний акт сполучення провідників з масами, який одночасно означав поновлення і посилення провідної групи, як також зміцнення української народньюї маси в її боротьбі за національні права і за остаточне визволення України. Це було теж немов перше справоздання наших старих діячів з їх довголітньої праці перед народніми масами. Ці посріблені сивиною старі діячі ніби віддавали новій молодій Україні владу над душами мільйонів українців, цим першим представникам українського народу, які зібралися в соняшні квітневі дні в Києві. Такий був моральний зміст Українського Національного Конгресу, що не був унятий в жадних резолюціях і який

помимо того відчувався всіма учасниками цієї історичної події.

Після праць Конгресу, Українська Центральна Рада стала законодавчим органом українського народу, а її найближчим завданням було утворити також виконавчий орган, себто уряд. В Києві відбувалися один за другим з'їзди станів України. Відбувся Всеукраїнський Селянський З'їзд, в якому взяло участь коло двох тисяч умандатованих делегатів селянства з усіх частин України. Цей з'їзд був скликаний після того, як в усіх дев'яти губерніях України відбулися губерніальні з'їзди селян. По короткій перерві відбувся З'їзд Українського Робітництва, а також Перший Всеукраїнський З'їзд Вояків.

Хоч вояки нібито й не були соціальним станом, та однак треба було взяти під увагу, що не менше трьох мільйонів українців найкрашого віку були на різних частинах величезного фронту в російській армії і що вони могли відограти вирішальну роль в будові української держави. На підставі директив Української Центральної Ради, в російській армії були засновані з вояків-українців спеціальні організації, які домагалися в першу чергу повної українізації окремих дивізій, а навіть корпусів і армій, в яких переважаючу частину вояків становили українці. Крім того, наші військові організації домагались перенесення українських частин з північного і західнього фронтів на південнозахідний і південний фронти, себто на той відтинок величезного фронту, який тягнувся від Чорного моря аж до Пінських болот. Всі ці три з'їзди відбулися в бойовій і виразно оффензивній атмосфері.

Селянський з'їзд відбувався в будинку київської опери. Уже зовнішній вигляд цього з'їзду робив глибоке імпонуюче враження. Селянська маса заповнила велику залю опери і балькони всіх ярусів і галерій. Червоний оксамит театральних крісел, зливався з темнобронатною барвою селянських свиток. Хоч це був перший селянський з'їзд у маштабі цілого України, селяни вия-

вили надзвичайну дисципліну в нарадах з'їзду і ясне зрозуміння історичної хвилі. Впродовж двох-трьох місяців після лютневої революції в настроях і свідомості селянства зайшли значні зміни. В той час, коли в перших днях революції селянство виявило певну байдужість до справ майбутнього устрою України, тепер майже кожний селянський промовець висував гасло автономії України. Завдяки усвідомлюючій праці Всеукраїнської Селянської Спілки, російська теорія історичної спільноти України з Росією, теорія так званого «общего котелка»,тратила ґрунт; під впливом пробудженої свідомості, селянство все твердіше ставало на платформу усамостійнення України.

Першим етапом цієї державної перебудови була автономія України. На еміграції я часто читав у різних українських часописах, особливо в націоналістичній пресі, закиди на адресу діячів Української Центральної Ради, за їх повільність і головним чином за те, що вони одразу після лютневої революції 1917 року не висунули гасла самостійності України, а все трималися федераціальної концепції і на перший плян висували автономію України. Ці закиди можна зустрінути теж і в статтях різних публіцистів гетьманського напрямку. Такі закиди можна пояснити тільки тим, що автори їх мають дуже мале уявлення про ситуацію, в якій тоді знаходилась Україна. Ті, що роблять ці закиди, виходять з того заложення, що український народ, а принаймні його переважаюча більшість, стояли на високому рівні національної і політичної свідомості і що російські впливи в українському народі якщо й були, то зовсім слабенькі. Це, розуміється, велика помилка. Свідомість наших селян стояла на дуже низькому рівні. Також наше міщенство було дуже слабо усвідомлене, а робітництво, як я вже згадував, піддавалося в значній мірі русифікаційним впливам міст та індустріальних осередків. Перший масовий виступ українців у Шевченкові роковини 1914 року свідчить, щоправда, про те, що український ви-

звольний рух стає поволі масовим. Однак безпосередньо після цього вибухла перша світова війна, яка створила ненормальні умови, що затримали цей процес умасовлення. Але навіть якби цієї перешкоди не було, то впродовж трьох років трудно було сподіватись повної консолідації українського визвольного руху, а вже зовсім видається неможливим, щоб за такий короткий час рівень національної і політичної свідомості народних мас піднявся на належну височину. Самопосвята й ідеалізм української інтелігенції, як також той ентузіазм, з яким вона працювала над усвідомленням народу, не могли, розуміється, заповнити цю прогалину впродовж короткого часу між 1914 і 1917 роками. З другого боку, російські впливи на Україні, політичні й ідеологічні, були дуже сильні і в момент революції вони навіть були в певних ділянках особливо у великих містах переважаючими. До цього треба додати, що Україна була краєм прифронтовим. На території України згromаджені були порівнюючи великі військові сили. Цими військовими силами розпоряджав російський тимчасовий уряд і його генерали.

В цих обставинах треба було поділити українську визвольну акцію на кілька етапів. Перший етап був, так би мовити, мобілізаційним і організаційним. Треба було зорганізувати українські народні маси і змобілізувати їх на боротьбу під тими гаслами, які відповідали рівню їх свідомості. Другий етап полягав у невтрації російських політичних впливів. Лишень після цього можна було приступити до найважнішого третього етапу — утворення підстав нашої державності революційним шляхом. З цим в'язалась і організація наших військових сил, про яку докладніше подам свої спостереження пізніше. Врешті, після завершення третього етапу, можна було скликати конституанту або установчі збори і проголосити самостійність України, яка таким чином мала би міцні підвалини.

Коли мені доводиться читати цього роду закиди, то я б хотів, щоб той, хто робив ці закиди, перенісся хоч би в думках на Україну тих часів і щоб завдав собі труду на підставі джерельних матеріалів простудіювати докладно цю добу. Пригадую один дуже повчальний епізод з тих часів. В середині квітня 1917 року відбувся в Києві губерніяльний селянський з'їзд Київщини. Велику участь у цьому з'їзді взяли київські кооператори, з яких один, О. С., був особливо активним членом групи соціалістів-самостійників і був близько зв'язаний з Миколою Міхновським. Він був відомий своїм красномовством, любив промовляти і промовляв добре. Отже, цей енергійний діяч і кооператор виступив з великою політичною промовою, в якій дуже докладно узасаднював постулат самостійності України. Треба сказати, що його аргументація була дуже ясна і ґрунтовна. Селяни почали переривати його промову різними зауваженнями і запитаннями. Врешті, коли промовець пояснив, що Україна має бути окремою від Росії державою, серед селянських слухачів запанував неспокій і скінчилось тим, що, замість об'єднання селян Київщини під українськими національними гаслами, цей видатний представник партії соціалістів-самостійників відштовхнув їх, і нам, членам Всеукраїнської Селянської Спілки, коштувало не мало труду затерти враження цього інциденту і навернути їх (селян) на національну українську платформу. Таким чином висування найкращих гасел в невідповідний момент давало негативний підсумок. Тим часом систематична і послідовна політична праця, яка розвивалася крок за кроком, відповідно до зросту національно-громадської свідомості мас, певніше доводила до мети.

Отже і Всеукраїнський Селянський З'їзд був нами підготовлений на підставі деякого досвіду. Зріст свідомості був виразно помітний і справа державної автономії України ніби вже увійшла в хід селянських думок і стала невід'ємною частиною політичних прагнень се-

лянства. Це було помітно, коли на цьому з'їзді почали виголошувати промови представники російських політичних партій, що сподівались змінити настрій селянства і відвоювати назад свої впливи. Коли ці російські промовці вясняли, що їх політичні партії стоять за тим, щоб Російська Імперія була перебудована на демократичну республіку, тисячі селян членів з'їзду підносились зі своїх місць і кричали: «федеративну республіку». А коли один з російських промовців кінчив свою ефектну промову покликом: «Нехай живе російська демократична республіка», селяни почали кричати: «і федеративна». Цей додаток «і федеративна» вони робили при кожній російській промові. Російські представники побачили, що їм нема чого робити на Всеукраїнському Селянському З'їзді і потихеньку покинули з'їзд. На цьому з'їзді довелося промовляти й мені.

Пам'ятаю, що особливе задоволення у селян викликала та частина моєї промови, в якій вяснялось чому російські політичні партії не хотять погодитися з фактом визволення України і чому вони все ще стараються затримати своє панівне становище над українським народом. Цією причиною є родюча українська земля та інші природні багатства України. Цей аргумент дуже глибоко трапляв до переконання селян. На Всеукраїнському Селянському З'їзді ми побачили, що ще один крок наперед уже зроблений і що перші два етапи української революції зближаються до завершення. Після трьохденних нарад Всеукраїнський Селянський З'їзд вибрав Центральний Комітет Всеукраїнської Селянської Спілки, якому доручив керувати далішою боротьбою за створення української держави і за переведення аграрної реформи. Подібний процес утворення центрального виконавчого органу робітництва відбувся на Робітничому З'їзді. Таким чином і в цьому відношенні був уже осягнений значний поступ.

Кульмінаційним пунктом цієї національно-організаційної праці було скликання Всеукраїнського Військо-

вого З'їзду. Річ у тім, що в російській армії, переважно на фронті, перебувало кілька мільйонів українських вояків і старшин. Перефразую це були, як висловився раз Володимир Винниченко, українські селяни і робітники, одягнені у військову уніформу. Цим однак не вичерпувалось значення цих «одягнених у військову уніформу» українців. Ця численна група українського народу мала свої специфічні завдання та політичні й станові проблеми. Всеукраїнський Військовий З'їзд був якби завершенням національно-політичної організації нашого народу, розпочатої і переведеної Українською Центральною Радою. Після цього залишалося ще поглибити організаційну єдність окремих українських груп і зробити належні висновки. Від революційного вибуху в лютому 1917 року минуло ледве три місяці, а вже утворені були підстави для дальшої національно-політичної акції.

РОЗДІЛ II

У СВІТЛІ КИЇВСЬКОЇ ПРЕСИ

1. «Революційна демократія», як речник російського імперіалізму.
2. «Кіевская Мисль» та її трубадури.
3. «Киевские отклики» і російське народництво.
4. «Последние новости» і «Южная копейка».
5. «Киевлянин» і його «малоросійська» концепція.
6. «Дзенік Польські» і польська колонія в Києві.
7. Три групи київських жидів.

Щоб вияснити тло, на якому відбувалися перші політичні контакти і розмови між Українською Центральною Радою і провідними на ті часи російськими колами, мусимо вернути трохи назад, до перших тижнів після революції 1917 року. Найкращим відзеркаленням тодішніх російських настроїв була російська преса.

Рупором демократичної російської інтелігенції на Україні була «Кіевская Мисль», щоденник, який був дуже поширений по українських містах. Редакція «Кіевской Мислі» знаходилась під сильним впливом російських соціал-демократів меншевиків, хоч її видавець і єдиний власник, поляк Любковський і не був соціал-демократом. Також його син Мечислав Любковський, який фактично керував видавництвом, не належав до російських соціал-демократів, а був скоріше лібералом мілюковського напрямку, з сильними польськими тенденціями до відновлення Польщі, чи то в формі автономії, чи самостійної держави. Політичний напрямок «Кіевской Мислі» надавав головний редактор, відомий соціал-демократичний діяч, меншевик Балабанов. З ним разом працював, як головний публіцист і

фейлетоніст ще інший соціал-демократ меншевик Заславський, що потім, після довгих перипетій, перейшов до більшевицької преси і тепер є головним публіцистом московської «Правди», центрального органу ВКП(б). До сталих співробітників «Кіевской Мислі» належав теж і Лев Троцький, який перебував тоді на еміграції у Відні і відтіля надсилає, розуміється — перед війною, свої статті й кореспонденції, які підписував псевдонімом «Антід Отто». Під час війни Троцький, який належав до тої самої меншевицької групи, що й Балабанов, зблизився з Леніном, і дальші етапи його політичної кар'єри загально відомі. До редакційного складу «Кіевской Мислі» належав також кіївський українець Василь Чаговець, який, як і його колеги по редакції Балабанов і Заславський, займав послідовно дуже вороже становище до українських визвольних змагань. Ці три члени редакції надавали, так би мовити, тон виступам «Кіевской Мислі» в українській справі. В той час, коли Балабанов писав поважні статті, в яких виступав проти всяких спроб національного відродження України і старався довести, що український народ є невід'ємною частиною триединої Русі і що також з економічних причин Україна не може існувати без Росії (*sans Russie pas Ukraine*), Чаговець і Заславський у своїх фейлетонах і статтях з усіх сил намагалися висміювати в досить злосливій формі всякі прояви українського життя.

Це відношення «Кіевской Мислі» до української справи відповідало цілком антиукраїнським настроям російської демократії як ліберального напрямку Мілюкова, так і соціалістичного напрямку меншевицької групи, бо обидва ці напрямки російської політичної думки — один з погляду інтересів російської промислової і фінансової буржуазії, а другий з погляду марксистського розуміння історії — прагнули затримати Російську Імперію в новій формі демократичної російської республіки. А тому, що і в колах досить великої вер-

стви вищої і середньої російської бюрократії — тих численних урядовців бувшого імперіяльного російського адміністративного апарату на Україні — панували аналогічні настрої, то «Кіевская Мисль» своїми ворожими антиукраїнськими виступами попадала, так би мовити, в ціль і мала велике поширення, що для видавця- поляка давало дуже добрий фінансовий ефект. В міру того, як організація українського політичного і державного центру в Києві все більше розвивалася, «Кіевская Мисль» щораз більше скаженіла і часто виступи її мали явно провокаційний характер. Це, розуміється, не могло не викликати реакції з українського боку: одного дня перед будинком редакції зібралася величезний натовп, який вдерся до редакції і до друкарні, знищуючи урядження. Згадую про цей епізод тому, що «Кіевская Мисль» була щоденником демократичним і навіть соціалістичним, але ж це не заважало цій найбільш впливовій російській газеті в Україні виступати вороже до демократичних і визвольних змагань українського народу. Плюгавлення всього українського належало до так званого «доброго тону» редакції «Кіевской Мислі» і на цьому полі меншовик Заславський безумовно перевершив чорносотенник лисак із російського монархістичного «Кіевляніна». Так, наприклад, в одній зі своїх статей, Заславський висміював навіть українські народні пісні. Для цих панів поняття свободи і демократії було привілеєм пануючих росіян і російського імперіялізму. Тепер цей самий Заславський є головним публіцистом московської «Правди» і це ще раз ілюструє облудність так званої советської національної політики Сталіна і ВКП(б).

Другим російським щоденником у Києві була газета «Кіевские Отклікі». Ця газета близче стояла до російських соціалістів-революціонерів і виявляла більше зрозуміння до українських визвольних прагнень, часто друкуючи різні інформації з українського життя. Цей щоденник, в редакції якого провідну роль відгравав

відомий український діяч Олександр Саліковський, хоч і не конкретизував українських національних постулатів, але трактував їх дуже поважно і нарешті не раз підтримував їх. Російська народницька група в Україні була сднак заслабою і не могла зневалізувати ворожих українській справі настроїв у переважаючій частині російських кіл в Україні. Відповідно до того і газета ця була без порівняння менше поширенна, як «Кіевская Мисль».

З інших російських щоденників треба пригадати вечірню газету «Последние Новости», якою видавцем був жидівський фінансист Брайтман і яка, так би мовити, секундувала антиукраїнським виступам «Кіевской Мислі». Врешті виходила в Києві популярна і дуже поширенна російська газета «Южная Копейка», яка не мала політичного значення, а поширення була головним чином серед здекларованих верств населення Києва та його околиць. Її видавцем був теж жидівський підприємець Полонський, про якого мушу сказати, що він ніколи не допускав у своїй газеті антиукраїнських виступів навіть і за царських часів. Це була спокійна і зрівноважена людина. Він дуже добре знав психологію так званої «малої людини» на Україні і старався давати об'єктивний інформаційний матеріал своїм читачам. В 1915 році, коли українське життя ставало щораз живішим, він запровадив в «Южной Копейке» спеціальний відділ української інформації «Із української жізні».

Коли в 1915 році я повернув, після моїх московських і харківських пригод, до Києва і шукав праці, то знайшов в «Южной Копейке» посаду коректора. Моя праця була нічна і кінчалася коло третьої години ранку. «Южная Копейка» друкувалась у тій самій друкарні, що і наш єдиний на ті часи щоденник «Рада», на Трьох Святителівській вулиці, що провадить на гору св. Володимира. На цій своїй праці я мав змогу ближче познайомитись з редакційним персоналом «Ради» і часто вно-

чі розмовляв з Павлом Христюком, який, як і я, належав до організації українських соціалістів-революціонерів і був коректором «Ради». В перервах між працею, коли кругом панувала нічна тиша, яку від часу до часу переривав стукіт друкарських машин, ми провадили приятельські розмови на різні теми. В «Южной Копейке» у мене вийшов однак величезний скандал, в якому нехочячи я був винний. А було це власне під час масниці, коли в київських ресторанах давали дуже добре млинці з різними закусками. Київ ще перебував під срібною шатою снігу, але сонце пригрівало щораз сильніше. Мої товариши запросили мене на млинці до невеличкого ресторану проти Київської опери, що чомусь називався «Ліфляндская столовая», а ми його називали скорочено «Ліфляндка». В цьому невеличкому ресторані ми часто відвідували побачення в різних справах і він уже мав свою українську традицію, а під час революції 1917 року, там, звичайно, сходились наші політики і діячі. Будинок Педагогічного музею, в якому в революційних часах містилась Українська Центральна Рада, знаходився зовсім близенько, по другий бік вулиці. Наше частування млинцями, при яких ми, розуміється, не одну чарку горілки випили, затягнулося до вечора і я мусив безпосередньо після смачних млинців і веселої розмови йти на працю. Але праця того вечора йшла мені не дуже добре. Літери скакали перед очима і в результаті «Южная Копейка» вийшла ранком з дуже прикрими помилками, які мали дуже неприємні наслідки для моого шефа Полонського. Власне тоді був оголошений лікарський бюллетень про здоров'я наслідника престолу Алексія. В цьому бюллетені сталися такі прикрі помилки через мій коректорський недогляд, що з самого ранку Полонського викликали до канцелярії генерал-губернатора і загрозили, що заборонять далі видавати «Южную Копейку». Справа закінчилася тим, що Полонський мусив заплатити поважну грошеву кару на користь Червоного Хреста. Але і поза тим бюлле-

тенем «Южная Копейка» мала того дня дуже комічний вигляд. Відомості з російських міст були вміщені під рубрикою «Сообщения із за границі», а телеграми з Москви і Петрограду про різні політичні події, з'явилися під рубрикою «Что нам пішуть із провінції», на-тотість вістки з різних повітових міст і містечок України були затитуловані «Весті із століці». Крім того, стався ще інший коректорський чорттик і то дуже неприємний. Тоді саме до Тифлісу, столиці Грузії, де відбувалась якась важлива нарада за участю одного з «великих князів», прибули різні міністри і високі достойники з Петрограду. В тексті офіційної телеграми було сказано, що до Тифлісу почали прибувати «сановнікі», а в моїй коректурі чомусь вийшло «сапожнікі», себто шевці, і потім перечислювались прізвища цих «сановників», відомих в цілій Росії. Справа, розуміється скінчилася на тім, що я мусив покинути мою коректорську працю в «Южной Копейке» і шукати іншого заняття. Не дивлячись на це, у мене залишились дуже гарні спомини і враження від кількамісячної коректорської праці в цій невеличкій популярній російській газеті.

Крім цих великих і менших щоденників російською мовою, в Києві виходив цілий ряд ще інших спеціальних газет і тижневиків, які не мали більшого політичного значення. Так, наприклад, анемічний щоденник «Голос Труда», про який я вже раніше згадував, був неофіційним органом російських соціалістів-революціонерів і присвячував багато уваги робітничим справам. Він був поширений у тісному колі симпатиків цієї партії. Інколи він інформував своїх читачів також і про українські визвольні змагання, однак більше це робив з радикальної опозиції до царського уряду, як з переконання.

Більш поширеним був російський тижневик «Огні», який видавала безпартійна російська демократична група, яка займала проміжне становище між російськими

соціялістами і кадетською групою Мілюкова. Видавці цього тижневика були великими ідеалістами, але не мали якогось конкретного підходу до українських справ і навіть мало їх розуміли. Пригадую такий комічний епізод. Редакція «Огнів» запросила молодого українського публіциста Йосипа Гермайзе давати щотижня перегляд українського життя і то на дуже широких підставах. Треба було робити огляд не тільки українського життя в Росії, але також і закордоном, як, наприклад, в Галичині і Буковині. Тоді в Галичині відбувалися виборчі віча (це було здається в 1913 році). Гермайзе написав прекрасний огляд, в якому між іншим вжив виразу «віча» з поясненням цього слова в російській мові. Редактори російського тижневика не могли зрозуміти цього виразу, хоч напевно під час гімназіяльних студій щось мусили чути про «древнерусське вече». Досить того, що вони вирішили, читаючи в тексті «віча», що це якийсь німецький вираз, написаний латинськими літерами і переклали це «*bira*», себто щось на зразок німецького *Bier* — пиво, і рішили, що це зіпсuta зукраїнщена німецька назва зборів, на яких люди п'ють пиво і слухають промовців. Гермайзе не встиг виправити цих редакційних пояснень і коли «Огні» з його статтею вийшли, ми дуже сміялися з цієї дивоглядної неграмотності київських росіян в українських справах. Це тільки один з прикладів, як далекий був російський елемент на Україні від українського життя і як мало розумів не тільки українські ідеологічні течії, але також і українську мову, не кажучи вже про літературу України. Українське життя в його суцільності було зовсім невідоме навіть тим російським інтелігентам, які вже довший час перебували на Україні. Вони і не хотіли знати нічого про українське життя ніби інстинктивно відчуваючи, що в розвитку українських культурних і політичних сил криється смертельна небезпека для їх домінуючого становища на українській землі.

Ось так виглядала російська преса в Києві, до якої треба ще додати великий щоденник «Кievлянін», видаваний старим російським монархістом молдавського походження, Піхно, і редактором досить темпераментним публіцистом українського походження, але скрайнє монархічно-націоналістичних російських переконань, Віталієм Шульгіном. Це той самий Віталій Шульгин, який після большевицької революції перебував на еміграції в Парижі і який дав себе омотати большевицьким провокатором з ГПУ і відбув під їх сталим доглядом свою відому нібито нелегальну подорож до Києва, Москви і Ленінграду, де, зв'язуючись із своїми монархічними прихильниками, деконспірував їх перед ГПУ, сам того не знаючи, і в той спосіб поза своєю волею, а виключно через наївність, допоміг викрити російські монархічні групи в СССР.

Про свою подорож він видав цікаву книжку «В трьох столицях» і вже по повороті до Франції все ще був переконаний, що йому вдалося обдурити чутливість ГПУ і об'єднати рештки російських монархістів в СССР до дальшої боротьби за відновлення монархії.

До редакції «Кievляніна» належав ще інший наш земляк, Анатолій Савенко, який, як і Шульгин, був непримиримим російським монархістом, хоч і був значно менш інтелігентним від Шульгина. Програма «Kievляніна» в українській справі була ясна і виразна. Вона відповідала цілком програмі російського уряду і «Kievлянін» дуже часто вміщав статті, закликаючи уряд до якнайдалі йдучих репресій проти українського визвольного руху і всяких проявів українського життя, які, на думку «Kievляніна», треба було нищити «без двухсмисленностей і поблажек».

До редакційної групи «Kievляніна» належав ще відомий ворог української справи Щоголів, який написав навіть щось на зразок підручника для боротьби проти українського визвольного руху. В цьому «сочиненні» він зібрав дуже багато фактичного матеріалу про окре-

мі українські політичні течії і групи, про різні українські культурні інституції і про окремих українських діячів. Ця книжка Шоголєва стала дійсно підручником для всіх жандармських і поліційних установ не тільки в Києві, але і в цілій Україні. Цікаво, що «Кіевлянін» друкувався в старій українській друкарні, власником якої був український підприємець Кульженко. Ця друкарня після революції 1917 року була конфіскована українською владою і в ній друкувалися перші українські гроші — гривні і карбованці.

Крім цих російських газет і тижневиків, виходив у Києві польський часопис під назвою «Дзенік Кійовські». Редактором і видавцем цієї газети був польський діяч і публіцист Урсін. Ця польська газета була ніби органом польського населення на Правобережній Україні. По своїй ідеології вона належала до польських націонал-демократів, ідеологом яких у Польщі був Роман Дмовський. «Дзенік Кійовські» інформував своїх читачів досить часто про українське життя, але завжди з погляду польської історичної доктрини, яка твердила, що Київ і українські землі були, властиво, провінціями польського королівства. По суті ця польська газета була органом політичної думки польських землевласників на Правобережжі і тому в багатьох питаннях вона сходилась із становищем монархістичного «Кіевляніна».

Тут треба згадати, що в Києві існував також польський клуб «Огніско», в якому сходилася досить численна польська колонія Києва. Серед київських поляків були теж групи демократичного напрямку, які були в опозиції до націонал-демократів. Так, наприклад, пригадую Романа Кноля, молодого польського діяча з Волині і пізнішого начальника східного відділу варшавського міністерства закордонних справ і польського амбасадора в Берліні, після травневого перевороту Пілсудського в 1926 році. До його демократичної групи належав також молодий адвокат Рудницький і польський соціяліст інженер Матушевський. Ця група поляків

створила після революції в Києві так званий «Демократичний централ», польську поступову організацію напрямку Пілсудського. До цієї групи належав Стефан Беневський, який був делегатом польської молоді в нашому демонстраційному комітеті в лютому 1914 року і був разом зі мною тоді арештований. Ми називали цю польську організацію «Демократичний централ». Пам'ятаю, що Кноль в травні 1917 року звернувся до нас із проханням дозволити відсвяткувати роковини повстання Косцюшко і в імені польської колонії Києва просив нас вислати на це польське свято делегата. Ми довго розважали що справу і погодились на те, щоб дозволити київським полякам відсвяткувати роковини повстання Косцюшко. Делегатом на це свято вислано було мене з тим, що, вітаючи польську колонію, я мав у своїй промові ясно зазначити, що між Україною і Польщею можуть бути тільки тоді добри взаємини, коли нова Польща повстане там, де живе польський народ, себто на польській етнографічній території. В цьому дусі я і виголосив свою привітальну промову. Про мої пізніші зустрічі з Романом Кнолем і про його так зване «українофільство», яке було типовим для так званої демократичної частини польського громадянства, скажу пізніше. Щодо адвоката Рудницького та інженера Матушевського, які були вибрані від польської меншості України до Української Центральної Ради після формального проголошення автономії України Першим і Другим Універсалами, то іх доля була трохи іншою, так само як і третього депутата від польської меншості, польського соціяліста Міцкевича. Інженер Матушевський зробив урядову кар'єру у Варшаві і відповідно до свого фаху був вищим урядовцем міністерства торгу та промислу, не відіграючи в польському політичному житті помітнішої ролі.

Рудницького я зустрів трохи пізніше у Варшаві в трохи оригінальних обставинах. Десять коло 1929 року я зайшов до невеличкого ревійового театру в досить

примітивнім будинку, який мабуть раніше був великою стайнею якогось польського магната у дворі садиби проти головного двірця на Маршалковській вулиці. Цей ревітовий театртик називався якось дивно, не то «На маргінесі», не то «Вінисци разом». Невеличка заля театрику була досить скупо освітлена і відчуvalося, що він не має великого матеріального успіху. Я зайняв місце в перших рядах. Коли почалася вистава, на сцену вийшов конферансье. Він побачив одразу мене, пізнав і це його вибило трохи з рівноваги. Хвилину він мовчав зніяковівши, але потім переборов замішання і почав свою конферансъєрку, зрештою дуже дотепну. Поглядаючи на мене, він вініс багато імпровізації до свого конферансъєрського монологу. Він скаржився на варшавську цензуру, яка скреслює з репертуару політичну сатиру, а це мовляв, тому, що він, Рудницький (його театральне прізвище було більш поетичне — Ящебец), походить з буйних степів України і його авторський темперамент поета-сатирика ніяк не може уложитись в тісні рамці варшавських звичаїв, поглядів і обмежень. Після закінчення вистави він запросив мене за куліси, представив мені свою трупу і ми провели дуже гарний вечір, а властиво ніч, в дружній розмові. Ми згадували бурхливі часи революції, а про теперішню дійсність він висловлювався з великим пессимізмом і казав, що хоч він і поляк, але він душиться у варшавській атмосфері і що поляки, які походять з України, ніколи не зможуть погодитись з тим дрібничковим маштабом політичного і культурного життя, який тяжить над Польщею. Пізніше я втратив контакт з Рудницьким і чув тільки, що він робив щораз кращу кар'єру, як театральний режисер і ревітовий конферансье.

Третій польський представник в Українській Центральній Раді, молодий адвокат Міцкевич, спочатку вибився був на арену польського політичного життя і був призначений першим воєводою на Волині. Однак його політична кар'єра скоро закінчилася. Коли прийшли

вибори до сойму в 1922 році і від Волинського воєвідства вибрані були самі українці, а польські кандидатури провалились, Міцкевича зробили відповідальним за це. Від закидів у цій справі Міцкевич досить мужньо боронився і казав, що Волинь є українська земля і тому не його вина, що всі мандати з Волині припали українцям. Він був усунений зі свого становища і більше не відігравав жадної політичної ролі в Польщі.

Крім цих польських діячів, у Києві мені довелось пізнати теж Владислава Гутовського, польського поміщика з Полісся. Це був представник, так би мовити, консервативних польських кіл. В червні 1917 року він з'явився разом з братом Вячеславом Липинського до Української Центральної Ради, щоб, як він сам казав, зложити декларацію лояльності українській владі. Він чудово говорив українською мовою, але зміст його декларації був досить двозначний. Він висловив в імені поляків надію, що Україна буде вільною державою, незалежною від Росії, і підкреслив, що польський елемент на Україні, який він представляє (себто польські землевласники), готовий активно допомагати будові української держави, коли їх права на землю будуть узгляднені при соціальній перебудові України. Іншими словами, за ціну збереження соціальних привілеїв польських землевласників, можна було рахувати на їх прихильність і співпрацю аж до тої хвилини, коли вони знайшли б відповідну підпору в новій польській державі. Розуміється, ця декларація Гутовського викликала в наших колах не тільки застереження, але й бажання побільшити нашу чуйність супроти польського елементу на Україні і по можливості якнайскоріше зліквідувати соціальну базу цього елементу, себто великі і середні польські маєтки, що були осередками чужої культури і чужих впливів, а в будуччині могли стати опірними пунктами нової польської акції за привернення передконгресових кордонів Польщі. Такої

думки був також і проф. Михайло Грушевський, який в цьому відношенні не знав компромісів.

Це були мої перші враження, а властиво вже другі, бо під час моого перебування в Радомі я вже трохи близче пізнав наставлення поляків в українській справі — враження і спостереження польських настроїв і тенденцій, у зв'язку з українською справою і з несподіваним для поляків фактом відродження України.

Російський і польський елементи в Україні різно ставились до української справи. В той час, коли росіяни, праві і ліві, реакціонери і соціалісти, заперечували право українського народу на самостійність і до останнього боронили своїй домінуючій позиції імперіяльної нації, поляки були наставлені виразно проти російського імперіялізму. Однак у своїй мегаломанії вважали вони, що на сході Європи є тільки дві історичні нації — російська і польська. Дальша доля України має залежати від того, на чию користь перехилиться вага історії. В польськім розумінні Україна мала б бути, в разі перемоги Польщі, доповненням польських впливів на сході і заокругленням польської імперіяльної ідеї. В разі перемоги Росії, Україна мала б бути бастіоном російського сходу на заході і довершеннем російської ідеї триединості Русі, якої тріумф означав би загибель Польщі. Цей погляд був властивий не тільки польським консерваторам чи народовим демократам, а й лівим польським групам. Вони різнилися тільки щодо форми, в якій це відношення до української справи висловлювалось.

Але, крім російського і польського елементу, на Україні був ще дуже впливовий і економічно міцний жидівський елемент. Як він ставився до української справи?

Під поглядом суспільно-політичним можна поділити жидівство України, а спеціально жидів у Києві, на три групи. До першої групи належали так звані жиди-інтелектуалісти, себто вища верства інтелігенції. Вони

увійшли цілком до російського політичного і культурного життя і були, властиво, росіянами жидівського походження. Представники цієї групи займали нераз дуже впливові становища в російському житті і вибивалися наперед, відограючи провідну роль серед росіян. Так, наприклад, на чолі російської соціал-демократичної партії меншовиків, а одночасно на чолі редакції «Кіевской Мислі», стояв типовий представник цієї групи жидівської інтелігенції Балабанов, про якого ми вже згадували. Також його редакційний колега Заславський, що спеціально надавав антиукраїнський напримок цьому впливовому щоденнику, належав до тієї самої групи зрусифікованих жидів.

Провідну роль в київській організації російських соціалістів-революціонерів відгравав київський лікар д-р Фрумкін. Ці представники жидівської інтелігенції настільки перейнялись великороджавними інтересами Російської Імперії, що під час революції 1917 року вони виступали послідовно проти національно-визвольних змагань України і репрезентували концепцію «єдиної неділімої», хоч і демократичної Росії.

До цієї ж групи жидівської інтелігенції належали великі жидівські купці й фінансисти, директори банків і промисловці. Вони, правда, виходили з інших заłożень і бачили в повстанні української держави велику небезпеку для своїх командних позицій в українському промислі і торгівлі. Їх добробут і багатство пов'язані були тисячами ниток з існуванням великої Росії і широкого російського ринку. Тому вони були ворогами відокремлення України від Росії, яке б відрвало їх від непогамованої економічної експансії не тільки в центральній Росії, але теж на безмежних просторах азійського континенту. Революція 1917 року і створення демократичної республіки, в якій падали всі расові обмеження, відкривали перед цими жидами великі перспективи і тому вони були до кінця за збереження територіяльної цілості Російської Імперії.

Серед представників цієї групи великої жидівської буржуазії варто пригадати таких фінансових магнатів, як Бабушкін, якому належало кілька найбільших київських банків і кілька цукроварень, банкіра Доброго, який під час німецької окупації 1918 року був політичним і економічним дорадником генерала Греннера, відомого великого торгівця збіжжям в Одесі Гутника, в руках котрого сконцентрована була майже вся торгівля українським збіжжям і який в уряді гетьмана Скоропадського був міністром торгу і промислу, міліонера-млинаря Бродського і багато, багато інших. Хоч ця група жидів-багатіїв і не була по суті настроена демократично, але йдучи за бігом часу, вона охоче допомагала російським поміркованим демократичним і соціалістичним групам, а особливо меншовицькій групі Балабанова, бачучи в цім запоруку зберігання єдності великої російської держави, в якій вони були зацікавлені своїми фінансовими й економічними інтересами.

Друга досить численна група жидівського населення була зорганізована в жидівській соціал-демократичній партії «Бунд». Своїм напрямом і наставленням ця жидівська партія була ніби додатком до російської соціал-демократичної партії меншовиків і програма її, за винятком специфічних національно- жидівських вимог щодо культурної автономії жидівського населення, покривалася цілком з програмою меншовиків. Бундівці були, так би мовити, жидівськими марксистами, а теорія російського марксизму вимагала збереження великих державних об'єднань, в яких легше було б об'єднати політичну і соціальну боротьбу пролетаріату. Отже й Бунд, який об'єднував у своїх рядах значну частину жидівських робітників, стояв на антиукраїнському становищі.

На їх думку, здійснення українських національних ідеалів і створення української держави могло затримати революційну боротьбу пролетаріату у всеросійському маштабі. Провідник Бунду Рафес нераз виступав

з промовами, в яких доводив, що створення української національної держави є явищем реакційним і тому треба за всяку ціну зберігати єдність України з новою російською республікою. Він мотивував цей свій погляд тим, що національне визволення українців можна осiąгнути з кращим успіхом в межах демократичної російської республіки, ніж у самостійній українській республіці, яка стане об'єктом гри імперіалістичних держав Європи. При цьому під імперіалістичними державами Європи він розумів всі великі держави, за винятком Росії. Виступи Рафеса проти українських визвольних змагань були подекуди ще гостріші, як виступи російських меншовиків групи Балабанова. Таким чином і ця друга політична жидівська група працювала по лінії «всеросійської єдності» і була зв'язана в цьому відношенні тісно з російськими соціялістами меншовиками.

Серед жидів-соціялістів була ще одна організація, яка називалась «Поалей-Ціон» і яка дуже відрізнялась у своїм наставленні до української справи від проросійського Бунду. «Поалей-Ціон» мав, як і Бунд, соціялістичну програму і об'єднував жидівських робітників, дрібних ремісників і частину жидівської інтелігенції, яка не піддалася русифікації. Ця організація була більш націоналістичною як Бунд і цим пояснюється інший підхід «Поалей-Ціону» до української справи. «Поалей-Ціон» стояв на становищі, що визволення України і здійснення українських національних ідеалів у формі самостійної держави є цілком логічним завершенням українського революційного процесу. Представники цієї партії одразу стали на становищі конструктивної співпраці з українськими політичними партіями, а один з провідників «Поалей-Ціону», Саломон Гольдельман, настільки тісно був зв'язаний з українським культурним і політичним життям, що пізніше, вже на еміграції, був професором Української Академії в Подебрадах. Його виступи в Києві в ті часи були наскрізь проукраїнськими.

їнськими і виявляли глибоке зрозуміння ситуації, в якій український народ тоді перебував. В своїх виступах він не раз підкреслював, що визволення жидівського населення на Україні є зв'язане з повним національним визволенням України. До цієї групи належало кілька видатніших жидівських діячів молодшої генерації, як, наприклад, Пінхус Красний і Хургін. Пінхус Красний, як це виявилось пізніше вже в 1919 році, грав однак подвійну гру і, коли більшевицькі війська зайняли Лівобережну Україну і Київ, а український уряд і армія відійшли на Правобережжя (Кам'янецький період), він увійшов у таємні зв'язки з більшевицьким центром у Києві і сидів, так би мовити, на двох стільцях. Потім, десь коло року 1924, Пінхус Красний, як опозиціоніст, був покараний засланням. Доля третього провідника «Поалей-Ціону» Хургіна була трохи іншою. Хургін нав'язав близькі зв'язки з групою українських соціалістів-революціонерів-боротьбістів і пізніше увійшов до складу їх організації в 1920 році. Коли провідник боротьбістів, Олександер Шумський був призначений послом УССР у Варшаві (УССР до 1923 року мала всі атрибути самостійної держави і свої дипломатичні представництва), Хургін був призначений заступником Шумського і керівником торговельної місії УССР у Польщі. В пізніших роках він тримався теж групи боротьбістів, яка хоч і увійшла до КП(б)У, однак творила окрему опозиційну групу. Після Варшави Хургін був призначений торговельним представником до Сполучених Держав Північної Америки і там він загинув приблизно в 1926 році в таємних обставинах. За советською офіційною версією, він поїхав човном на якомусь озері і потонув. Цікаво, що інші, співтоварищи його прогулянки якось не затонули. Хургін був зв'язаний близькими особистими стосунками не тільки з Шумським, але і з довголітнім наркомфіном УССР Полозом, який загинув десь після 1930 року під час одної з чергових «чисток».

«Поалей-Ціон» і «Бунд», хоч і різнились своєю ідеологією і наставленням до української справи, належали до соціялістичної частини жидівських політичних організацій.

Третю групу становили консервативні і ліберальні елементи українського жидівства, об'єднані в сіоністичній організації. В цій організації було дві течії — сіоністів ортодоксального напрямку і так званих сіоністів-ревізіоністів. На чолі першої групи стояв відомий жидівський діяч Сиркін. Ця група теж була переважаюча в сіоністичній організації і Сиркін мав величезні впливи на цю частину національно свідомого жидівства. Ревізіоністична група сіоністів була більш поступова і її провідник, відомий київський лікар д-р Йохельман, нав'язав близччий контакт з українськими політичними партіями і був навіть призначений в 1919 році членом української дипломатичної місії в Лондоні. Сіоністи займали назагал нейтральне і вичікувальне становище в українсько-російському спорі, але нераз їх провідник Сиркін підкреслював у своїх промовах співчуття і симпатії до визвольних українських змагань. Цим більш конструктивним підходом до української справи Сиркін відрізнявся радикально від Рафеса і його пристрасної оборони російських імперіальних інтересів на Україні.

Зовсім окреме становище серед українських жидів займали відомий київський адвокат Моргуліс і син київського мільйонера Арнольд Давидович Марголін. Вони, так само як і згаданий вище Саломон Гольдльман, приєднались без всяких застережень до українського визвольного руху і їх можна було рахувати українцями жидівського походження. В українських визвольних змаганнях вони виконували не раз дуже відповідальні функції. Зокрема Моргуліс належав ще до революції до таємної організації ТУП-у, а також в пізніших роках, коли Україна була вже цілком окупована арміями російських більшевиків, Моргуліс був діяльним членом

так званого «Братства Української Державності» — таємної організації, яка відіграла вирішальну роль у формуванні національно-політичної програми українства і в утворенні Спілки Визволення України. В голосному процесі цієї організації в 1930 році засуджений був і Моргуліс. Марголін виконував відповідальні функції в українській дипломатичній службі в Лондоні і Вашингтоні.

Так представлялись політичні настрої і тенденції російського, польського і жидівського елементу на Україні. Ці настрої і тенденції спеціально щодо української справи відзеркалювались дуже виразно в тодішній київській пресі. В цих обставинах доводилось Українській Центральній Раді робити перші кроки в боротьбі за визволення українського народу і творити державно-правні акти, які лягли б в основу нової будови української державної системи.

Як ми бачили, по ворожому нам боці були такі сили: польські і російські земельні магнати та великі і середні землевласники, реакційні кола бувшої російської бюрократії і російської армії, які все ще сподівалися повернути колесо історії назад, торговельна і промислова буржуазія — російська й жидівська, російський або зрусифікований місцевий пролетаріят, вище духовенство російської православної церкви, більша частина жидівського пролетаріату і великої жидівської буржуазії, російські політичні партії від ліберальної групи Мілюкова аж до російських соціал-демократів меншовиків і народницької групи російських соціалістів-революціонерів, не кажучи вже про реакційні російські угрупування монархістів чи октябрістів групи Гучкова.

Спеціально небезпечним було становище, зайняте російськими большевиками під проводом братів Леоніда і Георгія Пятакових. Ця російська група була нібито проти уряду Керенського, як уряду російської середньої буржуазії, і в певних моментах ця організація нібито солідаризувалась з українськими визвольними

змаганнями, але тільки до моменту нового перевороту, після якого Україна, на їх думку, мала піти шляхом єдності з російським пролетаріатом і російською большевицькою державою. Цей ворог був може ще більш небезпечним для наших визвольних змагань своєю демагогією і зовнішнім ефектом його тактики в українській справі (Ленін проголосив тоді, що признає право українського народу на самовизначення аж до відокремлення від Росії). Невтральну позицію займали широкі верстви малосвідомого під поглядом національним і невиробленого політичного українського міщанства й середньої інтелігенції. По нашему боці була багатомільйонова маса селянства, зорганізована у Всеукраїнську Селянську Спілку, розсіяна по всіх фронтах маса українських вояків, огорнутих в переважній більшості загальними демобілізаційними настроями, сильна національним духом, але бідна політичним досвідом українська інтелігенція, кооперативний український рух, з його динамічною силою, закорінений глибоко головним чином в селянських масах, і численна верства сільської інтелігенції, серед якої головну ролю відігравали народні учителі. По нашему боці була теж історична традиція і наше минуле. Так виглядав стратегічний розподіл сил на полі бою за українську державу.

РОЗДІЛ III

ПРОБЛЕМА ЗБРОЙНИХ СИЛ

1. Початки організації збройної сили.
2. Генеральний Військовий Комітет як зав'язок генерального штабу України.
3. Демобілізаційні настрої серед вояцтва.
4. Російські генерали українського походження і їх ментальність.
5. Два типи революційних старшин і початок отаманії.
6. Полковник Капкан і полк та Богдана Хмельницького.
7. Партийність добровольчих формувань.
8. Крути і українська молодь в збройній боротьбі.
9. Конструктивні моменти.

Справа організації українського вояцтва була одним з найважніших завдань, що стояли перед Українською Центральною Радою і перед всією українською громадськістю. Цій справі присвячувано було багато уваги і Українська Центральна Рада виявила свою ініціативу зразу ж після закінчення Українського Національного Конгресу. Як ми вже згадували, цей Конгрес дав властивий напрямок діяльності Української Центральної Ради. Від початку революції і до скликання Конгресу, Українська Центральна Рада була, так би мовити, міжпартийним і міжорганізаційним виконавчим органом і не мала ще характеру національно-української репрезентації. Під час Національного Конгресу переведено було реорганізацію Української Центральної Ради і проголошено було її верховним національно-законодавчим органом.

Маючи за собою моральний авторитет у всіх соціальних і станових групах народу, Українська Центральна Рада зорганізувала спеціальну секцію, якій дору-

чила увійти у зв'язки з українським вояцтвом на всіх відтинках фронту і скликати Перший Військовий З'їзд, який і відбувся точно через місяць після Національного Конгресу, на початку травня. З'їзд цей мав дуже цікавий перебіг. Вже сам склад з'їзду був досить знамений. З фронтових частин з'їхались до Києва делегати вояків-українців. Серед них були представлені всі роди зброї і всі ранги від солдата до генерала. Велике враження спровокували промови окремих представників військових частин, переважно корпусів і дивізій, в яких подавалися докладні інформації про стан українізації цих частин і про кількість українських вояків на фронти. Особливо багато вояків-українців було на північному і на північно-західному фронтах; як виявилось із сумаричного підрахунку, кількість українських вояків на півночі сягала трьох мільйонів. Це була спеціальна політика царського уряду і російського генерального штабу — посыпати вояків-українців на ті фронтові відтинки, які були поза межами України. Натомість на південно-західній і на південний фронти по змозі посылалися переважно росіянин і тому на цій фронтовій лінії, себто в межах української етнографічної території, було відносно менше вояків-українців. Деякі промовці натякали, що якби ми в Києві мали якісь труднощі з російського боку, то вони готові зі зброєю в руках боронити прав України. Ці заяви робили дуже сильне враження і на нас і, розуміється, на російські елементи, які все ще сподівались затримати своє панівне становище на українських землях. Все-Український Військовий З'їзд вибрал так званий Генеральний Військовий Комітет, який мав бути початком нашого генерального штабу. З'їзд закінчився в дуже бадьорому настрої. Ми перший раз відчули, що маємо збройну силу і покладали на це великі надії.

Справа організації українського вояцтва була так пильна, що вже через чотири тижні після Першого Військового З'їзду скликаний був Другий Військовий

З'їзд, який відбувся на початку червня, себто тоді, коли Українська Центральна Рада приготовляла революційне проголошення автономії України Першим Універсалом. Цей другий з'їзд, який відбувся так само як і перший в дуже бадьорому настрої, мав перед собою практичне завдання організації перших українських частин. Він потрібний був також для заманіфестування нашої збройної сили в той момент, коли Українська Центральна Рада робила перший вирішальний крок і видала свій історичний Перший Універсал.

Перед нашими вояками було два шляхи творення збройних сил України. Перший шлях полягав в українізації існуючих з'єднань російської армії і в перешиданні цих зукраїнізованих формаций на територію України. Другим шляхом було творення так званих охочекомонних формаций з добровольців. Цю ініціативу подав і здійснив Микола Міхновський. Обставини, в яких відбувалося формування перших українських частин, помимо загального піднесення, не були сприятливі. Треба з цілковитою тверезістю глянути на те, що тоді діялось у фронтових частинах взагалі, а серед українських вояків зокрема. Четвертий рік тривала війна, яку провадив царський уряд ціною величезних жертв. Невдала організація постачання і бездарність окремих генералів і головнокомандуючих, а також продажність членів уряду — все це було причиною одної поразки по другій, за які платило своїм життям і кров'ю вояцтво. Свідомість безнадійності цієї війни викликала на загальному тлі великих і безглуздих жертв, сильне бажання зробити війні кінець і повернати додому.

Так розуміла вояцька маса і гасло українізації в армії, себто як поворот на Україну і кінець війни. Тому, коли пізніше нам дійсно потрібна стала збройна сила і ми кликали ті чи інші частини на Україну, то до Києва доходили тільки рештки цих частин, що складалися з добрих і свідомих українців, а вояцька маса розбігалася

ся по своїх селах. Так ця трьохмільйонова армія вояків-українців, про яку згадувалось на військових з'їздах, розтопилася у морі загальної деморалізації і значення цієї військової сили, за рідкими винятками, були ілюзією. До цих рідких вийнятків належав корпус генерала, а пізніше гетьмана Скоропадського. Але тоді, на весні 1917 року, коли на військовому з'їзді робилися патріотичні заяви про готовість тисяч і сотень тисяч українських вояків прийти нам на допомогу зі зброєю в руках, це мало велике моральне значення.

Серед цих виразно демобілізаційних настроїв, які охопили цілу російську армію, творення українських військових формаций натрапляло на величезні перешкоди. Генеральний Військовий Комітет, який приступив негайно після свого вибору до творення перших формаций, мав перед собою надзвичайно складне завдання. Всі фронтові команданти, вищі й нижчі, були яскравими ворогами українізації армії і ставили перешкоди, які просто неможливо було перебороти у фронтових осередках, бо хоч внутрішня організація російської армії і була значно захищана упадком військової моралі, але в пункті українізації окремих дивізій, всі російські елементи, ліві й праві, прибічники царської влади і прихильники нового демократичного ладу, соціялісти і кадети, большевики і меншевики — одним словом, всі об'єднувались у цій антиукраїнській поставі. Навіть там, де ми сподівались знайти зрозуміння, де високі функції командуючих дивізій чи армій, чи навіть цілого фронту виконували родовиті українці, і там зустрічали ми вороже відношення. Так, наприклад, у Бердичеві була головна квартира головнокомандуючого південно-західним фронтом генерала Володченка. Коли ми вступили з ним у переговори з приводу українізації частин цього фронту, він не тільки категорично відмовився виконати накази Української Центральної Ради в справі українізації частин армії, але ще й загрозив, що пошле до Києва кілька полків, щоб, як він казав, розігнати

Українську Центральну Раду, яка, на його думку, стала на шлях зради російської єдності. Цей генерал Володченко був українцем з походження, але ж він найбільше з усіх інших ставав на перешкоді творенню перших частин нашої армії. Інший генерал, який був корінним росіянином і командував арміями південного фронту, генерал Щербачев, виявляв без порівняння більше зрозуміння політичної ситуації, яка витворилася на Україні, і не тільки погодився на українізацію дивізій свого фронту, але виявив готовість увійти в політичний контакт з Українською Центральною Радою і виконувати директиви українського центру. Але це було становище командуючого генерала. Інші ж співробітники його головної квартири і штабу унеможливлювали цей контакт і де тільки могли перешкоджали процесові українізації армії.

З огляду на таке становище, корпус генерала Скоропадського, який перебував на південнозахідному фронті і українізація якого закінчена була в кінці жовтня 1917 року, опинився в досить тяжкій ситуації між збройніми частинами фронту, які мали свій центр у Рівному, з відомою комуністкою Бощ на чолі, та іншими російськими частинами генерала Володченка, що залишилися вірними урядові Керенського і знайшли значне підсилення в чеських легіонах, на чолі яких стояв волинський чех Григор'єв (не мішати з так званим отаманом Григор'євим). Треба додати, що в цьому часі творились численні банди дезертирів, які грабували і плюндрували села. Ці банди, часом дуже численні і добре озброєні, декларували себе залежно від обставин і коньюнктури, раз большевицькими відділами, іншим разом українськими, а як вимагали цього обставини, то й відділами уряду Керенського. Одна з таких банд стеригувала Таращанський повіт, де довший час оперувала, зайнявши саме місто Таращу. Коли в Петрограді стався большевицький переворот, ця банда оголосила себе большевицьким відділом і з

ней була зформована большевицькими комісарами так звана Таращанська дивізія, яку наші частини в листопаді 1917 року оточили і розбили.

Творення українських частин в запліллі теж було не легким завданням. Це може виглядати парадоксально, але головною перешкодою цьому був брак кваліфікованих і певних з національно-українського погляду старшин і підстаршин. Та й у самому українському військовому центрі, в Генеральному Військовому Комітеті, не було видатних військових фахівців, які були б в стані створити хоч би початки регулярної української армії.

Великою перешкодою був національний романтизм, який охопив деяких нечисленних генералів українського походження, які зголосувалися і до Української Центральної Ради і до Генерального Військового Комітету. Я не можу забути одного епізоду під час першої масової української демонстрації в Києві в березні 1917 року. Стрункими лавами йшли тоді київські українці вулицями Києва під жовтоблакитними прапорами, маніфестуючи національно-визвольні жадання України. В певному моменті, коли український похід минав величавий будинок опери і Фундуклеївською вулицею виливався живим потоком на Хрестатик, раптом серед демонстрантів наступило замішання. Якийсь вершник під'їхав на буланому коні до походу і щось почав кричати. Виявилось, що це був якийсь старий генерал, який звернувся до українців з закликом: «Хлопці, піддержте мене!» Крім цього речення він до демонстрантів нічого не казав. Очі його світились гарячково і він дуже хвилювався. Може він пригадав козацьку старовину, але не був в стані робити реальних висновків. Так ми й не могли від нього докладніше довідатись чого він хоче. Він все повторював свій заклик, щоб «українські хлопці» його підтримали. Подібних романтиків, віддалених від дійсного життя, було тоді чимало. Розуміється, цей

елемент не міг відограти якоїсь позитивної ролі при творенні української збройної сили.

Генерали російської армії українського походження, які були покликані до Генерального Військового Комітету, не створили диспозиційного центру українських військових сил. В більшості вони займали чисто кон'юнктуральне становище в українській справі. Один з найздібніших генералів цієї групи, генерал Кірей, на якого ми покладали великі надії, у вирішальний момент втік на Північний Кавказ, де творилася російська добровольча армія генерала Денікіна. Він, щоправда, залишив листа, в якому виясняв свої політичні позиції і писав, що він мав намір залишитися в Україні і працювати над організацією української армії, але тільки до того часу, коли створиться новий осередок російської імперіяльної думки. Тепер, коли цей осередок повстал на півдні, він покидає Україну, щоб працювати для тієї ідеї, якій він складав як старшина присягу. Таких самих поглядів, за дуже рідкими винятками, трималися й інші російські генерали українського походження. Це були, так би мовити, «тимчасові українці», українці, «до виповідження». Вони приєднались до українського національного руху, щоб створити на Україні противагу дозріваючому большевизму, і погоджувались працювати в українській армії, але тільки до часу відновлення Російської Імперії.

Характеристичний епізод мав місце і з генералом Скоропадським, командуючим єдиним українським корпусом на південнозахідній фронті. Коли він з'явився на прийняття, влаштоване на його честь в резиденції графині Браніцької в Бердичівському повіті, де зібралася численна група польських і російських магнатів, він, між іншим, відповідаючи на запитання одного з присутніх про будучину України, зробив зауваження, що Україна формується тепер як окрема держава, щоб бути осередком політичного і соціального порядку, а коли відродиться нова імператорська Росія,

то немає ніякого сумніву, що й Україна приєднається до нової політичної системи. Це зауваження генерала Скоропадського потім передавалося на різні лади, але з перебільшенням. Цю автентичну версію я чув від тодішнього адъютанта генерала Скоропадського, поляка Орловського, якого я зустрів кілька років пізніше у Варшаві в сеймі, де він був послом польського «Стронництва Людового» від Замостя.

Версія про тимчасовий характер української держави, яку висловив Павло Скоропадський на прийнятті у графині Браніцької, могла бути виявом традиційної вірності роду Скоропадських російській короні. Пізніше, коли Павло Скоропадський був гетьманом і в його оточенні знаходилося чимало російських монархістів, версія ця кружляла в Києві в іншій, більш виразній формі, а власне, що нібито гетьман мав сказати в разомові з видатними російськими монархістами, серед яких знаходився командант зформованого в Києві відділу російської добровольчої армії граф Келлер, що коли в Росії наново повстане імператорська влада, «я повернусь Україну к стопам ево імператорсько велічества». Цю версію я вважаю за малоправдоподібну з тої хоч би причини, що гетьман утримував в ті часи дуже близькі зв'язки з шефом штабу німецьких окупаційних армій генералом Гренером, з політичними порадами якого гетьман і його оточення дуже числилися. А генерал Гренер, як відомо, не був прихильником реставрації імперії Романових і вважав таку реставрацію не тільки за ілюзоричну, але й за шкідливу для інтересів Німеччини. Отже, трудно припустити, щоб гетьман Скоропадський, який був дуже обережним і тактовним, міг би зложити такого роду декларацію представникам російських монархістів. Це, розуміється, не міняє ні в чим загального політичного наставлення гетьмана в ті часи. Він був переконаний, що розв'язання української проблеми треба шукати в системі імперіяльного розвитку Росії — імперіяльного у властивому значенні

цього слова, себто пов'язати політичний і економічний розвиток України з відродженням Російської Імперії, з захованням автономних прав України. Гетьманський акт федерації з неіснуючою ще новою Російською Імперією, проголошений після мілітарної поразки Осепредніх Держав, був актом не тільки коньюнктуральним, що мав на меті, як це заявляли пізніше різні прихильники Скоропадського, утворити платформу порозуміння з державами Антанти, але й відповідав усьому наставленню та родинним традиціям гетьмана.

Так чи інакше корпус, яким командував генерал Скоропадський, творив на Правобережній Україні досить сильну заслону проти більшевицьких російських формацій і був ніби островом мілітарної дисципліни і сили в хаосі розкладу й деморалізації південнозахідного фронту. В цьому була велика заслуга будучого гетьмана перед українською справою, заслуga, якої не можна забувати або зменшувати тільки тому, що гетьман Скоропадський сам по собі був експонентом консервативних і реакційних кіл і в силу свого російського виховання, як і аристократичного становища в імперії Романових (він був генерал-ад'ютантом царя), бачив будущину України в пов'язанні її з будучою Росією, у відродження якої він вірив.

Я так довго затримався над характеристикою гетьмана Скоропадського і його перших кроків на Україні тому, що ці риси діяльності Павла Скоропадського були до певної міри типовими й для інших генералів українського походження. З тим фактом треба було рахуватись; Генеральний Військовий Комітет, маючи надійними українськими патріотами тільки нижчі старшини, мусів переборювати величезні труднощі при формуванні українських військових частин і, що найважніше, при виробленні загального плану військової організації України. І зовсім безпідставним є закид наших різних критиків, що в силу партійного ключа і всевладної партійної математики, на чолі Ге-

нерального Військового Комітенту поставлений був, так би мовити, цивільний український політик і діяч Симон Петлюра, який був українським соціал-демократом. Якби цю справу вирішували у вузькопартійних інтересах, то ані Український Військовий З'їзд, ані Українська Центральна Рада не призначали б соціал-демократа на таке відповіdalне становище, бо ж соціал-демократи були в меншості. Більшість членів Українського Військового З'їзду належали до української партії соціалістів-революціонерів, а в Українській Центральній Раді ця партія разом з членами Всеукраїнської Селянської Спілки становила абсолютну більшість. Отже, якби справа була такою простою, як це представляють різні критики, то не Симон Петлюра був би визначений шефом Генерального Військового Комітету, а один з видатніших соціалістів-революціонерів з їх військової групи. А таких було чимало. Притгадати хоч би полк. Пількевича, команданта саперного полку, підполк. Жуковського або сотника Кедровського, які були вибрані на членів Генерального Військового Комітету.

В особі Симона Петлюри була знайдена людина, що, не дивлячись на своє цілком цивільне минуле, зрозуміла всю важу військової організації України, як і складний характер підготовних організаційних кроків. Між іншим, в той самий час у російському Тимчасовому Уряді на чолі військового міністерства став Александр Гучков, відомий російський політик і людина наскрізь цивільна. Крім того, на чолі військової організації, особливо в переходову добу, треба було поставити такого українського діяча, який разом зі зрозумінням значення військової справи, еднав би в собі глибокий український патріотизм і вірність національній справі. І такою людиною був власне Симон Петлюра.

Особливо гостро відчувався брак кваліфікованих і досвідчених старшин-українців, надійних з погляду національних інтересів. Це були попросту одиниці і

тому доводилось ставити на чолі не тільки сотень, але полків і дивізій людей без відповідного військового досвіду. З моїх особистих спостережень і зустрічей, а мав я їх чимало, було не багато полковників російської армії, які були б свідомими українцями в повному значенні. Від полковника вниз було трохи більше старшин-українців, що мали відповідні кваліфікації і могли перебрати команду. Кілька коньюктуральних генералів українського походження не могли входити в рахунок. І ось у таких обставинах відбувалася організація українських частин. Треба було шукати революційних методів у творенні нової української армії. Треба було шукати відповідного людського матеріялу на старшин і одночасно дбати про те, щоб до старшинської верстви не діставалися агенти ворогів.

Революційний метод творення нових старшинських кадрів крив у собі однак небезпеку подвійного характеру. Поперше, серед старшин революційного часу було чимало таких, які перебільшували свої можливості як команданти сотень, куренів, полків чи дивізій. Вони занадто багато уваги присвячували політичним справам, а менше справам фахово-військовим. В результаті, з такого революційного старшини виходив слабенький командант і ще слабший політик. Ця психологічна риса наших революційних старшин була може зрозумілою, якщо взяти під увагу бурхливий час так званої переоцінки всіх вартостей, але ж, з другого боку, це психічне наставлення заподіяло величезну шкоду одній з найважливіших справ тодішнього часу — справі організації української військової сили.

Подруге, від цих нових старшин і командантів обставини вимагали великої ініціативності. Це не були нормальні часи, коли обов'язки старшинського корпусу могли б регулюватись ясними й точними директивами та наказами, що видавалися з службового кабінету військового міністра чи іншого військового центру. Обставини часто вимагали від революційного старши-

ни його власного рішення і то негайно. Це натуральне в революційні часи явище в багатьох випадках виробило з наших революційних старшин і командантів сміливих і відважних полководців, але в багатьох випадках було причиною так званої отаманії. Деякі з революційних старшин за широко зрозуміли право ініціативності революційного часу і вийшли поза межі необхідного, надаючи собі права і компетенції самодіяльних локальних диктаторів, діяльність яких не тільки не укладалася в рамках державної будови, а розхитувала її до основ. З бігом часу, який, як відомо в революції біжить дуже швидко, ця отаманія прибрала характер, так би мовити, побутового явища і паралізувала конструктивні зусилля національно-державного центру.

При формуванні нових українських частин дуже багато залежало від того, чи командант цієї частини знайде в собі стільки духової рівноваги і національної дисципліни, щоб не переступити цю межу ініціативності, за якою вже починалася отаманська самоволя і анархія. Ми мали в Києві в ті часи наочний приклад цього. Першим організатором і командантом полку ім. Богдана Хмельницького був дуже здібний старшина полк. Капкан, який в російській армії був капітаном. Він був прикладом ініціативного революційного старшини і ніколи не переступав сакримальної межі. Він був не тільки добрым українцем і патріотом, але добрым досвідченим старшиною і військовим організатором. Під його командою полк ім. Богдана Хмельницького, заснований при діяльній участі Миколи Міхновського, перетворився в бойову силу, на яку український уряд міг міцно опертися. Серед козаків полку і серед старшинського складу панувала висока мораль, а в силу своїх бойових здатностей, полк ім. Богдана Хмельницького тримав під загрозою увесь російський гарнізон Києва, що ним командував полк. Оберучев, муж довір'я тодішнього прем'єра Росії Керенського.

Зовсім інакше пішла організація другого українського полку в Києві — ім. гетьмана Полуботка. Тут не було відповідного старшинського кадру і командант полку не посідав тих прикмет, які мав полк. Капкан. Тому полк перетворився в анархічну військову частину, яка в скорому часі дала себе намовити на вчинки і виступи авантюристичного характеру, що перекреслювали систематичну працю уряду над розбудовою нового державного ладу. В різних варіантах ці приклади повторювались в різних частинах України. В одних частинах панував дух національної дисципліни і боєздатності за прикладом полку ім. Богдана Хмельницького, в інших же частинах переважали тенденції анархічного отаманства, які в результаті доводили до внутрішнього розкладу цієї частини.

Цікаво, що коли я обсервува це явище і аналізував його причини, то бачив, що в так званій отаманії не було вини якоїсь одної української політичної партії, як це часто невірно представляли публіцисти й критики в пізніших емігрантських часах, висуваючи твердження нібито винними в отаманській анархії були соціялісти. Річ у тім, що в отаманії були репрезентовані, можна сказати, всі українські політичні напрямки. Ось приклади. Анархічні виступи полку ім. Полуботка сталися під впливом і за ініціативою групи соціялістів-самостійників і при діяльній участі одного з видатніших діячів цієї партії Мацюка.

Другим прикладом цієї ж категорії була спеціальна формація, яка повстала трохи пізніше під назвою «Запорозька Січ». Полковник Божко, який належав до групи соціялістів-самостійників, став на чолі цієї «Запорозької Січі» як отаман і зовсім не рахувався з наказами центральної влади. Він запровадив для своїх козаків своєрідну уніформу — широкі шаравари і наявіть зобов'язав козаків і старшин носити оселедці. Це все було дуже гарно і виглядало романтично, нагадуючи історичні одяги запорозьких козаків. Це однак не

відповідало вимогам військової техніки, а навіть часто ставало на перешкоді їм. А при тім відділ «Запорозька Січ» складався з людей безумовно патріотично наставлених; на жаль, патріотичний запал цих пару тисяч українців був направлений на хибний шлях історичного романтизму, який є добрий у музеях і який тільки заслонював актуальні завдання української збройної сили.

А ось приклад інший. На Київщині зорганізував свій військовий відділ сотник Шинкар, який був українським соціалістом-революціонером. Він належав до лівої групи соціалістів-революціонерів, так званих боротьбістів, вважаючи що ця політична організація повинна мати збройну силу. Шинкар оперував досить вдало на Київщині; уряд провадив з ним багато переговорів, щоб підпорядкувати його досить сильний відділ центральній владі, але це ніяк не вдавалось, бо Шинкар був типовим отаманом і стояв на становищі, що його політична група, крім прийнятих в демократичному ладі методів політичної боротьби, мусить ще мати збройне попертя своїх вимог. Потім, коли армії російських большевиків наступали на Україну, сотник Шинкар дуже вдало відбивав їх наступи і боронив довший час південну Київщину від їх переважаючої сили. В цій боротьбі він потім трагічно загинув.

Це іншим класичним прикладом отаманії був так званий відділ робітничої міліції в Києві, який стояв під командою соціал-демократа отамана Ковенка. Цей відділ і його дії керовані були українськими соціал-демократами і становив ніби їх збройну руку. Прикладів отаманії можна було б навести дуже багато і ними виповнити не одну сторінку цих споминів. Ця отаманія перетворилася в певну систему; проти неї трудно було боротись, бо треба було б винищити її розпеченим залізом суворих кар. А обставини були такі, що власне цього розпеченого заліза у нас бракувало, а крім того стояли завдання, які були не менш важливими і які

займали увагу і енергію урядового центру ще більше, як отаманські виступи. Крім того ми мали надію, що здоровий самооборонний інсінкт врешті переможе і покладе край отаманській анархії.

Величезною перешкодою в організації військових сил був брак відповідної зброї. Це може бренить як парадокс, бож під час війни зброї нібито було досить, а тим часом виявилося, що майже всі склади зброї, які були на фронті, були в руках російських частин, а центральні склади були вивезені з України з огляду на непевну ситуацію на фронті, ще царською військовою владою в 1915-1916 роках. Зрештою імперіяльна політика Росії була дуже обережна щодо України — вже перед світовою війною майже всі амуніційні фабрики були сконцентровані поза межами України. На Україні залишилась тільки одна амуніційна фабрика в містечку Шостка в Глухівському повіті, недалеко етнографічного російського кордону. Фронтові ж склади амуніції були всі без винятку в руках росіян. Так само стояла справа з київським арсеналом, який зрештою в час революції не мав великих запасів зброї. Особливо бракувало артилерійських набоїв. В час війни великі артилерійні склади були розташовані в Дарниці на Чернігівському боці Дніпра за Нікольською Слобідкою. Ці склади постачали артилерійні набої для артилерії цілого Південно-західного фронту і були в цьому змислі центральні. Там же розташована була більша артилерійна частина, яка в час війни «пристрілювала» нові гармати на Дарницькому полігоні. Але перед самою революцією і ці склади були в значній частині евакуйовані. Артилерійна частина, що там залишилась, була під російським впливом, врешті її опанували большевики і цей важливий пункт був для нас втрачений. В перші часи, коли не було великих бойових дій, брак зброї і амуніції не відчувався так сильно і тому на цей дуже істотний бік справи організації військових сил України не звернено було належної уваги. А коли грім грянув і в

кінці 1917 року розпочались воєнні дії з російсько-большевицькими арміями, то вже було запізно і справа постачання військових частин належною зброєю і достатньою кількістю амуніції стояла дуже зле.

Була ще одна, на мою думку, величезна прогалина, на яку замало зверталось уваги. При творенні наших військових частин не звернено було належної уваги на організацію військової розвідки. При тому хаосі, який тоді панував, ми не мали добре функціонуючого розвідчого апарату, який своєчасно повідомляв би про рухи ворожих частин, як також про заміри і пляни большевицького командування. Січневе повстання большевиків у Києві було для нас зовсім несподіваним. І хоч воно й було зліkvідоване після кількох днів частинами так званого Слобідського Коша отамана Петлюри, але завдало нам величезну шкоду, бо відкрило корпусові Червоної гвардії Muравйова шлях на Київ. Якби ми мали добру розвідку, то січневе повстання було б значно швидше зліkvідоване, а може до нього і взагалі не дійшло б. Брак розвідки відбився фатально також на дальшій кампанії. Ми, наприклад, не знали які сили мав корпус Muравйова. Наші військові тільки з поголосок довідувались про рухи цього корпусу. На тлі цієї трагічної непоінформованості сталося можливим, що порівнюючи невеликий відділ Muравйова, що складався приблизно з шести тисяч вояків, міг так швидко підійти до Києва. Брак військової розвідки був одною з найбільших помилок військової організації. Не була розбудована також і служба зв'язку між окремими частинами і це було причиною трагічної катастрофи під Крутами, в якій поляг цвіт київської молоді.

Перебіг бою під Крутами не раз відтворювався в нашій мемуарній літературі. Обставини і тло, на якому геройська оборона Крут нашою молоддю виросла до розмірів національної легенди, заслуговують на те, щоб докладніше над ними спинитися.

Як відомо, 22 січня 1918 року, себто 9 січня по старому стилю, Українська Центральна Рада ухвалила свій Четвертий Універсал, яким проголосила повну державну самостійність України. Емісари советського уряду вже від давшого часу провадили переговори з Німеччиною і Австро-Угорщиною про сепаратний мир. Хоч ці переговори і провадились таємно, але про стан їх нам було відомо з різних джерел. Уряд Леніна і Троцького в цих переговорах спеціально наголошував те, що він репрезентує територію цілої бувшої Російської Імперії, отже і України. Він покликався між іншим також на утворення в Харкові «Народного Секретаріату України». Німецькі і австро-угорські чинники однак не погоджувались на таку інтерпретацію компетенцій уряду Леніна і вказували на те, що в Києві вже існує від давшого часу уряд України, визнаний зрештою спеціальним актом тим самим большевицьким урядом Леніна. Таким чином, шляхом дипломатичних переговорів Ленін не міг осягнути своєї мети і дав директиву командуванню Червоної гвардії розпочати збройний напад на Україну.

Щоб надати цій новій агресії характеру внутрішньої революції «українського пролетаріату», київська група большевиків зорганізувала в Києві повстання. Це повстання почалося вночі з 28 на 29 січня (нового стилю) і його кульмінаційним пунктом було захоплення большевиками арсеналу. Момент для повстання був вибраний не зле, бо значна частина українського гарнізону Києва під особистою командою Симона Петлюри вийшла була на східній берег Дніпра, щоб затримати наступ відділів Червоної гвардії, що зближалися двома маршовими колонами під загальною командою відомого організатора Червоної гвардії Антонова, якому Ленін наказав додати до свого прізвища українське прізвище його матері — Овсеенко. В той час, коли одна колона посувалася шляхом Харків-Полтава-Київ, друга, під командою Муравйова, йшла на Київ через Бахмач. Від-

діли колони Антонова-Овсеєнка зближалися до Києва швидше від північної колони Муравйова. Тому відділи Слобідського коша Симона Петлюри сконцентрували свою увагу на полтавському напрямку і з успіхом відбивали напад частин Антонова-Овсеєнка, які вже почали навіть відходити назад. В пляні нашого командування було поширити цю оборонну акцію і на північний напрямок большевицького наступу, тим більше, що північна колона Муравйова була значно слабшою від основного ядра наступаючих сил Антонова-Овсеєнка. В цей самий момент, коли вже, як здавалося, перемога схилялася на наш бік, вибухло в Києві большевицьке повстання і в столиці забракло сил для ліквідації його. В цих обставинах Симон Петлюра відтягнув свої сили назад до Києва і енергійною акцією розбив большевицьких повстанців і штурмом взяв арсенал. Ціла ця операція на вулицях Києва не тривала і трьох днів — повстання було придушене, али цих трьох днів вистачило, щоб обидві большевицькі колони підійшли до Києва, прориваючи слабі оборонні заслони наших добровольчих частин.

В Крутах знаходилося тоді всього 250 до 300 юнаків київської військової школи. Для посилення цього відділу з Києва був висланий швидко зформований студентський курінь, що складався з 300 вояків. Це були добровольці, студенти київських вищих шкіл, а навіть з учнів старших класів київських гімназій. Крім цих двох відділів, до залоги Крут належало коло 400 так званих вільних козаків. Вправними вояками були юнаки київської військової школи, але студентський курінь не мав за собою ніякого військового досвіду і не був достатньо вишколений. Кілька сот вільних козаків були легко озброєні і більше надавались до розвідчих акцій. На чолі цієї невеличкої залоги Крут стояв сотник Тимченко і начальник його штабу Богаєвський — обидва без належного загально-військового досвіду і ще з

меншим досвідом щодо нових методів боротьби, стосованих Червоною гвардією.

Вже від самого початку бою під Крутами, який розпочався 29 січня 1918 року, виявились дві слабі сторони оборони Крут — брак сталого зв'язку між окремими частинами, а особливо між частиною київських юнаків, які зайняли оборонні позиції по лівому боці залізниці і між студентським куренем, який відбивав большевицький напад на південному боці залізничного шляху. Штаб залоги і постачання знаходились приблизно за півтора-два кілометри від лінії фронту і це була друга слаба сторона оборони Крут. В обставинах швидкого бою оборонці Крут мусили з великими труднощами й поспіхом поповнювати свої запаси амуніції. Тим часом большевицька колона Муравйова, що складалася з шести тисяч добре споряджених і озброєних червоно-гвардійців, головним чином матросів, і що мала два бронепотяги, наступала швидкими рухами, заходячи не тільки з флангів, але навіть і з тилу, бож лінія фронту бою під Крутами була порівнюючи коротка — всього від двох до двох з половиною кілометрів. В вирішальний момент бою, коли група київських юнаків, бачучи, що ворог обходить лінію фронту, заходячи в тил, почала відступ, студентський курінь через брак зв'язку залишився твердо на своїй позиції і навіть спромігся перейти до контрнападу, завдаючи ворогові численних втрат. Оточений зо всіх боків і залишений на полі бою самітний, без свого штабу і команди, що разом з юнацьким відділом відступали на захід, не міг він витримати удару озвірілих матросів Червоної гвардії. На полі бою полягли майже всі триста вояків-студентів і тільки кілька поранених, що були взяті в полон, втекли під час транспортування їх до Харкова.

Перша звітка про трагічний перебіг бою під Крутами викликала в Києві враження національної катастрофи. Мимоволі в кожного з нас повставало питання — де ж знаходяться ті мільйони українських вояків,

про яких була мова на військових з'їздах у Києві? Де були ті старшини-українці, що виголошували такі палкі промови і рішучим тоном заявляли про свою готовість зі зброєю в руках боронити Україну? Геройство київської молоді дало приклад глибокої любові до рідного краю і жертвенності. І не тільки під Крутами, а і в самому Києві головним чином наша молодь виступила зі зброєю в руках проти ворога. Пригадую як на моїх очах загинув двадцятирічний юнак Петрус Крамаренко, брат у других пізніше широко відомого нашого письменника і філософа Юрія Липи. Цей патріотизм української молоді та її жертвенність мали величезний вплив на моральну силу наших перших військових формаций. І серед прикладів цього патріотизму бій під Крутами хоч і не затримав ворога в його наступі на Київ, все ж залишився вічним джерелом непереможності українського духа. В цьому полягає історичне значення завзятої геройської оборони Крут і тої лицарської жертви, яку принесли триста українських юнаків для України.

Ми затримались трохи докладніше над трагічним епізодом під Крутами, бо він був символічним для всього стану нашої військової справи. З одного боку, був величезний моральний порив до утворення української збройної сили, а, з другого боку, був брак фахових військових сил, які могли б надати цьому поривові організовану форму. Бо тільки синтеза цих двох явищ — високої і жертвенної моралі молоді і цілезнідна та фахова організація військових частин — могла дати Україні навіть у тих бурхливих і анархічних часах сильну духом і дисципліною національну армію. А цих фахових сил було обмаль.

Колись, перебуваючи на еміграції, я читав в однім українськім часописі про урочисту церемонію, яка відбулася десь на чужині і в якій взяло участь, як це було в цім часописі з належним респектом підкреслено, вісім українських генералів. Мимоволі думки мої полинули

до Києва тих бурхливих революційних часів, про які ми тут згадуємо. Якби ми в ті часи мали не вісъмох, а одного українського генерала, що з належним досвідом очолив би тодішні наші прагнення до творення нашої збройної сили, як же ж інакше могла б скластися наша історія.

Без фахового керівництва творити регулярну армію було дуже тяжко. Більшість наших військових частин, утворених під час революції 1917 року, були імпровізовані. І хоч було чимало відданих справі людей, але не було належного загального військового керівництва. Ті ж українські одиниці з фахових старшин, які прилучилися до українського визвольного руху після революції 1917 року, дозріли і перетворились на полководців лише в процесі цієї боротьби. В 1917 році вони ще не були здатні перебрати на себе провідної ролі. Вони виступили на арену подій як полководці вже в третій фазі наших державних змагань, себто переважно в 1919 році. Так було з талановитим командантом київської юнацької школи генералом Сальським, який лише в 1919 році розгорнув свої здібності як український полководець, своїми глибокопродуманими стратегічними операціями на чолі Запорозького корпусу. Так було з прославленим своїми рейдами в 1919 році генералом Удовиченком. Так було з генералом Безручком, як та-кож з генералом Юнаковим, якого сильна індивідуальність надала свій відбиток нашим військовим змаганням під час Кам'янецького періоду нашої державності. Так було зрештою і з полковником Євгеном Коновальцем, який виявив величезний організаційний хист як комендат залоги Києва в кінці 1918 року. І так було майже зо всіма нашими видатними генералами і полководцями. Вони всі розвинулись і виявили цінні прикмети як провідники і команданти наших армій на протязі трьох років існування української державності. Нашій же добі, добі Української Центральної Ради, добі, коли треба було зайняти міцну вихідну позицію

для дальшої боротьби, коли треба було створити нашу національну армію, коли нераз година мала значення року — так багата подіями була та доба — бракувало генералів і полководців, військових організаторів і фахівців, відданих українській справі, стратегів, що зрозуміли б нові методи швидкісної війни, бракувало вищих старшин, отих командирів полків, дивізій, корпусів і армій.

Ось так представлялася справа військова. Недостача була велика і більшість українських військових частин, за рідкими винятками, справляла враження імпровізованих з'єднань. Моральне ж значення появи на вулицях Києва і інших міст України українських полків було величезне. До нас приеднувались і старі частини російської армії, оскільки вони складалися з українців. Щодня ми одержували телеграми з різних міст про те, що місцеві гарнізони в урочистій формі складали присягу на вірність Українській Центральній Раді. На зовні виглядало так, що Українська Центральна Рада об'єднала під жовтоблакитним прапором значні збройні сили. Ситуація російських залог, які заховували вірність Тимчасовому урядові Керенського, ставала щораз більше критичною. Спроба генерала Володченка вислати до Києва карну експедицію чеського легіону не вдалася. Наши частини підступили чехів до самого Києва і під Жулянами оточили і роззброїли, а їх комandanта зі штабом взяли в полон.

Тоді саме в Києві перебував пізніший президент Чехословаччини видатний чеський вчений і філософ Тома Масарик, який користався і в українському світі великим моральним авторитетом. Він зложив офіційну візиту голові Української Центральної Ради проф. Михайлів Грушевському, якого знав з наукових праць ще з передвоєнних часів. Після цієї візити, під час якої президент Масарик дав заяву лояльності щодо української держави і гарантував, що чеські легіонери негайно покинуть українську територію, щоб повернутися

через Далекий Схід до Західної Європи, а потім до Чехословаччини, — український уряд погодився перепустити легіонерів на північ і вони дійсно в коротку часі покинули українську територію.

Також не вдалися спроби російського команданта київської військової округи полк. Оберучева зорганізувати військову акцію силами російської залоги Києва. Тут велику ролю відограли наші «богданівці», як також перша сотня галицьких січових стрільців, зформована полк. Євгеном Коновалецьм. Полк. Оберучев втік, покинувши свій штаб, і загроза російської війської акції була тим часом усунена. Вона з'явилася в новій, більш загрозливій формі два-три місяці пізніше, коли в Києві большевицьким емісарам вдалося зорганізувати перші загони так званої Червоної гвардії. Тим часом сила була в наших руках і, відчуваючи це, уряд Керенського виявив бажання вступити на шлях політичних переговорів з Українською Центральною Радою.

РОЗДІЛ IV

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ

1. Переговори з урядом кн. Львова в Петрограді. 2. В Таврійськім палаці. 3. Максим Горький і його «філософія» революційних подій. 4. Більшевицький центр у Петрограді. 5. Як був ухвалений текст Першого Універсалу. 6. Під св. Софією. 7. На шляху до самостійності — дві концепції. 8. Як утворений був перший уряд України.

Як ми вже згадували, Всеукраїнський Національний Конгрес був зворотним пунктом у визвольній боротьбі — він надавав Українській Центральній Раді в очах мас великого морального авторитету. На місцях, себто в усіх дев'яти губерніях України, місцеві українські організації приступили до творення народної влади всіх ступенів, від сільських громад аж до повітових і губерніальних народніх управ, які були керуючими органами місцевої адміністрації. Ця система української народної адміністрації була вже остаточно закінчена в червні 1917 року. Приблизно в цей час Українська Центральна Рада оголосила окремою ухвалою створення національного скарбу і дала розпорядження про стримання податкових вплат до російських скарбових урядів. Всі ці податкові вплати український народ має складати до українського скарбового уряду, щоб цим способом дати можливість Українській Центральній Раді створити підстави першого бюджету вільної України. Так був зроблений перший вирішальний крок до проголошення автономії України. Залишалось оформити цей крок офіційним актом.

Тим часом з Петрограду доходили до нас вістки, що Російський Тимчасовий Уряд виявляє бажання шляхом

переговорів з Українською Центральною Радою вияснити біжучі проблеми взаємовідносин між Україною і російським центром. Було багато справ, які треба було вияснити в переговорах з російським урядом, бо ж — як не як — утворення автономного державного ладу України вимагало повної ліквідації старих форм російської адміністрації на українській території, як також повної сепарації бюджетових позицій і податкових внесків від центрального російського скарбу. Врешті повна реорганізація загальної адміністрації України на автономічній засаді вимагала також певних ліквідаційних заряджень.

Отже, делегація Української Центральної Ради, на чолі з Володимиром Винниченком, виїхала до Петрограду. По дорозі в Могилеві, де була тоді головна команда російських збройних сил, на вокзал вийшла група українських старшин, які займали різні становища в Головній Російській Квартирі. На чолі цих старшин стояв полковник-летун Павленко, що до революції належав до особистого поочту останнього царя. Ці українські старшини відбули коротку інформаційну нараду з делегатами Української Центральної Ради і подали ряд цінних інформацій про настрої російських військових чинників щодо української справи. Як і можна було сподіватись, ці настрої були дуже ворожі до визвольних змагань України і полковник Павленко застерігав нас не піддаватись ілюзіям, що демократична Росія прихильно поставиться до автономічних вимог України.

До Петрограду ми приїхали на так званий Царськосельський вокзал. На пероні чекала на нас група військових. Це були представники українських вояків Преображенського і Семенівського полків російської гвардії. З ними ми вийшли на площу перед Царськосельським вокзалом, де стояли дві почесні сотні українських вояків з прапором і оркестрою. Коли ми до них наблизились, оркестра загralа український гімн. Пред-

ставник українських вояків Авдієнко виголосив коротку привітальну промову, в якій висловив тверду надію, що боротьба українського народу за своє визволення закінчиться повною перемогою і що Українська Центральна Рада і її уряд можуть рахувати на українських вояків гвардійських полків, що хоч і знаходяться в Петрограді, а не на Україні, то все ж готові активно підтримати визвольні домагання українського національного центру. На цю промову відповів Винниченко. Він підкреслив в своїй промові, що український народ не зайде зі своїх національно-визвольних позицій і що переборе всі перешкоди і труднощі, які зустріне на цьому шляху. Делегація Української Центральної Ради, казав Винниченко далі, приїхала до Петрограду, щоб вияснити останній раз можливість унормування українсько-російських відносин на платформі доброго сусідства двох великих народів. Коли ми після закінчення цієї привітальної церемонії сідали до повозів бувшого імператорського двору, які російський уряд прислав по нас, серед глядачів, що зібралися перед вокзалом і перший раз бачили жовтоблакитний прапор, хтось сказав: «Це мабуть приїхав афганістанський шах?» — так слабо орієнтувались петроградці в українських справах.

Одразу, в день нашого приїзду, почали ми робити вступні візити різним російським діячам. Того ж таки дня увечорі, відбули ми довшу нараду з головними представниками української громади в Петрограді. Після цих нарад, члени делегації уложили головні пункти декларації, яку голова делегації Винниченко мав подати голові російського уряду князю Львову. Керенський був тоді ще не прем'єром, а міністром військових справ і міністром юстиції.

Текст нашої декларації був уложений в тому змислі, що український народ через своїх представників уповноважив Українську Центральну Раду до утворення державної автономії України, при чому повний автономо-

мічний статут має обійтися всю етнографічну й історичну територію українського народу. Державна автономія є вимогою всього українського народу, всіх його соціальних верств. Автономічний статут України має бути поширений на культурні і освітні справи, на політичну адміністрацію краю, на економічні і бюджетові справи, як також на ресорт військових справ, при чому українські частини мають бути вилучені з російської команди окремих фронтів і перенесені на територію України, де будуть творити українську національну армію. Також у справах міжнародних зносин Україна застерігає собі право дипломатичних зносин і не визнає жодного міжнародного акту, укладеного російським центральним урядом без попередньої згоди автономного українського уряду. Українська Центральна Рада пропонує утворення спільної українсько-російської комісії для розв'язання справ, що виникнуть з факту проголошення автономії України і які в тій чи іншій мірі вимагають двохстороннього полагодження.

До цих пунктів нашої декларації Винниченко додав, так би мовити, історичне узасаднення автономних вимог України. Наши офіційні візити ми почали від шефа російського уряду князя Львова. Це була людина старшого віку з типовим обличчям російського аристократа. Він уникав давати конкретні відповіді на вимоги, зформульовані в нашій декларації, покликаючись на потребу обмірювати докладно справу українсько-російських взаємин з фахівцями. Він визначив спеціальну комісію під головуванням міністра внутрішніх справ Щепкіна; з цією комісією українські делегати перевели дві чи три довших розмови. До цієї комісії належав теж відомий фахівець державного права, поляк з походження, Петражицький. Він, власне, і мав найбільше застережень формального характеру, а йому потакували й інші російські члени комісії. Аргументація його була дуже ясна і не позбавлена логіки. Російський уряд є тимчасовий і він не є в праві переводити зміну

так званих основних, себто конституційних законів російської держави і змінити територіальний статут Росії. Це може зробити тільки російська конституантa, яка буде вибрана восени 1917 року. Тільки ця конституційна інстанція матиме право прийняти рішення про будучий державний і територіальний устрій Росії.

На наші зауваження, що детронізація царя належить теж до основних конституційних справ Росії, а що тим не менше Тимчасовий уряд завершив цю детронізацію формально, Петражицький не давав ясної відповіді, покликавшись на те, що детронізація царя була нібито актом добровільного зренчення трону самого царя, як також визначеного ним наступника, великого князя Михаїла. Так ці розмови з комісією російських фахівців, в котрій головну роль відогравав польський правник Петражицький, не довели до жадного результату і було ясним, що російський уряд князя Львова не піде на жадні поступки.

Єдину концесію, яку цей уряд схильний був би зробити, це була справа культурно-шкільної автономії і то дуже обмеженої. Як вияснилось з довшої розмови з тодішнім міністром освіти проф. Мануїловим, російський уряд готовий був признати право української мови в початкових, себто в народніх школах і запровадження української мови, як окремого предмету, в середніх школах, з тим однак, що російська мова залишилась би викладовою в середніх і вищих школах. На ці цілі, культурні й освітні, російський уряд асигнував би певні суми з загального російського бюджету. Розмова з міністром освіти проф. Мануїловим мала характер досить цікавий. До свого призначення на становище міністра освіти проф. Мануїлов був ректором Московського університету і належав до пануючої еліти Росії. На початку розмови він кілька разів підкреслив, що він є чистокровним росіянином і на Україні ніколи не був, але тим часом після революції він одержує багато листів з України, в яких невідомі йому ав-

тори пишуть до нього як до українця. Його це дуже зацікавило і врешті, після довших старань, він вияснив, що на Україні коло Катеринослава є велике село Мануїлівка, в якому ще за давніх часів була зорганізована «Просвіта», перша на Катеринославщині. Це село стояло на високому рівні національної свідомості і було відоме своїми зразковими організаціями. Тому дехто на Україні думав, що й він, міністер освіти Мануїлов, мабуть походить з цього села. Мануїлов назагал поважно поставився до українських вимог, але не йшов далі тих меж, які визначив уряд князя Львова.

Одночасно ми відвідали відомого провідника російських соціялістів-революціонерів Віктора Чернова, який був міністром земельних справ і урядував у так званім Анічковім палаці. В. Чернов більше хотів дістати інформацій про те, що діється на Україні, як нам дати відповіді на наші запитання. В справі автономії він, як і Петражицький, покликався на майбутні установчі збори, які можуть вирішити це питання. Перед установчими зборами російський уряд не може прийняти жадного рішення. Кілька місяців пізніше, коли російські установчі збори з'їхались в Петрограді, Віктор Чернов, який прийшов на перше засідання конституанті, був заарештований большевицькою боївкою, яка хотіла його забити там на місці, в Таврійському палаці, де мали відбуватися засідання конституанті. Його врятував один із большевицьких діячів, який крикнув до большевицьких терористів: «Що ви робите? Це краса і гордість російської революції. А ви хочете його забити?» Чернов тоді втік і після жовтневої революції опинився на еміграції в Празі, де й перебував під опікою Едуарда Бенеша, з яким був заприязнений. Але тоді, коли ми як українські делегати були у нього в міністерстві земельних справ, Віктор Чернов був настроєний досить оптимістично і вірив, що в Росії запанує демократія і що новий демократичний лад вимагає якнайбільшої централізації. Тому й до

справ автономії України він ставився з великою обережністю і в розмові з нами обмежився загальними реченнями, які не мали жадного конкретного значення.

Для нас було ясним, що порозуміння з російськими колами було неможливе, але розмови з різними російськими міністрами і діячами дали нам чимало цінного інформаційного матеріалу. Тому що Керенського в той час не було в Петрограді (він мав у той час одну із своїх агітаційних подорожей на фронті, підготовляючи армію до так званого Брусіловського наступу) — ми відбули нараду з його заступником, полковником Туган-Барановським, у справі українізації окремих дивізій. І в цій справі ми не могли порозумітись із російським урядом, бо полковник Туган-Барановський та інші російські військові фахівці все ще хотіли продовжувати війну і вірили в успіх наступальних операцій генерала Брусілова. Також і з інших причин вони відкидали українізацію армії, як шкідливу для збереження єдності всіх збройних сил Росії.

Останню нараду перед нашим від'їздом до Києва відбули ми з головою «Петроградського Совета Рабочих і Солдатських Депутатов» Чхеїдзе, який був довголітнім провідником соціал-демократичної фракції меншевиків у Державній Думі. Цей «совет» відбував свої засідання в Таврійському палаці і Чхеїдзе прийняв нас у своєму службовому кабінеті в присутності ще інших провідників «совета». Коли він слухав, ще раз прочитав вимоги Центральної Української Ради, спрямовані до російського уряду, розвів руками і сказав характеристичним грузинським акцентом: «Сповнення ваших думок було б рівнозначним з поділом Росії. Жадний російський демократ не піде на це» — рішуче заявив Чхеїдзе, і подумавши додав з чисто кавказьким темпераментом: «Раз ви, українці, домагаетесь українізації армії і Чорноморської флотилії, то в такому разі й ми грузини зголосимо свої претенсії до Чор-

номорської фльоти і зажадаємо грузинізації хоч би двох міноносців».

На цьому наша розмова з Чхеїдзе закінчилася. Для нас було ясним, що і він, і Віктор Чернов вірять у перемогу російської демократичної доктрини, побудованої на централістичних підвалинах. Так як лідер російських соціалістів-революціонерів Чернов думав теж категоріями російського меншевізму і не відчував як і Чхеїдзе ритму подій, які дозрівали власне у Петрограді. Після більшевицької революції в Петрограді Чхеїдзе покинув Росію і виїхав до Парижу, де приєднався до грузинського національного центру. Після кількох років перебування на еміграції, він покінчив самогубством, не переживши катастрофи своїх ідей, яким служив майже ціле своє життя.

Інший грузин починав тоді робити в Петрограді свою політичну кар'єру. І цей інший грузин, як і Чхеїдзе, перейнятий був ідеєю створення нової зцентралізованої Російської Імперії, хоч і в іншій формі. Цей інший грузин, Йосиф Джугашвілі, власне тоді висовувався по-всілі на перший плян більшевицької партії, хоч і прихований був тінню Леніна. Тоді власне відбулася в Петрограді перша конференція більшевицьких діячів, на якій Ленін зформулював свої пляни щодо перебудови Росії у велику державу так званої «диктатури пролетаріату». Тоді ж були прийняті рішення щодо організації революційного перевороту, який мав скинути Російський Тимчасовий Уряд і запровадити диктатуру советів, як органів пролетарської влади.

Варто було заглянути й до цього середовища і зорієнтуватись, що плянують в українській справі провідники цієї максималістичної російської течії. Тоді в Петрограді перебував Максим Горький, який видавав велику пробольшевицьку газету і стояв у близких зв'язках з більшевицьким центром. Володимир Винниченко, який був знайомий з Горьким з часів еміграції, відбув довшу розмову з ним, зміст якої я пригадую

тільки з оповідань голови нашої делегації. Наставлення большевицького центру й самого Горького до української справи можна звести до двох пунктів. Російський большевізм визнає право України на самовизначення, застерігаючи собі останнє слово на час пізніший, коли ситуація в Росії і на Україні скриста лізується. Російські большевицькі кола бачать розв'язку питання в новій революції і з цих причин вважають за доцільне в певних пунктах навіть підгри мати боротьбу українського народу проти Російського Тимчасового Уряду.

Ці два пункти, хоч і були цінними для нашої орієнтації, однак вимагали ще доповнення. Це доповнення я отримав завдяки припадковій зустрічі з одним із молодших большевицьких діячів з України, який тоді перебував у Петрограді. Зі зрозумілих причин не називаю його імені, бо він ще й досі займає поважніше становище в СССР. Від нього я одержав таке висвітлення справи. Больщевицька партія ще не виробила свого погляду і відношення до подій на Україні. Теоретично партія стоять на засаді признання всім національностям Росії повних національних прав. Больщевицький центр тримається однак ленінської програми в національних питаннях, ухваленої ще перед світовою війною в 1912 році на конференції в Пороніні під Krakowem. Головний пункт цієї програми полягає в тому, що, признаючи право кожної нації на самовизначення і відокремлення від Росії, большевицька партія, як партія пролетаріату, застерігає собі право в кожнім конкретному випадку вирішати чи відокремлення даної національності від Росії є доцільним з погляду інтересів російського пролетаріату. Отже, і в українській справі большевики визнають національні права України, однак щодо усамостійнення України мають ще вияснити, чи цей крок є доцільним і, якщо так, то які форми цієї української самостійності мали б відповідати інтересам російського пролетаріату.

Ці доповнюючі вияснення моого знайомого були для нас тим важливі, що ми тепер знали, якої тактики будуть триматися большевики і чого ми можемо від них сподіватися.

Наша екскурсія до Петрограду дала нам багато цікавого й цінного матеріалу і у всякому разі упевнила нас в тому, що демократичний режим Росії не буде мати довгого життя і що нові революційні події можуть цілком змінити також політичні умови, в яких перебувала українська справа. Баланс петроградських переговорів був цілком негативний. Треба було йти революційним шляхом, шляхом доконаних фактів. І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла.

Цей настрій панував не тільки серед членів Української Центральної Ради, але і в широких народних масах. Навіть російські часописи широко описували ці революційні настрої серед вояків, робітників, селян і серед інших соціальних верств нашого народу. Для прикладу приточимо текстуально цікаві описи й репортажі тодішнього бурхливого життя української столиці:

Присяга вояків.*)

Ше перед початком II. військового з'їзду українські вояки (члени з'їзду) урочисто присяглися на Софійській площі, що «не вернуться до своїх частин без автономії матері-України».

«Кiev. Мисль» (з 19 червня н. ст. 1917 р.) так описує цю прасягу вояків: ... «Сильно гудів у дзвіниці Софійського собору дзвін «Рафаїл» і сквапливо сипав дзвінкі дрібні звуки — збір менших дзвонів. Ціла площа, яка вже потонула в сутінках вечора, мала надзвичайний вигляд: Десятки тисяч народу заповнили її — від Софійського Собору до Михайлівського монастиря.

*) Павло Христюк. «Замітки і матеріали, до історії української революції 1917-1920 рр.». Том I, стор. 71 та 129-130.

Біля самого пам'ятника Хмельницького відслужено молебінь. Український полк гетьмана Богдана, як один чоловік, упав на коліна. Стала навколошки й публіка. В сутінках блищає щетина багнетів над головами вояків, що стали теж навколошки...

А потім почулися пристрастні промови.

— Брати українці! Ви вже присягали раз... Присягнемо ж іще, що без автономії нашої матері-України не вернемося до своїх частин...

— Присягайте ж!

— Присягаємо! — і повітря затряслось від однодушного оклику, що вирвався з грудей...

Гучно встали на ноги. Почулася в темноті команда й струнко рушило вояцтво. Полилася пісня:

— ... «і докажем, що ми, браття, козацького роду»!

— ... «ще нам, браття-козаки, усміхнеться доля»...

— ... «душу й тіло ми положим за свою засобуду»...

На темнім небі засвітилися великі ясні зорі. Виразно відбився темною бронзовою купою Богдан на коні з піднесеною булавою...

І здавалося, що тисячолітні київські вулиці смутно згадують якийсь давній, давній сон...

Недільні віча.^{**)})

Дійсно в ті дні (коли відбувались селянський і військовий з'їзди) в Києві буквально кипіло. Здається, не було тоді на цілій півмільйоновий Київ ні одної людини, якої б національності і клясової принадлежності вона не була, яка б не приймала безпосередньої участі в вирішенню української справи на тих безконечних великих і малих народніх вічах-мітінгах.

«Кiev. M.», в статті «Недільні віча» (з 19 червня н. ст.) між іншим, описувала так київські настрої і ті віча:

^{**) П. Христюк. «Замітки і матеріали, до історії української революції 1917-1920 рр.». Том I, стор. 72 та 130-132.}

«Минулої неділі хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто. Тимчасовий Уряд передає домагання Центральної Ради Установчим Зборам. Керенський не признає відповідним скликання в данній хвилі українського військового з'їзду. Ці два факти розхвилювали українство і викликали шумний і гучний приплив. У суботу до пізньої ночі в Педагогічнім Музей відбувалося тайне засідання Центральної Ради. Прийнято відому вже резолюцію. На неділю на 11 год. ранку в Троїцькім Народному Домі назначено відкриття українського військового з'їзду.

Був гарячий день. Хоч зранку перейшов дощ, але він не освіжив атмосфери. Входу до Народного Дому бережуть салдати і до середини поки що нікого непускають. Довкола величезні натовпи салдатів-українців, матросів у білих сорочках. І тут і там між тим натовпом, що комашиться, мов муравлище, окремі постаті горожан. Виясняється, що відкриття з'їзду відкладається на 5 г. по полудні тому, що не всі ще делегати прибули до Києва. А народ усе підходить — знов солдати, знов матроси. Багато офіцерства, делегованого на з'їзд. Майже половина делегатів — з боєвими нагородами на грудях, з «георгіями», з медалями, орденами. Трапляються солдати, груди котрих прикрашені всіма степенями георгієвських хрестів. Мимоволі любується рослими, поставними, свободними в руках матросами. Засмалені молоді люди здаються вилитими з прегарної бронзи, і взагалі мимохіті піддається захопленню настроєм, який тут царє.

Але настрій напружений... Довкола летючі імпрівізовані віча майже на цілім просторі від Народного Дому до Миколаївського парку. Всюди — розмови про українські справи, — гарячі, одушевлені, але ба! — Часто переходятъ у роздратований крик, трохи що не взаємні образи.

— Нас Московщина раніше душила! — чути з однієї товпи, — триста літ душила. І тепер ваше правительство не позволяє нам збиратися, коли ми захотіли налагодити своє життя...

А доброволець-українець просто рубає, без надуми:

— Російська демократія проти нас!

— Позвольте, товаришу, — пробує м'яко хтось полемізувати, — я розумію, коли ви ще говорите про буржуазію, але сором вам говорити так про російську демократію...

— А чого ваша демократія мовчить, а московське правительство чи не з демократії?

— Буржуазія скрізь є...

— У нас на Україні нема буржуазії. У нас — одна партія, один народ.

— Російська демократія зовсім не проти домагань українців...

— А звідки ви це знаєте? — різко перебиває доброволець.

— А звідки ви знаєте, що демократія проти вас?

Уже почулося роздражнення і люди або замовкають, або розходяться. Українці говорять сміливо, свободіно і часто різко. Ті, що з ними полемізують, почивають себе змішаними: бо справу ставиться так, що їх обвинувачують трохи не в насильствах.

— Ім з'їзд став більшом в очах, а польський з'їзд дозволений? — говорить високий український солдат.

— Чому нам не можна?

Крізь натовп протискається гарно вдягнений, маленький повний пан. Витягнувши вперед руку з відтятим вказуючим пальцем, він гаряче говорить з сильним польським наголосом:

— Я вам скажу дуже коротко: польський з'їзд скликається для того, щоби всадити ніж у груди німцеві. А український з'їзд — для того, щоби всадити ніж у спину великої російської революції... Більше я вам нічого не скажу!...

— Він нагло повертається на каблучках і швидко віддаюється.

В однім гурті підстаркуватий жид-ремісник з Великої Васильківської пробує спорити:

— Я так думаю, що всі називаються «руsskіe»: і українці, і поляки, і жиди, і вірмени — я вважаю, що всі «руsskіe»... Іронічний сміх.

— А ви історію знаєте? — сиплесться на нього град питань. — Ні, — змішано відповідає той, — історію не знаю...

— Ну, то раніше довідайтесь, а потім говоріть...

Той самий спір серед іншого натовпу. Обступили російського ремісника. — Та що ви говорите? Корінь «руssкого» народу — це українці, як хочете знати, а північні народи — це галузі...

І знову:

— А історію знаєте, читали?

— Читав...

— Ну й багато ж знаєте! Прочитайте ще!

Солдат великорос стоять проти солдата українця. Споряті і зачинають сердитись:

— Що ж то буде, — говорить великорос, — всі зачнуть відокремлюватись: українці, Литва, Сибір... Ви хочете всіх звідси вигнати...

— Товаришу! Ви говорите дурнищю! Ви не читали нашої програми.

— Яку дурнищю, коли я сам чув: і то наше, і то наше... Вчора на станції кричать: «І станція наша!» Чому ми від вас не відокремлюємося, а ви хочете від нас відокремлюватись?

— Я говорю: чому ми вас не кидаємо, а ви нас кинули? Українець вигукає:

— Та йдіть собі, куди хочете! геть на всі чотири! Ми вас не тримаємо. Ще ззаду дамо копняка!

Вибухає й великорос: тяжко дишучи, обидва міряють один одного недобрими поглядами.

— Та ви не хвилюйтесь, товариш! — поволі відзвивається великорос.

— Ну, і ви так само заспокойтеся! — многозначно говорить українець.

І цілий день бурилося людське море розхвилюваних пристрастей. І думалося: далеко ще до побіди ідеї соціалізму...

Перед музеем також солдатське море. Тут видаються картки для вступу на з'їзд. Черга почалася від першої гімназії і тягнулася вздовж давньої стіни з залязними ґратами.

— Ось тобі й заборонили з'їзд! Дивіться, як народ іде хмарою! — весело говорить добре збудований солдат, що обливачається потом від палючого проміння гарячого сонця.

Народ прибуває. При вході до музею зібралася величезна товпа і ніяк не може дістатися до середини. Величезний вестибюль музею гуде. Гомін відбивається луною десь нагорі від тисячі голосів, від тупоту тисяч ніг військових людей, що входять і виходять. Під стінами за столами писарі безпереривно пишуть сині членські картки та дають пояснення... А на горі засідає Військовий Генеральний Комітет, куди приходять за розв'язкою різних організаційних справ.

О 5 годині Народний Дім переповнений. Величезний густий натовп лишається на вулиці. Не всі делегати з синіми картками попадають сюди, а тим, хто хотів би бути присутнім, як публіка, відповідають:

— Добродію! Нема ні одного місця. Ось повірте ж. — І дійсно нема ні одного місця. Театр з низу до верху заллятий народом — солдати, офіцерство, матроси. Одна суцільна маса, що густо зблилася. Коли зі сцени глянеш на галерю й інші верхні місця, бачиш чорніочу купу народу. Коли глянеш в партер, — море солдатських облич. На сцені президія. Голова — Винниченко. Він досвідчений, умілий голова: спокійно й ділово про-

водить цим незвичайним вічем, з огляду на кількість народу. Послух голові, дисципліна — взірцеві. Але й тут настрій напружений. Ухвалюють, що буде віче, а з'їзд відкривається в понеділок рано в городськім театрі.

— А дадуть театр? — питает хтось.

Його сусід усміхнувся і не відповів нічого. На сцені один з перших промовців віча — людина в солдатській формі. Промовець починає говорити, але не знає добре української мови. Чуються бурхливі протести. Від промовця домагаються пояснень: хто він? Він пояснює: він поштово-телеграфний урядовець, родом з Катеринославщиною, просить вибачення, що умови життя були такі, що він забув свою рідну мову. У відповідь несується палкі оклики. Віче ухвалює: хай говорить, як може, як уміє! . . .

Про що говорити на вічу? Про автономію.

— А чи буде з'їзд? — запитує промовець. У відповідь — бурхливі оплески.

— Ось і відповідь! — закінчує промовець.

— Керенський не міг заборонити з'їзду!

— Попросіть Керенського, хай він сам прийде сюди, хай почне від нас, чого нам треба! . . .

— Ми — вільний народ! І ні Керенському, ні Тимчасовому Правительству, цебто російському народові, ні кому іншому не вдастся спинити вільний народ!

— Як народ захоче, так і уладить своє життя! . . .

Один з делегатів докладно оповідає, як трудно було йому дістатися на з'їзд: всюди робили перепони, на кожній станції пропонували вернутися назад.

— Лекше мені було в Карпатах наступати, — говорить офіцер, ніж приїхати зі Пскова до Києва.

А коли одну групу спинили і промовець спитав їх, чи йдуть вони далі, отримав відповідь:

— Часу не гаемо, йдемо на Київ!

— І так з'їзд повинен відбутися. Це не буде дезорганізація. Дезорганізація буде тоді, коли з'їзду не буде!

— Розв'яжім українську справу тепер. Вони запишають її то сюди, то туди — в різні кутки. Коли не розв'яжемо, — скажуть що боїмося!»

Отже Українська Центральна Рада — цей революційний парламент України — пішла шляхом доконаних фактів.

Першим кроком у цьому напрямку було проголошення автономії України Першим Універсалом і створення першого уряду України. Плян революційного проголошення автономії України дозрівав в УЦРаді вже від довшого часу. Факт нагромадження значних військових сил спеціально в околицях Києва і провокаційна поведінка російського командувача київською військовою округою полковника Оберучева, змушували нас до обережності і до старанного вибору моменту, коли протиукраїнська акція не мала б виглядів на успіх. Нам здавалось, що такий момент уже настав у червні 1917 року. Російський Тимчасовий Уряд мав великі клопоти з нарastaючою силою большевизму і був цілком занятий цією проблемою. З другого боку ми вже мали в Києві кілька поважних і сильних військових формаций, як полк імені Богдана Хмельницького, галицька стрілецька формація і цілий ряд інших. Психологічно ситуація цілком дозріла до вирішального кроку. Холодна й категорична відмова російського уряду князя Львова задоволити автономічні вимоги У. Ц. Ради викликала не тільки обурення в широких верствах українського народу, але й свідомість, що від цього уряду Україна аж ніяк не може сподіватися зрозуміння її визвольних прағнень і життєвих потреб.

В цих обставинах фракція українських соціалістів-революціонерів і Всеукраїнської Селянської Спілки зголосила на пленарному засіданні Центральної Української Ради умотивований внесок в справі проголошення державної автономії України. Пам'ятаю, яке сильне враження викликав сам факт зголосження цьо-

го внеску. Представники поміркованих українських партій, головним чином соціалісти-федералісти, себто бувші радикальні демократи, з Сергієм Єфремовим на чолі, висловили ряд застережень щодо нашого внеску. Сенс цих застережень був такий, що український народ політично й організаційно ще не приготовлений до проголошення автономії і що революційний характер цього акту може викликати величезні ускладнення, а навіть конфлікт з Тимчасовим Урядом Росії, авторитет якого стойть ще досить високо в цілій Росії і який дистанує поважними силами, щоб перекреслити найкращі заміри У. Ц. Ради. Також промовці соціал-демократичної фракції, хоч і меншою мірою, висловлювались проти поспіху в цій так важливій справі.

Промовці нашої партії стояли на тому становищі, що революція, яка почалася в кінці лютого, не закінчилась і що революційним правом українського народу є, не оглядаючись на труднощі моменту, взяти в свої руки порядкування власним національним життям і створити автономічний устрій України, який був би підставою до остаточного рішення Українських Установчих Зборів про державну форму України. Цю конституанту, себто Установчі Збори України, має український народ вибрати незалежно від російської конституанти, щоб таким чином виявити свою волю на підставі загального і тайного виборчого права.

Внесок наш зібрав величезну більшість голосів і тепер так званий конвент сенаторів, себто свого роду виконавчий комітет Української Центральної Ради мав виготовити текст Першого Універсалу. Цей так званий конвент сенаторів складався з усіх членів президії і секретаріату УЦРади, а також з представників усіх політичних фракцій по два від кожної. Це була свого роду політична комісія У. Ц. Ради, яка рішала про всі важливі справи перше, ніж вони будуть запропоновані пленумові нашого революційного парламенту. До

цієї політичної комісії належав і я, як голова фракції українських соціалістів-революціонерів.

Пригадую, як сьогодні, це бурхливе засідання конвенту сенаторів. Було представлено два проекти Першого Універсалу. Перший походив від нашої групи і був дуже короткий. В цьому тексті говорилось, що настав день повного визволення України, коли український народ і орган його волі — Українська Центральна Рада, беруть у свої руки творення нових форм національного життя і проголошують Україну автономною державою з власним урядом, з власною збройною силою і з власними законодавчими органами. Автономний український уряд має перевести всі необхідні політичні та соціально-економічні реформи та вибори до Установчих Зборів України, яким належатиме право встановити остаточно державний устрій України.

Цей перший текст викликав з боку багатьох членів конвенту закиди, що він є занадто революційний і неповний. На думку цих критиків Перший Універсал повинен вияснити народові всі проблеми перебудови України у всіх ділянках життя. В конвенті сенаторів представництво окремих політичних партій було основане на паритеті і тому проект нашого тексту не міг зібрати більшості, так як наш внесок на пленарному засіданні Української Центральної Ради, де ми мали більшість. Тому запропонований був другий текст Першого Універсалу, автором котрого був Володимир Винниченко. З різними поправками цей текст був ухвалений і він є відомий.

Істотною частиною цього довгого тексту Першого Універсалу було проголошення автономії України і ствердження волі українського народу «від нині творити самому своє життя». В решті довгого тексту виявлялися основні пункти політичного і соціального законодавства, як також підкреслювалося, що, проголошуючи автономію України, Центральна Українська Рада базає затримати добросусідські відносини з російським

народом і російською державою. Цей уступ про українсько-російські взаємини був доданий головним чином на категоричну вимогу як автора тексту, так і представників соціалістів-федералістів.

Взагалі в своїй першій і останній кінцевій частинах текст Першого Універсалу справляє враження документу історичної державної ваги. Натомість велика середня частина Універсалу, з переліченням різних постанов і законодавчих плянів Української Центральної Ради, робила скорше враження публіцистичної статті і це було від'ємною рисою ухваленого тексту. Крім того, в Першому Універсалі неначе перемішано істотний зміст самого історичного акту проголошення автономії з так званим виконавчим розпорядженням до цього акту. На думку декотрих членів конвенту сенаторів, треба було поділити ці два завдання і видати виконавче розпорядження до акту проголошення автономії. Цим, розуміється, текст Першого Універсалу був би значно скорочений, а сама ідея державної автономії України була б більше підкреслена. Однак автор тексту Володимир Винниченко був проти цього і казав, що Перший Універсал мусить мати характер суцільного державного акту, якою конституційний документ, який кладе підставу нового державного устрою України. До цього погляду приєднався і голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський.

Коли текст був остаточно ухвалений і голова Української Центральної Ради проф. Михайло Грушевський запропонував усім членам конвенту сенаторів його затвердити, стався цей знаменний епізод, про який я згадував на початку моїх споминів. Сергій Єфремов, заступник голови Української Центральної Ради й ідеолог соціалістів-федералістів, захистив головою, висловлюючи ще раз свої сумніви щодо доцільності одностороннього проголошення автономії України. Ми всі чекали в напружені, що Сергій Єфремов, цей один з кра-

щих культурних діячів України, зробить. Чи він переможе свої вагання і сумніви, чи відрівтесь від тої культурницької аполітичності, яка характеризувала стару українську громаду, і чи відчує ритм історичних подій? Настала коротка перерва, під час якої Михайло Грушевський, а також Володимир Винниченко, переконували Сергія Єфремова в необхідності проголошення цього першого історичного акту українського народу. Михайло Грушевський нервово перебирає свою срібну бороду і врешті нетерпляче положив перед Єфремовим текст Першого Універсалу, показуючи пальцем на найважнішу частину тексту, в якому проголошувалась автономія України. Сергій Єфремов подумав ще хвилину, перечитав ще раз текст проекту Першого Універсалу і врешті встав і сказав, звертаючись до всіх нас: — «ми приймаємо на себе величезну відповідальність». Потім він додав: — «я згоджується на цей текст нашого Першого Універсалу».

Після того як всі члени президії Української Центральної Ради і всі представники фракцій погодились із запропонованим текстом Першого Універсалу, Михайло Грушевський оголосив урочисто, що Перший Універсал є ухвалений і затверджений одноголосно. Після цього він подиктував двом секретарям УЦРади Михайліві Єремієву і Євгеніві Онацькому текст рішення, яке було одразу внесено на пленарне засідання Центральної Ради. Всі члени Ради повставали зі своїх місць і зробили бурхливу «овацію».

Другого дня опівдні Перший Універсал мав бути урочисто проголошений на площі св. Софії. Була вже пізня ніч, коли ми вийшли з будинку Української Центральної Ради на В. Володимирську вулицю. Перед будинком стояла велика юрба народу. З трудом ми протискалися далі через цю юрбу киян, які чекали на результат історичного засідання Української Центральної Ради. Вістка про постанову Ради зелектризувала всіх і розійшлась по всьому Києву.

Тим часом у великому будинку Київської Опери зібралися члени Другого Військового З'їзду — делегати від українських вояків з усіх частин фронту. Ми йшли на цей з'їзд, щоб поділитися з нашим всячтвом радісною вісткою. Незабутнє було це видовище. Величезна заля театру залита була яскравим світлом, яке відбивалося тисячами іскор у золотих прикрасах і орнаментах. Тисячна маса вояків-делегатів у різних одностроях заповнила не тільки крісла партеру, але також всі яруси залі. За столом президії сиділи члени Генерального Військового Комітету на чолі з Симоном Петлюрою.

Коли ми увійшли до залі, запанувала напруженна тиша, так що чути було наші кроки. Всі відчували, що настає історичний момент. І врешті, коли постать Володимира Винниченка піднялась на трибуну, розлігся грім оплесків і овацийних вигуків. А коли Симон Петлюра подав знак рукою, знов запанувала тиша. Тоді Володимир Винниченко повідомив Другий Військовий З'їзд про історичну постанову Української Центральної Ради і почав читати слова Першого Універсалу. Тисячна маса вояків з гуркотом піднялась із своїх місць і стоячи слухала ці слова. Вояцька маса ловила кожне слово Першого Універсалу — так, ніби боялася пропустити хоч один вираз із цього історичного документу. А коли пробреніли останні слова Першого Універсалу, вибух ентузіазму був такий великий, що, як здавалося, мури монументального будинку затряслася в своїх основах. І тоді почувся урочистий спів «Заповіту» так, ніби тисячі вояків хотіли в цю історичну хвилину згадати великого пророка України і його нерівну боротьбу за визволення українського народу. Після цього пролунали бадьорі слова нашого гімну. У великому піднесенні, яке тоді запанувало, люди цілувалися як на Великдень і одночасно присягали, що віддатуть всі свої сили а навіть життя для Батьківщини

і для перетворення Першого Універсалу в дійсність. Мало хто спав тієї ночі в Києві.

А коли над столицею України зясків гарний сонячний день, тисячі киян заповнили велику Софійську площа. Коло пам'ятника Богдану Хмельницькому була побудована трибуна. Коли прибули члени Української Центральної Ради і на чолі з Михайлом Грушевським зайняли місця на трибуні, одкрилася велика брама Софійського собору, з котрого вийшла урочиста процесія на чолі з Катеринославським архиєписком Сергієм. Його оточувало кілька архиерейів і велике число священиків — всі одягнені в золоті ризи. Процесія підійшла до трибуни і там відправлено короткого молебня, в кінці якого проголошено «многая літа» українській державі та її урядові. Після цього архиєпископ Сергій і інші архиереї зайняли місця на трибуні. На поданий знак з чотирьох менших підвищень розпочалось проголошування Першого Універсалу. Ці трибуни були розміщені на просторії Софійської площа так, щоб Перший Універсал відчитаний був на північ, південь, захід і схід. Коли проголошено було слова «Від нині український народ буде сам творити своє життя», багатотисячна юрба привітала ці слова довгими покликами «слава». Також кінцеві слова універсалу викликали величезний ентузіазм киян. Цікаво було дивитись на це море людей, що в захопленні слухали перший маніфест української влади. На цілій площині від св. Софії аж до Михайлівського монастиря панувала тиша і кожне слово Першого Універсалу відбивалося луною.

Після проголошення Першого Універсалу розпочалась дефіляда українських військових частин з полком ім. Богдана Хмельницького на чолі. У цій дефіляді брала участь сотня донських козаків. Коли вона зрівнялась із трибunoю, козацький полковник затримав свою сотню і, звертаючись до голови Української Центральної Ради проф. Грушевського, сказав російською мовою короткий привіт від донських козаків: «Господін презі-

дент! Донські козакі пріветсвують свободну Україну і ейо правительство». Піля цього він дав команду своїй сотні і донські козаки (вони були в пішому строї) промаршували, віддаючи пошану першому українському урядові.

Після цього урочистого проголошення Першого Універсалу радісно настроєна юрба ще довго заповнювала вулиці Києва, ділячись враженнями з цієї історичної події. Довго ще гомонів Київ цього дня.

РОЗДІЛ V

СВІТЛА І ТІНІ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ

1. Володимир Винниченко — поет, політик і революціонер. 2. Симон Петлюра — організатор української армії. 3. Сильветки перших українських міністрів. 4. Перші інсігнії української державності — герб і печатка України. 5. Булава гетьмана Богдана Хмельницького. 6. Прапор голови Держави. 7. В резиденції первого прем'єра України.

При всій своїй неясності і скромності політичних умов, Перший Універсал становив безумовно історичну дату в нашому відродженні. Він був документом, який свідчив про те, що підготовчий організаційний період в боротьбі за визволення України закінчився і що почався новий період творення підстав Української Держави. Для народних мас Перший Універсал був, так би мовити, мобілізаційним наказом — всі зусилля окремих груп українського народу мали бути тепер об'єднані під керівництвом Української Центральної Ради, яка проклямувала в Первому Універсалі волю народних мас України в словах — «Однині самі будемо творити наше життя». В цих словах був сконцентрований історичний зміст цього акту і народні маси відчули це дуже близько. Практичні наслідки Первого Універсалу були величезні. Розбудова української влади, яка відбувалася до цієї пори спорадично і, так би мовити, самочинно, без законних підстав, набула тепер систематичний і легальний характер.

Пригадую дуже докладно, що реакція на Перший Універсал була масова і загальна. Вже на другий день пі-

сля оголошення Першого Універсалу почали наспівати до Києва телеграми з усіх більших і середніх міст України від військової влади. Ці телеграми мали приблизно такий зміст. «Умань. Війська місцевого гарнізону після урочистого молебня вислухали текст Першого Універсалу Української Центральної Ради і зложили присягу на вірність Українському Урядові». «Полтава. Розташований в місті запасовий батальйон і полк драконів, вислухавши слова Першого Універсалу, присягли на вірність Україні». Аналогічні телеграфні донесення надходили майже з усіх гарнізонових міст України. Це був перший відрух вояцької маси, який робив дуже імпонуюче враження і давав якнайкращі надії. Церемонія присяги відбувалася скрізь в дуже урочистій формі. Молебні правилися соборним духовенством. Військові частини давньої російської армії вимаршировували з казарм у великій дисципліні під командою своїх старшин з полковими прaporами. На площах, де відбувалася присяга війська, збиралися величезні маси народу, які слідкували за кожною подробицею цієї церемонії, добачаючи в ній дійсний початок нової доби в історії України. В той же час, коли на Лівобережній Україні і на Чорноморському південному складання присяги на вірність автономній Українській Державі відбувалося без жадних перешкод, на Правобережній Україні в деяких містах, де розташовані були значні сили російської армії Південнозахідного фронту, російська військова влада забороняла українським частинам складання присяги. Однак, це не змінило загального характеру цієї історичної події.

Так само швидко зареагувало на Перший Універсал українське селянство, хоч і в іншій формі. Річ в тім, що одночасно з Першим Універсалом, що проглямував державну автономію України, Українська Центральна Рада видала розпорядження про стримання податкових вплат до російських скарбових урядів. Всі податки мали відтепер впливати до скарбу автономної України,

а тому, що українські скарбові уряди ще не були на провінції зорганізовані, сільські громади почали висилати своїх посланців з податковими сумами просто до Києва до Української Центральної Ради. У скарбовому відділі УЦРади в Києві панував тоді величезний рух. Перед будинком Центральної Ради стояли маси селянських представників із різних частин України, які звозили податки. Кожний з них мав писаний мандат, в якому було зазначено, з якої громади він приїхав і яку податкову суму належиться вплатити до українського скарбу. В ці дні вулиці в околицях будинку УЦРади являли своєрідне і незабутнє видовище. Тисячі селян у традиційних свитках, обладовані довгими торбами, терпеливо чекали нераз два — три дні, доки дійде до них черга передати належні суми до українського скарбу. Ця реакція українського селянства на Перший Універсал була тим глибшою, що перший раз після вікової неволі український селянин покликаний був до сповнення свого обов'язку як рівноправний громадянин.

Врешті, й інші верстти українського народу — свідоме робітництво та інтелігенція — зареагували позитивно на Перший Універсал. До Центральної Ради почали прибувати делегації з різних міст України, щоби зложити заяви, в яких вони вітали і підтримували історичний наказ Української Центральної Ради про запровадження автономного ладу в етнографічних межах і про утворення першого уряду України, який був названий Генеральним Секретаріатом.

Цей рішаючий крок Української Центральної Ради викликав у народніх масах велике піднесення, якого Україна давно вже не переживала. Щоправда, деякі учасники й свідки цих подій, а серед них і Павло Христюк, в його «Замітках і матеріялах до історії української революції», підкреслювали загальний характер Першого Універсалу і проклямованого ним гасла «одині самі будемо творити наше життя». Вони вважали, що цей загальний характер Першого Універсалу був при-

чиною того, що різні соціальні і політичні групи вкладали в Перший Універсал такий зміст, який відповідав їх наставленню і їх партійним програмам. Цей закид неслушний, бо, проголошуючи Перший Універсал, Українська Центральна Рада мала на меті зробити *перший* рішаючий крок до об'єднання українського народу на платформі загальних інтересів нації. Тому формула «одинні самі будемо творити наше життя» містила в собі всіх свідомих українців і всі стани і кляси народу. В цьому була, так би мовити, історична місія Української Центральної Ради і цю місію вона виконала. Цілком натурально, що радикально настроєний робітник України вкладав у цю формулу Першого Універсалу свій соціальний зміст, який відрізнявся від ідей, що панували в душі пробудженого селянина. Інакше уявляли собі Українську Державу різні групи української інтелігенції чи міщанства, інші тенденції виявляли в зв'язку з цим різні групи аграрної чи промислової буржуазії України.

Одмінні погляди на будову нового суспільного ладу повинні були може допровадити до політичної дискусії і до боротьби за їх здійснення, але лише на другий день після створення української держави і в рамках нового устрою України. Спочатку повинна була запанувати національна солідарність, яка є підставоюожної держави, і це була провідна думка Першого Універсалу. Ця ідея національної солідарності і була тим істотним пунктом Першого Універсалу, який зрозуміли народні маси. Тому загальний від粗х був величезний.

Для прикладу і для характеристики настроїв тодішньої України подамо деякі маніфестаційні постанови різних громадських установ і організацій:

«Збори харківської губернської Ради, що відбулися 11 червня, вітають поповнену представниками війська і селянства Центральну Раду, цілком поділяють напрямок її діяльности та признають її своїм тимчасовим Урядом. Голова Ради Рубас. («Р. Г.» 6-VI).

«Кременчуцьке Земське (надзвичайне) Зібрання, приєднуючись до Універсалу і визнаючи Центральну Раду органом правительственної влади, асигнувало до розпорядимости 15 000 рубл.» («Речь»).

«Золотоносське повітове Земство, приєднюючись до І Універсалу і визнаючи Ц. Раду за уряд, асигнувало до розпорядимости Ради 15 000 карб.» (Г. П.).

«Полтавська Шкільна Рада вітає Українську Центральну Раду, як єдиний правомочний орган українського народу, і заявляє, що буде підтримувати всі її заходи, направлені до здобуття прав українському народові. Голова зборів Я. Стенька». («РГ» 30-УІ).

«Остерський повітовий український з'їзд (на Чернігівщині), прилучаючись до І Універсалу, заявляє, що він визнає Українську Центральну Раду Тимчасовим Правителством в межах України» («Речь», 12-VII).

«Ми, українці, громадяни і козаки катеринославської і гусаківської волостей звенигородського повіту (на Київщині), зібралися 15 червня на віче, з великою радістю вислухали й прийняли Універсал. Щиро дякуємо Центральній Раді за її заходи, — ми будемо всіма силами підтримувати її, як наш Тимчасовий уряд. З дозвolenня громадян, комісар катеринославської волості Поліщук» («Р. Г.», 6-VII).

«Члени всіх організацій м. Яготина (на Полтавщині), обміркувавши на загальнім черговім зібрані Універсал Української Центральної Ради до українського народу, ухвалили прилучитися до Української Центральної Ради і виявити їй свою повну покірність і своє повне довір'я, підтримуючи її до того часу, поки вона буде захищати інтереси України в демократичнім напрямку» («Р. Г.», 6-VII).

«В деяких волостях Бердичівського повіту селяни, виконуючи наказ Універсалу про самооподаткування, наложили податок по 10 коп. від десятини на свої і поміщицькі землі» («Рус. Сл.», 4-7).

«Зорганізовані салдати й офіцери вінницького гарнізону (на Поділлю), зібрані на вічу в городському театрі в числі звиш 2 000 чоловіка, постановили: визнати Український Військовий Генеральний Комітет найвищою нашою законною владстю і завсігди та всюди виконувати його розпорядки; признати Укр. Центр. Раду найвищою установовою на Україні, правомочною вести всі справи України. Голова Струминський. Товариш голови Дудич» («Р. Г.», 30-VI).

«Українці салдати егерського, семенівського та ізмайлівського гвардейських полків, зібралися 5 липня (н. ст.) в манежі егерського полку, постановили всіма силами підтримувати волю українського народу, висловлену в Універсалі Української Центральної Ради» («Р. Вол.», 6-VII н. ст.). (Це ті салдати, що перші повстали збройно проти цару на вулицях Петрограду).

«Українці офіцери, урядники і салдати Головного Штабу на загальних зборах постановили: привітати Універсал Укр. Центр. Ради, визнавши його справжнім висловом домагань укр. рев. демократії, визнати Укр. Центр. Раду за своє Тимчасове Правительство автономної України і довести до відома Ради, що всіма силами будемо боротися й боронити волю українського народу» («Р. В.», 8-VII).

«Канівська Повітова Земська Управа, обговоривши Універсал Укр. Центр. Ради, постановила привітати Українську Центральну Раду з великим почином в справі організації спокою і порядку на Україні. Узнайчи Укр. Центр. Раду Тимчасовим Українським Правительством, повітова Управа, як представництва населення канівського повіту, приймає до виконання вказівки Ради, як найвищої адміністративної влади на Україні. Слава Українській Центральній Раді! Слава Українському народові! Слава Українському Війську!» («Р. Сл.», 30-VI н. ст.).

«Нарада представників повітових земських управ цілої Київської губернії, обміркувавши I-ий Універсал

Центральної Ради, постановила: вітаючи Універсал Укр. Центр. Ради, як найвищого органу зорганізованого українсько народу, нарада представників повітових земств Київської губернії, висловлює повну готовість працювати в контакті з Радою: признає потрібним давати Раді матеріальну піддержку і з свого боку просить Раду давати земським організаціям моральну піддержку в їх роботі на користь населення («Р. С.», 30-VI).

«В Полтаву прибуло зі східніх губерній до 4 000 салдатів українців з офіцерами в цілі зформування українських військових частей. Салдатів і офіцерів урочисто привітала укр. військова Рада під проводом голови Ради — салдата Панченка. На честь прибувших при величезнім зібранню народу відбулося величезне віче коло пам'ятника полтавської побіди. На вічу проголошено постанови ради робітників і салдатських депутатів і всіх соціалістичних партій про прилучення до виданого Укр. Центр. Радою I Універсалу. Вислано до Центр. Ради телеграму з запевненням підтримки її діяльності» («Р. В.», 3-VII).

«Після молебня і прочитання Універсалу Укр. Центр. Ради 5 український полк (в Умані) прийняв присягу на вірність Центральній Раді» («Р. С.», 1-VII).

«Через Харків переїхали до Києва два ешалони українських військ. Майже на кожнім вагоні розвівався національний український прапор. На запитання відповідали салдати, що вони йдуть до Києва, щоб віддати себе в розпорядження Укр. Центр. Раді» («Речь», 6-V).

«Надзвичайні борзенські земські збори ухвалили признати УЦРаду найвищою урядовою інституцією й асигнувати в її розпорядження 3 000 карб.» («Р. Г.»).

«Українці професійного з'їзду праці писарства московсько-київсько-воронізької залізниці, отримавши Універсал, з радістю широко вітають Ц. Раду, бажаючи певного і негайного здійснення давно жданої святої мети — визволення рідного краю. Тов. гол. Воронуха». («Р. Г.»).

«Селяни с. Насташки васильківського повіту на Київщині, зібравши на віче 27 червня (н. ст.) в числі 600 душ, ухвалили привітати Універсал УЦРади й висловити їй повне довір'я, як найголовнішому правителльненному органові на Україні. Голова віча Козик, писар Ванара» («Р. Г.»).

«Громадяни села Броварки гадяцького повіту на Полтавщині на своїх зборах одноголосно постановили піти за ЦРадою і віддати до скарбниці Ради по 10 коп. з десятини» («Н. Р.»).

«В селі Диканьці полтавського повіту селяни, вислухавши з радістю I Універсал, одноголосно постановили коритися цілком ЦРаді, як своєму Тимч. Правительству» («Н. Р.»).

«Збори робітників-українців пічного і штампажного заводів у Катеринославі, що відбулися 7 липня (н. ст.), вітаючи УЦРаду, як единого виразника інтересів українського народу, ухвалили вважати Універсал актом величезного значення в історії українського руху і висловити УЦРаді своє повне довір'я, заявляючи готовість підтримувати її доти, поки вона буде боронити інтересів українського народу в демократичному напрямку» («Р. Г.»).

Такий панував тоді настрій на Україні. В цьому відношенні I Універсал виконав своє завдання і пробудив в українських масах почуття національної солідарності і це було величезним кроком наперед. Українська революція осягала свого кульмінаційного пункту. З другого боку, починається новий розділ в історії українських революційних змагань.

Треба було творити підстави українського державного ладу. До цього могли провадити дві концепції. Перша з них — концепція народоправства і демократії, з її парламентарним устроєм. Ця концепція була найбільше поширена в колах українського громадянства — її дотримувалися і українські соціалісти-революціонери, і соціал-демократи, і соціалісти-федералісти з Єфремо-

вим на чолі і деякі інші співчуваючі групи. Слабість цієї концепції була в тім, що виконавчий орган демократичного устрою переважно є заслабим, щоб швидко розв'язувати трудні проблеми, які повстають в процесі революції. Революційна хвиля вимагає рішучих кроків від національно-політичного центру, а парламентарно-демократична концепція заразі обмежує компетенцію цього центру.

Другою течією в українському громадянстві того часу була авторитативно-диктаторська концепція. На жаль, вона прибрала дуже непопулярні на ті часи форми і тому не могла мати жадного успіху. Цього напрямку додержувались головним чином монархістичні кола, які прагнули встановити на Україні монархію в формі гетьманату. Другою відміною цього авторитативного напрямку були соціалісти-самостійники з Міхновським на чолі. Але ж і ця група, висуваючи примат національної ідеї, надавала цій ідеї форму національної виключності, ігноруючи зasadу територіальної інтегральності, сукупності України. Таким чином ця концепція заздалегідь виключала ті численні маси несвідомих або зруїсифікованих українців, які становили, будь-що-будь, велику потенційну силу. Ідея монархії, як і концепція націократичного устрою України, не мали в тих часах жадних виглядів на перемогу і то не тому, що ці групи становили, так би мовити, цифрову меншість в українському громадянстві, а тому, що величезна більшість народу була б цілком відсахнудась від української національної ідеї в цій формі і пішла б за російськими демократичними патріями. Автократичну концепцію, щоправда в своєрідній формі, перебрали російські більшевики і це було причиною їх слабости в перших часах революції. З цих двох концепцій Українська Центральна Рада відповідно до настрою переважаючої більшості українського громадянства, вибрала першу. Народоправство і демократія відповідали віковим традиціям української історії, а їх джерелом були

конституційні права народного віча ще в державі київських князів.

Виникає цікаве питання: хто властиво найбільше причинився до цього рішального звороту в українському національному житті, звороту, який потім стався причиною слабості українського уряду і всього національно-політичного центру України. Нав'язуючи до прастиарих історичних традицій України, тодішні керівники УЦРади залишили без належної уваги динамічний момент революції, який тоді ціла бувща Російська імперія і Україна переживали. Цей переходовий революційний момент вимагав, щоб на чолі нації став уряд сильний своєю виконавчою владою і не з'язаний пріписами парламентарного демократизму, які обмежували його на кожному кроці. Пригадую, як після проголошення I Універсалу і після утворення Генерального Секретаріату, себто, Ради Міністрів, голова цього Секретаріату, міністер-президент Володимир Винниченко, казав мені в інтимній розмові: — «Наш дід (дідом називали Михайла Грушевського) все більше концентрує в своїх руках владу. Він хоче бути диктатором». А на моє заперечення, що Михайло Грушевський рішуче відкидає всяку думку про диктатуру, Винниченко додав, усміхаючись: «Ось побачите. Старий скоро надіне шапку з червоним верхом, і ще оголосить себе гетьманом». Темні очі Винниченка заіскрились при цім з-під густих чорних брів. Безперечно соціал-демократична група Винниченка дуже ревно дотримувала зasad парламентарного народоправства і була проти якихнебудь відхилень від цих засад.

Ці закиди Винниченка і його підозреність, що Михайло Грушевський, як президент Української Центральної Ради, отже президент держави, яка твориться, має намір сконцентрувати в своїх руках владу, були зовсім безпідставні. Михайло Грушевський був щодо цього дуже обережний і можна сказати, що ця його обережність заважила дуже багато на такому парадоксальн-

ному явищі, як педантичне дотримування парламентарних приписів в переходовій революційній добі, коли ламаються старі закони і форми державного життя і твориться нова держава. Пригадую, як на українському конгресі, який відбувався безпосередньо після лютневої революції, Михайло Грушевський був вибраний маніфестаційно без единого голосу проти, голосовою. Всі члени конгресу встали зі своїх місць і влаштували Грушевському довготривалу овацію. Коли цей акт маніфестаційного вибору закінчився, Михайло Грушевський, у короткій промові подякувавши за вибір, зажадав таємного голосування. Також в інших справах, уже маючи за собою величезний авторитет, завжди звертався Михайло Грушевський до членів Центральної Ради з домаганням винести парламентарну постанову в тій чи іншій справі. Він ніколи не схваливав рішення на власну руку, а тому, що скликання повної сесії Центральної Ради вимагало завжди часу, то й рішення у важливих справах часто спізнювались. Створення Малої Ради (конвенту сенаторів), яка вирішувала б справи в перервах між повними сесіями, не розв'язувало тих труднощів, бо ж і Мала Рада мусіла перше передискутувати запропоновану справу, а дискусія нераз затягалась на два-три дні, і тільки тоді приймалась ясна постанова.

В нормальних обставинах такий модус був би цілком зрозумілим і відповідав би суто-демократичному наставленню нашого народу. Однак в час, коли події розвивалися не раз із швидкістю блискавиці і коли не те що один день, а одна година мала свое часто рішальне значення, парламентарна система Української Центральної Ради з її процедуральною скомплікованістю була немов тяжкою колодою на ногах уряду й інших виконавчих органів влади. Вона зменшувала також особисту відповідальність окремих членів уряду й інших представників нової влади, які все покликались на постанови Центральної Ради. Тим часом в революційних

часах жадна парляментарна постанова і жадний парламент в світі не може передбачити всіх виринаючих проблем. В діяльності Михайла Грушевського відчувається навіть якесь побоювання, щоб він часом не порушив парляментарного характеру нового устрою України. І ця риса була властива не тільки Михайлі Грушевському, але також багатьом іншим діячам доби Центральної Ради. Ось приклад.

Коли був утворений перший уряд, до нього був по-кликаний відомий кооперативний діяч Борис Мартос на пост генерального секретаря земельних справ. На першому ж засіданні уряду, коли Генеральний Секретаріят прийняв постанову, що має здійснювати автономічний статут України на підставі I Універсалу, Борис Мартос заявив, що, на його думку, Генеральний Секретаріят має підготовляти підвалини автономної України, а здійснення самої автономії мусить бути переведено пізніше, коли Установчі Збори вирішать це питання. Коли ж Генеральний Секретаріят все настоював на своїй постанові, то Мартос хотів навіть здемісіонувати з цієї причини. Справа ця була полагоджена компромісом і Мартос залишився в складі уряду.

Брак революційних метод дуже тяжко відбився на українській справі в дальшому розвитку подій. Пригадую теж дискусію в УЦРаді після проголошення I-го Універсалу, коли треба було з цієї події зробити послідовні політичні висновки, себто утворити уряд автономної України. Ця дискусія точилася в великий півкруглій залі Педагогічного музею на Великій Володимирській вулиці. Коли наша фракція виступила з внеском утворити перший уряд України, то з боку частини соціал-демократів і соціялістів-федералістів почулися критичні зауваження і сумніви щодо доцільності такого кроку. Це мене страшенно здивувало і, хоч промова Павла Христюка, як внескодавця, була дуже уґрунтована і, як мені відавалось, не потребувала жадних дискусій, довелося й мені забрати голос. Па-

м'ятаю, що моя промова була дуже різка і що в ній я допустився кількох може надто гострих виразів на адресу тих українських елементів, які не відчувають ритму історії і не розуміють своєї історичної відповідальності перед народом.

Постанова утворити перший автономний уряд України була ухвалена УЦРадою головним чином завдяки рішучій позиції, яку зайніяла фракція українських соціалістів-революціонерів разом з депутатами Всеукраїнської Селянської Спілки. Ці дві групи мали більшість в Центральній Раді. До них приєдналась значна частина українських соціал-демократів під проводом Миколи Порша і Михайла Ткаченка, як також дрібні групи націонал-революціонерів Миколи Любинського і соціалістів-самостійників. Після постанови почались переговори про склад першого українського уряду, як також про його називу.

З огляду на те, що державно-правне становище України після проголошення I Універсалу не було ще зовсім ясне, а також з огляду на можливість проголошення повної самостійності в процесі революційних подій, ухвалено було назвати перший уряд Генеральним Секретаріятом з тим, що після вияснення політичної ситуації і перетворення автономного статуту в повну державну самостійність, уряд мав би прийняти називу Ради Народних Міністрів. Сама назва Генеральний Секретаріят немов би нав'язувала до старої Гетьманщини, на чолі якої стояла генеральна старшина. У зв'язку з тим, що майже одночасно з утворенням Генерального Секретаріату, Другий Український Військовий З'їзд обрав, як зародок генерального штабу України, так званий Генеральний Військовий Комітет, ворожі нам російські демократичні угрупування, а собливо большевики повели демагогічну агітацію, поширяючи поголоски, що в Центральній Раді засідають самі старі царські генерали, які хотять віддати Україну в неволю поміщиків і капіталістів. Хоч абсурдність цих версій була очевид-

на, однак наші пропагандивні органи замало звернули уваги на поширення цієї абсурдної версії і занадто легковажили впливом цих поголосок на моральний стан народніх низів і салдатської маси.

Десь коло половини червня, проходячи Хрестатиком, я побачив юрбу людей перед Думою, коло пам'ятника Столипіну. Це був так званий «мітюжок», яких в ті часи в Києві відбувалося дуже багато. Якийсь молодий чоловік у військовій шинелі переконував своїх слухачів, що Центральна Рада складається з самих генералів і тому уряд теж зветься Генеральний Секретаріат. Деякі люди потакували йому й охоче приймали його гасло виступити проти Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Температура цього «мітюжка» була досить висока і коли промовець у салдатській шинелі піднесеним голосом закликав до боротьби проти Центральної Ради, здавалося, що всі ці сіри слухачі, яких зібралося тим часом кілька сот, підуть за промовцем і почнуть якусь масову акцію проти першого українського уряду і проти проголошеної в цих днях автономії України. Я протиснувся ближче до промовця і пізнав його. Це був відомий мені по Чернігову молодий большевик Зюка Н. Я потягнув його за рукав і коли він мене побачив, йому стало трохи неприємно, неначе він передчував з моого боку якийсь підступ, що перекреслити дешевий успіх його «генеральської» демагогії. Недовго думаючи, я піднявся на сходи пам'ятника і звернувся голосно до нього. «Ти кажеш, що в Центральній Раді засідають самі генерали. А ти ж мене добре знаєш з Чернігова і напевне теж знаєш, що я член Центральної Ради, а я ж ніколи генералом не був?». Зюка Н. зніяковів і не знав як реагувати на цей мій несподіваний виступ. Використовуючи це замішання большевицького агітатора, я взяв ініціативу на цьому самочинному вічу і виголосив коротку промову, пояснюючи, з кого складається Центральна Рада, що в ній нема ані одного генерала і що приклад зі мною є живий

приклад брехливости большевицької агітації. Я цим не задовольнився і перейшов у своїй промові в наступ, закидаючи большевикам, що вони є агенти німецьких капіталістів, а на доказ цього пригадав, як німці перевезли Леніна й інших большевицьких проводирів у німецьких вагонах до Росії.

Настрій юрби зразу змінився. Чути було сильно ворожі вигуки на адресу моого чернігівського знайомого. Ті, що близче стояли до імпровізованої трибуни, дамагались затримати несовісного агітатора і зробити з ним кінець. Таким чином це стихійне віче, зааранжоване большевиками, обернулося проти них. Зюка Н., побачивши таке, шмигнув непомітно в юрбу і втік. В 1919 р. він зробив кар'єру в Червоній Армії і був «комдівом». Про його пізнішу долю я нічого певного не довідався, а поголоски казали, що в 1933 р. він був заарештований як троцькіст і зліквідований. Пригадую цей епізод для характеристики загального стану на Україні. Не скрізь могли ми протидіяти большевицькій демагогії. Просто не вистачало людей, вправних у політичній праці.

Отже Генеральний Секретаріят був врешті, після довших переговорів, утворений. Ці переговори виявили ще одну трудність, яка потім відчувалася на протязі всієї революційної доби. Річ у тім, що відповідно до парламентарної більшості, яку мали українські соціялісти-революціонери і Селянська Спілка, ця група мала б подати до уряду своїх кандидатів на прем'єра, як і на важніші функції окремих ресортів. Однак власне ця політична організація мала небагато кваліфікованих політиків і адміністраторів. Вже невелика українська соціял-демократична партія з Винниченком на чолі, мала значно більше інтелігентних сил і старших діячів, що походили з революційної української партії (РУП). Порівняно багато кваліфікованих сил посідали соціялісти-федералісти з Сергієм Єфремовим на чолі. До цієї групи належала також більшість діячів ТУП-у. З огляду на це становище, наша фракція постановила зреکти-

ся з своєї парламентарної прерогативи і зайняла при формуванні першого українського уряду загальноукраїнське становище, керуючись не партійними, а національними інтересами. Ми мали за собою маси, але не мали відповідного штабу досвідчених політиків і фахівців. Інші партії не мали за собою мас, але зате мали, як на ті часи, досить численний кадр кваліфікованих сил. Цим пояснюється наше становище в справі формування першого уряду. З другого боку, для нас було ясним, що революційний процес, може вже в найближчій будуччині, випередить автономічне законодавство УЦРади і поставить проблему самостійності України на всю широчину. Тому видавалося нам, що й з тактичних причин не слід нашій партії занадто ангажуватися в автономному уряді, який все буде змушений до певних політичних зобов'язань перед центральним урядом Росії. Треба було залишити нашу групу, так би мовити, в революційній резерві. Вона мала б прийняти владу в свої руки тоді, коли революційний процес дозрів би до проголошення самостійності.

В справах національних партій наша займала найбільш радикальне або ще краще — найбільш революційне становище із всіх інших політичних партій. Від нас вийшла ініціатива проголошення I-го Універсалу, що було актом революційним; ми теж зголосили й провели своєю більшістю внесок щодо утворення першого автономного уряду, від нас теж вийшов постулат українізації військових частин. Наша партія піддержала в значній мірі ініціативу Миколи Міхновського про створення першого охочекомонного полку ім. Богдана Хмельницького. Наша група вже з перших днів революції висунула гасло суверенності України і скликання українських установчих зборів. Врешті, від нас походило гасло бойкоту російської конституантти, хоч на виборах до неї наша партія здобула від України майже всі 120 мандатів. Таким чином, провадячи послідовно революційну політику в національній справі, партія

наша прагнула підняти народні маси до вищого рівня національної свідомості, створюючи на Україні доконані факти і підготувавши край до революційного розв'язання проблеми самостійності.

В цьому акспекті може було й помилкою, що наша партія відмовилася від проводу в першому автономному уряді, бож у революційних часах творять життя не ті досвідчені і кваліфіковані політики і фахівці, а революціонери. Кваліфіковані політики, маючи досвід передреволюційного минулого, занадто рапувались із тими засадами і фактами, до яких вони звикли в цьому минулому — засадами, які після революції втратили своє значення. У кваліфікованих політиків занадто тяжили в цілій їх діяльності ті політичні й адміністративні методи, до яких вони звикли в передреволюційних часах. В результаті досвід і кваліфікації стали джерелом дивного на ті часи легалізму, нібіто під час революції можна булосяся осягнути наші цілі легальними методами.

На становище нашої фракції в справі утворення Генерального Секретаріату найбільше впливнув Михайло Грушевський. Особливо тактичні міркування, які він висунув (наша партія — революційна резерва) видалися нам слушними. Зрештою ми сподівалися, що в міжчасі розбудуємо ще сильніше нашу революційну організацію і що в процесі цієї праці на перший план висунуться з народній маси нові діячі і тоді нам легше буде переврати провід не тільки в політичному житті і в парламенті, але і в новій державі. З цих всіх причин ми згодились, щоб наш перший автономний уряд — Генеральний Секретаріят — був так би мовити коаліційним і щоб головою його став Володимир Винниченко. Він же був призначений генеральним секретарем внутрішніх справ. Сергій Єфремов перевів генеральний секретаріят національних справ. Цей ресорт не мав нічого спільногого з національно-освітніми справами, як можна було б думати з назви — його завданням було керувати зносинами з різними народами бувшої Російської імпе-

рії та їх урядами, як також з Тимчасовим російським урядом.

Отже, це був, так би мовити, початок нашого міністерства закордонних справ. Борис Мартос став керівником генерального секретаріату земельних справ, який мав виробити проект аграрної реформи. Відомий наш кооператор Христофор Барабановський був призначений генеральним секретарем фінансів. Симон Петлюра, який був обраний перед проголошенням І-го Універсалу головою генерального військового комітету, став секретарем військових справ. Справами народної освіти мав керувати відомий київський педагог і культурний діяч Іван Стеценко. Генеральним секретарем юстиції був призначений Валентин Садовський — відомий теоретик української соціал-демократії і правник, генеральним секретарем продовольчих справ був призначений відомий кооператор і діяч Селянської Спілки Микола Стасюк і, врешті, Павло Христюк був призначений генеральним писарем, себто державним секретарем уряду. Голова Генерального Секретаріату Володимир Винниченко, секретар земельних справ Борис Мартос, як також секретар юстиції Валентин Садовський і Іван Стеценко, що керував освітніми справами, і врешті Симон Петлюра належали до соціал-демократичної партії. Таким чином в Генеральному Секретаріаті було п'ять українських соціал-демократів. Сергій Єфремов був соціалістом-федералістом, а Барабановської і Стасюк були безпартійними кооператорами, але вони обидва стояли дуже близько і до Селянської Спілки і до нашої партії.

З погляду революційної динаміки України цей склад першого уряду не давав багато надій на те, що він буде в стані взяти в свої руки ініціативу в революційних подіях і буде сильним виконавчим органом нації.

З п'яти українських соціал-демократів тільки їх провідник Володимир Винниченко мав певні властивості

революційного діяча. Однак, і він не був революційним діячем в правдивому значенні цього слова. Його революційний патос, з яким він виголошував свої промови, виникав не стільки з його переконання, як з його південного степового темпераменту, яким він відзначався. Цілою своєю істотою він був письменник, поет і влучний обсерватор. Він занадто підлягав хвилевим впливам подій чи оточення. Можна було б сказати, що його імпресіоністична натура сприймала дуже швидко і дуже глибоко все, що діється навколо, але не була в стані перетравити спожитий матеріал і зробити революційні висновки. Він був, так би мовити, революціонером наполовину; сприймаючи глибоко зовнішній світ, він не міг поширити своє революційне мислення на другий — вирішальний акт — на дію і реакцію на події, що тоді точилися в атмосфері великої степової бурі. Ця недовершеність революційного інтелекту була джерелом сталих вагань, мінливості в рішеннях і раптових змін в оцінці ситуації. Напротязі двох-трьох годин настрій першого українського прем'єра мінявся від ідеалістичного ентузіазму до паралізуючого пессимізму. Талановитий промовець, він нераз міг захопити масу, але він не міг дати цій масі відповідні директиви і повести її за собою. Його безперечно позитивна риса була в тім, що всі його звернення до народу були щирі, і що ця щирість відчувалась у кожній його промові. Але ж революційні події ставлять інші вимоги і завдання. Революційні події часто вимагають холодного і зрівноваженого передумування і цілевого рішення. Революційний патос повинен приходити в кінцевому періоді політичної акції і рвати маси за собою. У Винниченка було навпаки. На початку революційний патос, з яким він звертався до України, а потім, коли патос вигасав, приходило рішення.

Особисті передреволюційні зв'язки Винниченка з Максимом Горьким та з іншими представниками російських марксистів позбавили його належного критициз-

му у відношенні до «всеросійських» плянів так званої російської демократії, не виключаючи більшевиків. Він все ще жив в атмосфері передреволюційного ідеалізму. Навіть його перша подорож до Петрограду і переговори з Чхеїдзе, як також розмови з Максимом Горьким, не зменшили цього ідеалізму. Він все ще вірив у можливість «договоритися» з провідними колами російської демократії. Коли якінебудь факти свідчили про імперіялістичні цілі російської демократії, про її вороже ставлення до українського відродження, він вибухав гнівом, так як це було раз у моїй присутності в Петрограді після невдалої розмови з Чхеїдзе в Таврійському палаці. Але і в ці хвилини не можна було ясно зрозуміти, чи він вибухає гнівом проти лицемірства російської демократії, чи проти самого себе і проти свого ідеалізму. В цьому почувалося якесь психічне роздвоєння і в цьому була слабість його позиції, як першого українського прем'єра.

Це психічне роздвоєння знайшло свій вираз у його тактиці на еміграції, коли він в 1921 р. постановив повернути до Києва, а властиво до Харкова і був призначений заступником голови першого советського уряду України — Християна Раковського, якого він знову особисто ще з передреволюційних часів. Це саме роздвоєння привело до того, що він завагався під впливом української дійсності і, користуючись з Ризьких мирових переговорів, утік з Риги за кордон і порвав зв'язки з советським урядом, щоб пізніше десь 1925 р., коли група комуністів і боротьбістів на чолі з Миколою Скрипником і Олександром Шумським переводили українізаційний курс, нав'язати ці зносини знову.

Щоб завершити цей образ часто безґрунтовного ідеалізму Володимира Винниченка, треба пригадати і його останній публічний виступ у Парижі, в якому він пробував уґрунтувати нову форму вирішення української проблеми на підставі міжнародних трактатів і створення конфедерацій, які об'єднували б окремі країни між

собою. В цьому виступі він ужив так характерного для цілої індивідуальності Винниченка звороту — «як комаха, що шукає своїх, так і я прийшов до вас» — сказав він до зібраних українців. І цей зворот є чисто Винниченківським — він все відчуває (як письменник і поет) чисто біологічну необхідність зв'язку з своїм народом. І в цьому відношенні Винниченко завжди був вірним сином України. Психічне заломання і глибокі внутрішні переживання були джерелом його вагань і шукань нових шляхів для розв'язання української проблеми. Але ж у революційну добу той, хто шукає — спізняється і місце його займають ті, що без вагання і без огляду на жертви прямують до мети.

Другим видатним членом першого українського уряду був Симон Петлюра. Від того часу, коли я пізнав його в Москві в 1912 р., коли він виголосив промову в українському літературно-музичному клубі «Кобзар» про творчість Тараса Шевченка, він мало змінився. Як і тоді, був дуже спокійний і опанований, рідко давав себе вибити з рівноваги, але зате мав вигляд військової людини, бо в часи війни він працював весь час у Союзі Земств — організації, яка утримувала численні допоміжні інституції на фронті. Тому і Симон Петлюра з'явився після революції в Києві у військовій уніформі.

За час цієї своєї праці в Земсоюзі Симон Петлюра встановив тісніші зносини з українськими вояками на різних частинах фронту. Ці ж вояки виделегували його на Перший Військовий Український З'їзд у Києві, на якому він був обраний до президії з'їзду і до Генерального Військового Комітету, як його голова. В ті часи Симон Петлюра був дисциплінованим членом української соціял-демократичної партії. Зрештою і пізніше, аж до еміграції, він ніколи не зривав із своєю партійною організацією. Однак в літі 1917 р. помітно було, що його партійна належність ні в чому не звужувала його поглядів на актуальні завдання української національної політики. В своїх промовах і на військовому з'їзді,

і в Українській Центральній Раді, Симон Петлюра висував на перший плян справи загально-національні. Він одразу зрозумів, що Україні потрібна збройна сила і в цьому пункті він дуже зблизився з керівною групою українських соціялістів-революціонерів. Він підтримав також організаційну акцію творення охочекомоних, себто добровольчих частин, яку започаткував Микола Міхновський.

Але головний натиск клав Симон Петлюра в ті часи на творення регулярних українських частин, шляхом українізації більших наявних з'єднань старої російської армії. Крім цього, він старався об'єднати коло себе військових фахівців з колишніх старшин російської армії, які признавалися до української народності. І так в порівняно скорому часі йому вдалося згуртувати кількох генералів і старшин фльоти і поділити між ними функції таким чином, що Генеральний Військовий Комітет уже в липні 1917 р. мав найважніші клітини генерального штабу. Він містився по сусідству з УЦРадою, в колегії Павла Галагана. З тих генералів, яких Симон Петлюра притягнув до співпраці, пригадую генерала Кондратенка, генерала Кірея, полковника Пількевича, капітана фльоти Білинського, генерала Іванова. Український Генеральний Військовий Комітет, як вища інстанція нової української армії, складався з 18 осіб і до нього належали, між іншим, крім Симона Петлюри і Володимира Винниченка, доктор Луценко, Микола Міхновський, полковник Капкан, командир Богданівського полку, лівий соціяліст-революціонер Михайло Полоз, Петро Певний і матрос-чорноморець Письменний.

Як бачимо, в творенні нашої центральної військової інституції не було застосовано так званого партійного ключа, як це часто дехто закидає тепер. До Генерального Військового Комітету увійшли представники різних політичних течій, а серед них були такі видатні представники соціялістів-самостійників, як Микола Міхновський і доктор Луценко. Засада, що військова

сила України має бути зорганізована на загальнонаціональній платформі, визнавалася всіма. Визнавав її і Симон Петлюра, може ще більшою мірою, як хто інший. Він свідомо ухилявся від політичних дискусій в Центральній Раді і вважав їх за малопотрібні. Місія творення української військової сили захопила його цілковито. Він був добрым організатором і вже протягом перших місяців революції утворив кілька великих з'єднань. З них найбільшу ролю відіграв так званий Слобідський корпус, яким в трагічні дні січневого повстання большевиків С. Петлюра сам командував і взяв штурмом Київський Арсенал, в якому засіли сильні відділи Червоної Гвардії під проводом київського большевика П'ятакова.

В червні 1917 р., коли утворений був Генеральний Секретаріят, Симон Петлюра висунувся на арену політичного життя як організатор української армії. Він був на початку своєї популярності, яка потім перетворилася в легенду. Часто розмовляючи з ним або слухаючи його промови, я старався розгадати внутрішню моральну силу, яка промінювала від трохи сухорлявої постаті і била з його блакитно-сірих очей, збагнути риси його характеру, які винесли цю скромну постать бувшого бухгалтера і військового урядовця на бурхливу височіні української революції і вчинили з нього легендарну постать, якої навіть вороги України не можуть викреслити з історії.

Він не мав у собі солом'яного патосу і швидко проминаючого ентузіазму, яким визначалися деякі псевдореволюціонери тієї доби. Зате дуже цінними рисами його характеру, як військово-політичного діяча, були ясність оцінки ситуації і цілезгідність його організаційних плянів. В ньому не було Винниченківського ідеалізму і виникаючих з цього ідеалізму ілюзій щодо правдивих імперіяльник замірів російської демократії. Свідомість, що ані автономія України, ані тим більше державна самостійність не може бути осягнена без ре-

альної військової сили, надавала спеціальний знак всій праці Симона Петлюри. Він не був доктринером ані в справах світогляду, ані в справах практичної політики, — навпаки, він виявляв подивугідну елястичність в найтрудніших обставинах, елястичність, яка ніколи не перевиходила певної межі, за якою починається опортунізм, себто віддавання ієрархічної переваги скороминучим концепціям, які затемнюють або й зовсім замикають шлях до головної мети. При всім тім був людиною дуже скромною, з людьми він був простий і зрівноважений і ніколи не піддавався впливам оточення. Якась магнетична сила притягала до нього людей з різних політичних груп і з різних верств народу. Ця магнетична сила полягала в його невичерпній вірі в перемогу української справи та її слушність. Симон Петлюра був правдивий демократ в кращому розумінні цього слова — він не терпів демагогії і так званих псевдодемократів, яких тоді в Києві було чимало. Ці псевдодемократи затроювали тодішнє наше життя.

Пригадується мені такий епізод. Це було на відкритті I-го Селянського З'їзду України. У великий залі Купецького зібрання на високому березі Дніпра зібрались дві і пів тисячі селянських делегатів. З'їзд відбувався власне в тому напруженому моменті, коли російський уряд відкинув автономічні домагання УЦРади. Вже члени президії з'їзду зайняли свої місця і я мав разом з іншими дати з'їзові звіт про переговори в Петрограді. Це був кінець травня. Коли я хотів вийти на трибуну, раптом хтось сильним рухом потягнув мене за руку і прошепотів нервово: — «Сховайте рукавички, а то селяни вас засміють». Була спека і я того дня мав при собі легенькі рукавички. Цей випадок помітив Петлюра, який теж був присутній на відкритті з'їзду. Він потім підійшов до мене і казав, що я вірно поступив, не піддаючись одному з тих псевдодемократів, які вважали, що необхідним атрибутом демократичного наставлення є брудна сорочка і занедбаний одяг.

Будучи проти псевдodemократів і поборюючи їх на кожному кроці, Симон Петлюра з такою ж послідовністю виступав проти ворогів народоправства. А за ворогів народоправства і демократії вінуважав тих, хто посередньо чи безпосередньо зв'язаний був з нашим історичним ворогом, хоч би цей ворог прибирав оборонні фарби нової демократичної або соціалістичної Росії. Тому відкидав він монархістичну концепцію розв'язання української проблеми, яка, в разі реставрації Романових у Росії, могла б закінчитись новим Переяславом. З другого боку, відкидав він всякі спроби партійної диктатури, як суперечної з духом та історичними традиціями українського народу. Він один з перших ясно розшифрував перфідність большевицьких заяв і декларацію Леніна про те, що большевицька партія признає право України на «самоопределение вплоть до отделения» від Росії. Симон Петлюра мав усі дані, щоб стати провідником нації. Однак, йому бракувало рішучості того великого маштабу, який відзначав революційну вдачу великого гетьмана Богдана. Йому бракувало того широкого степового розмаху і безоглядності, з якою наші великі гетьмани нераз ішли на кров і руйну для осягнення вищої мети. Він занадто був пеreyнятий новочасним гуманізмом, щоб піти слідами гетьманів. І в цьому може полягала трагедія Симона Петлюри. Цю безоглядність, яка завжди в'яжеться з жорстокістю, виявили наші історичні вороги і їх ватажки.

Нарешті ще одна риса, яка відзначала Симона Петлюру, — це було почуття особистої відповідальності і відвага, з якою він провадив свої полки проти ворогів. В бойових акціях він усе був на першій лінії вогню, що особливо виявилось під час штурму Арсеналу. Пам'ятаю, як уже навесні 1919 р., коли наша армія вийшла з так званого трикутника смерти, між Золочевом, Тернополем і Проскуровом, оточення Головного Отамана просило, щоб він відійшов з передніх позицій і склався в

бліндаж, але він категорично відмовився. Намовляв його до цього відомий діяч Селянської Спілки Аркадій Степаненко. Пригадую ще інший епізод з цього часу під Проскуровом. Запорізький корпус під командою генерала Сальського вибив ворога з Проскурова і зайняв місто. Разом із сотнею нашої кінноти прибув до Проскурова Симон Петлюра, який перед тим з артилерійських позицій докладно обсервував перебіг бою. З Проскурова Головний Отаман повертає до свого штабу самоходом. Ралтом по дорозі шофер затримав самоход, показуючи на досить великий відділ більшевицької піхоти, яка відбилась від своїх головних сил і відступала на південний схід від Проскурова побічними шляхами. Цей відділ зближався досить швидко до нас, а було нас всього п'ять осіб. Але Симон Петлюра не втратив притомності і дав наказ шоферу їхати швидко назустріч більшевицькому відділові. Хоч кожний із нас приготовив пістолі, стріляти не довелось, бо розбитий більшевицький відділ дав нам дорогу і ми швидко поїхали далі. Щойно два-три кілометри далі зустріли ми наших козаків, які здоганяли ці рештки Червоної армії і потім знищили їх. Наши вояки, що належали до Слобідського коша, могли б подати багато епізодів з історії наших змагань, які свідчили про особисту відвагу Симона Петлюри, що була прикладом для нашої вояцької маси. На початку червня 1917 р. Симон Петлюра, увійшовши до складу першого автономного уряду, вніс безперечне пожвавлення в працю цього уряду, як також надав йому моральний авторитет, який був необхідний для вирішування нераз пекучих завдань поточної політики.

З інших членів Генерального Секретаріату видатну ролью відігравав Христофор Барановський, як організатор господарчого життя автономної України. Його характеристику ми вже подавали в першій частині споминів. Тут можу тільки зазначити, що практичний стаж Барановського як кооператора і його ґрунтовне знання на-

роднього життя були цінним вкладом до праці першого українського уряду. Треба врешті згадати трохи докладніше Генерального Писаря цього уряду, Павла Христюка, моого найближчого співробітника і секретаря редакції «Народної Волі».

Як я вже згадував, Павла Христюка я пізнав ще за студентських часів, коли він був так званим «випусковим» єдиного українського щоденника «Рада». Він приходив коло години 8-ої вечора до друкарні на Трох-Святительській вулиці, приймав останній інформаційний матеріал, робив останню коректу і десь коло другої вночі кінчав свою працю. А тому, що я в ті часи був коректором «Южной Копейкі», яка друкувалась в тій самій друкарні, то часто в перервах праці заходив до його кімнати, де ми і розмовляли про різні справи. Павло Христюк походив з Кубані. Родина ця не була заможна, а Павло Христюк хотів дуже вчитись. Після закінчення середньої школи, він на власну відповіальність, без жадних грошей, помандрував з Кубані до Києва, склав конкурсний іспит до Київської Політехніки, що не було дуже легко, і почав дуже старанно вчитись на агрономічному відділі. Від самого початку мусів молодий кубанець оглянутись за заробітками, бо з дому грошей не одержував. Хоч він і походив з Кубані, але розмовляв барвною українською мовою Полтавщини. Він знов українську мову дуже добре, що на ті часи не було явищем частим. Він пояснював мені, що полтавський діялект принесли з собою на Кубань ко-заки, які з Дунайської Січі переселились в половині XIX стол. разом зі своїм отаманом Кухаренком на Кубань. Павло Христюк був надзвичайно сумлінним працівником. На тлі досить здеморалізованої молоді тих часів, він вирізнявся не тільки своїм ясним і тверезим розумом, але й почуттям обов'язку та відповідальності за виконання доручених йому справ. Студіюючи з захопленням математичні науки, він звик до систематичної точної праці і в усіх справах був дуже пунктуаль-

ний. До українського революційного руху він приєднався ще перед вибухом світової війни, але й тут він вирізнявся від своїх товарищів тверезістю оцінки ситуації, піддавав стислій аналізі різні почини і акції революційного українського руху і вмів із залізною логікою угрунтувати свої висновки. Завдяки йому наша організація відкидала різні політичні пляни і революційні акції, які походили від того чи іншого романтично настроєного товарища, які не мали жадних виглядів на успіх. Кожну справу Павло Христюк студіював дуже ґрунтовно і щойно тоді висловлював свою думку. Він був стриманий і маломовний, але зате дуже цікавий співбесідник. Талановитий публіцист і критик, він міг би за нормальніх обставин українського життя зайняти передове становище в культурному і громадському житті України.

Декому видавався Павло Христюк занадто великим педантом і формалістом, але в цім власне була його позитивна риса. Серед безладу й анархії, які панували особливо в перших тижнях після революції, він завжди вмів знайти вірний тон і відсунути дрібничкові sprawи на дальший плян, щоб з тим більшою енергією зайнятися справами істотними. Таким був Павло Христюк в ті часи і таким залишився він у моїй пам'яті.

Пізніше, десь коло 1920 р. вже на еміграції, він послідовно тримався Михайла Грушевського, який мав на нього великий вплив. За його порадою написав Павло Христюк в порівняно недовгому часі свою чотирьохтомову працю про українську революцію. Його тягло все назад на Україну і він з великою охотою і полегшою приймав відому теорію нашого великого історика про так званих «татарських людей» і про їх конструктивну ролю на Україні під час татарського лихоліття. Ця теорія ніби мирила його з радянщиною і давала йому надію на можливість праці для українського народу серед нових советських умов життя. Бож і «татарські люди» були українці, які виконували різні

функції в татарській займанщині. Він бачив у цім аналогію з новими обставинами і тому повернувся разом з Михайлом Грушевським до Києва. Про дальшу його долю були різні поголоски, яких однак справдити не можна було.

Варто ще зазначити, що Павло Христюк писав свою історію української революції безпосередньо перед поворотом на Україну. Цим пояснюється його тенденція триматися в цьому творі сліпо зasad матеріалістичного розуміння історії, як також давати аналізу українських подій по можливості зближену до псевдонаукових методів російського большевизму. Через те в його історії української революції дается однобока оцінка подій з погляду теорії боротьби кляс. Тим часом революційні події на Україні, українсько-большевицька війна і врешті окупація України червоними арміями були наслідком не боротьби кляс, а імперіялістичних стремлінь Росії відбудувати свою імперію в новій формі. Першою жертвою цих стремлінь впала Україна, відкриваючи довгу чергу інших країн і народів, які в різних відступах часу в наслідок тих чи інших подій підпали під ярмо новітнього російського імперіалізму.

Увійшовши до Генерального Секретаріату, Павло Христюк працював у ньому з властивою йому методичною. Він був дуже добрий Генеральний Писар і скрупульто провадив протоколи засідань уряду, важніші акти та документи і дуже пильнував формального бігу праці уряду. Не дарма його жартома називали «хранитель королівської печаті», за англійською аналогією. Тоді ж, власне, виникло питання цієї печаті, себто печатки, якою мав би Генеральний Секретаріят стверджувати свої акти, як також ноти до чужих урядів. З властивою йому ґрунтовністю, Павло Христюк від самого початку підняв що дрібну справу, про яку інші члени уряду зовсім і не думали. На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу і тому, після консультації з ві-

домим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки — велику, для особливо важніх актів і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі тризуб Володимира, при чому зав'язалась живіща дискусія над справою хреста на тризубі. Думки наших знавців поділились, багато з них твердили, що хрест був долучений до тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав'язували до традицій Запорізької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з тризубом, а мала була з зображенням за взірцем печаток кошових отаманів Запорізької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинуто з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне тризуб, залишений нам суворенними князями Київської Русі, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань.

Жовтоблакитний прапор був прийнятий як наші національні барви ще раніше перед революцією. Ці барви так і залишилися і після оголошення автономії України, хоч деято підносив питання про порядковість барв. Не пригадую точно хто, але у всяком разі не Біляшівський підняв дискусію над цією справою, доводячи, що наш прапор мав би бути не жовтоблакитним, а блакитножовтим. Дискусію цю припинив Михайло Грушевський, підтверджуючи своїм авторитетом вже прийняту порядковість барв. Інших зовнішніх ознак і атрибутів перший український уряд не мав. Справа перенесення булави гетьмана Хмельницького з Чернігова до Києва хоч і підносилася, але не була здійснена. Значно пізніше, приблизно в листопаді 1917 року після III Універсалу до існуючого вже прапору постановлено було утворити ще прапор голови Центральної Ради, як голови держави, і спеціальний прапор для Чорноморської флотилії.

Але я трохи відхилився від характеристики нашого І-го уряду. Поза Винниченком, Петлюрою, Христофором Барановським і Христюком дуже цікавою постаттю був Генеральний Секретар продовольчих, себто харчових справ Микола Стасюк. Він походив із кооперативної школи Христофора Барановського і кілька років працював під його керівництвом як інструктор кредитової кооперації на Київщині. З усіх членів уряду Микола Стасюк мав найменш «міністерський» вигляд. Це була людина досить висока на зріст, сильної будови зі скуйовдженім чорним волоссям, яке було досить рідким і з якого виглядала велика лисина. З-під густих чорних брів іскрилися темнокарі очі, що надавали широкому обличчю дуже живий колорит експанзивної і динамічної натури. Микола Стасюк був дуже незрівноважений і брав кожну справу дуже близько до серця, не визнаючи холодного підпорядкування справ певному поділу відповідно до їх значення. Висновки він робив дуже швидко і не завжди ці висновки були вірні. На свій зовнішній вигляд він не звертав жадної уваги, одяг його був занедбаний і в цій справі на нього ніяк не можна було вплинути. Микола Стасюк був один з найвидатніших провідників Всеукраїнської Селянської Спілки. В селянській і кооперативній праці він був першорядним організатором. Проте, кооперативні методи мало надавалися для праці в уряді. Великою позитивною рисою Миколи Стасюка була його здібність передбачати пляни ворожих нам російських груп і партій. В багатьох справах він перший сигналізував про наміри російського командування на Південнозахідному фронті або про пляни петроградського Тимчасового уряду, скеровані проти України. Ця інтуїція і здібність передбачати були надзвичайно корисними для нашої справи.

Про Сергія Єфремова я вже згадував раніше. Дуже цінний політичний і громадський діяч, великий знавець нашої культурної історії, надзвичайно таланови-

тий публіцист і високоморальна людина, Сергій Єфремов, увійшовши до Генерального Секретаріату як керівник ресорту національних або, вірніше, міжнаціональних справ, розумів по-своєму своє завдання. З великою одвертістю він переговорював з представниками російської демократії і Тимчасового уряду, стоячи на становищі, що власне ця метода щиріх і одвертих розмов допоможе нам здобути приятелів для української справи серед росіян. Він покликався на приклади з передреволюційного життя, коли власне цим шляхом українське громадянство здобуло собі таких щиріх і відданих приятелів, як відомий російський публіцист Віктор Обнінський або академік Шахматов. Він мав перед собою живий приклад Марії Грінченкової, родовитої росіянки, яка з великим запалом продовжувала українську видавничу і літературну діяльність (вона писала під псевдонімом Марія Загірна) свого покійного чоловіка, огненного українського патріота Бориса Грінченка. В історії українсько-російських відносин він дуже часто підкреслював об'єднуючі моменти, як, наприклад, братерство українців і росіян в декабристському повстанні проти Миколи Першого і відданість Миколи Костомарова українській національній ідеї. В добрій вірі він може занадто генералізував ці окремі, безумовно симпатичні епізоди в українсько-російських відносинах. Перед нами ж стояв одностайний фронт російського імперіяльного думання і хитрої московської дипломатії, пересякненої подвійною грою, яка в історії та й тепер окреслюється як методи візантизму. Так чи інакше Сергій Єфремов не міг, розуміється, осягнути великих успіхів у своїй праці щодо урегулювання українсько-російських взаємин.

Натомість його спроби нав'язати близчі відносини з різними народами бувшої імперії як, наприклад, з білорусинами, грузинами, молдаванами, фінляндцями, естонцями, лотишами, литовцями і мусульманами Тур-

кестану, як також із сибірськими автономістами, осягнули своєї мети і вже в липні місяці 1917 р. було ясним, що ці народи охоче приєднуються до національно-визвольних змагань України та готові тісно співпрацювати з українським урядом.

Не мав Сергій Єфремов успіху з поляками, які хоч і декларували свої симпатії визволеній Україні, але покликалися на свою зв'язаність з варшавським центром, а в деяких випадках з польським національним комітетом у Парижі, від яких вони не мали інструкцій. Не треба забувати, що війна не була ще тоді закінчена і що, поруч германофільського варшавського центру, в Парижі існував польський національний комітет з Романом Дмовським на чолі. Західні держави, як Англія і Франція, не мали ще тоді своїх представництв у Києві, зате мали вони свої посольства у Петрограді і наші петроградські українці, як, наприклад, старий український діяч Стебницький, нав'язали були перші зносини з ними, однак ці зносини були більше інформаційного характеру. Ходило про те, щоби позінформувати уряди цих двох держав про політичну ситуацію на Україні і підготовити ґрунт для прихильного ставлення Англії і Франції до української справи.

Поза згаданими вже членами уряду мушу присвятити увагу теж і відому му київському педагогові Івану Стешенкові, який був генеральним секретарем освіти, та Валентину Садовському, призначенному на становище генерального секретаря судових справ, себто юстиції. Іван Стешенко близько споріднений з відомою українською родиною Старицьких-Черняхівських, був не тільки видатним педагогом — він був на рідкість добрий промовець. Він належав до тих культурних кіл України, які вже в кінці минулого століття працювали над піднесенням українського культурного життя. Його виклади в українському клубі або в Українському Науковому Товаристві чи в Товаристві Нестора Літописця відзначались глибокою аналізовою

культурної історії України і добірністю форми. Найтрудніші проблеми українського культурного життя він опрацьовував в такій легкій і приступній формі, що можна було захоплюватись його викладами й промовами. В ньому було щось від народного трибуна, коли він промовляв, а одночасно промови його були перейняті об'єктивністю вченого. Він був середнього росту з великим світлим назад зачісаним волоссям, з симпатичними блакитними очима, в ньому проглядали типові риси українського інтелігента передреволюційної епохи з її народницьким ідеалізмом, самопожертвою і відданістю українській справі. До української соціал-демократичної партії він вступив після ліквідації РУП, але не брав видатної участі в політичній праці цієї партії. Ціла його духовна побудова була, так би мовити, аполітичною в тому зміслі, що як, передусім, культурний діяч, він не перебільшував значення політичної боротьби і всю свою працю віддавав українській культурі і загальному піднесенню цієї культури. Коли в 1912 р. відбувався в Києві величавий похорон Миколи Лисенка, він виголосив надзвичайно сильну промову, яка знайшла відгук у всіх закутках України.

Іван Стеценко з надзвичайним запалом перейнявся своєю місією організації українського шкільництва. Він опрацював плян української шкільної системи і ґрунтовної українізації російських шкіл. Не вдаючися в політичні дискусії, почав він з неспожитаю енергією переводити цей плян у життя. Перша й друга українські гімназії в Києві були зорганізовані під його особистим проводом. В цій справі не знав він компромісів і твердою рукою запроваджував українську мову в народніх школах. Російські кола ненавиділи Івана Стеценка. Вони розуміли, що привернення прав українській мові в школах вириває у них з рук останнє знаряддя русифікації і нищить останні позиції російського імперіалізму і його панування на українській

землі. Поза своєю працею в Києві, Іван Стешенко часто виїздив на місця, щоб там безпосередньо брати участь у творенні українських шкіл та давати вказівки органам місцевої влади. Під час однієї такої подорожжі до Полтави він був забитий російськими шовіністами і загинув, як одна з перших жертв за українську національну ідею.

Призначення Валентина Садовського на генерального секретаря юстиції мало свою цікаву історію. Хоч Валентин Садовський був правником, але в судівництві він не працював. Напочатку у нас усіх було бажання поставити на чолі цього ресорту когось із членів вищого судівництва, наприклад, з київського окружного суду або київської судової палати (апеляційного суду). Однак скоро виявилося, що на відповідальних судових посадах поза Сергієм Шелухіном, який категорично відмовлявся від цієї функції, не було ні одного свідомого українця. Через це доручено було Валентинові Садовському перебрати керівництво генеральним секретаріятом юстиції і виробити проект судової реформи. Ерудит і дуже освічена людина, Валентин Садовський належав до поміркованих соціал-демократів і в дуже тяжких обставинах приступив до виконання свого завдання. Трудність цього завдання полягала в тому, що перший автономний уряд, як уряд революційний, не мав ще повної влади у всіх ділянках життя. Судові органи на Україні творили ніби одностайний протиукраїнський фронт. Весь величезний судовий апарат з суддями і прокураторами та з судовими слідчими і суддями першої інстанції (серед цих останніх траплялися де-не-де українці), був цілковито під впливом російського Тимчасового уряду. Більшість представників російської «Теміди» покликалась на інструкції російського Тимчасового уряду, на підставі яких вони не признавали легальність автономного уряду України. З перших кроків генерального секретаріяту юстиції стало ясним, що цю твердиню російської

влади на Україні треба з такою самою ґрунтовністю знищити, з якою Іван Стешенко нищив шкільні осередки російських впливів. Щоправда, восени 1917 р., коли в Петрограді і Москві вибухали щораз частіше революційні заворушення, які віщували нові бурі, і коли авторитет російського Тимчасового уряду значно ослаб, ці самі судейські бюрократи один по однім звертались до нашої влади з вірнопідданчими заявами лояльності. Алеж відомо добре чого варті були такі заяви — при першій нагоді за Скоропадщини ці бувши російські судді і прокурори не оминали жадної нагоди, щоб нищити свідомий український елемент у пепроповнених в'язницях і давали так звану юридичну підставу для масових екзекуцій українських селян під час карних експедицій по селах. А коли і гетьманщина минула, вони почали тікали на захід до Польщі і працювали там у польському судівництві на так званих «кресах всходніх». Одного з київських прокурорів, який проробив таку кар'єру, я сам особисто в гізних роках зустрів у Польщі. Отже, відтинок судівництва був може найтяжчим завданням першого автономного уряду.

Забув я ще пригадати, що Генеральний Секретаріят не мав у перших часах свого урядування навіть власного приміщення, де міг би спокійно відбувати свої засідання. Великий будинок Педагогічного музею, в якому містилася Українська Центральна Рада, був пепроповнений. Всі можливі кімнати і залі були зайняті різними відділами і фракціями, так що, коли виникла потреба приділити службове помешкання голові Центральної Ради Михайлові Грушевському, то це помешкання знайшли в напівпідвальні Педагогічного музею. Врешті Генеральний Секретаріят був приміщений у невеличкій кімнаті на другому поверсі, побіч якої була умивальня. Значно пізніше знайдено було більш відповідне приміщення у великому будинку на розі Хрещатика і Фундукліївської. В досить просторій залі цьо-

го будинку стояли два столи в формі літери «Т», прикриті урядовим зеленим сукном. Тут відбувалися засідання Генерального Секретаріату, а пізніше Ради Народних Міністрів. Через вікна, що виходили на Хрещатик, доходив щоденний гамір цієї надзвичайно житвої артерії Києва, немов нагадуючи про актуальні проблеми. Перший автономний уряд України не мав ще в своїх руках такої влади, щоб взяти до своєї диспозиції один з численних київських палаців, що побудовані були за часів Російської імперії на високому березі Дніпра, а особливо в Липках. Значно пізніше голова Генерального Секретаріату Винниченко зайняв палату бувшого київського генерал-губернатора на Інститутській вулиці № 3. В цій палаті відбувалися також пізніше засідання уряду і важливі церемонії та акти. Після гетьманського перевороту в палаті при Інститутській вулиці мешкав гетьман Павло Скоропадський.

Цей палацик на Інститутській вулиці не був великий і складався з двох поверхів. Входилося до широкого вестибюлю, з якого великі двері провадили до амфіляди службових кімнат на партері. В цих кімнатах містилися різні канцелярії і варта палацу. Широкі гарні сходи провадили на перший поверх. Зразу ж проти сходів містилась невеличка домова капличка, де за старих часів правилася Служба Божа для царськихрезидентів і генерал-губернаторів, які з різних причин уникали ходити на Службу Божу до Володимирського або Софійського соборів. Наліво від каплички була велика простора кімната, в якій уміщений був секретаріят уряду, так би мовити, президіальне бюро. Праворуч від сходів входилось до великої гарної залі, прикрашеної портретами російських царів. В цій залі відбувалися урочисті прийняття і церемонії. Зразу ж коло залі знаходився службовий кабінет голови Генерального Секретаріату. В цьому кабінеті приймав Винниченко французьку військову дипломатичну місію з

генералом Табуі на чолі, як також відпоручника британського уряду полковника Баге в тій історичній хвиці, коли держави Антанти постановили признати де facto самостійність України. За залею починається цілий ряд невеликих кімнат, прикрашених різними картинами відомих аристов-малярів російських і українських. Ці кімнати належали до приватного помешкання голови уряду.

Палацик при Інститутській вулиці мав свою не по-збавлену цікавости історію. Тут мав свою резиденцію відомий київський генерал-губернатор, українець з походження, генерал-ад'ютант Драгоміров. З його особою зв'язано було багато цікавих оповідань і анекдотів. Він належав до тих рідких російських бюрократтів, які все відчували зв'язок з Україною і подекуди навіть підпадали під вплив українофільських настроїв. Драгоміров дуже любив слухати українських пісень і часто потайки від свого оточення виїздив до своїх знайомих на село, а інколи навіть ходив у цивільному одязі по Києву, знайомився принагідно з киянами, що справляло йому велику приемність. Він ненавидів царську камариллю при дворі в Петербурзі і все був у дуже поганих стосунках з жандармськими потентатами, які строчили на нього різні доноси, закидаючи йому лібералізм і хлопоманство. Як заслужений генерал, він користувався, проте, великим авторитетом у царя Александра II, який і сам виявляв інколи ліберальні тенденції. Одного разу начальник київської жандармерії генерал Новіцький, відомий зі своєї безоглядності щодо молоді, вислав до уряду черговий донос на генерала Драгомірова, в якому представив політичну ситуацію в Києві, як дуже грізну і небезпечну. Він обвинувачував генерала Драгомірова в тому, що той потурав лібералам і українофілам і що на Україні шириться нігілізм і революційний рух, особливо в університеті, який є осередком революційних змов. Цей донос справив у Петербурзі велике враження. Цар, перечи-

тавши його, казав дати наказ Драгомірову вжити суворих заходів супроти студентів-бунтівників. Генерал Драгоміров, обдарований від природи великим гумором, видав негайно наказ алярму для частин київського гарнізону і наказав їм оточити великий комплекс університетських будинків. Перед самим університетом наказав він виставити кілька батарей і направити гирла гармат на університет. Після кількох годин він дав царю таку телеграму: «Війська київського гарнізону оточили університет. Ворог не показується. Що робити далі?». Справа обернулася таким чином у жарт і київські жандарми були так осмішні, що на довший час припинили свою акцію проти генерала Драгомірова.

В цій же палаті мав свою резиденцію один з останніх київських генерал-губернаторів, теж українець з роду, генерал Сухомлінов, який під час війни був військовим міністром і був обвинувачений у тому, що під час війни кепсько зорганізував достави військового матеріялу для фронту, що нібито й було причиною невдач російської армії. Він потім утік з Росії і помер у Дрездені.

Тепер же настали нові часи, і в резиденції київських генерал-губернаторів розмістився перший автономний уряд України. Запанувала зовсім інша атмосфера в цій палаті. Щодня приходили селянські делегації з різних частин України з усілякими справами до свого уряду. Прибували старшини нової української армії, представники інтелігенції, делегації від робітників, представники чужих держав, члени українського парламенту, політики й журналісти.

З інших київських палаців найбільшим був царський палац у так званім Царськім саді на високому березі Дніпра. В цьому палаці перебувала довший час під час війни мати останнього царя Марія Феодоровна. Там же містилось управління доброчинної інституції її імені. Цей палац був досить великий, але неутульний і дуже кепсько уряджений. Під час нападу большеви-

цьких загонів на Україну, коли перші банди червоноїх увійшли від Печерська до Києва, большевицький ватажок Муравйов умістив в цьому палаці свій штаб. Тут відбувались криваві екзекуції і масові розстріли взятих у полон українців. Загинули тут в січні 1918 р. відомий український журналіст Пугач, міністер земельних справ Зарудний і видатний діяч українських соціалістів-революціонерів Леонард Бочковський.

Недалеко від університету була прегарна палата відомого багача і власника багатьох цукроварень Терещенка. В цій палаті розмістилось пізніше наше міністерство закордонних справ. Звідси висилалися представники молодої української держави до різних країн, тут опрацьовувалися дипломатичні ноти і матеріали, умови і трактати. Тут же приймався консульський корпус та інші представники чужих держав.

Але це все було пізніше. Тим часом перший Генеральний Секретаріят України урядував у невеличкій кімнаті побіч Української Центральної Ради і робив перші свої кроки в будові підвалин української автономії.

РОЗДІЛ VI

ВІД РОМАНТИКИ ДО РЕАЛІЗМУ

1. Автономія України і єдність Російської держави.
2. Перші посланці російського уряду в Києві.
3. Александр Керенський — кандидат на російського диктатора.
4. Київський компроміс і ІІ-й Універсал.
5. Політичні наслідки київського компромісу.
6. Дискусія про революцію.
7. На критичному звороті.
8. Перша урядова криза.
9. ІІІ-ий уряд Винниченка.
10. Національні меншини в українському уряді.

Проголошення І-го Універсалу і утворення нового автономного уряду викликало, як ми вже згадували, величезне морально-політичне піднесення серед українського народу, але, з другого боку, ці історичні події голосною луною відбилися в цілій Росії і поза її кордонами. В Петрограді і Москві, в обох російських столицях, які надавали загальний напрям російській політиці, ці події сприйнялися ніби останній алярм перед цілковитим розпадом бувшої імперії. В обох столицях на вістку про події в Києві відбувалися численні наради політичних партій, Тимчасового уряду і генералітету. Однак російські політичні чинники не були в стані знайти вихід із витвореної київськими подіями ситуації. Концепція петроградського уряду, як і більшості російських політичних організацій, була дуже проста — державний устрій бувшої імперії може змінити тільки конституант і до скликання конституанті не може бути ніякої мови про зміну державно-правного ладу України. Комізм цієї аргументації полягав у тому, що власне так звана російська револю-

ційна демократія, яка прийшла до влади революційним шляхом, закликала тепер, коли йшло про вирішення української справи, до збереження легальних форм і законності. Українська Центральна Рада, на думку цих російських революційних демократів, узурпувала собі владу.

Перша реакція на події в Києві була досить одностайною — треба рішуче протиставитись революційному проголошенню автономії України і привернути дотеперішній стан державної приналежності України до Російської держави. В цьому напрямку ішли також перші інструкції та накази російського уряду і центральних установ російських політичних партій. Тут не було ніякої різниці між ліберальною групою Мілюкова, чи соціалістичними російськими партіями чи теж рештками російських реакціонерів-монархістів. Спеціяльне становище зайняли тільки большевики під проводом Леніна. Вони закликали до суворої критики політичної лінії Тимчасового уряду і декларували повне признання самостійності України. Щоправда, група київських большевиків під проводом П'ятакова висловилась спочатку проти позиції Леніна, незрозумівши тактичної гри провідника російського большевизму, який прагнув усіма засобами до ослаблення або навіть до цілковитого розбиття коаліційного російського уряду.

З другого боку, легше було в Петрограді чи в Москві видавати накази, але тяжко було їх виконувати на українських землях. Українська Центральна Рада і Генеральний Секретаріят мали величезний авторитет в народніх масах. Дуже швидко після проголошення I-го Універсалу органи місцевої влади підпорядковувались урядові, а переважна більшість політичних і громадських організацій признали Українську Центральну Раду і її уряд, як верховний орган України. В порівнянні з цим міцним становищем Центральної Ради ситуація Тимчасового уряду Росії ставала щораз слабшою. Побіч Тимчасового уряду Росії в Петрограді

функціонувала Всеросійська Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів, президія якої з кожним днем все більше прибирала до своїх рук фактичну законодатну і виконавчу владу в Росії. Щоправда, в цій Раді большевицька фракція не творила більшості і меншевик Чхеїдзе був її головою, але утворювався паралелізм двох центральних влад, що, розуміється, значно ослаблювало позицію Тимчасового уряду Росії. Крім цих двох політичних центрів, повстав ще третій центр большевиків, який дуже широко провадив свою політичну акцію, здійснюючи накази й директиви Леніна, що засів у чудовім палаці коханки останнього царя балерини Кшесинської. В порівненні з хаосом, який панував у російських центрах, Україна здавалась осередком демократичного ладу, який повстав на національно-українській платформі і якого провід тримала міцно в своїх руках Центральна Рада та її уряд. В цих обстановках не могло бути, розуміється, і мови про те, щоб Тимчасовий уряд міг розпочати відверту боротьбу проти Києва. Тому після перших висловів обурення проти «узурпациї» влади Центральною Радою, Тимчасовий уряд Росії все ж прийшов до висновку, що треба вступити з Радою в переговори і постаратися осiąгнути порозуміння. Першою ластівкою цього звороту в російській політиці був приїзд до Києва одного з видатніших провідників російських соціал-демократів меншевиків Лібермана, який разом з Абрамовичем і Даном творили на ті часи рішаючу трійку і мали переважаючий вплив і на Тимчасовий уряд і на Всеросійську Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. Однак Ліберман не мав жадного офіційного доручення від цих двох політичних центрів Росії. Він зробив візиту президії Центральної Ради і відбув довші конференції з членами Генерального Секретаріату, а також і з провідниками українських парламентарних фракцій. Як він казав, його завдання зібрати інформаційний матеріал і вияснити можливості уникнення братовбивчої війни

та полагодження відкритого конфлікту, що повстав між Петроградом і Києвом після проголошення І-го Універсалу і створення автономного уряду. Одночасно Ліберман відбув довші розмови з провідниками російських політичних партій на Україні і з цим інформаційним багажем від'їхав назад до Петрограду. Як потім виявилось, враження Лібермана з побуту в Києві були такі, що всяке проволікання чи протиакція з боку петроградського уряду може ще більше поглибити розрив України з Росією і викликати поважні комплікації.

На підставі цих висновків Тимчасовий уряд Росії делегував до Києва міністрів князя Церетелі і Терещенка, а третій найбільш впливовий з членів Тимчасового уряду, військовий міністер Керенський, повертаючись із Південнозахідного фронту, приєднався до них у Києві. Був гарячий літній день 12 липня, коли три міністри Тимчасового уряду Росії з'явилися в будинку Української Центральної Ради. Вістка про це швидко облетіла Київ. Величезна маса киян залягла вулиці перед будинком Центральної Ради і коментувала події. В кінці травня всього півтора місяця тому назад — делегація Української Центральної Ради була в Петрограді, де на вимоги проголошення автономії України дісталася відмовну відповідь. Тепер ситуація змінилася — представники російського уряду прибули до Києва, виявляючи бажання осягнути порозуміння.

Олександер Керенський, який нібіто очолював делегацію, належав перед революцією до так званої народницької течії російської інтелігенції. Він був адвокатом і був вибраний до Державної Думи, де часто виголошував сильні опозиційні промови. Ці промови зробили його в Росії досить популярним і коли вибухла в лютому 1917 р. революція, Керенський висунувся на перший план політичного життя. Коли з першого уряду князя Львова уступив провідник російських лібералів Мілюков і видатний представник великого російського промислу Александр Гучков, популярний Керенський був

призначений міністром військових справ головним чином тому, щоб зміцнити моральний авторитет Тимчасового уряду в очах розполітикованої фронтової армії. Від цього моменту Керенський одягнувся в так званий френч і мав напіввійськовий вигляд. Він був сухорявий, мав продовгасте обличчя, досить нервові рухи, каштановорудувате волосся, зачісане «їжаком» і гарний тембр голосу. Власне тоді, коли він приїхав до Києва, популярність його, як здавалося, осягнула найвищої точки. В ньому бачили мужа провидіння, який випровадить корабель російської держави з революційної бурі і з моря анархії до затишної пристані. Добрий і темпераментний промовець, він мав у собі багато рис актора. Здавалося, що він сам захоплювався своїми промовами і надавав їм трохи перебільшене значення. Його політичний досвід був обмежений тісними рамами опозиції в Таврійському палаці Державної Думи. Він однак не був приготовлений розв'язувати пекучі проблеми сучасності і виконувати функції російського диктатора, хоч і сягав по це становище. Його опозиційна діяльність у Державній Думі витворила в ньому досить однобічний підхід до справ, які вимагали широкого і конструктивного наставлення.

Одночасно Керенський був виразним кандидатом на російського диктатора — він прибирав до своїх рук щораз нові функції і нові урядові ресорти. Здавалось тоді, що жадна важкіша державна і політична проблема не може бути розв'язана без його участі. Ці тенденції до зосередження влади в своїх руках знаходили виразне попертя в широких російських колах. Це було трохи дивне явище, але психологічно зрозуміле. Російська політична думка шукала серед пануючої анархії і розкладу свого провідника. В перших днях після лютневої революції помірковані і національнонастроєні російські кола покладали великі надії на бувшого голову Державної Думи Олександра Гучкова, організаційний хист якого був загально признаний. Коли весною 1917

року Гучков приїздив до Києва, як військовий міністер Росії, я сам бачив, як російські генерали цілували йому руку і зворушене промовляли до нього — «веди нас до перемоги!» Однак Гучков був політиком соціального консерватизму і не міг пристосуватися до революційних обставин; тому його політична кар'єра закінчилась дуже швидко — в травні 1917 р. Олександер Керенський був другим з черги кандидатом на диктатора. Хоч він і не мав великих організаційних здібностей, як його по-передник, але зате посідав він близькую революційну фразеологію, що робила його популярним, хоч і відсуvala від реальних проблем російської революції. Так чи інакше, в тому моменті, коли в будинку Української Центральної Ради почались важні політичні переговори, сухорлява постать Керенського була, розуміється, в центрі загальної уваги.

Другим російським делегатом був свіжопризначений міністер закордонних справ — українець з походження — Терещенко. Він був у політиці, так би мовити, «гомонув». Мільйонер, власник кількох цукроварень і маєтків, він ніколи раніше не встрявав у політичне життя. Торговельні справи в'язали його з Лондоном і з іншими промисловими й фінансовими центрами Європи. Хоч сам українського роду, він ніколи не давав себе пізнати, що він українець. Він не жертвував жадних сум на українські національні справи, як це робив інший український мільйонер Семіренко, який, як і Терещенко, був власником кількох цукроварень. Коли вибухла в Росії революція, бурхливий потік політичного життя не оминув затишної палати Терещенка в Києві — перед ним стало питання політичної орієнтації і він зблишився тоді з Керенським, з яким познайомився, як здається, у англійського амбасадора в Петрограді Бюкенена. Скорі Терещенко став мужем довір'я Керенського, і коли становище керівника російської закордонної політики стало вакантним, Керенський просунув на це

становище свою довірену людину, щоб запевнити собі вплив і на справи закордонної політики.

Третім членом російської делегації до Української Центральної Ради був грузинський князь Церетелі, соціяліст з переконання і член соціал-демократичної фракції в Державній Думі. Він був маленький на згорт, дуже рухливий, з живими чорними очима. Коли він промовляв, то доповнював свою промову живими жестами. В російському уряді він був міністром пошт і телеграфів, але цей неполітичний ресорт зовсім не відповідав його політичним впливам. Він належав до впливової соціалістичної групи меншевиків, на чолі якої стояв голова петроградської ради робітничих і салдатських депутатів, теж грузин Чхеїдзе. Здається, Церетелі і був центральною фігурою російської делегації, бо в той час, коли Керенський обмежувався короткими заявами і більше слухав, а Терещенко поводився під час переговорів теж пасивно, підкresливши один раз, що як українець з походження, він дуже симпатизує автономним прагненням України, Церетелі провадив властиві переговори.

Наради цих трьох російських міністрів з президією Центральної Ради і членами Генерального Секретаріату тривали 12 і 15 липня (себто 29 і 30 червня ст. стилю) повних два дні з короткими перервами. На вступі всі три російські міністри заявили, що Тимчасовий уряд Росії прихильно оцінює автономні змагання українського народу, але переведення в життя автономії України вимагає згоди або санкції Російських Установчих Зборів. Однак тому, що життя йде вперед, російський уряд був би скильний піти на компроміс і призвати Українську Центральну Раду за легальний парламент України, а Генеральний Секретаріат за краєвий автономний уряд. Щоб здійснити цей компроміс, потрібна з обох сторін поміркованість і взаємне довір'я. Першою умовою такого компромісу повинно бути доповнення Української Центральної Ради делегатами російського,

жидівського і польського населення України. Також до автономного уряду України повинні ввійти представники неукраїнського населення. Другою умовою, яку висунув із особливим натиском Цетерелі, було, так би мовити, тактичне завуалювання автономії України. Він хотів, щоб в умові, яка мала бути підписана між Тимчасовим урядом Росії і Українською Центральною Радою, вираз «автономія» був уникнений. Він пояснив, що одверте ставлення автономії України в теперішньому моменті, себто в липні 1917 р., коли Тимчасовий уряд має різні політичні труднощі, може спричинитися до його дальнього ослаблення і навіть може викликати кризу. Цікаво, що Церетелі поставив також домагання, щоб Центральна Рада не підтримувала автономічних прагнень інших народів бувшої імперії, як, наприклад, Грузії, Туркестану і т. д. В російських колах панували вже тоді побоювання, що Україна стане на чолі бльоку неросійських народів бувшої імперії, які, як і Україна, прагнуть відновлення власної державності.

Після дводенніх переговорів компроміс був осягнений. Він полягав у тому, що Тимчасовий уряд Росії визнав Українську Центральну Раду, як легальне представництво українського народу з тим застереженням, що до її складу увійдуть представники національних меншин. Тимчасовий уряд визнав за Українською Центральною Радою право виробити національно-політичний статут України і приготувати проекти всіх законів, які мають бути затверджені російською конституантою. Російський уряд погодився на призначення Генерального Секретаріату, який буде стояти на чолі краєвої адміністрації і який буде призначений формально Тимчасовим урядом на підставі внеску Центральної Ради. Брешті Тимчасовий уряд Росії зобов'язався, що всі закони і розпорядження загального характеру будуть переводитись через Генеральний Секретаріят. В справі українізації війська Тимчасовий уряд погодився спри-

яти тіснішому національному об'єднанню українців у війську через формування окремих частин виключно українцями і погоджувався на призначення Центральною Радою спеціяльних українських делегатів при кабінеті військового міністра, при російському генеральному штабі і при особі верховного командувача.

Це були позитивні досягнення Української Центральної Ради в цьому компромісі з російським урядом. Ми діставали, як це слушно зазначив Михайло Грушевський у своїй промові, фактичну автономію України з законодатним і адміністративним органами. До цієї пори національна влада Центральної Ради і Генерального Секретаріату мала, так би мовити, підставу революційно-моральну і ґрунтувалася на загальному довірі народніх мас. Тепер після компромісу автономна влада України мала також і легальні підстави. В цьому було позитивне значення укладеного компромісу, який, з погляду державно-правного становища України, був безперечно кроком наперед.

Але, як кожний компроміс, так й ця умова між Київом і Петроградом мала свої негативні риси. Негативним було в цьому компромісі насамперед те, що автономний статут України був призначений Тимчасовим урядом Росії тільки де facto, а що його повна легалізація залежала від санкції Установчих Зборів Росії, які мали бути вибрані у вересні 1917 р., себто за яких два місяці. Не можна було передбачати ані складу російської конституанті, ані теж загального політичного розвитку в Росії. Другим мінусом компромісу було застереження права затвердження генеральних секретарів, себто автономних міністрів російським центральним урядом. Врешті третім мінусом було зобов'язання Центральної Ради доповнити свій склад представниками національних меншин. Таким чином Українська Центральна Рада, яка була дотепер найвищим представництвом українського народу, мала стати представництвом країовим і територіальним, себто зй-

ти з позиції національно-української революції і стати на становище територіальної демократії. Тим часом було ясно, що процес національно-української революції ще не закінчився і що воля українського народу, як нації, повинна скристалізуватись без обтяження цього революційного процесу чужонародніми елементами, з котрих усі три — росіяни, поляки і жиди — займали командні позиції до революції і виявляли такі самі тенденції і по революції. Росіяни, як верства правлячої бюрократії, поляки як панівна верства землевласників на Правобережжі з її аспіраціями до передконгресової Польщі і до кордонів передрозділових, і, врешті, жидівський елемент, який творив керівну верству в промислі, торгівлі і ремеслі і який був сильним заряддям русифікації.

Схвалюючи компроміс і проголошуючи ІІ універсал 3 липня (ст. ст.), Українська Центральна Рада ніби зрікалась своєї революційної функції і це, на мій погляд, було джерелом повільного занепаду моральної сили, яку український парламент і його перший уряд здобули в першому періоді революції. Після численних маніфестаційних заяв масових віч українських народних мас, які домагались поглиблення революційного українського процесу і будування нового національного українського ладу, ІІ-ий Універсал підпорядкував українське життя — хоч тільки формально — Російському Тимчасовому Урядові, як верховному санкціонуючому чинникові.

Питання, що було в той час більш істотним і більш важливим для України — надання легальних форм автономії України, чи поглиблення українського революційного процесу, — легше вирішати тепер з ретроспективи 30 років. Тоді ж у липні 1917 р., коли Російська Республіка, проглашена на місце монархії Романових мала всі атрибути державної влади, а процес розкладу цього державного організму виразно почався щойно восени цього ж року, справа не була так ясна.

Коли б хтонебудь у Києві мав візію цього грядущого розкладу, то, розуміється, міг би стати на перешкоді липневому компромісові, щоб направити всю енергію і силу розбурханої української стихії на дальший шлях національної революції.

Я забув сказати, що з українського боку переговори з делегатами російського уряду проводили, головним чином, Михайло Грушевський, як голова Центральної Ради, і Володимир Винниченко, як голова Генерального Секретаріату. Після того, як наслідки переговорів були оголошені в формі II Універсалу, а Тимчасовий уряд видав із свого боку спеціальну декларацію, почалась і в Києві і в Петрограді нова пристрасна дискусія про доцільність укладеного компромісу. В той час, коли українці прийняли цей компроміс, як легалізацію перших здобутків української революції, висловлюючи критичні уваги, які все були витримані в спокійному тоні, в російських колах (урядових і неурядових) компроміс викликав хвилю величезного обурення і нових удливих нападів на Центральну Раду, а особливо на її голову Михайла Грушевського. Ці напади з російського боку направлені були також проти Церетелі, Керенського і Терещенка, які, мовляв, перевищили свої повновласті і, в наслідок браку політичного досвіду, допустили до фактичного відірвання України від російської держави. Ці російські закиди можна звести до таких пунктів: поперше, відпоручники російського уряду признали Центральну Раду як легальний орган вищої влади України; подруге погоджуючись на автономію України, вони відрізали Росію від Чорного моря; потретє, погодились на утворення Генерального Секретаріату, себто краївого уряду України, який є відповідальним перед Центральною Радою, а не перед російським урядом; четверте, російський Тимчасовий уряд після II-го Універсалу задержав тільки фіктію санкціонування автономного уряду України (нудум юс) — отже тільки голе право затвердження призначеного

Українською Центральною Радою найвищого органу виконавчої влади. Крім цієї фікції, російський уряд не залишив за собою жадного іншого права на територію України і тому київський компроміс є нічим іншим як повною ліквідацією повновластей Росії.

Такі застереження і критичні уваги оголосив відомий російський правник і віцеміністер закордонних справ барон Нольде в центральному органі кадетської партії Мілюкова «Речь». Він різко заатакував трьох російських міністрів, які уклали київський компроміс з Українською Центральною Радою, називаючи їх недосвідченими політиками і підкresлюючи, що їх партнером у переговорах з українського боку був старий європейський політичний борець, вихований у школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби. Хоч барон Нольде і не називав імені цього «старого політичного борця», але всім було ясно, що мова йде про Михайла Грушевського. На думку барона Нольде в цій першій дипломатично-політичній пересправі між Росією і Україною виграв досвідчений український політик і державний муж.

Після проголошення II-го Універсалу події точились в дуже швидкому темпі і київський компроміс був причиною гострої урядової кризи в Петрограді — кадетські міністри вийшли зі складу уряду на знак протесту проти київського компромісу, а один з кадетських міністрів, здається міністер комунікації, який голосував за дотримання київського компромісу, мусів через те вийти з кадетської партії Мілюкова. Другою подією, яка значно ускладнювала політичну ситуацію, було перше большевицьке повстання в Петрограді, яке тривало три дні від 16 до 18 липня (зорганізоване Леніном, як генеральна проба большевицьких сил для майбутньої большевицької революції). Це повстання було придушене урядом князя Львова, в якому тепер все більшу роль відігравав Олександр Керенський, як військовий міністер. Ця політична криза в Петрограді закінчилася

утворенням нового уряду на чолі з Керенським. Уряд цей мав виразно російський націоналістичний характер — до нього ввійшли представники російських соціал-революціонерів національно-російського крила, як сам Керенський і Борис Савинков або Авксентьев, представники кадетської партії Мілюкова, як академік Ольденбург і Кокошкін або проф. Бернацький, і, врешті, кілька правих російських соціал-демократів, прихильників російського централізму. Міністром закордонних справ був далі муж довір'я Керенського, наш землячок Терещенко. Це був уряд людей особистого довір'я Керенського, який стояв на вершку своєї популярності, але одночасно, помимо партійних різниць між окремими членами уряду, їх об'єднували великоросійська національна платформа і бажання зберегти великість і єдність Росії у формі демократичної республіки. Виразно зазначилася тенденція цього уряду поборювати, з одного боку, розкладову революційну акцію большевиків і, з другого боку, автономічні прагнення України й інших неросійських народів бувшої імперії.

В цьому відношенні новий уряд Керенського був урядом реакційним, — урядом, який хотів затримати революційний біг подій і бути в висліді мостом до ще більшої реакції і до скріплення російської центральної влади. Цей уряд піддав, розуміється, ревізії київський компроміс і, хоч не був у стані відкинути його цілком, то поробив різні істотні зміни, які зовсім міняли його сенс. Ці зміни були зформульовані в так званій «Тимчасовій інструкції для Генерального Секретаріату Временного Правительства на Україні» від 17 серпня 1917 р. Інструкція ця складалася з дев'ятьох пунктів і становила ніби тимчасовий статут автономного правління України.

Треба зазначити, що в кінці липня делегація Генерального Секретаріату на чолі з Винниченком поїхала до Петрограду з опрацюванням Центральною Радою статутом вищого управління України, а тому, що в той

час власне тривала урядова криза і новий російський уряд ще не був створений, не було з ким провадити переговори в цій справі.

Новий уряд Керенського відкинув проект Української Центральної Ради і видав свою тимчасову інструкцію. З дев'яти пунктів цієї інструкції найважнішим були два — другий і третій. В другому пункті компетенція Генерального Секретаріату признавалася тільки на територію п'яти губерній України (Київщина, Волинь, Поділля, Полтавщина і Чернігівщина, виключаючи 4 північні повіти). Таким чином автономний статут України не поширювався на великі промислові області України — Харківщину і Катеринославщину, як також на Херсонщину і Таврію з Чорноморським побережжям і з дуже важливим для українського торгу Одесським портом. Пункт третьї інструкції редукував компетенцію Генерального Секретаріату до сімох ресортів, в той час як утворений Центральною Радою Генеральний Секретаріят мав 14 ресортів. Таким чином на підставі інструкції Генеральний Секретаріят складався з генеральних секретаріятів: внутрішніх справ, фінансів, хліборобства, освіти, торгу й промисловості, праці, національних справ і генерального писаря. Крім того, додавався ще генеральний контролер, який мав право рішаючого голосу. Отже всього 9 генеральних секретарів, з яких не менше чотирьох мали бути особи, що, як висловлювалася російська інструкція, не належали б до української національності. Інструкція погоджувалася на призначення спеціального комісара України при російському уряді, але одночасно зазначала, що в невідкладних і пильних справах російський уряд застерігає собі право передавати свої накази безпосередньо місцевим органам влади, поминувши Генеральний Секретаріят. В цій петроградській інструкції вже не згадувалось нічого про українізацію українських військових частин. Ось так виглядала змодифікована петро-

градським урядом інструкція, яка мала служити ніби тимчасовим статутом автономного управління України.

Не треба говорити, що ця інструкція викликала величезне обурення в Києві. Впродовж трьох днів тривали бурхливі наради Української Центральної Ради, які мали вирішити питання про те, чи петроградська інструкція має бути відкинена чи прийнята, як компромісова платформа, яка дає певні практичні можливості провадити далі боротьбу за поширення державної автономії України. Тут треба зазначити, що, після здушення першого більшевицького повстання в Петрограді, виниклося враження, що революційний процес у Росії добігає кінця і що тому треба використати кожну можливість легального зафіксування прав України, хоч би ця легальна платформа була і така вузька як дев'ять пунктів петроградської інструкції. Що ця інструкція не відповідала волі українського народу і потребам української дійсності, було ясним не тільки для української більшості Центральної Ради, але і для багатьох представників меншин. Отже, йшлося про кардинальне питання оцінки ситуації — чи революція в Росії скінчилася чи ні і чи уряд Керенського зможе затримати колесо революційного розвитку й устабілізувати політичні відносини в бувшій імперії. В залежності від цього питання можна було робити відповідні висновки. В разі вичерпання революційної динаміки було, з тактичних поглядів, доцільним прийняти петроградську інструкцію, яка в певних пунктах відкривала можливості поглиблення автономного статуту. Так, наприклад, в тому самому пункті другому, який обмежував компетенцію автономного статуту до п'яти українських губерній, залишаючи чотири губернії поза діянням цього статуту, було додано, що автономний статут і компетенція Генерального Секретаріату можуть бути поширені і на ці губернії у випадку, коли населення цих губерній виявить до цього свою волю.

Під час трьохденної дискусії, яка нераз набирала дуже гострого характеру, російський уряд через своїх представників поінформував Центральну Раду, що він готовий змодифікувати деякі пункти інструкції відповідно до українських вимог. Так, наприклад, число представників меншин у Генеральному Секретаріяті зменшувалось з чотирьох до трьох. Також в іншому пункті, що застерігав право російському урядові в невідкладних випадках давати свої розпорядження і накази безпосередньо місцевій владі, поминаючи Генеральний Секретаріят, були пороблені зміни в тому сенсі, що це право буде застосоване тільки в обставинах воєнних дій.

На цьому опортуністичному погляді і затрималась більшість членів Центральної Ради, з яких 247 голосувало за прийняттям петроградської інструкції з різними застереженнями і висловом протесту проти порушення Київської умови російським урядом. Проти прийняття петроградської інструкції голосувало 36, а 70 українських соціал-революціонерів утрималось від голосування.

Дискусія над петроградською інструкцією була цікава під тим поглядом, що в ній окремі промовці давали оцінку революційної ситуації і в Росії і на Україні. В той час, коли більша частина промовців була під враженням, що революція в Росії закінчилась і що треба використати момент для утворення легальних підстав дальшої боротьби за автономні права України, наша група стояла на становищі протилежнім. Ми вважали, що революційний процес, в якому наступила може перерва, стоїть напередодні свого поглиблення і тому треба відкинути петроградську інструкцію і зорганізувати на Україні пребісцит або вибори до конституантії України. В своїй промові я, між іншим, дуже різко заатакував одного з поміркованих соціал-демократів, генерального секретаря Валентина Садовського, який доводив, що революційні події в Росії закінчуються

і що таким чином і на Україні треба створити легальну платформу нашого автономізму. Я закинув Садовському, якого зрештою я дуже шанував, що він «завчасно відправив панаходу по революції». Наша група опинилася, однак, в меншості і петроградська інструкція увійшла в життя. Українська Центральна Рада не пішла на відкритий розрив із російським урядом, бо не мала ще достатньої збройної сили, на яку могла б опертись. Не забуваймо, що на південнозахідному фронті стояли ще величезні маси російського війська і що, як слушно зазначив Павло Христюк у своїх «Матеріялах до історії української революції», народні маси ще не були приготовані до вирішальної боротьби.

Від лютого до липня 1917 р., отже впродовж неповних п'яти місяців, український визвольний рух, керований Центральною Радою, пройшов досить довгий шлях революційної боротьби. В перших днях революції ми ще не усвідомлювали своєї власної сили і в Києві панував російський комітет громадських організацій, який ділив свою владу з радою робітничих і солдатських депутатів. Весь державний і політичний апарат був у руках так званої російської демократії. Впродовж п'ятьох місяців російський елемент був вибитий з цих позицій і Українська Центральна Рада з громадського осередку України перетворилася в державно-національний центр, призначений загально не тільки на Україні, а й поза Україною своїми і чужими. Тут концентрувалася вся влада українського народу і накази цієї влади виконувались не тільки на території п'ятьох автономних губерній, але і в тих четырьох губерніях, які за постановою петроградського уряду були виключені з обсягу автономного статуту. Впродовж п'ятьох місяців переведена була величезна усвідомлююча праця в народніх масах. Утворений був величезний апарат української національної преси і, врешті, з Києва розходились тисячі зв'язкових ниток до Білорусії, Прибалтики, Фінляндії, Кавказу й Туркестану. Київ ста-

вав ідеологічним центром тісної співпраці цих народів, що, як і Україна, прагнули своєї самостійності. Помилляються ті, хто тепер з легкістю поверховної публіцистики закидають українським політичним партіям того часу, та й самій Центральній Раді, що не використали моменту і не проголосили вже тоді самостійності України. Ті епізоди нашої боротьби за автономію, про які я згадав, достатньо відзеркалюють складну політичну ситуацію того часу, і саме вже порівняння стану української справи в перших днях революції, коли ми мусіли робити перші організаційні кроки, з тим станом, який допровадив до київських переговорів і до визнання в тій чи іншій формі російським урядом самого права України до державної автономії, є досить переконливим. В липні 1917 р. ми були на критичному звороті нашої боротьби. Українська Центральна Рада тримала національний провід міцно в своїх руках. Перший етап цієї боротьби був пройдений — українська проблема була виведена з тісних закамарків сентиментального культурництва і поставлена на всю широчінь революційної перебудови — вона переставала бути внутрішньою проблемою Росії.

На кінець липня припала і перша урядова криза. Після проголошення II-го Універсалу, Генеральний Секретаріят під проводом Винниченка уступив і був утворений другий Генеральний Секретаріят під його ж проводом. Він залишився майже в тому самому складі, що й перший уряд з тим, що на місце Сергія Єфремова генеральним секретарем національних справ був призначений Олександер Шульгин, а генеральним секретарем комунікаційних справ — Всеволод Голубович, пізніший прем'єр-міністер під час проголошення самостійності України в січні 1918 року. Крім того, до Генерального Секретаріату ввійшли, як представники меншин, російський соціал-революціонер Зарубін, як генеральний секретар пошт і телеграфів і делегат жидівського Бунду Рафес — як генеральний контролер.

Поза тим призначено було трьох віцесекретарів для меншинних справ: Зільберфарба для справ жидівських, Міцкевича для справ польських і Одинця для справ російської меншини. На становище комісара для справ України при російському уряді в Петрограді був призначений один з видатніших діячів української громади в Петрограді Павло Стебницький. Діяльність Генерального Секретаріату цього складу тривала всього два тижні бо, після того як петроградський уряд відкинув вироблений Центральною Радою статут вищого управління України і подав до відома свою інструкцію, Генеральний Секретаріят подався до димісії.

В провідних колах Центральної Ради панувала думка, що треба утворити більш поміркований Генеральний Секретаріят, який міг би з більшим успіхом досягуватися до нової політичної ситуації в Петрограді. Місію утворення нового Генерального Секретаріату, третього з черги, отримав наш відомий учений проф. Дмитро Дорошенко, який під час війни був комісаром Тимчасового уряду Росії в окупованій тоді російськими військами Буковині. Він мав теж досить добре персональні зв'язки з окремими членами петроградського уряду. Однак, коли дня 1-го вересня Дмитро Дорошенко оголосив свою коротку програмову декларацію, занадто достосовану до інструкції петроградського уряду, більшість членів Малої ради висловилася критично до призначення Дмитра Дорошенка на голову Генерального Секретаріату і в наслідок цього він зрікся своєї місії.

Після цього вибір припав знов на Володимира Винниченка, який перед тим відкинув пропозицію утворити новий Генеральний Секретаріят. Винниченко утворив третій з черги Генеральний Секретаріят, який складався з більш поміркованих політиків. Зі старих ген. секретарів залишилось тільки двоє: сам Винниченко і Іван Стешенко — генеральний секретар освіти. Найдікавішою постаттю цього III-го кабінету Винни-

ченка був новий ген. секретар фінансів Михайло Туган-Барановський, видатний економіст, який перед революцією викладав політичну економію в вищих школах в Петрограді і приєднався до українського визвольного руху вже після лютневої революції. Він походив з Полтавщини і був наполовину татарського походження. Новою людиною в Ген. Секретаріяті був також відомий український агроном Савченко-Більський, який замість Бориса Мартоса став керівником генерального секретаріату земельних справ. Олександер Шульгин був далі ген. секретарем для міжнаціональних справ, а ген. писарем був призначений старий відомий український діяч Олександер Лотоцький. З представників національних меншин увійшов до Генерального Секретаріату росіянин Зарубін — як ген. контролер.

Новий уряд стояв перед надзвичайно складним завданням. Власне в тому часі в другій половині вересня в Росії вибухло збройне повстання, але вже не большевицьке, а монархістичне. На чолі цього повстання став відомий генерал Корнілов, який проголосив себе диктатором Росії. Він зажадав ультимативно уступлення російського уряду Керенського, а коли цей останній не уступив, розпочалися воєнні дії, які в певному моменті могли захопити й Україну. Особливо в Києві сконцентрували емісари генерала Корнілова чимало вірних йому частин донських козаків, полк кірасирів і різні юнацькі відділи. Ці події ніби перекреслили петроградську інструкцію і вимагали від Генерального Секретаріату рішучих дій. Однак, власне, поміркованість складу цього третього кабінету Винниченка стала на перешкоді і не відповідала завданням часу. А тому, що повстання генерала Корнілова підсилювало російські елементи на Україні, які вже шикувалися до того, щоб розігнати, як вони казали, Центральну Раду, утворений був поруч Генерального Секретаріату так званий Комітет Оборони Революції, який перевів би мо-

білізацію українських військових сил на випадок плянованого виступу прихильників Корнілова на Україні.

Спостерігаючи політичне життя України того часу, можна було побачити, як ідея повної самостійності України все більше захоплювала українські маси. Ці прагнення прибиралі форму масових постанов різних політичних і громадських організацій України, в яких вони домагались від Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату скликання Установчих Зборів України, що мали виявити суверенну волю українського народу. Тому Українська Центральна Рада, приймаючи до відома петроградську інструкцію, що обмежувала автономні права України, прийняла одночасно постанову про скликання в якнайшвидшому часі української конституанті. Тоді ж обрана була спеціальна комісія для вироблення порядку виборів до конституанті і скликання її.

Отже, закінчивши перший період боротьби за визволення України і зафіксувавши в II-ому Універсалі здобутки української революції, Центральна Рада висунула нове гасло боротьби. Цим гаслом було скликання суверених Установчих Зборів України, які мали проголосити державну самостійність України. Крім того, на підставі спеціальної постанови Центральної Ради, Генеральний Секретаріят — висунув категоричне домагання про представництво України на міжнародній мировій конференції. В серпні і вересні 1917 р. було ясним, що війна зближається до свого закінчення. Ліквідація цієї війни та її наслідків була для України життєвою проблемою і тому це домагання безпосередньої участі України в мирових переговорах зустріло якнайбільше зрозуміння не тільки в колах інтелігенції, але і в широких масах.

Ми зближалися до нового, дуже важливого етапу нашої боротьби. Пригадую, як на одній довірочній нараді українських соціалістів-революціонерів Михайло Грушевський зформулював найближчі цілі наших зма-

гань. Він казав, що російська революція зближається до свого кульміаційного пункту і що розклад Росії є неминучий. Тимчасовий уряд Росії, який виявив назовні велику рішучість у поборюванні національних прагнень України, втрачає ґрунт під ногами, а його репресії і суворі накази являються підтвердженням відомої приповідки, що мухи найбільш кусливі в Спасівку. Ми мусимо приготуватись до рішального моменту, змобілізувати наші сили і у відповідній хвилині проголосити самостійність України. Цієї цілі не можна осiąгнути так легко, як цього хотілося б. Грушевський вказував на три ворожі сили, які можуть стати на перешкоді утворення української держави. Ці три ворожі сили є так звана російська демократія, керована урядом Керенського, монархічно-реакційні російські організації, керовані російським генералітетом (Корнілов, Денікін та інші) і, врешті, третя сила — російські большевики на чолі з Леніном і Троцьким, що прагнуть утворити нову зцентралізовану російську державу. Наше завдання — в першу чергу змобілізувати наші сили і утворити ще міцніший державно-національний осередок. Велике значення для здійснення наших плянів має також той факт, що світова війна входить у свою останню рішальну фазу і українська проблема зайняла своє місце на порядку дня міжнародної політики. Він пригадав також, що наша партія є тією революційною резервою, яка в рішаючий момент повинна перебрати владу.

Як я вже згадував, в перших трьох Ген. Секретаріях наша партія за вийнятком Павла Христюка, не мала своїх представників, а в третьому Ген. Секретаріяті не було навіть і Христюка. Таким чином ми не були зв'язані ані київськими переговорами, ані пізнішими домовленнями з російським урядом.

Постанова Української Центральної Ради про якнайшвидше скликання конституанті України викликала грім репресій з боку петроградського уряду. На підставі спеціальної ухвали цього уряду російський

міністер юстиції Мал янтович дав наказ київському прокураторові перевести докладне і суворе слідство і притягти до відповідальності Українську Центральну Раду і Ген. Секретаріят за порушення основних законів російської держави. Постанова про скликання конституанти України була, на думку російського уряду, цим власне порушенням основних законів держави. Київський прокуратор, а це був, здається, той самий Зубілевич, про якого я згадував, не мав сили перевести слідство проти Центральної Ради. В кінці жовтня вибухла в Петрограді і в Москві большевицька революція. Починався новий важливий етап в історії визвольних змагань українського народу.

РОЗДІЛ VII

ТИНЬ ЧЕРВОНОЇ ІМПЕРІЇ

1. *Історичний жовтень в Петрограді.* 2. *Між двома огнями.* 3. *III-ий Універсал.* 4. *Кордони Української Народної Республіки.* 5. *Чужинецькі місії в Києві.* 6. *Англія і Франція признають Українську державу де-факто.* 7. *На міжнародній арені.*

Нові революційні події в Петрограді не вибухли одразу — вони були приготовлені завчасу вправною і досвідченою рукою провідника російських більшевиків, старого революціонера Володимира Ілліча Леніна-Ульянова. Вже після першого невдалого більшевицького повстання в Петрограді в липні 1917 року почалась широка організаційна праця російських більшевиків. Їх гасла захоплювали щораз ширші російські робітничі маси. З цих гасел найбільш притягувальними для занархізованих мас були такі: «Грабъ награбленное! Мир хижинам — война дворцам! Вся власть советам! Долой войну і да здраствует мир без аннексій і контрібуцій!» Ці гасла щораз частіше появлялися на вулицях міст і цими гаслами оперували більшевицькі агітатори. Справа рішалась, однаке, не в провінційних містах і не по селях, а в Петрограді. Тут зосередили російські більшевики свої головні сили і врешті здобули більшість в петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, яка в кінці жовтня вибрала своїм головою замість поміркованого соціял-демократа грузина Чхеїдзе, найближчого в ті часи співробітника Леніна, Троцького. Ленін і його штаб засіли в монументальному будинку Смольного інституту, в якому за часів царської Росії

виховувались доньки найбільш аристократичних російських родин. Звідсіля йшли накази Леніна і тут був стратегічний центр плянованого нового большевицького повстання в Петрограді. Тут же відбулася 18 жовтня (ст. ст., себто 1-го листопада нов. ст.) нарада представників військових частин петроградського гарнізону. Перебіг цієї наради показав, що більшість військових частин буде активно підтримувати революційні змагання Леніна і що Тимчасовий уряд Росії не має в своїм розпорядженні, oprіч юнацьких військових шкіл, жадної збройної сили. Після цієї перевірки сил російські большевики зробили останні приготування і зорганізували так званий Воєнно-Революційний Комітет, який перебрав військовий провід над частинами петроградського гарнізону. Нарешті 7-го листопада нов. ст. Ленін дав гасло до повстання, яке не натрапило на значний опір і большевицька військова акція закінчилася досить легко повною перемогою Леніна. Таким чином утворений був новий державно-політичний центр російської держави і большевицьке гасло «Вся влада союзом!» стало дійсністю.

Ми, в Києві, дістали перші повідомлення про большевицьке повстання і про його успіх того ж самого дня 7-го листопада (нов. ст.) в вечірніх годинах. Михайло Грушевський скликав надзвичайне довірочне засідання Малої Ради, яке відбувалося вже вночі. Для всіх було ясно, що треба було негайно реагувати на події в Петрограді і перебрати владу в Києві і в цілій Україні в свої руки. Отже, Центральна Рада постановила, з огляду на нову ситуацію, утворити Революційний Комітет, який і перебрав владу на всій території України. В спеціальній відозві Українська Центральна Рада повідомила про утворення цього комітету, при якому створений був також Революційний штаб, що перебрав команду над всіма військовими частинами на Україні. Одночасно з цим Українська Центральна Рада ухвалила резолюцію, в якій засуджувала диктаторський ха-

рактер нової більшевицької влади в Росії і висловлювалась рішуче проти петроградського повстання і його цілей. Після того, як ця резолюція була ухвалена, провідник київських більшевиків Георгій П'ятаков піднявся зі свого місця і відчитав коротку заяву, в якій протестував проти ухвали Центральної Ради. В кінці своєї заяви він підкреслив, що представники більшевицької партії виходять зі складу Центральної Ради. Продовжуючи коло мене він затримався і сказав мені — «Ну, товаришу Микола, наші дороги розходяться, але може ми колись ще зустрінемось у боротьбі проти імперіялізму по одному боці барикад!».

Коли в 1938 році Георгія П'ятакова судили в Москві і розстріляли за приналежність до опозиційного блоку, я мимоволі пригадував ці слова П'ятакова. Наші дороги дійсно розходились — російські більшевики після жовтневої революції творили нову зцентралізовану російську державу — червону імперію, імперіалістичні тенденції якої були так само виразні, як і імперіялізм царської Росії, а може навіть сильніші. Дороги наші розходились не тільки з російськими більшевиками — цією новою силою, яка повставала в Росії як функція російського історичного розвитку. Наши дороги розходились також і з тими групами російської демократії, яких очолював російський Тимчасовий уряд Керенського. Вироблена в Петрограді інструкція Генерального Секретаріату і всі перипетії київських і петроградських переговорів з цим урядом давали нам передсмак імперіяльних прагнень цієї демократії. Ще перед тим, як більшевицькі представники з П'ятаковим на чолі вийшли зі складу Центральної Ради, зробили це саме представники російських лібералів-кадетів після того, як Українська Центральна Рада ухвалила скликати Установчі Збори України і домагатись безпосереднього представництва України на міжнародній мировій конференції. Київський комітет цієї російської демократичної партії видав спеціальну декларацію в цій справі,

в якій казав, що УЦРада відкрито стає на шлях розділу російської держави. Таким чином і ця російська демократична група вийшла зі складу УЦРади і стала явно на позиції, ворожій українським визвольним змаганням. Врешті, проти нас були також реакційні сили — російські і польські, яких в ті часи не можна було недоцінювати. На Дону і на Північному Кавказі формувалися вже так звані добровольчі російські віddіli на чолі з генералом Денікіном під старим російським пропором монархії Романових. Наш же шлях був ясний — ми йшли до створення самостійної української держави. Новим етапом на цім шляху було проголошення Української Народної Республіки 12 листопада (нов. ст.), себто безпосередньо після большевицького повстання в Петрограді.

Третій Універсал Української Центральної Ради, що проголошував створення Української Народної Республіки, був дуже важливим історичним документом. Поперше, в ньому були зформульовані перші риси самостійної української держави. Третій Універсал стверджив скликання Установчих Зборів України і визначив дату виборів до конституантів України на день 27 грудня 1917 р., а дату скликання їх в Києві — 9 січня 1918 р. Подруге, III Універсал проголошував Україну Народною Республікою, яка заховувала ще федеративний зв'язок з Російською Республікою, але як рівна їй держава. Потрете, в Третім Універсалі знаходимо перший раз в історії нашої визвольної боротьби точно означену територію нашої держави. Третій Універсал зараховував до території Української Народної Республіки Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Таврію (без Криму), Харківщину, Херсонщину. Крім того, в III Універсалі зформульовані були українські вимоги щодо прилучення до нової української держави всієї Холмщини, частини Курщини, Вороніжчини і сумежних губерній та областей з українською більшістю. В цьому зформульовані

територіальних аспірацій нової української держави не було жадної згадки про Кубань. Тим часом відомо було, що Українська Центральна Рада піддержувала досить близький зв'язок з кубанськими козаками і з їх урядовим центром у Катеринодарі. Це сталося свідомо, бо представники української Кубані покликались на спеціальну історичну місію, яку вони мають виконати на південному сході, як підстава нової козацької держави, що мала б складатися з українських і російських козаків. Участь кубанських козаків у цій новій козацькій державі мала б запевнити Україні, яку і донські, і кубанські козаки називали своєю «матір'ю», вплив на політичний розвиток на Північному Кавказі і над Каспієм. Не було теж у III Універсалі згадки про Галичину, Буковину і Закарпаття, які входили тоді до складу Австро-Угорської монархії, — отже, Українська Центральна Рада не могла їх зараховувати до складу новоутвореної Народної Республіки. Не спрецизованій був також пункт наших територіальних вимог щодо земель між Прutом і Дністром. Басарабська проблема зовсім не порушувалась у Третьому Універсалі, бо власне тоді в Києві перебувала делегація басарабських молдаван, які розпочали важливі політичні переговори з Українською Центральною Радою. До закінчення цих переговорів провідники Центральної Ради вважали за невідповідне порушувати цю так важку і складну справу південних кордонів України. Так чи інакше, в III-му Універсалі знаходимо вже перші зариси кордонів території української держави, які потім лягли в основу IV-го Універсалу і становили невід'ємну частину Берестейського мирового трактату. Почетверте, в III-му Універсалі Українська Центральна Рада цілком анулювала обмеження, які поробив петроградський Тимчасовий уряд у своїй інструкції щодо числа ресортів Генерального Секретаріату і збільшила склад Генерального Секретаріату на сім генеральних секретарів, поширюючи компетенцію українського уряду на справи економічні,

військові, комунікацій і залізниць, юстиції і пошти та телеграфу. Новий Генеральний Секретаріят після III-го Універсалу зробився повноцінним урядом, обіймаючи владу на всій території України і підпорядковуючи своїй владі всі ділянки адміністрації, як також політичного і господарчого життя. Це вже був уряд, який сильно відрізнявся від генеральних секретарів після I-го і II-го Універсалів. Цей уряд почував себе урядом самостійної держави, хоч формально Україна і не була самостійною державою, як це видно з III-го Універсалу. Третій Універсал був тільки етапом до нашої самостійності. З другого боку, III-тій Універсал впроваджував нове поняття української держави, яка хоч і зберігала федеративний зв'язок з Росією, але ставала з нею на рівній площині.

Після III-го Універсалу почали до Києва щораз частіше заглядати представники різних чужих держав з офіційними і неофіційними місіями. Ставало цілком ясним, що Київ стає великим політичним центром,коло якого концентруються всі вільнолюбні народи бувшої Російської імперії. З тих усіх причин, а головне — щоб підкреслити історичне значення III-го Універсалу, як акту відновлення української держави, Українська Центральна Рада постановила скасувати дотеперішню назву українського уряду (Генеральний Секретаріят) і прийняти для уряду нормальну для кожної держави назву Ради Міністрів.

До цієї назви зроблено однак маленький додаток: «Народніх» міністрів. Це сталося головним чином тому, що і нову українську державу Центральна Рада назвала в III-му Універсалі Народньою Республікою, бажаючи цим підкреслити ідею українського народоправства і демократії. Члени Генерального Секретаріяту вже називалися міністрами, їх функції значно поширилися, але ж і завдання стояли перед ними дуже тяжкі. Треба було систематично розбудовувати нову державу, а одночасно треба було полагоджувати проблеми

поточного життя, які висував бурхливий потік ще не закінченої великої революції. Про перші контакти з різними представниками чужих держав пригадую кілька цікавих епізодів.

Першими чужинцями з Заходу були представники англійської і французької амбасад у Петрограді, які почали приїздити до Києва приблизно після проголошення І-го Універсалу. Так приїздив у кінці червня 1917 року англійський учений проф. Піре, який, хоч і не мав жадних офіційних повновластей, одразу нав'язав контакт з вищими урядовцями Генерального Секретаріату, інформуючись про цілі українського національно-визвольного руху і про становище України в цій війні, якщо український визвольний рух осягне свою мету і Україна зорганізується як окрема автономна держава. Був також і один з найближчих співробітників французького амбасадора в Петрограді Нулянса, Пелісьє. З властивим йому темпераментом він старався засягнути якнайбільше інформації про тенденції українського визвольного руху і нав'язував численні звязки в колах української інтелігенції, а навіть серед членів Української Центральної Ради. Ця інформаційна праця французів і англійців мала на меті приготувати ґрунт для ширшої політичної праці в Києві в тому змислі, щоб в разі упадку російського Тимчасового уряду Україна приєдналася до держав Антанти і, зорганізувавши свою армію, тримала б за допомогою цих держав Південнозахідній і Південний фронти проти німців аж до закінчення війни. Дуже жваву діяльність у цьому напрямку виявляв французький генеральний консул в Києві, якого прізвище я не пригадую. Його маленька, але помітна постать (він був горбань) з'являлась дуже часто на українських зборах, а крім того він запрошуав і до себе до консульяту різних представників українських політичних партій на довірочні розмови. Від того часу датуються спроби цих англійських і французьких неофіційних представників фі-

нансувати деякі українські групи, щоб запевнити вплив держав Антанти на розвиток політичних подій на Україні. Тоді ж повстало в Києві масонське братство св. Андрія, яке нераз виступало з одвертою пропагандою приєднання України до політичного комплексу Антанти. Ця акція англійських і французьких представників ішла в двох напрямках. Поперше, вони нав'язали тісніші зв'язки з українськими соціялістичними колами, подруге, з осередками консервативної частини громадянства. Так представники Антанти, правдоподібно за посередництвом польських аристократичних родин, нав'язали зв'язки з генералом Скоропадським, який тоді був зайнятий організацією свого корпусу і частин так званого вільного козацтва. Після проголошення III-го Універсалу, коли політична ситуація в Петрограді вияснилась на некористь держав Антанти і коли Ленін і Троцький після жовтневої революції виразно ішли до заключення сепаратного миру з Німеччиною, до Києва почали прибувати і офіційні представники держав Антанти. Першою офіційною особою був румунський головнокомандувач і пізніший прем'єр Румунії генерал Коанду. Його візита мала цілком практичний характер. Саме тоді большевицькі частини захопили головну квартиру російської армії в Могилеві і розстріляли російського головнокомандувача генерала Духоніна. В зв'язку з цими подіями румунська армія, яка під німецьким тиском відступила спочатку до Яс, а потім і далі на Басарабський беріг Прута, була відрізана від своїх інтенданцьких баз і голодувала. Генерал Коанду приїхав до Києва просити український уряд доставити румунам відповідну кількість харчів. А що я тоді якраз перебрав міністерство продовольчих справ, то він і з'явився до мене в супроводі рухливого французького консула. Румунський генерал зложив мені офіційного листа, в якому конкретно вияснялося скільки і яких харчів румунська армія просить від України. І румунський генерал Коанду, і французький консул подали, так би мовити,

політичне узасаднення цього кроку в тому змислі, що Румунія, як і держави Антанти, були зв'язані спеціальними умовами з Росією, яка взяла на себе обов'язок доставити певну кількість харчових продуктів для румунської армії. А що Україна проголосила свою державну автономію, то тим самим перебрала на себе певні зобов'язання. Кінчилася ця декларація запевненням, що держави Антанти, так само як і Румунія, з великими симпатіями слідкують за визвольними змаганнями України.

Цей останній уступ про симпатії до українського визвольного руху мав, розуміється, створити в українських колах приязну атмосферу для полагодження цієї так пекучої для румунської армії справи. Це прохання румунського генерала Коанду я передав на розгляд нашого уряду, який постановив його в значній частині задоволінити. Генерал Коанду був високий, струкний, з сивуватосрібним волоссям, типовий зразок балканського вояка. Він не володів ані російською, ані українською мовами і розмовляв по-французько-му. Він був щасливий, коли довідався про постанову уряду і з цією звісткою від'їхав до Яс. Пізніше я мав нагоду переконатися в людській невдячності, яка в цьому випадку знайшла свій класичний приклад. Коли весною 1919 року наша армія відступила на Правобережжя і через недостачу набоїв не могла провадити офензивних операцій, ми звернулися до румунського уряду з проханням продати нам частину амуніції, яку румуни перевозили в великих складах в Басарабщині. Це була стара російська амуніція, яка не відповідала румунській зброй і румунам була непотрібна. Не поміг і традиційний бакшиш — румуни, очевидно під впливом своїх польських союзників, а також під впливом англійських і французьких дипломатичних чинників, які робили тоді ставку на білу російську армію генерала Денікіна і на відновлення монархії, категорично відмовили нам, що вплинуло дуже погано

на стратегічні операції наших військових частин на Правобережжі.

В кінці листопада 1917 року прибула до Києва французька військова дипломатична місія з генералом Табуі на чолі. Одночасно з нею прибув теж і англійський військовий агент полковник Баге. Приїзд цих офіційних антанцьких місій до Києва був видатною подією в політичному житті і тому варто про це згадати трохи докладніше. Нашим міністром закордонних справ був тоді Олександер Шульгин. Він був типовим представником української інтелігенції перших десятиліть цього століття. Великий ідеаліст, він глибоко вірив у силу ідеї демократії і був переконаний, що на цій основі Україна зможе уложить свої відносини з чужими народами й державами. Ці настрої Олександра Шульгина дуже відповідали шляхетним гаслам, які висувала Франція в часі першої світової війни — свобода великих і малих народів і боротьба проти прусського мілітаризму аж до перемоги. Члени французької військової місії нав'язали одразу досить близький контакт з Шульгіном і це улегнувало значно перші кроки, побллені для взаємного зближення.

Своє завдання генерал Табуі, як виявилось пізніше з розмов із ним, розумів дуже глибоко. Коли він зложив мені візиту в супроводі своїх кількох дорадників, то під час розмови, що тривала довше години, він з'ясовував становище Франції в справі України. З цієї розмови я зробив собі коротенький конспект, який і досі не втратив значення. Отже, Франція заінтересована тим, щоб українська держава якнайшвидше зорганізувалась. Російський колос упав і з тих нових державних об'єднань, які творяться на руїнах давньої Росії, утворення Української Республіки являється фактом найбільш знаменним. Ціль французької політики в українській справі полягає не в тім, щоб Україна механічно перебрала російські зобов'язання супроти держав Антанти, але в тім, щоб на Сході витворилася

нова сила, яка була б співчинником рівноваги в цій частині Європи і щоб ця нова сила, Україна, ще під час цієї війни довела, що йде тими самими шляхами, що й демократичні держави Заходу. Розуміється, в тому моменті, себто в листопаді-грудні 1917 року, французькій дипломатії йшлося також про те, щоб новоутворена Українська Республіка не підпала під вплив центральних держав. Було б дуже поверховним говорити, що французькі представники в Києві висували на перший плян зміцнення фронту українськими військовими частинами.

Генерал Табуі виробив цілий плян допомоги українській державі з боку Франції і з боку інших демократичних держав. Він запропонував допомогу французькими фахівцями, які мали б своїм досвідом посилити діяльність українських міністерств. На його думку, Україна потребувала б фахівців у ділянці залізничного транспорту, який тоді сильно піду pav, і в ділянці фінансової господарки. Він казав, що Франція готова уділити Україні негайно першу позику в сумі 10 мільйонів доларів, за якою пішли б дальші більші позички в міру потреб нової української держави. Отже, генерал Табуі розвинув досить докладний плян французької допомоги Україні і справа тримання фронту проти Німеччини виникала як логічний наслідок плянованого французько-українського порозуміння. В цій справі французи пропонували утворити спільну армію, яка б складалася з українських, чехословацьких і польських частин. Ця спільна армія мала б підсилити Південнозахідній і Південний фронти, відтягуючи значні німецькі сили від удару на західноєвропейському фронті. Цікаво, що під час своїх розмов у Києві генерал Табуі ніколи не пропонував свого посередництва між українським урядом і новим більшевицьким урядом Леніна. Пояснювалося це тим, що під час першого зондування французькими дипломатами в Петрограді питання, яке становище займе уряд Леніна у справах

війни і миру, виявилося, що нові більшевицькі господарі Росії ні в якому разі не підуть на продовження війни і що вони готові в якнайшвидшому часі підписати сепаратний мир. Це становище Леніна було відоме і нам у Києві і ми мусили рахуватися з тим.

Пригадую урочисту церемонію зłożення офіційних повновластей і ноти французького уряду генералом Табуі голові уряду Винниченкові.

Церемонія ця була призначена на 11 годину ранку в урядовому палаці при Інститутській вулиці. В великому кабінеті Винниченка зібралися деякі члени уряду, а між ними був також Олександр Шульгин, як наш міністер закордонних справ, на якого припадала головна праця в провадженні переговорів з представниками держав Антанти. Пунктуально о 11 годині прибув генерал Табуі в супроводі п'ятьох членів французької військово-дипломатичної місії. Він був невеликий на зріст, сухорявий, обличчя його було смугляве, яким відрізняються французи з Провансу, руки його були енергійні і ціла його індивідуальність справляла враження людини, яка здає собі справу з відповідальності своєї місії в Києві. Після короткого привітання один з французьких старшин подав генералові футляр, з якого він вийняв перев'язану французькою триколійовою стрічкою довірительну грамоту французького уряду, заадресовану до уряду Української Народної Республіки. Передаючи цю грамоту Володимиру Винниченкові, генерал відчитав її текст, після чого він сам і всі члени його місії стали струнко і наступила хвиля урочистої мовчанки. Після цього Винниченко, як голова уряду, в коротких словах подякував генералові Табуі і висловив певність, що, стоючи на засадах демократії і права народів до національного самовизначення, Україна і Франція поглиблять в будуччині ту приязнь, яку започатковано історичним актом признання французьким народом і урядом Української Народної Республіки. Після цієї офіційної церемонії, яка всіх нас зво-

рушила, бо був це перший в історії відродженої України акт офіційних зносин з західноєвропейським світом, відбулась довша розмова, під час якої порушений був цілий ряд актуальних питань. Генерал Табуі висловив свою готовість допомогти українському урядові усунути ті труднощі, які повставали в командуванні Південного-західного фронту, де генерал Володченко сильно противився українізації армії, а також на Південному фронті в ставці генерала Щербачова. Він казав, що має відповідні зв'язки, щоб усунути опозицію вищих російських генералів і цим улегнути ситуацію, яка витворилася на цих двох фронтах. Даліші переговори з генералом Табуі і з членами його місії провадив Олександер Шульгин.

Уряд наш не міг взяти на себе вирішальних зобов'язань супроти Франції з огляду на те, що російський большевицький уряд вже починав переговори з представниками осередніх держав у справі заключення сепаратного миру. Тому ми мусіли уникати всього, що могло б поставити нас поза цими переговорами. Ми здавали собі справу з того, що коли ми виразно приєднаємося до держав Антанти, то осередні держави, складаючи сепаратний мир з урядом Леніна і Троцького, зігнорують українську справу і за ціну різних економічних концесій, які ім готовий був уділити Ленін, визнають компетенцію петроградського уряду і на українські землі. Ситуація наша в грудні 1917 року була досить складна під кожним поглядом.

Переговори з англійським полковником Баге йшли рівнобіжно з переговорами з генералом Табуі. Його повновласті, однаке, були вужчі як генерала Табуі, хоч він і передав ноту англійського уряду про признання Української Народної Республіки «де факто». Крім цих переговорів, наш міністер закордонних справ провадив розмови з різними акредитованими в Києві консулами, а між ними і з італійським консулом. Тим часом до Києва почали прибувати і неофіційні агенти

різних розвідчих організацій. Одним із таких діяльних тайних агентів був капітан російської армії Белянін. Як наша влада установила, він працював у ту пору для французької військової розвідки. Пізніше побіч його з'явився ще інший агент цієї розвідки чорногорець Радоніч. Їх завданням було увійти якнайглибше в українське життя і збирати різного роду інформації. Обидва вони належали, як потім виявилось, до розвідчого відділу головної квартири маршала Франше д'Еспере, яка потім була в Ясах. У французькій розвідці працювали теж різні поляки, які знаючи добре місцеві обставини, часто маскувалися українцями і навіть попадали на різні дрібні посади до новоутворених українських міністерств. Але і англійська розвідка мала свого резидента в Києві. Був ним молодий інженер-росіянин, про якого я ранішечув як про діяльного члена російської організації соціалістів-революціонерів. Наскільки пригадую, він працював у дирекції цукроварні відомого київського мільйонера Бабушкіна. Були, розуміється, також численні агенти німецьких і австрійських розвідок, а в цих останніх працювали головним чином поляки і жиди. Між іншим, одним з найбільш діяльних закулісних представників німецького «абверу» був жидівський банкір Добрий, який під час німецької окупації України став головним дорадником генерала Гренера.

Наша українська розвідка була ще дуже слабо зорганізована і тому можна собі легко уявити, яку величезну шкоду робили ці десятки чужоземних агентів українській справі. Треба сказати, що і большевицька розвідка, яка пізніше перетворилася в грізне ЧК, починала вже тоді свою розкладову працю. Вона значно збільшила свою акцію після жовтневої революції, засилаючи своїх агентів до Києва з різними завданнями. Між іншим, одним із таких агентів був українець Микола Шадлун. Він зробив свого роду політичну кар'єру на цьому і зумів здобути таке велике довір'я в укра-

їнських колах, головним чином серед українських соціал-демократів, що під час так званого Кам'янецького періоду нашої держави його призначили міністром народного господарства, яким він і був аж до повної окупації України советськими арміями. Пізніше він займав високе становище на Уралі, де й помер. Про його заслуги для большевизму і для радянської держави писалося тоді багато в московських газетах в його некрологах. Був ще в Києві й інший агент большевицької розвідки, якого завданням було пролісти в Генеральний Військовий Комітет до оточення Симона Петлюри, що йому до певної міри й вдалося. В пізніших роках він відігравав досить значну роль в ЧК і НКВД, де був відомий під прибраним прізвищем Запорожець. В Києві він фігурував як скромний молодий старшина, здається поручник Лисенко. Досі невідомо, чи це було його правдиве прізвище.

В грудні 1917 року почали ми одержувати перші рапорти від Союзу визволення України через Стокгольм. В цих рапortах вказувалось на необхідність розпочати негайні мирові переговори з осередніми державами і на небезпечну ситуацію, яка витворилася завдяки тому, що Ленін і Троцький вже дали свою згоду на сепаратний мир. Якщо український уряд — говорилося в цих рапортах — спізниться або і зовсім прогавить цей історичний момент, то сепаратний мир буде заключений з Росією без участі України, що значно скріпило б уряд Леніна, як єдиний правосильний уряд у бувшій імперії Романовичів. Але також з іншого погляду грудень 1917 р. був переломовим у наших змаганнях.

РОЗДІЛ VIII

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИР

1. Російський більшевізм у наступі. 2. Внутрішня і зовнішня агресія нових імперіалістів. 3. Повстання в Києві. 4. Ідилія над Озівським морем. 5. «Народний секретаріят» і проголошення УССР в Харкові. 6. Під чужими пропорами. 7. Нова небезпека.

Після жовтневої революції в Росії, коли Ленін і Троцький проклямували створення нової радянської держави, питання більшевицько-російської тактики щодо України стало особливо пекучим. Для нових російських володарів було ясним, що нова російська радянська держава не може втриматись якщо в Києві утвориться і зміцниться центр української національної держави, до якої тяжили інші неросійські народи бувшої імперії, починаючи від Фінляндії і балтійських країн, через Білорусь і козацькі країни аж до Кавказу й Туркестану. Дві проблеми в цьому відношенні змушували російських більшевиків до посиленої активності: по-перше, небезпека, що українська ідея демократії і народоправства творитиме конкурентну силу для комуністичного тоталізму в Росії і своїм впливом підважить самі підстави більшевицької диктатури в Росії і подруге, проблема сирівців для російської індустрії, створеної попередніми царськими урядами в центральних російських областях, для якої Україна була дешевим і добрим постачальником вугілля, залізної руди й інших сировітців, так само, як Туркестан був джерелом, з якого велики центри російської текстильної індустрії черпали бавовну. Обидва ці моменти були однаково важливими

чинниками большевицької тактики в українській справі. Ось чому вже в грудні 1917 року, себто ледве за два місяці після жовтневої революції, акція російських большевиків на українських землях значно посилилась. Перший плян їх полягав у тому, щоб розбити український національно-державний центр з середини. П'ятачков і Затонський, провідники київських большевиків нав'язали зв'язки з ліворадикальними групами українських соціал-демократів і соціал-революціонерів і не без успіху провадили пропаганду за скликання робітничо-селянського конгресу України, який мав би вибрати так званий «верховний класовий орган». Цей верховний класовий орган мав би зайняти місце Української Центральної Ради, яка на думку большевиків і їх симпатиків в українських колах, не відзеркалювала вже прагнень і настроїв українського народу.

Пам'ятаю, як у нашій партійній організації і в Центральному Комітеті партії справа ця викликала пристрасні дискусії і суперечки. Цілий ряд членів нашої партії, що належали до лівого крила і що потім утворили відому опозиційну групу боротьбістів, висловлювались за здійснення цього інспірованого большевиками пляну. Левко Ковалів, Леонард Бочковський, Олександер Шумський, Микола Полоз, а навіть молодий Шраг і Кедровський обстоювали цю концепцію. Проти неї гаряче виступали в нашій партії провідні люди, як, наприклад, Микола Салтан, Аркадій Степаненко, Іван Лизанівський і цілий ряд інших. Наці ліві загрожували розвалом партії, якщо Центральний Комітет відкине цей плян. Часом мені здавалося під час дискусії, яка відбувалася у великій залі нашої фракції в Центральній Раді, що виходу не можна буде знайти і що партія наша, найбільша із всіх українських політичних партій, може розбитися на праву і ліву частини, що могло потягнути за собою цілий ряд небажаних тоді наслідків. I от в цю хвилю прийшла мені думка порадитись із діячами Всеукраїнської Селянської Спілки, до Централь-

ного Комітету котрої я належав. В перерві між дискусіями скликали ми нараду наших селянських діячів і від них я почув таку пораду. Згодитись на плян скликання Всеукраїнського робітничо-селянського конгресу і скликати його якнайшвидше, бож на цьому конгресі так і так наша організація буде мати більшість, а позитивне його значення буде те, що він буде мірилом сили і завдасть моральну поразку російським большевикам, які самі заініціювали цю справу.

Коли я повернувся на засідання Центрального Комітету партії і запропонував прийняти плян скликання робітничо-селянського конгресу, мої опоненти зліва були дуже здивовані, а ті, що знали мене ближче, як, наприклад, Полоз, висловлювали здогад, що в цій раптовій зміні нашого становища криється якийсь підступ. Тим часом підступу жадного не було, а була натомість певність і віра в нашу силу. Після ухвалення пляну приступлено було до його здійснення. Всі відділи Всеукраїнської Селянської Спілки, як також робітничі організації дістали інструкції щодо переведення негайногового вибору делегатів на конгрес, число яких з цілої України було усталено на дві і пів тисячі. В таборі російських большевиків запанувала гарячкова діяльність. Російським большевикам ходило про те, щоб вибрано було якнайбільше їх прихильників, явних чи скритих. Врешті, вибрані на конгрес делегати почали прибувати до Києва і 17 грудня 1917 року конгрес був відкритий у великому будинку київської опери.

Дві і пів тисячі делегатів ледве вмістилися у прегарній залі цього театру. На тлі малинового оксамиту і золотих оздоб оперної залі вирізнялися селянські свитки, сірі і брунатні, як також вишивані сорочки наших селян. По лівій стороні партеру чорною плямою вирізнялися большевицькі делегати, переважно робітники й інтелігенти з Києва, Харкова й Одеси. В цьому морі української стихії, в морі яскравих барв українських свиток і вишивок, ця чорна пляма видавалась якимсь

дисонансом, але вона була невеличка і вже оптичне порівняння показувало ясно, що ця чорна плямка російського большевизму потоне в українському морі.

Мої селянські дорадники мали повну рацію, бо на 2500 зареєстрованих уманщикових членів конгресу тільки 60 належало до большевицької течії. На їх чолі стояли Юрій П'ятаков, Володимир Затонський і Микола Шахрай. Вже при виборі президії конгресу виявилось, що большевицька фракція не буде мати жадного впливу на перебіг нарад конгресу. Також товариші з лівого крила нашої партії, майбутні боротьбісти, сильно підували духом, а Полоз іронічно зауважив в розмові зі мною, що ми, себто права течія партії і Селянська Спілка, добре «приготовили» цей конгрес. Тим часом ця увага зовсім не відповідала дійсності, бо ми не робили жадного натиску на місцеві організації щодо вибору тих чи інших кандидатів на конгрес. Ми були занадто певні в тім, що наше селянство пришло національно свідомих делегатів і що якісь спеціальні виборчі заходи зовсім непотрібні. Адже під час виборів до Установчих Зборів наші ліві боротьбісти, що були опанували полтавський комітет партії, зібрали дуже небагато голосів, натомість листа нашої групи, разом із Селянською Спілкою, зібрали понад вісімдесят відсотків усіх голосів на Полтавщині. На Київському конгресі робітників і селян України, як він офіційно називався, виголошено було два реферати про актуальні політичні проблеми на Україні, в яких обидва промовці, Аркадій Степаненко і Павло Христюк, стверджували правильність політики українського уряду і пропонували конгресові ухвалити резолюцію, в якій було б висловлено довір'я Українській Центральній Раді та її урядові. Резолюція відкидала запропонований російськими большевиками і їх українськими прихильниками боротьбістами проект створення верховного «клясового» органу, вимагала натомість від Української Центральної

Ради поглиблення підстав української державності і соціального та економічного законодавства.

Після цих рефератів розвинулась дискусія, під час якої виступали також провідники «чорної плями», себто російських большевиків — П'ятаков і Шахрай. У своїх промовах вони критикували діяльність Української Центральної Ради і домагалися створення верховного клясового органу, який вони називали при цім контрольним органом, так ніби він мав бути якоюсь надбудовою над українським парламентом і урядом і контролювати їх діяльність. Ці промови большевицьких представників переривалися криками обурення більшості конгресу. Коли я в своїй полемічній промові кинув большевикам обвинувачення, що вони агенти московського імперіалізму, Юрій П'ятаков скочив схильований зі свого місця і кинув мені запитання: «Микола Миколайович, чи ви вірите в те, що ви говорите?» Я, розуміється, підтвердив свої слова і члени конгресу почали кричати: «Геть імперіялістів!» Напруження було таке велике, що десятки делегатів кинулись до «чорної плями» і кожної хвилі могла повстati бійка. П'ятаков був блідий і розгублений і за хвилю 60 прихильників російського большевизму на команду П'ятакова вийшли з залі, що викликало довгу й бурхливу овацію конгресу. Після цього епізоду Конгрес робітників і селян України ухвалив резолюцію довір'я Українській Центральній Раді і закінчив свою працю.

Тим часом 60 большевицьких делегатів покинули Київ і таємними шляхами від'їхали до Харкова, де зібралися на окрему нараду і оголосили себе конгресом робітників і селян України. Засідання їх відбувалося під охороною Червоної Гвардії, яка захопила частину міста. Ці 60 большевицьких делегатів ухвалили проголосити Україну радянською республікою і утворили 22 грудня перший уряд на чолі з Медведем і Шазраем. Цей уряд був названий Народним Секретаріятом тому, що український національний уряд у Києві називався

до III Універсалу Генеральним Секретаріатом. В Харкові протримався цей перший радянський уряд ледве один місяць і потім мусів він втікати до Катеринославу, потім до Таганрогу, а звідтіля аж до Москви, де він і перебував з невеликими перервами аж до кінця 1920-рока. Щойно після закінчення російсько-польсько-української війни в 1920 році, уряд цей осів на довший час у Харкові, який до 1934 року був столицею УССР.

Так закінчилася в грудні 1917 року перша інспірована Леніном спроба розбити український національно-державний центр зсередини. Вона скінчилася повною невдачею і російські більшевики готувалися до військової інтервенції на Україні. В своїм листі до селян України Ленін одверто признавав факт цієї військової інтервенції і пояснив, чому «братній» російський пролетаріят висилає на Україну свою армію. Цей момент докumentарного ствердження нападу на Україну самим Леніном є дуже важним фактом для правдивого освітлення українсько-російських відносин і для зrozуміння імперіалістичних тенденцій російського більшевизму в перших же місяцях його влади після жовтневої революції. Пізніше різні більшевицькі історики й дослідники старалися затушувати цей документальний доказ російської агресії і представляти справу так, ніби війна з Україною не була війною, а революційним вибухом селян і робітників України проти «буржуазного націоналізму» Української Центральної Ради.

В грудні сталася ще інша подія, яка мала величезне моральне значення для українського визвольного руху. На початку грудня з'їхались до Києва всі вибрані від України депутати до загальноросійської конституанті. Вони оголосили декларацію, в якій стверджувалось, що український народ, який їх вибрав на підставі загального і тайного виборчого права, прагне повної самостійності української держави і що тому вони не поїхали до Петрограду, де зібралася російська конституанті. Ці умандовані представники українського народу зали-

шилися в Києві, де мала зібратися в січні 1918 року українська конституанта. Але в січні почалися вже воєнні дії між Російською Радянською Федерацією і Українською Народною Республікою. Армія Муравйова увійшла на українську територію з півночі і, поминувши Харків, поспішала форсовним маршем до Києва, де в перших днях січня вибухло большевицьке повстання на передмістях столиці. Це повстання було здавлене українськими військовими відділами. Кульмінаційним пунктом цього повстання був штурм арсеналу корпусом Симона Петлюри. Під час цього повстання зі мною трапилася така пригода.

Большевики зорганізували свої збройні виступи тільки на периферіях Києва, так що в перший день цього повстання центр міста його зовсім не відчував і мало хто й знав про виступ бельшевицьких боївок на Звіринці і Шулявці. Бельшевицькі боївки, озброєні рушницями, складались переважно з дезертирів і припадкових робітників-чужинців, яких в ті часи в Києві було чимало. Були серед них також і полонені з австрійської армії, які зраділи, що знайдуть легку поживу. Кожна з таких боївок складалася переважно з п'яти до десяти озброєних людей у солдатських шинелях, так що їх трудно було навіть відрізнати від звичайних солдатів, яких багато тоді було видно на вулицях Києва.

Большевики утворили також два повстанчі штаби — один на Печерську в арсеналі, де були зібрані їх головні сили, а другий на Шулявці, себто на західному передмісті Києва. Ці обидва бельшевицькі штаби були об'єднані в так званий Воєнно-революційний Комітет, який скорочено називався Ревком. На чолі цього Ревкому стояв київський бельшевик Кройцберг. Він зайняв разом з озброєними робітниками фабрики сільсько-гospодарських машин Фільверт і Дедіна, комплекс будинків Політехнічного інституту на Шулявці і там урядував. Бельшевицькі боївки не важились покищо посуватися до центру міста. Плян Ревкому полягав у тім,

щоб створити два вогнища повстання в північносхідній частині Києва — на Печерську й на заході на Шулявці і чекати на відділи Червоної Гвардії, які форсованим маршем посувалися від Харкова в напрямку до Києва. Ішлося їм про те, щоб повстанням зв'язати українські частини в Києві і цим улегшити просування головного корпусу Червоної Гвардії, яким командував Муравйов. О годині другій по полудні в перших днях січня я їхав своїм самоходом до Святошина, нічого не знаючи про большевицьке повстання, як і про те, що на Шулявці вже з'явилися большевицькі боївки. Недалеко від політехніки побачив я кількох озброєних большевиків, які, вимахуючи рушницями, кинулись до мого самоходу і на ході вскочили з обох боків, загрожуючи шоферах. Шофер перелякався і хоч я йому кричав, щоб він, не звертаючи уваги, їхав далі, він затримався і під наказом озброєних большевиків звернув з головної дороги і заїхав до великого парку політехніки. Там уже було більше червоногвардійців. Вони оточили самохід і, погрожуючи нам револьверами, повели нас до одного з будинків політехніки в підваль. По дорозі, як ми їхали, я встиг витягти з кишені мою міністерську посвідку і склав її під сидіння самоходу. Тому що часи були досить неспокійні і ми рахувалися з можливістю большевицького повстання в Києві, я носив при собі ще і фальшивий пашпорт на інше прізвище. В цьому пашпорти було зазначено, що я називаюсь Лисенко і являюсь «міщанином посолька Святошино». Справа була трохи небезпечною для мене, бо шофер, який одразу перелякався, а був це старший чоловік, міг большевикам сказати хто я такий. Урятувало мене те, що мій самохід був, так би повіти, першим трофеєм большевицьких повстанців і вони зразу й занялися ним, а що не було серед них шофера, то вони змобілізували мого і наказали йому кудись їхати з ними. Таким чином ця небезпека на якийсь час минула.

Друга небезпека полягала в тім, що мене могли пізнати. В підвалі було холодно і я підняв ковнір моого пальта, закриваючи трохи обличчя. Врешті в підвалі з'явився Кройцберг разом з двома червоноїгардійцями, які увесь час вимахували револьверами. Я тим часом надумався, що я буду ім казати і як буду поясняти, чому я іхав самоходом. Я рішив одразу перейти в наступ і заjadати від Кройцберга поквитування в тім, що від мене забрано авто, бо я, мовляв, маленький службовець міністерства і мені доручено відправити машину до Святошина, а тепер, коли я повернусь без машини, мене зроблять за це відповідальним. При цім я показав мій фальшивий пашпорт із Святошина. Психологічно я попав у ціль, бо Кройцберг, оглянувши пашпорт, почав одразу мене називати «товаришем» і переконував мене, що мені нічого не станеться, бо Київ і так за два-три дні буде опанований большевиками (при цім він почав робити пропаганду) і большевики візьмуть в оборону малих людей і робітників. Я однак настоював на тім, щоб Кройцберг видав мені поквитування і цим звернув хід думок членів Ревкому власне на цю формальну справу. Врешті, після короткої наради Кройцберг написав мені квит на авто і приложив до нього печатку Ревкому. Але я зажадав від Кройцберга, щоб він підписав цей квит, бо печатки, мовляв, замало. Однак Кройцберг рішуче відмовився підписати, мабуть побоюючись що в разі невдачі повстання цей квит буде доказом проти нього. Я взяв квит Ревкому і Кройцберг наказав двом червоноїгардійцям вивести мене на Брест-Литовське шосе і відпустити.. Я ще не був однак певний, що вони мене по дорозі в парку політехніки не застрелять. Однак і тут мені поміг випадок. Один із червоноїгардійців, як виявилось з розмови, був поляком з Радому, а що я Радом знов досить добре зі своїх гімназійних часів, то це його дуже зацікавило і змінило зовсім настрій.

Таким чином я опинився на Брест-Литовському шосе, а обидва червоноїгардійці завернули назад до шуляв-

ського Ревкому. Недалеко від цього місця були казарми, в яких знаходилася частина, здається, Полуботківського полку. Я зустрів старшин цієї частини і подав їм докладні інформації, де міститься Ревком і якими силами приблизно розпоряджає. Пару годин пізніше шулявський Ревком був зліквідований. Кілька років пізніше, коли більшевики вже міцно засіли в Києві, вони назвали іменем Кройцберга одну із вулиць в центрі Києва.

Ліквідація більшевицького Ревкому на Шулявці значно полегшила загальну ситуацію і українські військові частини могли концентрувати свої зусилля для ліквідації сильних більшевицьких бойовок на Печерську, а також головних сил більшевиків, що засіли в Арсеналі. Таким чином, якби не армія Муравйова, яка була вислана на Україну з Росії, ми могли б легко зліквідувати більшевицьке повстання в Києві, як також і в Харкові.

Тим часом банди Муравйова зближалися до Києва і до них прилучився збільшевизований відділ з Дарниці, який почав з гармат обстрілювати Київ. Місто стогнало від канонади. Більшевицькі артилеристи обстрілювали головним чином центральну частину Києва, щоб розбити будинок Центральної Ради, де відбувалися, не зважаючи на стан облоги, засідання Малої Ради, на яких обмірковувались всі параграфи конституції Української Народної Республіки. Тоді ж і була ухвалена конституція України, як також прийнята була ухвала вступити в мирні переговори з Центральними державами і вислати мирову делегацію до Берестя, де вже перебувала делегація російських більшевиків і представники осередніх держав.

Другою ціллю більшевицьких напасників був високий гарний будинок голови Центральної Ради Михайла Грушевського на Паньківській вулиці, який був побудований в українському стилі. Кілька пострілів влучи-

ли в цей будинок і він загорівся. Багато інших будинків упало жертвою цього бомбардування.

Тоді ж наспіли до Києва трагічні вістки про бій під Крутами, де наша молодь, недосвідчена у військовій справі, поставила опір добре вишколеним бандам Муравйова. Там віddали життя сотки молодих патріотів за Україну. Переоборовши цю останню перешкоду, відділи Червоної гвардії Муравйова підійшли до самого Києва і увірвались після кількаденного бою до української столиці від Микольської Слобідки. Наш уряд, разом із вірними йому частинами української армії, вийшов з Києва, відступаючи на Житомир. Я ж залишився в Києві, де мав керувати революційною боротьбою проти окупантів. У Святошині я зустрів частини Слобідського коша Симона Петлюри і самого Петлюру. Вони теж відступали на Житомир. Після короткої розмови з Симоном Петлюрою я подався на Київ, де вже почали хазяйнувати банди Муравйова. Але мене не можна було піznати. Мої вуси й борода, як і все волосся на голові було пофарбоване і я став темним брунетом. На малій Васильківській вулиці ми приготували в півпідвальні одного будинку на всякий випадок молочарню і я, одягнувшись фартух продавця, продавав молоко. Зв'язок з окремими віddілами нашої революційної організації був зразу ж усталений. Особливо цінним був зв'язок з Кузьмою Коржем, який стояв на чолі однієї з революційних груп. Так почалась нова, трохи небезпечна і досить напружена праця в київському підпіллі. Тоді ж я міг побачити зблизька, як жорстоко розправлялися з київським населенням червоні окупанти. Я перебував у Києві кілька тижнів і за цей час наша організація зробила чимало, щоб перешкодити окупантам зміцнитися в Києві. Нам вдалося теж нав'язати зв'язки з нашими революційними групами і з окремими повстанчими групами, які вже починали боротьбу проти червоних окупантів на південь від Києва, як також і на Полтавщині. Той самий сотник Шинкар, який в

кінці 1917 року приєднався був до лівих соціал-революціонерів і завдав чимало клопоту своїм повстанчим відділом у південній Київщині, тепер став виразно на протиболішевицьку платформу і нападав на більшевицькі частини, винищуючи Червону Гвардію в малих містах і містечках, особливо вздовж залізничного шляху Київ-Знаменка.

Під час цієї першої окупації російських більшевиків у Києві, місто наче змінило своє обличчя. Живий і веселий Київ став якимсь понурим і мовчазним. Розвалені і напівзруйновані під час артилерійського обстрілу будинки і згарища пожарів виглядали як відкриті рани і викликали дуже сумне враження. В більшості будинків, навіть на Хрещатику, вікна були наглухо забиті дошками. На вулицях, на яких раніше бурхливим потоком пересувалася густа юрба людей, було тепер порожньо. Де-не-де промайнула постать якогось киянина, що швидко десь зникав. Не було руху трамваїв, а порожніми вулицями інколи з гуркотом пролітали великі тягарові машини з червоногвардійцями.

В Маріїнському парку, де стояв самітний царський палац, урядував штаб Muравйова і ЧК під проводом завжди п'яного чекіста Полуянова. Сюди звозили червоногвардійці арештованих киян і тут же в Маріїнському парку їх розстрілювали. Арешти відбувалися без всяких правил — той, хто здавався підозрілим з якихнебудь причин — попадав у ЧК, а Полуянов не робив жадного слідства і давав наказ розстріляти. В багатьох випадках було стверджено, що червоногвардійці, затримуючи киян, одразу їм дивилися на руки. Якщо рука не мала слідів фізичної праці, це вже було достатнім доказом, що затриманий був ворогом пролетаріату. Таким чином затримали між іншим відомого українського журналіста Пугача і одного з провідників боротьбістів Леонарда Бочковського. Їх обох розстріляли в Маріїнському парку. Тоді ж трагічно загинув талановитий український економіст Зарудний,

який був короткий час нашим міністром хліборобства. Число жертв большевицького терору ніколи не було усталене, але воно сягало на підставі наших обрахунків щонайменше 5-6 тисяч. Київ заплатив дорогу ціну за це перше знайомство з російським большевизмом.

Обсеруючи цей большевицький терор зблизька, можна було прийти до переконання, що ці банди російських большевиків, які прийшли з півночі на Україну, мали якусь звірячу ненависть до українців і до самого Києва як такого. Вони масово розстрілювали і катували власне українців, а не росіян чи жидів, хоч і затримували чимало бувших російських старшин. Вони плюндрували місто так, як може плюндрувати і грабувати дикий завойовник, якому пощастило захопити чуже місто. Ця звіряча ненависть російських большевиків до Києва була тим більша, що на провінції вони не могли стати твердою ногою і почувати себе в безпеці. На провінції їх ситуація була зовсім іншою — вони не мали спокою від повстанчих загонів і з великим зусиллям утримувались на більших вузлових пунктах залізниць. Всю свою помсту за втрати й поразки на провінції вони звертали проти Києва і його населення.

На другий же день після заняття Києва, большевицький Ревком визначив комісарів до всіх українських міністерств. До мого міністерства (продовольчих справ) комісаром був призначений чернігівець Андрій Гріневич, який вчився разом зі мною в гімназії. Він почав своє урядування з промови, виголошеної перед службовцями міністерства, в якій закидав українському урядові буржуазний націоналізм і особливо гостро нападав на мене. Він одразу почав давати різні зарядження по міністерству, але, розуміється, не знат, що всі ці зарядження ще того самого дня, коли він їх видав, були мені відомі. Через моїх довірених я давав контрзарядження, які виконувались. Наприклад, коли Гріневич дав наказ перекинути запас збіжжя з великого млина Брод-

ського на лівий беріг, ми зробили так, що це збіжжя залишилося в Києві.

Нема чого й казати про якінебудь можливості легальної праці за більшевицької окупації. Всі українські газети були заборонені, та ніхто й не відважився б у ті часи друкувати українську газету. Всі наші політичні чи громадські організації мусіли припинити свою працю. Управа міста опинилася під диктатурою більшевицького комісара. Окупаційна влада поводилася у Києві як влада російська і провідники київських більшевиків, як П'ятаков чи Затонський, стояли виразно на платформі єдності Російської Радянської Республіки. Так зв. українізаційний напрямок був започаткований Леніном трохи пізніше, коли провідники більшевицької організації з України втікли до Таганрогу. Але ця перша більшевицька окупація Києва не мала навіть фігового листка українізаційної політики Леніна.

Більшевицька влада в Києві протрималась недовго. Вже в лютому почалася панічна евакуація і червоно-гвардійці тікали на схід і північ самоходами і підводами, наладованими награбованими речами. Але мені довелося ще перед визволенням Києва з-під більшевицької окупації тікати на південь. Річ у тім, що революційна праця нашої організації ставала щораз сміливішою і більшевицька влада це відчувала. Один з моїх довірених службовців у міністерстві довідався, що Андрій Гріневич якимсь способом прийшов на думку, що я знаходжуся в Києві і скоро нам стало відомим, що більшевицька розвідка шукає мене. Коли одної ночі до будинку, в якому містилася моя молочарня, під'їхало тягарове авто з червоногвардійцями і будинок був оточений, мені стало ясним, що це шукають мене. На цей випадок мав я приготований плян втечі через садок, до якого виходило вікно молочарні. За садком була незабудована парцеля, що виходила на бічну вуличку, через яку я дістався далі на південний кінець Києва до нашого робітника, що мешкав коло Деміївки. Звід-

тіль через день за допомогою друзів я сів до потягу, що вночі відкодив з Києва на Полтаву. Це не було так легко, бо наші залізничники, які мені допомагали, були проти того, щоб я всів до потягу з перону київського двірця. Вони мене провели з протилежного боку двірця, де не було нікого, підняли на руки і всадили через вікно до переповненого вагону. Обставини мені сприяли. У вагоні було темно і я міг спокійно їхати, а їхати я мав далеко — в Полтаві я мав пересісти на інший потяг, який ішов до Лозової по так знайомій мені лінії через Константиноград. В Лозовій я мав пересісти до іншого потягу, що йшов до Джанкою. По дорозі, десь проминувши Сінельникове, я мав висісти на невеличкій станції Ново-Олексіївка за Мелітополем і звідтіля доїхати до рибацького містечка Генічеськ.

До Полтави подорож пройшла спокійно і без яких-небудь інцидентів. Потяг ішов поволі, затримуючись довший час на різних станціях, щоб пропустити військові транспорти. До Полтави ми заїхали аж увечорі, що було для мене дуже зручним, бо й тут, де я кілька років працював, хтось міг би мене піznати, не дивлячись на чорну фарбу моїх довгих вусів. На південному двірці Полтави (Полтава-Южная) панував великий рух — власне надійшов якийсь довжелезний транспорт з раненими червоноїгардійцями і люди метушились, приймаючи цей транспорт.

Мій потяг на Лозову стояв уже під парами і скоро мав відійти. Він складався з самих товарових вагонів, набитих пасажирами. Під час зупинки на станції Сажновщина відкілясь здалека, з вечірньої темряви доносилися глухі постріли. Це мабуть наші повстанці провадили бій з большевицьким віddлом. Коли потяг затримався в Константинограді, я підняв вище ковнір пальта, щоб мене хто не побачив — озброєні червоноїгардійці проходили через всі вагони, освітлюючи електричними ліхтариками збитих до купи пасажирів. До Лозової ми надійшли вночі і тут треба було чекати кілька

годин на потяг. Гарний двірець був яскраво освітлений електричним світлом, від якого ніде не можна було сковатись. Врешті я вибрав собі непомітне місце в почекальні і ліг на лавку, обертаючись обличчям до стіни. І так я вдавав сплячого. Через якийсь час хтось двічі торкнув мене за плече. Я, думаючи, що це большевики контролюють пасажирів, далі удавав що сплю. Однак за хвилию я почув, що хтось до мене говорить притишеним голосом: «Не бійтесь, це я, ваш приятель Л.». Я обернувся і на моє здивування побачив колишнього моого шкільного товариша по чернігівській гімназії жида Л., якого ми всі називали Шмарій, хоч його ім'я було Шмуль. Він ще раз запевнив мене, що він мене не зрадить і що допоможе мені в дальшій подорожі, бо він іде тим самим потягом, щоб дістатися до Бердянська. Я трохи був стрівожений несподіваною зустріччю, бо пригадав собі, що жидівська молодь у Чернігові, як і зрештою по всій Україні, без усіх застережень прилучилася до большевицької організації. Єдина надія була на те, що Л., у якого я в Чернігові ще молодим хлопцем не раз бував, дійсно не скоче мене зрадити. Так воно й сталося. Він поміг мені непомітно сісти до потягу і по дорозі ми розмовляли про Чернігів, про різних спільніх знайомих. Потім він висів у Синельникові і поїхав далі, а я цим самим потягом доїхав врешті до Ново-Олексіївки і за годину був у Генічеську, де для мене було приготовлене місце в хаті озівського рибалки. Тут я і залишився, підтримуючи зв'язок з нашими революційними організаціями через старого Кіндрагата Залізняка, батька нашого партійного товариша, Миколи Залізняка, що перебував на той час у Стокгольмі. Старий Залізняк учителював у Мелітополі і звідтіля підтримував широкі зв'язки не тільки на Таврії, але й на Херсонщині, включно з Одесою. Був він теж звязаний з нашими чорноморцями, старшинами й матросами Чорноморської флоти в Севастополі. Через інших людей встановив я зв'язок з нашою групою в Катеринославі і

скоро був у курсі нашого ружу, зорганізованого на Південній Україні проти большевицької окупації. З Києва дістав я дуже добрий зв'язок з місцевим рабином, який в разі потреби мав мені допомогти. Генічеськ, мальовничо положений над затокою Озівського моря, був містечком напів жидівським, напів українським. Жиди, переважно торгівці рибою і збіжжям, жили переважно дуже заможно і большевицький відділ, який опанував Генічеськ і на чолі якого стояв матрос-чорноморець, не робив їм великої кривди. Раз на тиждень скликали вони все населення Генічеська на мітинг, на якому голова місцевого Ревкому, широкоплечий і кремезний матрос, виголошував пропагандивні промови. Трудно було сказати, чого було більше в цих промовах — наївності малоосвіченої і малокультурної людини, чи глупоти затуманеного чоловіка, який раптом дістав до своїх рук владу. Жиди слухали його промови і час від часу кивали бородами чи то на знак, що вони погоджуються з промовцем, чи то на знак, що вони не дуже довіряють його політичній інтуїції. Після промови всі спокійно розходились і ніяких дискусій не було. Другу частину населення складали переважно українці-рибалки. Вони мешкали в невеличких хатах на самому березі моря і часто відпливали у великих шаландах під парусами на кілька день по рибу. Отже, ці українські рибалки були дуже консервативних поглядів, на мітинги ніхто з них не ходив і через те большевики почали їх підозрювати у контрреволюції. Спробували деякого арештувати, але тоді всі рибалки цілою громадою пішли до Ревкому і так налякали матросів, що ті арештованих випустили. Це була дуже гарна раса, ці українські рибалки над Озівським морем. Сильні постаті, обличчя як виліті з бронзи, переважно високі, стрункі й міцні люди. Всі вони були дуже релігійні, бо мали весь час справу з морською стихією і нераз смерть заглядала їм у вічі. Вони були працьовиті й коли не були зайняті ловлею риби, то направляли свої рибацькі сіті й

човни. Їх хати складалися переважно з двох кімнат і великої кухні. Вони женилися між собою і не брали чужих жінок з інших околиць. Правдиві й чесні люди, вони були дуже суворі до тих, хто жив брехнею чи обманом. Коли котрийсь із них провинився, його не віддавали до суду, а судили самі. Кари були дуже тяжкі для таких винуватців і такі випадки серед озівських рибалок траплялися дуже рідко. Дітей своїх вони виховували в тій самій атмосфері суворої справедливости, релігійности і прив'язаності до рибацького промислу. Вони були так закохані в своє Озівське море, що морську стихію, що здавалось жадна сила не могла б їх відірвати від моря. Заможніші з них мали трохи земельки в Таврійському степу, який вони любили так само, як і море. Було в Генічеську ще кільканадцять грецьких родин, які займалися дрібною торгівлею, а найбагатшим греком був власник місцевого кіна.

Ось у таких обставинах я перебував у Генічеську, користаючи з гостинності рибалок і, коли була небезпека, що большевики відкриють мое місце перебування, то один старий рибалка відводив мене на кілька день до старого жидівського рабина, у якого я в такі тривожні дні міг спокійно переховатися, щоб потім знову повернути до рибалок.

Врешті одного дня до мене прибув посланець від нашого уряду і привіз цілий ряд дуже важливих новин. Мирова умова в Бересті була підписана і Україна була визнана Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною як самостійна і незалежна від Росії держава. Українські, німецькі і австро-угорські частини посувалися швидко наперед і знаходилися вже недалеко від Києва. Большевицький уряд втік до Катеринослава, але й там почував себе не дуже міцно. Штаб української армії, яка посувалася в південному напрямку, знаходився вже під Знаменкою. Мене викликали назад до уряду і пропонували маршрут через Катеринослав на Знаменку, де я мав би якимсь способом перейти

фронт і дійти до нашого штабу, який знаходився, як посоланець мені сказав, на невеличкій станції Фундукліївка.

Я мусів збиратись в дорогу. Найлегче було тоді подорожувати в солдатській шинелі. Отже, отримавши фальшиві папери, в яких було зазначено, що я фельдшер п'ятої роти Переволоченського полку і, попрощавшися з моїми новими приятелями в Генічеську, з чудовим Озівським морем і з нашими рибалками, я виїхав на Катеринослав. По дорозі в Мелітополі зустрів мене старий Залізняк і передав мені останні новини про діяльність «Народного Секретаріату» в Катеринославі. Ці інформації були для нас дуже цінні. А виходило з них, що большевицька верхівка задумувала дати генеральний бій нашим частинам на підступах до Катеринославу і концентрувала свої імпровізовані полки Червоної гвардії. На випадок невдачі мали вони висадити в повітря цілий ряд промислових об'єктів у самому Катеринославі і в його околицях і сплюндрувати саме місто.

По дорозі вже під самим Катеринославом я зустрів ще одного нашого чоловіка, який, оперуючи з групою наших повстанців на Катеринославщині, теж зібрав дуже цінні інформації про спішну евакуацію большевицької влади та про настрої, які запанували не тільки серед прихильників російського большевизму, але і серед большевицької верхівки. Цікаве було не те, що ці настрої були панічні, але те, що большевики, як показалось, не здобули жадного ґрунту на українських землях, а спеціально на Катеринославщині і евакуація їхніх установ натрапляла на різні перешкоди. Так, наприклад, катеринославські робітники не дозволяли евакуювати експонатів з українського музею. Також скарбницю Державного банку не могли вони вивезти через спротив службовців. Населення, де могло, перешкоджало евакуації якихнебудь вартостей з України. В цьому відношенні зробили багато катеринославські

залізничники, які різними способами утрудняли подачу вагонів чи локомотив. Вороже наставлення до большевиків виявляли не тільки селяни чи, скажім, інтелігентна верства, але й робітники.

Цей пасивний спротив проти большевицької влади був надзвичайно позитивним явищем в тодішніх часах, але ми робили з того явища занадто оптимістичні висновки. Ми переоцінювали активність широких верств українського народу і занадто розраховували на його допомогу, забуваючи, що пасивний опір, хоч і як дошкуляв большевицькій владі, тільки у скрайніх випадках перетворювався в активні виступи проти цієї влади. Температура ненависті проти окупантів була висока, але не було ще повної свідомості як значення, так і пізніших наслідків цього першого конфлікту України з новою російською державою.

Це наскрізь вороже наставлення населення до большевиків було причиною певного опозиційного наставлення з боку большевицької верхівки, яка творила «Народний Секретаріят», до вказівок і наказів Леніна. Ці директиви Леніна йшли в тім напрямку, щоб київська група большевиків стала виразно на платформу утворення радянської української держави. Це видавалось київським большевикам неможливим, бо большевицька організація на Україні складалася з чужих неукраїнських елементів. З другого боку, це було на їх думку, суперечним з некомуністичним світоглядом і з теорією марксизму про утворення великих державних одиниць. Київські большевики не розуміли тактичних потягнень Леніна, які в суті справи нічого не зміняли, бо ж рішаючим чинником усе залишалась большевицька партія і її провідники. Тактичні потягнення потрібні були тільки для дезорієнтації українських мас і для зневітралізування українського національного руху. Большевицька верхівка на Україні, а особливо такі її представники як Юрій П'ятаков чи Володимир Затонський, початково чинили перешкоди новій тактиці Леніна в

українській справі і тому Ленін виделегував на Україну нових людей, які без застережень переводили в життя його тактику. Тому, що діячі цієї верхівки пізніше відограли значну роль на вищих державних становищах в УССР, а також в СССР, варто на окремих з них докладніше спинитися.

Про Юрія П'ятакова я вже згадував. Він був, так би мовити, ідеологом київської групи большевиків. Він походив з дуже заможної родини і жив із своїм братом Леонідом (який був горбуном) у дуже роскішному великому помешканні, яке становило тільки частину великого будинку, що був власністю П'ятакових. Батько його був власником цукроварні. Він був типовим російським підприємцем передреволюційних часів, що зумів придбати великі гроші ще в перший час індустріального розвитку України. Юрій П'ятаков, худенький, з дуже делікатними рисами обличчя, виглядав на випущеного панича, а не на провідника пролетарської партії. Батько висилав його часто закордон учитися і, наскільки не помилуюсь, революція 1917 р. застала П'ятакова, як студента останнього семестру, на Київській політехніці. Большевицький рух та ідея Леніна йому імпонували, але імпонували по-своєму. Я мав враження, що Юрій П'ятаков зробився большевиком через свій снобізм. Зрештою він був більше анархістом, як марксистом і через те він був зв'язаний близькими зносинами з анархістом Феофілактовим, про якого я теж уже згадував. Брат його горбань був чоловік дуже хоровитий і його прихильність до большевизму пояснялась може бажанням зробити щось своєрідне, оригінальне, що б зв'язало його з новими течіями. Леонід П'ятаков був практиком большевицького підпілля — він організував таємні большевицькі групи і керував так званою технікою большевицьких приготувань у Києві. Коли в грудні 1917 року полковник Капкан розбройв большевицькі бойовки в Києві і викрив кілька таємних большевицьких груп, які приготовляли зброй-

не повстання, то і Леонід П'ятаков був десь на Печерську. Він і захоплені з ним большевики почали боронитись, стріляючи на наших козаків і в огні цієї сутички були й забиті.

Юрій П'ятаков зумів втекти. Він був теоретиком большевицького руху. Його ставлення до української справи було негативне. Він обґрутував це негативне ставлення аргументами марксизму. Україна, на його думку, становила частину великого економічного комплексу бувшої імперії. Розв'язання політичних, соціальних і національних проблем України повинно було настати в рамках загальноросійської революції і самостійність чи навіть автономія України ставали на перешкоді тому. Також відродження української культури було б явищем реакційним, бо в огні революції народжується нова пролетарська культура, яка буде спільнотою культурою всіх народів Сходу, а може й світу. Юрій П'ятаков був централістом, себто був за тим, щоб українські землі були адміністровані із загального російського центру. Тому, коли Ленін з тактичних причин дав у грудні 1917 року київським большевикам директиву стати на платформі національної окремішності України, проклямувати українську советську державу і зорганізувати КП(б)У, то П'ятаков і ціла київська група большевиків були проти виконання цієї директиви. В листі до Леніна вони особливо протестували проти утворення окремої комуністичної партії України. Ці суперечки між групою П'ятакова і Леніном та тодішнім наркомом національних справ Сталіном, тривали досить довго і перша екіпа київських большевиків так і залишилась в опозиції до директив Леніна і Сталіна в цій справі.

Юрію П'ятакову більш подобалась позиція Троцького і він підтримував з ним досить близькі зносини. Розуміється, Юрій П'ятаков був в опозиції не тільки з приводу так званої ленінсько-сталінської національної політики, але також у зasadничому питанні про

можливість будови комунізму в Росії в капіталістичному оточенні. Він, як і Троцький,уважав це неможливим і висував максималістичне гасло світової революції, що йшло в розріз із відомою теорією Сталіна про можливість зміцнення комуністичного ладу в Росії помимо капіталістичного оточення. Це і згубило Юрія П'ятакова, який був розстріляний в 1937 році в Луб'янці разом із іншими прихильниками Троцького. В переломову ж добу 1917-1918 років Юрій П'ятаков займав провідне становище в большевицькім русі на Україні.

Іншим видатним членом большевицької верхівки був Микола Скрипник, який з'явився на українському обрії вже в другій фазі революційних подій. Це був політик і революціонер, який відрізнявся від Юрія П'ятакова і своїм південним темпераментом і послідовністю. Ставши раз на большевицьку платформу Леніна, з яким його в'язало ще передреволюційне знайомство і праця, був він одним із перших організаторів ЧК у Києві і взагалі в Україні. Його безоглядність у боротьбі проти українських національних елементів в ту пору була загальною відома. Варто пригадати кілька біографічних даних цього большевицького діяча, який в 1933 році, 7 липня покінчив життя самогубством у Харкові в кабінеті свого комісаріату, за кілька годин перед загальними зборами партії, де мав зінати свої націоналістичні гріхи. Микола Скрипник народився в 1872 році в родині залізничного урядовця в Україні. Після закінчення середньої освіти, він вступив до Технологічного інституту в Петербурзі, який на всю Росію був зразковою вищою школою цього типу. Конкурсові іспити до цього курсу були дуже тяжкі і тільки невеличка частина студентів складала цей іспит з успіхом. Микола Скрипник не скінчив, однак, Технологічного інституту, бо вже молодим студентом був заарештований.

З 1901 року Микола Скрипник починає відогравати видатну роль в російській соціал-демократичній партії. Він був багато разів арештований, і кілька разів

був на засланні в Сибіру. Свою революційну працю Микола Скрипник провадив не в Україні, лише́нь головним чином в Москві, Петербурзі та в інших російських містах. Тоді ж він зблизився з Леніном. Революція застала його в Петрограді і під час жовтневої революції він вже займав високе становище члена революційно-військового комітету в Петрограді, якого головою був сам Ленін. Коли події на Україні обернулися проти большевиків, Ленін вислав Скрипника на початку 1918 року до Харкова для зміцнення проводу большевицької групи П'ятакова. Як організатор ЧК, людина, яка мала спеціальні повновласті Леніна, Скрипник дуже скоро витіснив Юрія П'ятакова з цієї провідної большевицької групи, тим більше, що Ленін тоді радив висувати на вищі становища большевиків українського походження і з українськими прізвищами, щоб назовні утворити враження, що, як тоді писали большевицькі газети, український народ сам повстав під большевицькими гаслами проти Української Центральної Ради і взагалі проти самої ідеї національної української держави. Скрипник був призначений спочатку народнім секретарем праці, а потім головою Совнаркому України і наркомом закордонних справ. В 1920 році він був шефом так званої Робітничо-Селянської Інспекції — одне з найбільш впливових і вирішальних становищ в советській ієархії того часу. Пізніше він займав цілий ряд вищих становищ в УССР — він був наркомом внутрішніх справ, юстиції, освіти і аж до свого самогубства був він заступником голови Совнаркому України. В 1923 році він уложив нову конституцію УССР і в липні цього ж року, як делегат УССР підписав у Москві так звану федераційну умову, на підставі якої УССР зріклася своїх суверенних прав на користь новоутвореного СССР.

Скрипник, виделегованій Леніном до Харкова, був найбільш авторитетним речником так званої ленінської національної політики. Його конфлікт з Юріем П'ятаком

ковим тривав недовго і київська опозиційна група большевиків скоро відчула на собі тяжку руку ленінського емісара. Скорі з цієї групи зникли один по одному: Шахрай, перший голова ВМУК-у України, Медведь і деякі інші. Та й сам П'ятаков був змущений перейти до Москви, де його опозиція була менш небезпечною, як на Україні.

До видатних членів большевицької верхівки належав теж Володимир Затонський, який походив з Поділля і закінчив природничий факультет Київського університету. Його політична кар'єра склалася трохи інакше, як Миколи Скрипника, від якого він відрізнявся тим, що все своє життя працював в Україні, а в Росії властивій майже не бував. Володимир Затонський був типовим інтелігентом того часу і дуже легко підпав під вплив доктринерських марксистських теорій П'ятакова. Хоч сам українського роду, він, як і П'ятаков, були проти «українізаційної» тактики Леніна і проти створення окремої комуністичної партії України. В першому уряді УССР Затонський був наркомом освіти. В 1920 році в кінцевій фазі польсько-українсько-російської війни він був призначений головою ревкому Східної Галичини, а потім знову вернувся на своє старе становище наркома освіти. В пізніших роках він, як і інші большевики українського походження, пережив певну еволюцію і під враженням катастрофальних наслідків московського централізму в Україні, зближився з українською опозицією. Скоро після самогубства Скрипника, Володимир Затонський був звільнений і зник з поверхні советського життя.

Не можна не пригадати ще одного видатного большевицького діяча, який належав до тодішньої большевицької верхівки в Україні. Це був Григорій Петровський, який походив з робітничої родини з КатериноСлавщини. Він, як і Скрипник, брав діяльну участь у большевицькому русі ще до революції. В 1912 році

Петровський був вибраний до IV Державної Думи, де стояв на чолі большевицького крила соціял-демократичної фракції. Перед самим вибухом війни в 1914 році Петровський був заарештований і засланний на Сибір. З заслання він повернувся до Петрограду після лютневої революції. Як українець з походження, він так само як Микола Скрипник, був делегований в 1919 році в Україну і був призначений головою президії ВЦВК'а. Це становище, так би мовити, президента УССР Григорій Петровський займав аж до 1938 року без перерви. Після поразки Скрипника і інших большевицьких діячів, оскаржених Москвою за націоналістичний ухил, Петровський був звільнений зі свого становища і від того часу не виконував жадної функції. Довший час не відомо було, що з ним сталося — були навіть поголоски, що Петровський був розстріляний, як опозиціоніст. Однак ці чутки виявилися невірними. Вже після закінчення другої світової війни в советських часописах був надрукований лист «старих большевиків» з привітом і виразами вірності Сталінові. На другому місці під цим листом був підписаний Григорій Петровський. Однак відомим є, що Петровський не відограє тепер жадної ролі і перебуває поза Україною. Ось із цих людей складалася большевицька верхівка в Україні.

Коли я непомітно приїхав до Катеринослава, «Народний Секретаріят» робив останні приготування до евакуації далі на Схід. Черговим етапом евакуації мав бути Таганрог. По широких вулицях Катеринослава, а особливо по проспекті, з великим гуркотом котилися тягарові самоходи, наладовані до краю різним добром. Метушня була дуже велика і відчувалося, що фронт є десь недалеко. окремі групи Червоної гардії в різних одягах і уніформах прямували до двірця, щоб їхати на фронт. А цей фронт був десь під Знаменкою. На вулицях часто можна було зустріти зде-

моралізованих солдатів, які покинули свої частини і старались від'їхати з Катеринослава в різних напрямках. На двірці я побачив ту саму картину — велика маса всіляких людей, що хотіли від'їхати з Катеринослава, залягали двірець, чекаючи на принараджений потяг. Таким чином і я чекав на двірці кілька годин, аж врешті пощастило мені сісти до потягу, який відходив в напрямку до Знаменки. Кондуктор цього потягу таємничо усміхнувся, коли я його запитав, як довго ми будемо їхати до Знаменки. Невідомо було чи ми взагалі доїдемо до Знаменки, бо власне того дня бої відбувалися недалеко Знаменки.

В дорозі я близче познайомився з моїм сусідом солдатом, який утік зі своєї частини і хотів дістатися через Київ до Ніжина. Під Знаменкою потяг затримався і ми висіли. Це був густий сосновий ліс, в якому видніло кілька селянських хат. Місцеві селяни радили нам зробити в цьому місці обхід, щоб оминути фронт. Річ у тім, що суцільної фронтової лінії не було — бої точилися головним чином вздовж залізниць і великих шляхів. Отже треба було оминути околишніми дорогами ці вогнища військових операцій і вийти поза лінією фронту. Треба було їхати санями яких дводцять кілометрів до великого села, там заночувати і другого дня вийти на містечко Сміла, а звідтіля вже було недалеко до Фундуклейки, що була вже по той бік фронту. Так ми й зробили.

До першого села ми доїхали без пригод. Не пам'ятаю, як називалося це велике село, здається Катеринівка. Воно було положене в яру і до нього треба було з'їхати з досить крутогори, але наш візник побоявся їхати до села і ми мусіли вставати на кручи перед селом. Коли ми спустилися вниз до яру, то зразу побачили душ десять озброєних людей, які обступили нас, питуючи нас, що ми за люди. Документів тоді жадних ніхто не питав, а треба було дати вірогідні пояснення, чому

і куди ми їдемо. Ці пояснення задовольнили вартових села, тим більше, що і моя солдатська шинеля робила своє враження — ми не були першими солдатами, які переходили через це село, шукаючи шляхів до дому. Як потім виявилось, це була місцева народня міліція, яка зорганізувалась, щоб не допустити в селі жадних бешкетів і грабунків. Ця міліція мала різноманітне озброєння — поруч військових рушниць, так званих віントовок, можна було бачити також селян озброєних мисливськими рушницями. На наше запитання — хто вони такі, чи вони за більшевиків, чи за Центральну Раду, начальник цієї міліції, грубенький брунет, відповів посміхаючись: — «Ми не признаємо ні тих, ні других. Ми оберігаємо тільки порядок в нашому селі».

Вже вечоріло і ми попросились до одного селянина заночувати. Він прийняв нас дуже гостинно — зразу дав молока й хліба і сів до нас до столу, щоб почути новини. Газети тоді не доходили, а радія не було, отже селяни використовували кожну можливість почути від подорожніх, що властиво діється в Україні. Поголоска, що йдуть німці, трохи лякала. Ніхто собі не уявляв, як розвинеться події далі. В цьому селі більшевиків не було. Наш гостинний господар оповідав, що й в інших селах більшевики не з'являлися. Комітети селянської спілки збереглись, але позбавлені були директиви з центру і не мали жадних інформацій про загальну ситуацію. Всі жили тільки поголосками й чекали з дня на день новин. Ця відрізаність наших сіл і брак належної інформації зробили своє — люди були дезорієнтовані і не знали, що їм робити. Тому обмежувались полагодженням найбільш пекучих справ, як от оборона села від бандитів і злодіїв і для цього організували невеличкі відділи міліції. А тому, що не знати було, який режим буде завтра, трималися хитро, не виявляючи своїх переконань, а більше тримаючись відомої приповідки «моя хата скраю». Опівночі, коли

ми вже міцно спали, раптом я пробудився від сильного гудка. Пробудився теж і селянин і сказав: «Спіть спокійно далі. Це гудок моого самогонного апарату». Він вийшов на подвір'я і скоро вернувся з посудиною, повною самогону. Самогон був непоганий і ми трохи нагрілись. Вранці ми, подякувавши нашому господареві, який не взяв заплати за нічліг, помандрували далі великим шляхом і за яких дві години вже були в Смілі.

Ми старалися проминути Смілу якнайшвидше, бо не знали, яка влада в цьому напів жидівському містечку. За Смілою ми вже почули гарматні і кулеметні стріли й побачили вздовж залізниці неясні силуети не то потягів, не то броневиків, над якими час від часу з'являлися димки. Залізниця була досить далеко і простим оком не можна було ясно побачити, що там діється. Очевидно йшов бій. Коли ми наблизалися вже до Фундуклеївки, мій новий знайомий з Ніжина ставав щораз більш неспокійним. Він затримався, розв'язав свій клунок з речами і ніби радячись зі мною, говорив: «Як би це все поховати?». З його клунку виглядала груба фуфайка і ще якісь дрібниці. «Бачиш, — казав він до мене — тепер прийдеш ось до Фундуклеївки, а там гайдамаки і вони можуть нам все забрати». І він почав мені оповідати все, що чув від большевицької пропаганди про «генералів» з Центральної Ради, про гайдамаків і капіталістів. Больщевицька пропаганда робила своє і я ніяк не міг його переконати, що ніякої небезпеки немає і що в Центральній Раді немає ніяких генералів. Він натяг дві фуфайки на себе, а решту речей поховав по кишенях і тоді ми рушили далі.

У Фундуклеївці, де ми сподівались побачити багато війська, було майже пусто. Виявилося, що вчора наші відділи пішли наперед. Коло двірця стояв великий вагон-пульман, в якому містився штаб нашої дивізії. Трохи далі стояли два вагони, з яких виглядали німецькі старшини. Там був якийсь німецький штаб.

На цій маленькій станції було зовсім тихо і спокійно і якось не відчувалося, що в кількох кілометрах іде завзятий бій. Солдат з Ніжина пішов до каси купити білет, а я тим часом пішов до вагону, де містився український штаб. Він це побачив, відбіг від каси і прошепотів: «Куди ти йдеш, там же гайдамаки!» — і був дуже вражений, коли побачив, що я, не уважаючи на його острогу, увійшов до вагону. Там я зустрів довговусого нашого полковника, наскільки не помиляюсь, Миколу Аркаса. Моя поява викликала, розуміється, певну сенсацію, бо як виявилось, наш уряд мене вже давно шукав і навіть припускали, що я десь загинув. Через яких пів години наші залізничники поставили мені до диспозиції спеціальний потяг, яким я мав від'їхати до Києва. Цей потяг складався з льокомотиви і одного вагону-«салньонки». Перед від'їздом зібралися наші старшини і ми стоючи біля потягу, розмовляли про різні справи. А було про що говорити. Тепер солдат з Ніжина із страхом дивився здалека на мене, все ще не розуміючи справи. Врешті, коли все було готове до від'їзду, я покликав солдата з Ніжина і запропонував йому сісти зі мною до вагону. Коли потяг рушав, він упав передо мною на коліна і просив вибачити, що наговорив мені різних страхів про гайдамаків. Потім він зробився добрим українцем і працював у Києві.

З Фундеклеївки наш штаб дав до Києва вістку про мене і коли потяг затримався на якісь більшій станції, до вагону прийшов український командант двірця і приніс мені депешу з Києва. Після втомлюючої подорожі з Катеринослава до Знаменки і далі обхідними шляхами до Фундуклєївки, приемно було сидіти на м'якій канапі «салньонки» і згадувати небезпечні моменти моого перебування і мандрівок на терені большевицької окупації. В Києві мене зустрів на двірці мій директор канцелярії Микола Маслов, який потім в 1928 році був вибраний членом польського сенату від волинського населення.

В Києві, після заключення Берестейського мирового договору і приходу німецьких і австро-угорських частин на Україну, утворилася зовсім нова ситуація, в якій треба було належно зорієнтуватись. Вже в перший день моєго приїзду до Києва, я відчув, що над Україною нависла нова велика небезпека.

РОЗДІЛ IX

НАПЕРЕДОДНІ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПЕРЕВОРОТУ

1. Що дав Україні Берестейський мир.
2. На двох мовах.
3. Німці в Києві.
4. Німецька і австро-угорська концепція.
5. Василь Вишиваний.
6. Роля адмірала Канаріса.
7. За кулісами гетманського перевороту.
8. Історія «п'яти мільйонів».
9. Відкритий конфлікт з Німеччиною.
10. Як відбувся гетманський переворот.
11. Назад у підпілля.

Розгляньмо тепер світла й тіні поберестейської ситуації. Отже, спочатку позитивні наслідки Берестейського миру. Своєю постанововою вислати мирову делегацію до Берестя і підписати мирний договір з осередніми державами, Українська Центральна Рада відвернула від української справи небезпеку, що в імені українського народу мир заключить новий російсько-большевицький уряд Леніна. Це останнє означало б повну катастрофи наших визвольних змагань. Заключення Берестейського миру нашим урядом створило, так би мовити, міжнародні підстави для існування української держави. Після того, як у грудні 1917 року самостійність української держави була визнана Англією, Францією і Італією де факті, тепер визнали її де юре Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія. Тим самим самостійність України була визнана всіма великими державами Західної Європи. В цьому полягало історичне значення попередніх переговорів з державами Антанти і мирових переговорів у Бересті. Крім того, український уряд був визнаний цими державами за легальний і репрезентативний зверхній орган України.

Другою позитивною рисою Берестейського договору було те, що і новий російсько-большевицький уряд, підписуючи мировий договір в Бересті, тим самим признав самостійність української держави. Це виникало з самого факту і негативне та вороже ставлення уряду Леніна до національно-української держави не могло в цьому нічого змінити. Врешті, усталені в Берестейському договорі кордони України відповідали етнічному розселенню українського народу й забезпечували Україну перед польонізаційними заходами на Холмщині й Поліссі, які увійшли до складу української держави. Поза кордонами України залишились південні повіти Курщини і Орловщини, Таганрозька округа, Кубань і Крим. Справа українського населення цих областей мала бути вирішена шляхом переговорів пізніше. Поза кордонами української держави залишились також Басарабія і Галичина та Буковина. В обох цих справах так важніх для нашої державності заключений був у Бересті додатковий протокол, на підставі якого австро-угорський уряд зобов'язався проголосити автономію Східної Галичини, яка була б відокремлена від Західної (польської) Галичини. Також у справі Басарабії осередні держави зобов'язались сприяти урегулюванню цього питання по лінії українських вимог.

Таким чином Берестейський договір відкривав перед українською державою великі можливості, особливо, якщо пригадати, що всього пів року тому Тимчасовий російський уряд згодився затвердити автономний статут тільки для центральних українських областей без Херсонщини, Харківщини, Катеринославщини і Таврії. Урегулювання українських кордонів наслідком Берестейського договору створило міжнародні підстави і історичний прецеденс для пізнішого розвитку. Пригадаймо, що пізніші міжнародні акти, як, наприклад, Ризька мирова умова в 1922 році, змінили кордони України тільки на заході і що навіть централістичний

уряд СССР не змінив цих кордонів пізніше. Отже, це були позитивні наслідки Берестейського договору, які мають тривале значення в історичному розвитку української національної ідеї. Українська справа увійшла в сферу міжнародних відносин та міжнародного права і перестала бути, як цього хотіли росіяни різних політичних напрямків, внутрішньою проблемою Росії.

Тепер — негативні наслідки Берестейського миру. Поперше, Україна ставала в ряді держав, зв'язаних союзними відносинами з осередніми державами, а тим самим не могла рахувати на прихильне ставлення держав Антанти. Іншими словами — в разі перемоги держав Антанти, будуччина України могла б бути вирішена державами-переможцями всупереч волі українського народу. Подруге, український уряд зобов'язався підписати з осередніми державами торговельну угоду, на підставі якої Україна мала доставити цим державам збіжжя, залізну руду, вугілля та інші сирівці. В цьому пункті не було нічого ненормального, бож пізніше ми бачили, що уряд СССР прийняв на себе такі зобов'язання в 1939 році після заключення німецько-советського пакту Молотов-Ріббентроп і виконував ці зобов'язання, як це тепер відомо, дуже сумлінно, доставляючи гітлерівській Німеччині вже в часі війни досить значні контингенти українського збіжжя та інших сирівців. Однак український народ в 1918 році був дуже змучений першою світовою війною і різними тягарями, які ця війна з собою принесла. Тому виконання цих зобов'язань викликало, розуміється, велике невдоволення народніх мас, які жили під враженням революції 1917 року. Не забуваймо, що в цьому моменті Україна перебувала в процесі соціальної передбудови, яка була логічним наслідком революції 1917 р. і яка зрештою лежала в інтересах української справи.

Але й ці труднощі можна було б з часом перебороти. Гірше було те, що німецька окупаційна влада починала встравати в компетенцію нашого уряду і навіть вида-

вала свої окремі зарядження. Протести нашого уряду в Головній Німецькій Квартири і в Берліні не помагали. Витворювалась досить напружена атмосфера, а це тим більше, що представники російських, польських і жидівських фінансистів і великих землевласників знаходили легко дорогу до Головної Квартири фельдмаршала Айхгорна, так що головним дорадником і експертом німців став відомий жидівський банкір Добрий. Від самого початку німецької окупації відчувалося, що німці йдуть власне цією дорогою цілковитої реставрації дореволюційних соціальних відносин. Осягнути цю мету вони могли тільки шляхом насильства і кривавих репресій.

Перші тижні німецької окупації назовні були ніби-то спокійні. Українське населення приглядалося до того, що роблять і як поводяться німці, а німецьке командування приглядалося собі до українських обставин. На чолі німецьких армій стояв старенький фельдмаршал фон Айхгорн, який мало втручався до політичних справ. Зате його начальник штабу генерал Греннер і його особистий адъютант граф Альвенслебен пильно збирали інформації про настрої, що панували в Україні, нав'язували контакти з так званими «діловими» колами і робили свої висновки. Цікаво, що з українськими урядовими колами, або краще сказати, з національно-українськими політичними колами, ці представники німецького мілітаризму зовсім не нав'язували відносин, обмежуючись до офіційних контактів. Утворювалося враження, що німці прийшли до Києва з наперед виробленою програмою своєї політичної акції і з великим упередженням до національно-державного центру України, себто до Української Центральної Ради, її уряду і взагалі до зорганізованого українського громадянства та його політичних партій. Маючи це упередження, вони охоче слухали порад так званих «ділових» кругів, себто російсько-польських великих землевласників і жидівсько-польсько-росій-

ських фінансистів, промисловців і великих торгівців. А що ці поради були антиукраїнського характеру і направлені були не так проти соціалістичного українського уряду, як взагалі проти самої ідеї української держави, то можна було собі уявити, в якому напрямку йшли німецькі приготування.

Німці зовсім не розуміли української дійсності, як також і того факту, що Україна пережила глибокий революційний процес, у якому традиції імперіяльної Німеччини так само не могли знайти зrozуміння, як і традиції давньої імперіяльної Росії. В цьому була історична помилка німецького походу на українські землі, і одна з глибших причин німецької катастрофи в 1918 році. Ми і німці розмовляли різними мовами, не тільки в сенсі лінгвістичному, а і в сенсі понять і категорій суспільного і політичного життя. Німці ніяк не могли пристосуватися до демократизму українців.

Пригадую величезне здивування німецьких старшин, коли вони довідалися, що наш військовий міністер, полковник Жуківський, не має ані джури, який би йому чистив чоботи, ані жадного слуги в хаті. Цю подробицю побутового характеру вважали німці настільки важливою і істотною, що генерал Гренер, як це виявилося пізніше, написав про це берлінському урядові спеціяльний рапорт.

Коли військові операції були закінчені і Україна була цілком звільнена від відділів Червоної гвардії, до Києва почали наїжджати численні німецькі фахівці. Це були головним чином торговельні експерти, які мали провадити переговори з відповідними українськими установами про експорт збіжжя та інших сирівців з України до Німеччини. Прибули також дипломатичні представники чотирьох держав: Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини.

Німецьким послом до Києва був призначений барон фон Мумм, який походив родом з південної Німеччини, де був власником великих винниць. До свого призна-

чення в Київ він був німецьким дипломатичним представником в Токіо аж до оголошення стану війни між Японією і Німеччиною. Це був низенький, кругленький, трохи опецькуватий панок з бистрими маленькими очима, вже в поважному віці. Він виявляв велике зацікавлення розвитком подій в Україні і старався скорішевати антиукраїнське наставлення німецької військової групи з генералом Гренером на чолі. Він старався нав'язати більші відносини з українськими політичними колами, але видно було, що він не мав вирішального впливу на німецьку політику в українській справі і що властивим центром цієї політики була Головна Квартира німецьких окупаційних армій.

Я особисто мав з ним дві розмови. Обидві розмови були присвячені земельній реформі. В цих розмовах брав участь відомий німецький експерт фінансів, банкір з Франкфурта, Мельхіор, який пізніше під час Версальських мирових переговорів був німецьким фінансовим дорадником. Під час цих розмов барон фон Мумм і він старались мене переконати в можливості організувати сільськогосподарську продукцію без права приватної власності на землю. Особливо турбувало їх те, що великі маєтки були поділені між селянами і що це обнизить рільну продукцію України. Крім того, старались вони мене переконати і в тім, що така аграрна реформа зруйнує фінанси держави і що треба від селян жадати так званого викупу на землю. Франкфуртський банкір доводив мені, що держава може зробити на цім подвійний інтерес — політичний і фінансовий. Політичний інтерес полягав у тім, що, на його думку, коли селяни заплатять викуп, то впливова верства більших і середніх землевласників не буде настроєна проти української держави. У всякому разі, ворохі виступи цієї соціальної верстви, яка все ще має силу в Україні, будуть таким чином зневалізовані. Фінансова вигода мала б полягати в тім, що викуп, вплачений селянами, які, на думку, Мельхіора,

мали багато скованих карбованців, ішов би до державного скарбу, а бувшим землевласникам платилося б відшкодування довготерміновими облігаціями. Таким чином і на цій трансакції держава добре б заробила, а саме головне, унормувала б фінансовий обіг країни. Ця приваблива перспектива подвійного зиску була дуже характеристична для німецького наставлення. Я був трохи здивований цим цинізмом німецьких фінансових дорадників, але вважав за свій обов'язок зміст кожної такої розмови докладно реферувати урядові. При одній із таких розмов був і банкір Добрий як перекладчик. Значно сильніші зв'язки нав'язав барон фон Мумм з польськими і російськими аристократами, цими рештками соціальної реакції імператорської Росії. Від цього часу датуються також перші контакти німецького дипломатичного представництва з генералом Скоропадським, будучим гетьманом.

Австро-угорським послом у Києві був мадярський граф Форгач, людина молода і захоплена різними товарицькими імпрезами й прийняттями. Його роля в Києві не була велика — вже тоді Австро-Угорщина була слабою і німецькі військові чинники просто не дозволяли Форгачу втрутатися до «високої» політики. Під впливом галицьких українських чинників у Відні, Форгач діставав директиви від свого міністерства більше звертати увагу на національно-українські праґнення і визондувати ґрунт для можливості так званої австрійської орієнтації українського визвольного руху.

В Україні перебував тоді Вільгельм Габсбург, зв'язаний з УСС (Українськими Січовими Стрільцями). Його штаб перебував в Александровську (пізніше Запоріжжя). Через галицьких українців він мав особисті зв'язки з різними українськими діячами і не раз виявляв не тільки зрозуміння української проблеми, а й симпатії до нашого визвольного руху. На цьому тлі були між австрійцями й німцями різного роду непорозуміння й німці поважно поборювали австрійську концепцію

в українській справі. Концепція ця не була ясною, але з деяких натяків можна було зрозуміти, що Віденські хотів, в разі перемоги осередніх держав, сприяти утворенню української монархії на чолі з монархом Габсбурзької династії. Віденські урядові кола взагалі уважали себе більш компетентними для вирішування східніх проблем. Ця певність виникала з того факту, що в межах Австро-Угорської монархії замешкувало кілька мільйонів українців і поляків, які були наче натуральним помостом на Схід. В цих справах австрійські чинники щільно не могли порозумітися з німецькими і генерал Гренер дуже пильно дбав про домінуючу роль Німеччини на Сході. У всякому разі граф Форгач, як австрійський посол, при кожній нагоді підкреслював відмінність наставлення Австро-Угорщини в цих справах від політики Берліна. Певного дня з'явився у мене особисто і приніс мені дві телеграми — одну підписану останнім австрійським цісарем Карлом, а другу — бурмістром Відня. В обох цих телеграмах мова була про кільканадцять вагонів збіжжя, які австрійська влада хотіла б поспішно надіслати для голодуючого Відня і просила на це згоди нашого уряду. Річ у тому, що до закінчення торговельних переговорів ані німці, ані австрійці не могли зорганізувати так потрібного їм експорту сирівців з України.

Крім німецького і австро-угорського дипломатичних представників, прибули до Києва посли болгарський і турецький. Болгарським послом був призначений професор Шишманов, одружений з донькою Михайла Драгоманова. Він був невеликого росту, в окулярах, з круглим типово болгарським обличчям і темними очима. Він виявляв величезне зацікавлення науковими і культурними справами України і одразу нав'язав дуже близькі й сердечні стосунки з українською інтелігенцією і науковими установами.

Турецьким послом був Мурад Бей — молодий турецький дипломат, для якого Київ був чи не першим

етапом в його дипломатичній кар'єрі. Він виявляв також велике зацікавлення політичними тенденціями українського розвитку і особливо цікавила його проблема: чи Крим, в якому татари проголосили незалежність, буде приєднаний до України і в якій формі. Він часто виїздив до Одеси і було враження, що його головним чином цікавили проблеми Чорноморського берега України.

Про численних німецьких і австро-угорських фахівців і експертів, які хмарою насунули до Києва, я вже згадував. Це все були спеціялісти, які краще нас орієнтувалися в тім, що Україна має і чого не має. Нас дуже дивувала точність їх даних. Вони знали все — скільки худоби має Україна, скільки коней, свиней, гусей, курей, не кажучи вже про продукцію вугілля чи залізної руди. Торговельні переговори з ними провадив мій помічник Микола Гаврилів (це не той Микола Гаврилів, про якого я згадував у зв'язку з Черніговом). Під час цих переговорів і нарад, які відбувалися у великій залі моого міністерства на Бібіковськім бульварі, найцікавішим моментом була хвилина, коли відчинялися двері і вносився чай і бутерброди. На момент дискусія переривалась, німецькі і австрійські фахівці з великим апетитом кидались на бутерброди з ковбасою й шинкою. Після цього наступав для нас кращий психологічний момент і при усталюванні контингентів експорту німці зменшували свої вимоги. Взагалі наша тактика полягала в тім, щоб ці контингенти були якнайменшими. Що німці були голодні, було видно ще й з того, що на вулицях Києва часто можна було бачити групи німецьких солдатів, що довго вистоювали перед склепами і милувались виглядами ковбас, сала й шинки, яких вони давно вже не бачили.

В цій атмосфері трудно було сподіватися від німців розсудливої політики в українській справі. Їх цікавило, поперше, швидкість українського експорту, яким вони думали перебороти внутрішні економічні труднощі, а

подруге, кількість сирівців, яку можна було б негайно кинути на німецький ринок. Маючи такі завдання, німці скоро переконалися, що національний український уряд і демократичний устрій України зв'язані з народніми масами, були поважною перешкодою в реалізації їх плянів. Генерал Гренер і інші впливові німці почали шукати виходу із ситуації. В ті часи прибув до Києва шеф німецької військової розвідки контрадмірал Канааріс. Його ролі за кулісами німецької політики була досить значна. Він був властивим конспіратором квітневого перевороту в Україні.

Адмірал Канааріс був походженням грек. Його батьки були грецькими поселенцями чи то на Північному Кавказі чи на Криму. Потім вони виїхали до Німеччини і молодий Канааріс виховувався в німецькій школі. Він мав великі здібності «людини з Орієнту», володів дуже добре російською мовою і спомини з дитинства витворили у нього певний культ до старої царської Росії. Під час першої світової війни він був на початках своєї розвідочної кар'єри в німецькому генеральному штабі і в колах цього штабу мав він марку великого знавця Сходу взагалі, а Росії зокрема. Він був прихильником реставрації монархії Романових в Росії. Створення самостійної української держави вінуважав тимчасовим явищем, з яким треба було миритись до деякого часу, поки большевизм у властивій Росії не буде зліквідований. Після цього Україна мала б бути прилучена до нововідродженої російської держави в тій чи іншій формі. Ці свої погляди мотивував Канааріс тим, що в інтересах Німеччини є відновлення російської монархії прихильної німцям, — монархії, котра творила б єдиний великий господарчий простір, що доповнював би своїми сирівцями і торговельними можливостями високорозвинену індустрію Німеччини. Поділ Росії на самостійні національні держави був би значною перешкодою для економічної експансії Німеччини в східній Європі.

Ці думки Канаріса знаходили чимало прихильників у німецькій військовій групі, не кажучи вже про німецьких промислових магнатів. На думку Канаріса треба було змінити національно-політичний режим на Україні і утворити уряд, що, не покидаючи української декорації, був би свідомим своєї ролі в цей переходовий час. Ця ініціатива адмірала Канаріса була підхоплена генералом Гренером і, після довгих закулісових нарад, керівні німецькі кола зупинились на особі Павла Скоропадського, нащадка гетьмана Івана Скоропадського. Як відомо, Павло Скоропадський був генерал-адъютант «світи його величества», отже мав ранг, який свідчив про його близкість до царського двору. Були навіть поголоски, що адмірал Канаріс мав побачення з Павлом Скоропадським у березні 1918 року. Однак ці поголоски до тої пори не знайшли автентичного ствердження. Як би там не було, але адмірал Канаріс розробив докладний плян перевороту в Києві. Виконання цього пляну, зрештою не дуже тяжкого з огляду на півмільйонову окупаційну армію, перебрав на себе генерал Гренер. Знаючи про ці настрої німецьких окупантів, банкір Добрий і інші так звані «ділові кола», почали організуватись і приготовлятись до вирішального удару проти національного українського центру. Ці приготовлення йшли в двох напрямках. — Поперше, «ділові» кола організували об'єднання промисловців, великих торговців і фінансистів, що пізніше називалося «Протофіс», а подруге, заініціювали вони організацію декоративного союзу хліборобів-землевласників, який мав би бути українською декорацією нового українського режиму. Ці приготовлення були відомі і нам, і тому протягом березня і квітня наші політичні партії і організації приготовлялися до цієї вирішальної боротьби і перебудовувались так, щоб у разі перевороту перейти відряду в нелегальне становище і провадити далі боротьбу за здійснення українських визвольних ідеалів.

В наших організаціях, як, наприклад, у «Всеукраїнській Селянській Спілці», в партії соціялістів-революціонерів та і в соціал-демократів, утворені були завчасу так звані запасні (резервові) комітети, які перебирали всю організаційну сітку на випадок перевороту. Збройна боротьба проти окупаційної влади на випадок перевороту мала прибрати форму партизанщини, що пізніше і сталося. Значні суми асигнували уряд українській кооперації, українському Червоному хрестові, як також центральним установам політичних партій. Між іншим, на засіданні 14 квітня 1918 року Рада міністрів асигнувала в мое безконтрольне розпорядження п'ять мільйонів карбованців, які були мною передані ЦК Всеукраїнської Селянської Спілки на руки Аркадія Ст., ЦК Всеукраїнського Червоного Хреста на руки Зін. Сул., ЦК УПСР на руки Івана Л. і коменданта Січових Стрільців, полковника Євгена Коновалця на руки сотника Черника. Справа цих п'яти мільйонів мала свою цікаву історію, про яку згадаємо трохи пізніше. Суми, які я передав, значно допомогли нашим організаціям пereбути час жорстоких репресій за гетьманщини і провадити широку політичну акцію в обороні української національної ідеї в цілій Україні.

В квітні 1918 року було вже ясно, що німецька Головна Квартира приготовляється до організації перевороту в Києві. Німецька військова влада цілком відкрито ігнорувала розпорядження українського уряду і видані Українською Центральною Радою закони. Барон фон Мумм робив дуже прозорі натяки тодішньому українському прем'єрові Голубовичу про необхідність зміни, як він висловлювався, соціальної політики Центральної Ради. Деякі помірковані кола Української Центральної Ради на чолі з Миколою Поршем, українським соціал-демократом, опрацювали навіть проект зміни земельного закону, який мав бути предложений для ухвалення Центральній Раді і був невдалим компромі-

сом, що не міг задовольнити ні народні маси, ні німецьку владу.

Пригадую довірочне засідання ЦК нашої партії, на якому Микола Салтан зробив доповідь про новий проект аграрного закону і про загострення політичної ситуації. Він пропонував прийняти цей компроміс, щоб уникнути дальншого загострення і відвернути небезпеку проектованого німцями перевороту. Над рефератом Салтана зав'язалась дуже гаряча дискусія. Справа ця всіх хвилювала. Врешті в кінці дискусії ми звернулися до Михайла Грушевського, який весь час сидів за президіальним столом і слухав уважно всі промови. Він часто стискав свою бороду і прихмурював очі, що було у нього ознакою значного напруження. Його виступ тоді вирішив справу. Промова його була коротка, але дуже змістовна. Він був рішуче проти яких би то не було змін в аграрному законодавстві Української Центральної Ради. Він вказував на дві причини, які змушують його зайнятися негативне становище в цій справі. Першою причиною були, так би мовити, явища історичного і політичного порядку. Національна українська революція була справою головним чином селянських мас і гаслом цієї революції була націоналізація землі і поділ цієї землі між селянськими громадянами. Це гасло було загальним. Його підтримали всі українські партії. Якщо ми повернемо колесо історії назад — казав Михайло Грушевський, — то народні маси будуть проти нас і цим ми відкриємо широко браму московському большевизму. З другого боку, якщо прийняти, що німецькі окупантіні війська будуть боронити кордони України перед наступом російських большевицьких армій, то результатом скасування нашої аграрної реформи буде повна соціальна реставрація чужих Україні землевласницьких елементів, російських, польських, жидівських, а вони становили на Україні величезну більшість стану великих землевласників. Отже, і в цьому випадку українська національна справа

знайшлася б в обличчі величезної небезпеки і ми повернули б до стану з-перед 1917 року ослаблені і розбиті. Зрештою вказав Михайло Грушевський і на другу причину свого негативного становища. Коли ми проголосили автономію, а потім самостійність України, то ми, себто Українська Центральна Рада, проголосили одночасно, що в цій самостійній Україні земля без викупу перейде до рук трудящого народу. Ми не можемо зламати тепер це урочисте приречення, яке ми дали народові в такій урочистій формі. На цей моральний бік справи Михайло Грушевський звернув особливу увагу. Як сьогодні пригадую його схвильовані слова, — ми не можемо відмовитись від того, що ми обіцяли народові.

Отже і це історичне засідання ЦК УПСР, яке відбулося разом із ЦК Всеукраїнської Селянської Спілки, виявило цілковиту розбіжність українських провідних чинників з тенденціями німецької Головної Квартири. Приблизно в другій половині квітня сталася маленька подія, яка потім відограла певну роль в дальшому загостренні українсько-німецьких відносин. О 9-й годині ранку, як звичайно, я прийшов до міністерства хліборобства, яке містилося на Софійській площі. На моєму столі я побачив невеличкий пакет з печаткою головного німецького командування. Я розкрив цей пакет і побачив видрукований в німецькій і українській мовах циркулярний наказ німецької військової влади до губерніяльних і повітових народніх управ у справі засівів. Зміст цього наказу був приблизно такий, що землевласники, які засіяли і обробили своє поле, мають повне право розпоряджатися і далі управляю землею та урожаєм з неї на правах приватної власності. Хто ж одважиться перешкодити виконанню цього наказу, буде суворо покараний. При циркулярі був заличений лист генерала Гренера, в якому було сказано, що коли з боку міністерства хліборобства протягом 24 годин не буде зроблено застереження, цей наказ увійде в життя. Це було вранці 22 квітня, а дата наказу, достав-

леного мені в часі відсутності, позначена була 21 квітня. Як виявилось, німецький фельдфебель приніс цей важкий документ без відповідного повідомлення а може і з розмислом на 24 години пізніше і то дуже раненько, коли в секретаріяті міністерства хліборобства був присутній лише нижчий урядовець. Не маючи права розкривати службових пакетів, адресованих до шефа міністерства, він поквитував одержання пакета, так як це звичайно в канцеляріях робиться. Я одразу відвіз німецький документ до голови уряду Всеволода Голубовича і зразу того ж дня було скликане пленарне засідання Малої Ради, яке мало дуже бурхливий перебіг. Між іншим, генерал Гренер покликався пізніше на той факт, що я прийняв без застережень повідомлення головного командування про німецьку інструкцію, яка зміняла в корені земельний закон Центральної Ради і, крім того, що найважніше, являлась порушенням Берестейського мирового договору і вмішуванням німецької влади до внутрішніх справ України. На цьому засіданні Малої Ради я дав необхідні пояснення і представив як справа була. Павло Христюк у своїх «Матеріялах до історії української революції» подає зовсім безпідставно, що нібито я не зайняв ясного становища до декларації генерала Гренера про те, що аграрний наказ німецької військової влади був мені доручений перед його опублікуванням і що я не виявив жадних застережень. Своє становище я виявив дуже виразно і сам же Христюк наводить витяги з моєї промови в цій справі. Після того епізоду для всіх було ясним, що ми знаходимось напередодні вирішальних подій. Початок цих подій був день 27 квітня.

Перед цими подіями десь коло 25 квітня німецька Головна Квартира і особливо генерал Гренер були дуже стурбовані вісткою, що їх найближчий дорадник і експерт банкір Добрій зник без сліду. Генерал Гренер видав наказ всім своїм підвладним вияснити цю

справу і знайти Доброго. Одночасно німецька влада звернулася з ультимативною нотою до нашого уряду, зазначаючи в ній, що уряд несе повну відповіальність за життя Доброго і натякаючи в ногі, що німецька влада має певні дані, що український уряд знає про місце побуту Доброго.

Історія з Добрим склалася так. Як відомо, Добрий був не тільки перекладачем у німецької влади, але також політичним і економічним дорадником та інспіратором різних німецьких заряджень, які зверталися проти українського державного центру і проти української справи взагалі. Не безпідставно Доброго вважали також за інспіратора й організатора квітневого перевороту, який був уже цілком приготований. В цих обставинах наш міністер внутрішніх справ Михайло Ткаченко постановив на власну руку усунути Доброго на деякий час з Києва і цим позбавити організаторів перевороту одного з найбільш діяльних змовників. Цей план був виконаний директором політичного департаменту Гаевським, який, діставши наказ Ткаченка, арештував, Доброго і вивіз його з Києва до Харкова, де тримав його під охороною кількох поліційних агентів в невеличкому готелі. Я, як і інші члени уряду, нічого не знали про цю подію. Не знав також і голова Центральної Ради Михайло Грушевський. Вночі, коли Добрий був арештований, відбулось власне засідання кабінету під проводом Голубовича. Засідання відбувалося в приватному помешканні Голубовича у великій гарній віллі київського архітектора Воробйова на Липках. На цьому засіданні чомусь не було Ткаченка. Десять коло півночі Ткаченко нарешті з'явився, викликав Голубовича до іншої кімнати і щось йому стурбованим голосом оповідав. Після цього ми довідалися, що сталася ця подія з Добрим. Був це розуміється крок дуже небезпечний в цій напруженні ситуації, яка існувала у відносинах між українською і німецькою владою. Німецька вій-

ськова влада могла використати цей епізод для прискорення плянованого перевороту, що й сталося.

В суботу 27 квітня почався перший акт цих подій. Був гарний сонячний день і на 11 годину було скликане засідання Центральної Ради. Ідучи самоходом із Святошині на це засідання, я спостеріг коло Володимирського собору на Бібліковському бульварі якийсь рух, — багато людей громадилося на вулиці і про щось жваво дискутували. Коли я вже був недалеко будинку Центральної Ради, раптом з юрби вискочив якийсь український старшина, затримав авто і сказав мені: «Прошу не їхати до Центральної Ради, бо саме тепер сотня німецьких солдат оточила будинок і частина солдат увійшла до залі засідань, щоб арештувати членів уряду». Було кілька хвилин по одинадцятій. На цей випадок я мав приготовлене конспіративне помешкання на Нестерівській вулиці. Зв'язок скоро був встановлений і я весь час був у курсі подій і зв'язався зразу ж з членами нашої організації, а також з полковником Коновалцем, який перебував в касарнях Січових Стрільців на Великій Дороготинській вулиці.

Про самі події в Центральній Раді я скоро довідався таке. Німецькі солдати під командою якогось лейтенанта увійшли до залі засідань і, погрожуючи членам Центральної Ради зброєю, скомандували, щоб усі підняли руки догори. Коли німецький лейтенант звернувся з такою вимогою і до президента Центральної Ради Михайла Грушевського, він категорично відмовився підняти руки догори. Німецький лейтенант казав солдатам перевести особистий общук у всіх присутніх і після цього виміняв листу, по якій вичитував прізвища тих міністрів, яких німці хотіли арештувати. Він відчитав прізвища Голубовича, потім мое, полковника Жуківського, Михайла Ткаченка і директора політичного департаменту Гаевського. Крім мене, всі вони були вже на засіданні і були арештовані. Завдяки тому, що я вже мешкав у Святошині і на кілька хвилин спізнився на за-

сідання, німці мене не могли арештувати і я був добре схований.

Напередодні цієї події Голубович, як прем'єр уряду, мав свою останню розмову з німецьким послом бароном фон Мумом. За порадою Михайла Грушевського, Голубович запросив і мене на цю розмову, щоб показати німцям, що і я готовий зробити певні поправки в аграрному законі Центральної Ради. Під час цієї розмови, коли Голубович вияснив становище нашого уряду, німецький посол сказав свої історичні слова «ес іст цу шпет», довго потім виясняв, що Німеччина не може співпрацювати з урядом, який віддавав землю селянам і в наслідок цього Україна не може виконати своїх економічних зобов'язань. На це історичне «цу шпет» ми відповіли, що зміна німецької політики в українській справі і зміна режиму викличе в народніх масах велике обурення і спротив і що відвічальність за це впаде цілком на Німеччину. Між іншим, під час цієї розмови, коли виявилась повна неможливість осiąгнути якесь порозуміння з представником Німеччини і після того, як він сказав своє «цу шпет», поблизукою запливши між маленькими і бистрими очима, Голубович піднявся щоб іти, однак барон фон Мумм гостинним жестом запросив його далі зайняти місце у вигідному м'якому кріслі і сказав: «Я дуже співчуваю вам у вашій ситуації і готовий допомогти вам у ваших персональних справах». Після хвилини мовчання, ніби відчуваючи незручність свого морального становища, він додав: «Ми маємо на увазі, що мировий договір в Бересті Німеччина заключила з вашим урядом і що ви були головою української мирової делегації і скріпили вашим підписом цей історичний документ». Барон фон Мумм вимовляв ці слова дуже повільно, важучи кожне слово. Його секретар так само повільно перекладав його слова на російську мову.

Між іншим, цей перекладач, німець з Риги, був дуже інтелігентний чоловік. Прізвище його було Бауман.

Він володів російською мовою не гірше німецької. Він тримався дуже гарно супроти нас і ми відчували, що його особисті симпатії не були по боці німецької влади в цьому конфлікті між Берліном і Києвом. В пізніших роках він був аташе при німецькому посольстві в Москві і зв'язався з правими й лівими опозиціоністами, а головним чином з маршалом Тухачевським. В наслідок цієї справи він мусів покинути Москву, коли адмірал Канаріс, шеф німецької розвідки, зрадив Сталінові політичні пляни Тухачевського, сподіваючись, що такий крок поглибить зближення Москви з Берліном і улегшить політичну гру Німеччини. Бауман був після цього приділений до німецького посольства у Варшаві як пресовий аташе і тут я його пізнав у друге. Під час другої світової війни, коли німці зайняли Польщу, Бауман як спеціяліст від східних справ, був призначений на видатне становище в Кракові при генеральному губернаторстві. Він, однак, не поділяв німецької політики на Сході, зокрема в Польщі, і коли німецька розвідка відкрила деякі його зв'язки з поляками і мала його арештувати, він покінчив самогубством в 1943 році. Тоді ж у Києві Бауман був на початку своєї кар'єри. Отже, він перекладав нам слова дипломатичного представника Німеччини.

Після деякої мовчанки барон фон Мумм додав: «Наша порада вам є така — ми вам дамо німецькі документи і ви можете цілком безпечно виїхати з Києва до Німеччини і там перебути деякий час, а пізніше, буде видно. Ми готові дати вам всяку допомогу, щоб ваш тимчасовий побут у Німеччині був для вас корисний і приемний». Пам'ятаю, як Голубович весь почервонів і стримувався, щоб панувати над собою і дослухати до кінця німецьку «пораду». Після того він встав і сказав: «Дякую за вашу пораду, але скористатися з неї не зможу». І трохи різким рухом він попрощався з німецьким послом і ми вийшли. Так закінчи-

лась ця цікава остання розмова наша з бароном фон Муммом.

Коли я сковався до конспіративної квартири на Нестеровській вулиці і до мене почали з'являтися представники наших організацій, то я пригадав, що не взяв із свого біжучого рахунку в Державнім Банку п'ять мільйонів карбованців, асигнованих урядом 14-го квітня в мое розпорядження, а влаштво в розпорядження наших політичних організацій. По нараді з моїми найближчими співробітниками, я виписав чек і вислав касира міністерства Матюху до Державного Банку. Було вже по 12-ій годині і я не був певний, чи банк виплатить ці гроші. Матюха поїхав самоходом під охорону двох інших моїх урядовців і через пів години привіз гроші. Для обережності валізка з грішми була зарах відіслана на іншу конспіративну квартиру на Маріїноблаговіщенській вулиці, де ці гроші й були виплачені представникам різних українських організацій, про яких я згадував. Справа ця мала певне принципове значення, бо з правного боку мені не можна було нічого тут закинути. Я дістав ці гроші на підставі законної постанови уряду і, як пізніше вияснив генеральний суд, уже сконструйований за гетьманщини, в день отримання цих грошей, себто в суботу 27-го квітня, нової гетьманської влади ще не було (вона була проголошена в неділю 28-го квітня) і тому я мав право ці гроші отримати. Про цю постанову генерального суду повідомив мене вже значно пізніше, коли я був арештований німцями в літку 1918 року в Таврії, генеральний суддя Маркович, наш відомий письменник і діяч, якого я ще знав за організації ТУП'у.

Встановивши зв'язок з нашими організаціями, я діставав протягом цілого дня 27-го квітня весь час ситуаційні донесення. Отже, після віроломного нападу німецьких солдат на будинок Центральної Ради, не було, розуміється, й мови про нормальнє функціонування нашого парламенту, але члени президії Центральної Ради

з Михайллом Грушевським на чолі і деякі члени уряду перейшли до касарні Січових Стрільців, де без перерви відбувалися наради діячів фінансових і промислових кругів і землевласників. В той час до невеличкого палацу прибували щораз нові люди і складали присягу Скоропадському як гетьманові.

Із свого оточення призначив генерал Скоропадський вже і нового прем'єр-міністра Сахно-Устимовича, великого землевласника з Полтавщини. Це була дуже декоративна постать. Високого росту, кремезний, з великими козацькими вусами, Сахно-Устимович нагадував козака з Січі, як ми звикли його бачити з відомої картини Репіна. Він не розумівся на політичних справах, освіту мав невелику, розмовляв соковитим полтавським діялектом з домішкою російських виразів, але і російської мови не знав як слід. Зате зновся він добре на конях і був одним із видатніших організаторів плекання племінних ірасових коней. В цьому відношенні він був відомий не тільки в Україні, а й поза межами її, як великий авторитет. До близького оточення Скоропадського він попав тому, що був одним із його сусідів по маєтку на Полтавщині. Формально він теж очолював новий хліборобсько-гетьманський рух. На цих нарадах у Скоропадського було постановлено зорганізувати церемонію проголошення Скоропадського гетьманом в неділю 28-го квітня, коли мав відбутися з'їзд союзу хліборобів-власників. Палацік будучого гетьмана дискретно охоронявся німецькими постами, а в самому палацу знаходилася ще група його прибічної гвардії, що складалася з бувших російських старшин.

Цілий день по вулицях Києва кружляли німецькі військові застави. Населення Києва, передчуваючи можливість стрілянини і репресій з боку німців, пово-лі зникало з вулиць, ховаючись по хатах. Багато людей покидало Київ і тікали на провінцію. Де-не-де з'являлися групи російських старшин, які записувались до гетьманської охорони. Ці старшини починали

бути щораз то більш агресивними, вважаючи що настала відповідна хвилина для того, щоб розправитись з «українськими сепаратистами», й «мазепинцями».

Увечорі, коли стемніло, я вийшов із свого помешкання на Нестерівській вулиці і пішов до касарні Січових Стрільців, де мала відбутися рішаюча нарада. Там я застав Михайла Грушевського, Миколу Шрага, Миколу Чечеля, Аркадія Степаненка, Миколу Порша, членів центральних комітетів наших політичних партій, Євгена Коновалця і, наскільки не помиляюсь, то й Андрія Мельника. На цю нараду прибув також і Симон Петлюра. Перш усього обміркована була справа можливості військової протиакції. З перегляду сил виявилось, що німці стягнули до Києва три піші дивізії і різні помічні віddіli. В нашому ж розпорядженні був батальйон Січових Стрільців, яким командував Євген Коновалець, один полк так званої «синьожупанної дивізії» і два батальйони Богданівського полку. Маючи ці скромні сили до розпорядження, ми, розуміється, не були спроможні до безпосередньої збройної акції проти чотирьох повних німецьких дивізій. Тому була запропонована інша версія контракції — віddіl Січових Стрільців мав непомітно дістатися на Липки, опанувати німецьку сторожу і російську старшинську охорону Скоропадського, арештувати його і вивезти з Києва на деякий час, позбавивши таким чином німецьке командування кандидата до гетьманської булави. Це могло б ослабити німецьку акцію і здеморалізувати аранжерів перевороту. Але й ця друга версія була труdnа до переведення і могла закінчитися трагічно.

Залишалась єдина можливість — перенести дальшу боротьбу поза Київ, очолити народній рух спротиву, ізолюючи Київ в політичному змислі і витворюючи нову ситуацію доконаних фактів, проти якої і півмільйонова окупаційна армія буде безсилою. Ця остання версія і була ухвалена та переведена в життя. Наші політичні організації переходили на нелегальне ста-

новище і повертали до давніх метод революційної боротьби.

Від передреволюційного становища теперішня ситуація відрізнялася дуже сильно тим, що в наслідок революційного зриву 1917 року український визвольний рух творив тепер широко розгалужену систему політичних і станових організацій. Це вже не була жменька революціонерів-ентузіастів, як в 1914 році, коли вибухла перша світова війна. В українській визвольній системі було організоване селянство, яке посідало свою масову організацію, були згromаджені передові групи українського пролетаріату, була об'єднана українська інтелігенція, яка почувала себе невід'ємною частиною одностайного бльоку українських трудящих мас. Поворот до конспіративних форм акцій не був тяжкий, бо ж усі ми вийшли з революційного підпілля. Ми розуміли, що боротьба з німецькою займанчиною буде тяжкою, ми розуміли також політичну небезпеку, яка могла несподівано наслунутись із російського сходу. Однак ми мусіли бути послідовними і зайняти свої місця на вихідних позиціях, з яких могла початися нова боротьба за українську справу в її цілому і за суверенність української нації. Запоруку нашої перемоги бачили ми в тім факті, що протягом одного року національна свідомість народніх мас виросла до розмірів, яких навіть ворог не міг заперечувати. Ця національна свідомість стала реальним фактом, і коли на початку революційного процесу в березні 1917 року ставлення справи автономії України не скрізь і не завжди викликало підтримку в масах, то тепер у квітні 1918 року ці ж таки маси стояли виразно на платформі самостійності України. В цьому ми добачали історичне значення нашої революційної доби. Універсалі Української Центральної Ради були ніби послідовними етапами, які провадили до нашого ідеалу. Вони були одночасно документами історії, які виявляли волю українського народу, і, як такі, були джерелом для дальшої бороть-

би. На ці документи історії могли покликатися не тільки сучасники історичних подій, але й грядущі покоління. З них черпав і буде черпяти наш народ віру в остаточну перемогу і здійснення одвічних прағнень до повної свободи, до народоправства і до самостійності нації.

На нараді в касарні Січових Стрільців був теж уложеній плян дисльокації наших сил, не тільки військових, а й політичних. Між іншим, щодо Січових Стрільців, то вони мали затримати свою організацію і концентруватися в Білій Церкві. Натомість частини Богданівського полку мали затриматися в Києві, а сформовані в Німеччині сірожупанники і синьожупанники мали по змозі перейти на Лівобережну Україну. В Києві мав залишитись також батальйон так званих залізничників, який твердо стояв на позиції Української Центральної Ради. Головний тягар боротьби мала витримати Всеукраїнська Селянська Спілка з її партізанськими відділами. Були дані диспозиції такох окремим групам нашої інтелігенції на випадок перевороту.

Тим часом настіла вістка від Олександра Севрюка, першого українського посла в Берліні, що дві парламентарні групи німецького райхстагу, соціалістична і католицька, зголосили інтерпеляцію до уряду в справі подій у Києві. Цей крок німецьких поступових партій не впливув однак на злочинну політику німецької військової кліки на Україні і після подій 27-го квітня рубікон був перейдений.

В неділю 28-го квітня був чудовий весняний день. У великому приміщенні цирку на Лютеранській вулиці зібралися так звані хлібороби-власники. Вони властиво називалися «хлібороби-собственніки», серед яких свідомих українців було дуже мало. Наради в цирку відбувалися під сильною охороною німецьких постів і тривали коротко. Після реферату про політичну ситуацію в Україні, в якому очорнювалась діяльність Української Центральної Ради та її уряду, до цирку приїхав Павло Скоропадський зі своїм оточенням, серед якого

вирізнялася козацька постать Сахно-Устимовича. В цей момент промовець піднесеним голосом проголосив, що єдиним виходом з тяжкої ситуації, в якій опинилася Україна, є створення «твердої влади». «Гетьмана нам треба». Хлібороби-власники піднялися з місць і одні, що зрозуміли промовця, почали вигукувати «гетьмана, гетьмана», а інші, що сиділи дальше на гальзорці і не зовсім розуміли про що йдеться, думали, що промовець домагається уступлення уряду Центральної Ради і почали вигукувати «геть його». Серед загального галасу і вигукувань виступив на трибуну Павло Скоропадський і сказав, а властиво відчитав коротку промову, в якій подякував за довір'я і висловив згоду прийняти на себе тягар влади. Так відбулася проклямація гетьманату в Києві 28-го квітня 1918 року.

Що ж робилось по інший бік барикади, себто в українському національному таборі?

На підставі ухваленого пляну члени Центральної Ради роз'їхались із Києва по цілій Україні до своїх виборчих округів. Там вони мали докладно поінформувати український народ про віроломну зраду Німеччини, яка зламала мировий договір, підписаний в Бересті всього кілька тижнів тому назад. Їх завданням було теж організувати народні маси і зайняти вихідні позиції для дальшої боротьби. Центральний Комітет Всеукраїнської Селянської Спілки, найсильнішої тоді політичної організації, відбув нелегально своє пленарне засідання і виробив відповідні директиви для своїх місцевих організацій і груп. Також ЦК УПСР, як і Виконавчий Комітет УСДРП, відбули свої наради, встановлюючи платформу для політичної акції в новій ситуації.

Врешті УПСР скликала нелегальний конгрес партії, який відбувся під Києвом. Як і треба було сподіватись, на цьому конгресі ліва група боротьбістів із Шумським на чолі спробувала використати події й перебрати провід партії, що не вдалося цій групі. Однак на цьому з'їз-

ді виявилось, що під впливом квітневого перевороту радикальні настрої починали брати гору. Група Шумського-Полоза сконсолідувалась в досить міцну організацію, в якій можна було помітити зародки так званого українського націонал-комунізму, себто тієї течії, яка еволюціонувала в комуністичному напрямку, стаючи зберегти національні позиції.

Німецький переворот у Києві штовхав маси на шлях радикалізації, а перші кроки гетьманської влади не лишили іншого вибору. Почалися масові арешти українців. Спочатку ці арешти переводились спільно органами німецької і гетьманської поліції у Києві, Харкові, Одесі та по інших містах, де переворот вдалося за допомогою німецьких гарнізонів гладко перевести. У менші міста гетьманська влада ще не сягала, бо не мала ані підтримки населення, ані мілітарної підстави з огляду на слабість місцевих німецьких гарнізонів. Після того як наші центральні установи зробили всі приготовлення організаційного і політичного характеру, я виїхав з Києва, бож і мене шукала німецька влада, щоб заарештувати так, як заарештовано було багатьох членів нашого уряду і політичних організацій.

Я виїхав на Полтавщину. Хутір Жорняківка, приблизно вісім кілометрів від містечка Глобине в Кременчуцькому повіті був мені відомий з давніших часів. Тут на цьому хуторі у сестер Сулічіч, про яких я раніше згадував, якийсь час була перехована наша друкарня приблизно в 1914-1915 роках. Там же друкувалась якийсь час «Боротьба». На цьому хуторі, що губився в безкраїх полтавських степах, я постановив затриматись деякий час, не троячі зв'язку з нашими центральними установами. Хутір Жорняківка був типовим старокозацьким хутором середньої руки, так ніби він був взятий з XVI чи XVII століть. Старенький дім, партеровий, однак з антресолем, складався з чотирьох невеликих кімнат і великої кухні. По стінах висіли старовинні портрети і гравюри. Господарські будинки були

теж дуже давнього походження. Великий сад оточував гостинну хату сестер Сулічіч. Цей сад перетворювався трохи далі в густий тінистий парк, де був невеличкий ставок. Недалеко від дому у відкритому степу була насипана могила, а в ній в мурованому склепінні поховані були батьки й діди родини Сулічіч. Рід Сулічічів походить від сербських вояків, які в XV і XVI столітті охоче вступали до гетьманського війська. Один з предків Сулічічів осягнув навіть високий ранг сотника в Гетьманщині. Цей сербський вояцький рід з бігом часу цілком зукраїнізувався, але сестри Сулічіч мали в собі багато рис сербського походження. Обидві чорняви, смугляви, з темнокарими очима, стрункі і дуже рухливі. Вони обидві дуже кожалися в господарстві і особливо в конях. Цю любов до коней вони перебрали від батьків, які славились своїми добрими кіньми в цілій Полтавщині. Селяни так і називали старого Сулічіча «пан з білими кіньми», бо серед інших коней вирізнялася пара чудових білих скакунів. Крім обох сестер, Марії і Зіни, які вчилися у вищих школах у Києві, на хуторі стало перебував їх молодший брат Олександер, який не мав великої охоти вчитись і вже з наймолодших років сильно прив'язався до хліборобства. Він і провадив усе господарство Жорняківського хутора. Поза тим він був надзвичайно мілим і товариським хлопцем, з яким було дуже приемно порозмовляти про різні місцеві справи. Він дуже глибоко знов життя і потреби українського села і в цих питаннях був дуже цікавим співрозмовцем. Сестри прозивали його, жартуючи, «гетьманськуль» і це називисько так і залишилось в наших партійних колах. Він допомагав нашій організації, де міг, а його знання місцевих обставин було для нас дуже цінним. На Жорняківському хуторі я почав отримувати через спеціальних посланців з Києва й інших міст України перші реляції про політичну ситуацію.

Гетьман Скоропадський оголосив нову конституцію, видаючи так звану грамоту про основні закони України. В цій грамоті він відновляв, за малими винятками, всі старі російські закони, анулюючи тим самим революційне законодавство Української Центральної Ради. Коли про це стало відомо, то в селах закипіло, як у вуликах. Гетьман ударив дуже сильно своєю грамотою по селянських інстинктах, реставруючи право приватної власності в тій самій формі, в якій воно було і за царської Росії. Відбувалися селянські наради, на яких одноголосно приймалися постанови про організацію боротьби проти гетьманщини. Творились селянські загони і протягом кількох днів після проклямації Скоропадського на Полтавщині палали панські садиби, особливо тих «хліборобів», що були в Києві на гетьманському з'їзді. По сільських дорогах все частіше можна було бачити, як перелякані хлібороби-власники тікали на своїх конях з одного повіту в другий, де їх не знають, щоб сковатись від народньої помсти. Гетьманська влада в повітових містах не могла встановитися з огляду на вороже ставлення народніх мас, а там, де організатори нового реакційного режиму пробували скликати повітові збори хліборобів-(власників)-собственників і утворити органи гетьманської влади на місцях, доходило до сутичок і до кривавих подій. Так, наприклад, у Миргороді скликав місцевий поміщик Лапо-Данілевський збори гетьманських прихильників, які були, однак, розігнані селянами, а Лапо-Данілевський втік з Миргорода своїм самоходом. Не краще була справа і в інших частинах України. Криваві сутички мали місце на Чернігівщині і на Правобережній Україні, де обурення народніх мас було тим більше, що гетьманська грамота відновляла велике польське землеволодіння Браніцьких, Потоцьких та інших на Київщині, Волині і Поділлі.

Німецькі гарнізони початково заховувались пасивно і не виступали проти селянської маси. Загальний се-

лянський рух проти гетьманщини ставив ці німецькі гарнізони в дуже тяжку ситуацію. Нераз невеликі німецькі групи були попросту відрізані від своєї головної команди і не знали, що ім робити. Справа прибрала для німців досить грізний характер. В Києві щоденно відбувалися наради гетьманського уряду і самого гетьмана з генералом Гренером. Треба сказати, що на звістку про переворот, до Києва почали прибувати з різних сковів численні діячі й достойники царської Росії, які знали Павла Скоропадського в Петербурзі, де він дуже часто бував при царському дворі. З'явився в Києві навіть відомий російський чорносотенець Пуришкевич. В той час, як українська інтелігенція мусіла в Києві ховатись або тікати від переслідувань нової влади на провінцію, столицю України заповнили російські монархісти різних течій, ставлючи ставку на вірність гетьмана Скоропадського до династії Романових. Почали виходити численні російські газети, в яких одверто писалося про тимчасовий характер гетьманської держави, яка після реставрації царнату в Росії «возсоедіниться» з троном імператорів російських. До Києва стягались також тисячі бувших російських старшин, з яких і була зорганізована прибічна гвардія Скоропадського.

З другого боку, на Правобережжі відбувалася інтенсивна організація польських сил, які все мріяли про приєднання Поділля й Волині до польського королівства, а то навіть і про привернення так званих передконгресових кордонів Польщі. Також і ці польські сили з Браніцькими і Потоцькими на чолі, бачили в гетьманській державі переходову стадію ліквідації національно-визвольних змагань України.

Гетьмансько-німецькі наради в Києві довели до двох засадничих рішень. Поперше, за порадою німців гетьман змінив прем'єр-міністра. Як я вже згадував, першим гетьманським прем'єр-міністром був старий Сажно-Устимович, який дуже слабо орієнтувався в політиці і при тім дуже кепсько говорив по-російськи, що

на ті часи було мінусом. Він пробув прем'єр-міністром всього два-три дні. На його місце призначений був Федір Лизогуб, якого я знав з Полтави, де він був головою Губерніяльної Земської Управи.

В 1915 році Лизогуб був покликаний до Тифлісу на становище політичного дорадника тодішнього намісника Кавказу, великого князя Ніколая Ніколаєвича. Лизогуб мав за собою велику кар'єру російського бюрократа і він більше надавався на таке експоноване становище, як простодушний Сахно-Устимович. Але Лизогуб мав за собою не тільки досвід російського бюрократа, а і природжену хитрість, що дозволяло йому лягірувати між «Сіллою і Харібдою» тодішніх подій. Він теж стояв на тім становищі, що гетьманська держава має існувати тільки до моменту, коли російська імперія Романових відродиться з руїн революційного хаосу. Він ніколи не був германофілом, навпаки, він більше покладав надії на остаточну перемогу держав Антанти і на їх допомогу Росії після війни. Не позбавлений дипломатичного хисту, Лизогуб умів ховати свої думки і ніколи не виявляв своїх правдивих замірів. В українських справах він держався досить обережно, щоб, з одного боку, не спровокувати численних російських царедворців з оточення Скоропадського, а з другого боку, щоб виконати свою декоративну ролю шефа українського уряду. Цю декоративну ролю він тим більше міг добре виконувати, що сам був відомого українського роду (в Чернігові до останнього часу зберіглась стилева палата Лизогубів), знав українську мову, любив твори Тараса Шевченка і дуже добре знався на українському народному мистецтві. Однак його заінтересування не йшли далі цих етнографічних меж. Він занадто був просякнутий кар'єрою російського бюрократа і занадто був переконаний у відродженні Російської імперії, щоб стати на українську національно-державну платформу, хоч би і в гетьманській формі. Лизогуб був найвидатнішим діячем гетьманщини. По-

рівнюючи його постать з іншими гетьманськими міністрами, а особливо гістеричними фігурами, як міністер внутрішніх справ Кістяковський чи міністер освіти Науменко, треба віддати йому безперечну перевагу. В інших обставинах міг він виробитись на типового канцлера з ширшим політичним обрієм і з урядовим досвідом. Але цих інших обставин не було і Лизогуб за всім місяців гетьманщини не зумів розвинути свого державницького хисту, як і не зумів надати гетьманській державі характеру української держави. Його переконання, що гетьманська держава є переходовим ступнем до так званої нормалізації в імперському маштабі, тяжило над всією його діяльністю і залишило Лизогуба таким, яким він був на початку своєї кар'єри — російський бюрократ українського роду.

Після призначення Лизогуба гетьмансько-німецькі наради пішли жувавіше і було прийняте друге рішення, яке мало вирішальне значення для остаточної компромітації Німеччини в Україні і на цілому Сході. Не кажу вже про те, що це рішення було смертельним ударом для Скоропадського і самої ідеї гетьманщини. Рішення, про яке я кажу, полягало в тім, що по всій Україні були утворені гетьмансько-німецькі карні відділи, які складалися, як правило, з сотні німецьких вояків і з невеличкого відділу гетьманської так званої державної варти, в якій переважали бувші російські старшини. Ці відділи переходили Україну вздовж і впоперек, з повіту в повіт, з села в село і віщаючи свідомих і передових українських селян та інтелігентів, як то: народних учителів, лікарів, фельдшерів, агрономів, кооператорів. Ця понура процедура відбувалася в той спосіб, що карні гетьмансько-німецькі загони оточували село, замикаючи всі дороги, і виловлювали по заздалегідь виготовленій листі свідомих селян і українських інтелігентів. Тоді відбувалася сама екзекуція, при чім, з огляду на брак шибениць, часто віщаючи людей на деревах або розстрілювали. Українські парті-

занські відділи нераз розбивали ці карні загони і рятували людей. Але в загальному маштабі число жертв гетьмансько-німецького терору йшло в тисячі. Вилідування гетьманської влади, що карні загони нищили комуністів, а не українців, не мало жадних підстав. Ми мали змогу зблизька спостерігати гетьманські карні екзекуції і ми мали теж списки національно свідомих українців, які тоді загинули. Серед них не було комуністів, та й не могло бути, бо в ті часи комуністична організація існувала лише по великих містах, де таких екзекуцій гетьманська і німецька влада не робила. Російські царедворці в Києві були дуже задоволені з цієї акції гетьмансько-німецької влади, яка значно ослабила український національно-визвольний рух. Ця нищівна акція гетьманщини мало чим різнилася від пізніших масових екзекуцій советської влади в Україні, коли теж загинули свідомі українці, що ставили опір московському імперіалізму.

РОЗДІЛ Х

В ОГНІ ПОВСТАННЯ

1. Епізод у Жовнині над Сулою. 2. Партизанска боротьба. 3. Вдруге над Азовом. 4. Зрада й арешт. 5. Лук'янівка в 1918 р. Розмова з Симоном Петлюрою. 6. В огні повстання. 7. Симон Петлюра. 8. В готелі «Континенталь». 9. Кінець українського консерватизму.

Після кількох тижнів дістали ми відомості з Києва, що гетьманські поспілаки заміряють перевести велику екзекутивну акцію в Глобині і в його околицях. Попереджені вчасно, ми перенеслися до Жовнина над Сулою. А сталося це в таких обставинах. Увечорі 14 травня прибіг до нас задиханий селянин з Глобина і розповів, що того ж дня прибув з Кременчука німецький військовий транспорт в силі одного батальйону і відділ, як він казав, російських офіцерів. Це був відділ новоорганізованої державної варти. Німці приступили одразу до карних екзекуцій в Глобині і заарештували кільканадцять українців з інтелігенції, а між ними двох народніх учителів, місцевого фельдшера і двох урядовців з місцевої цукроварні. На наступний день 15 травня скликаний був сход, себто всі місцеві мешканці, всі члени глобинської громади мали зібратися на площі. Ціль цих зборів була ясна. Шпики державної варти нишпорили по містечку і шукали на підставі листи різних українців з інтелігенції і селян чи міщан. Багато людей повтікало з Глобина і сковались у степах. Наступного дня, себто 15-го травня, менший відділ державної варти і німецького війська мав перешукувати

менші села й хутори Жорняківської околиці. Отже, в Жорняківці не можна було лишатись і раненько ми запрягли коні та, обминаючи велики села, вирушили в дорогу до Жовнина. Через кілька годин (до Жовнина було кілометрів із тридцять), ми дійшли до Жовнинського порому через Сулу і таким чином переїхали на беріг Жовнина. Містечко Жовнин положене на правому березі Сули в густому лісі. Воно тягнеться кілька кілометрів над Сулою; тоді мало воно чотири церкви, з яких дві були побудовані в старокозацькому стилі. Чудові левади й садки, чистенькі хати з солом'яними стріхами, пахучі квітники перед кожною хатою, то мені видавалося, що ніде в Україні немає таких гарних жоржин. Стрункі тополі тримають тут варту над селянським добром, а садки одягнули власне білосніжні шати квітіння і ніби нагадували про велике природне багатство і про живучість цієї чудової і багатої землі. Люди одягнені переважно в старих українських одежах і багато чоловіків ходить ще в широких козацьких шароварах, так як в «Гайдамаках» Шевченка.

Як тільки ми з'їхали з порому, нас оточили озброєні селяни. «Хто ви такі, куди?» — грізно запитав один і, не чекаючи на нашу відповідь, скомандував, щоб нас відпровадили до волості. Ми, розуміється, не дуже могли зорієнтуватись, хто були ці озброєні селяни — може Жовнин вже опанований гетьманцями і німцями і ці озброєні селяни є відділом державної варти? Це припущення було найменш можливим, бо селян до державної варти не брали. Може це большевицький партизанський відділ опанував Жовнин? — це було б для нас теж погано. Внутрішнє переконання й інстинкт мені казали, що це наш український партизанський відділ, зорганізований місцевим комітетом Селянської спілки, якої я тоді був головою. На всякий випадок треба було бути обережним і приготовленим на все. Нас впровадили до великого будинку волосного (громадського) правління. У дворі я побачив щонайменше з двад-

цять озброєних людей, головним чином селян і бувших солдатів російської армії в різних уніформах. Багато серед них були в червоних рейтузах. Потім я довідався, що жовнинські хлопці, міцні й високі, майже всі йшли до різних гвардійських полків у Петербурзі. Багато серед них було в гусарських полках і носило червоні рейтузи. Нас завели до великої кімнати, в якій звичайно відбувалося урядування волосного правління. Два великі довгі столи заповнювали цю кімнату, а попід стінами стояли довгі й широкі лави. Нас залишили в цій кімнаті під доглядом двох селян і сказали, що ми маємо тут зачекати, аж прийде отаман розсліджувати нашу справу, себто встановити, хто ми такі і чи ми не є з тих хліборобів-собственніків, що вибрали гетьмана і відбирають у селян землю. На стінах кімнати побачив я великий портрет Тараса Шевченка, а потім менші портрети голови Центральної Ради, Михайла Грушевського та Володимира Винниченка і нарешті побачив на стіні календар, виданий Селянською Спілкою, на якому була і моя знимка. Отже виходило, що в Жовнині ще панує наша влада і мені, певна річ, стало легше на душі. Через деякий час почули ми зандвору якусь команду, оклики привітання і врешті до нас увійшов, у супроводі кількох партизанів, сам жовнинський отаман.

Це був високий кремезний козак, з буйним, чорнявим волоссям, атлетичної будови і з симпатичним одвертим обличчям. Він теж був одягнений в червоних рейтузах, що вказувало про його службу в одному з гусарських полків царської Росії. Він поглянув на нас пильним оком і грізно запитав мене: «Хлібороб?» і додав з іронією — «втік мабуть з дому, щоб свої селяни не помстились?». Я підвів його до свого портрета і запитав, чи він не пізнає, хто я такий. Отаман Терещенко глянув на мене, потім на портрет, потім знов на мене і півшепотом назвав мое прізвище. Я потакнув йому. Тоді отаман ніби трохи зніяковів, але все ще

недовіряючи мені, сказав — «посидьте тут ще трохи» — і вийшов. За дверима він щось наказував своїм під-владним: як я зрозумів, йшла мова про те, щоб покликати кількох старших жовнинських селян, які були на селянських з'їздах у Києві і бачили мене там. Він не хотів покладатися тільки на ствердження схожості між мною і моїм портретом на календарі і хотів ще більшого зіндетифікування мене тими селянами, що мене знали. За яких пів години поспішним кроком увійшло четверо старших селян. Вони підійшли до столу, при якому я сидів, привітались і кілька хвилин мовчали дивились на мене. Після цього увійшов отаман Терещенко і ці селяни, звертаючись до нього, сказали: «Це вони!» — і тоді кожний з них підійшов до мене, вклонився і стиснув мені руку. Терещенко відразу повеселів, обняв мене і, відіславши всіх з хати, зложив мені вичерпуюче справоздання з діяльності жовнинського партизанського відділу. Цей відділ був досить сильний і складався приблизно з 120 чоловік. Озброєння було збирне. Вся влада в цьому великому містечку була в руках Терещенка, який для вирішення важливіших справ скликав місцевий комітет Селянської Спілки, що складався з поважніших і віком і досвідом селян.

В той момент, коли я приїхав до Жовнина, одержані були відомості, що досить сильний гетьмансько-німецький відділ погрузився на пароплав в Кременчуці і доїхав до містечка Градіжськ, звідки, після того, як розправився з місцевими українськими організаціями, мав виїхати далі вверх по Сулі. Близькою його метою було власне містечко Жовнин. Терещенко і його відділ приготовлявся до контракції. Ухвалений був докладний плян. Він полягав в тому, щоб кілька кілометрів перед Жовнином розбити гетьманський екзекуційний відділ в тому місці, де Сула робить коліно і де вона дуже вузька. В цьому місці по обох берегах Сули залягли наші повстанці і мали відкрити вогонь з чотирьох ку-

леметів, бо більше, на жаль, не було. Повстанча розвідка своєчасно донесла про те, що пароплав з карним відділом вирушив. Отже треба було його сподіватися уночі десь коло другої години. Командир цього відділу мав замір прибути до Жовнина раненько, десь коло години п'ятої і зненацька опанувати містечком. Плян Терещенка, не дивлячись на слабе озброєння і брак кулеметів, удався. Повстанці, які залягли в кущах, допустили пароплав дуже близько до себе і тоді відкрили вогонь з кулеметів і рушниць. На пароплаві піднялася метушня. Чути було німецьку команду, але німецькі солдати, так само як і гетьманські офіцери, не встигли відкрити стрільбу по повстанцях, хоч мали величезну перевагу в зброй. Під час метушні капітан пароплаву стратив орієнтацію і пароплав осів на прибережній мілізні. Солдати почали стрибати у воду, а декотрі з них навіть дістались на берег, однак берег був крутий в цьому місці і повстанці сильно обстрілювали з гори ворогів. Справа скінчилася тим, що з 60 німців і гетьманців найменше одна третина загинула, а решта, думаючи, що тут зібрані великі сили, піддалася і взята була в полон. Найбільшим успіхом жовнинських повстанців була велика здобича зброй і санітарних приладь та ліків. Пароплав був так перешкоджаний кулями, що пустити в рух його не можна було. Він так там і залишився при березі на довший час. Таким чином небезпека гетьмансько-німецького нападу на Жовнин була на деякий час відвернена.

Після цього успіху настрій у жовнинців дуже піднявся і Терещенко скликав нараду повстанчих командирів з інших сіл і повітів. Метою цієї наради було зорганізування сильнішого повстанчого відділу, а влаштування цілого корпусу, який мав називатися Повстанча армія Лівобережжя. Цей організаційний плян був зреалізований досить швидко і командування Лівобережного корпусу скоро нав'язало зв'язки в київськими повстанчими відділами, які діяли в південних повітах Ки-

ївщини. Цей повстанчий лівобережний корпус перетривав цілу гетьманщину. Коли сильні німецькі відділи зайняли південнозахідні повіти Полтавщини, Лівобережний корпус мусів нераз відступати й ховатися в степах. Але дуже часто він непокоїв німецьку й гетьманську владу і властиво ніколи не припиняв своєї бойової діяльності. Після революції в листопаді 1918 року, коли Український Національний Союз підняв повстання проти гетьмана і проти німців, Лівобережний корпус влився, як одна з сильніших бойових одиниць, до Української Республіканської Армії.

Я залишився в Жовнині кілька тижнів, але одного дня спеціальний посланець привіз мені з київського центру нові доручення і нові інформації. Між іншим, утримувати зв'язок з Жовнином з нашим центром було дуже тяжко. Найближча залізниця — це був Кременчук, до якого від Жовнина було досить далеко. До Дніпрової пристані було близче, але ж пароплави по Дніпрі під час гетьманської завірюхи, а особливо напочатку, ходили дуже нерегулярно. Ця трудність зв'язку була одною з причин нового розпорядження центру, який домагався, щоб, я переїхав на Запоріжжя до Олександровська, де знаходились частини УСС (Українських Січових Стрільців) і де зформований був південно-український центр повстанчо-республіканського руху. Мені дуже не хотілось покидати Жовнин. На Полтавщині я мав, так би мовити, свої коріння. Тут мене дуже добре знали в селянських революційних колах і я знав масу людей і мав багато щиріх приятелів. Та й Жовнин сам з його красою типового старокозацького містечка, також як і його люди, подобались мені дуже. Я жив у просторій селянській хаті над Сулою, нав'язав дуже живий контакт з місцевою молоддю і бачив, що тут є праці дуже багато, щоб підняти трохи пасивну масу на рівень національно-свідомих і активних громадян. Кожний день приносив новини з інших повітів Полтавщини і витворювалась досить міцна підстава

для нових політичних акцій, які були б більш раціональні, як перші революційні відрухи в лютому 1917 року. За нами був уже досить великий досвід революційного розвитку впродовж майже одного року. Ми вже не були ті ентузіясти, які не мали грунтовного знання народного життя і покручених лябірінтів тогодженої політики. Здавалося, що ми виходимо з цього першого періоду української революції зміцненими морально й політично, хоч ми і зазнали зовнішньої поразки на фронті наших відносин з німцями. З другого боку, перебуваючи в українському селі в ці бурхливі часи, ми побачили, яку величезну моральну силу являють собою українські народні маси. Мілітарна окупантія німців не змогла зломити цієї сили. Всі спроби гетьманців повернути колесо історії назад теж не давали жадних наслідків, хіба тільки розпалювали ще більше ненависть до новітньої гетьманщини, як до символу соціального і національного поневолення України. Здавалося, що в цих обставинах можна було викресати нову іскру в нашому народі і повести його до нових перемог. Тим часом я мусів покидати цей затишний жовнинський куток, який став центром українського повстанчого руху.

Десь у першій половині червня 1918 року я попрощався з жовнинцями і виїхав Дніпром до Катеринослава, щоб звідти переїхати до Олександрівська. По дорозі, а власне вже в Катеринославі, чекав на мене посланець з Києва, який передав дуже важливі інформації: з них виникало, що мені треба десь дуже добре заховатись на якийсь час. Тому, перебувши в Олександрівську один день, я поїхав далі на Мелітополь і до Генічеська, де я ховався під час першої большевицької окупації. Тут я і був арештований через необережність одного з наших посланців і відвезений до Києва. Мій арешт відбувся в таких обставинах. По приїзді до Генічеська я оселився в тій самій рибацькій хаті у знайомих озівських рибалок, у яких я мешкав на початку

1918 року. Уночі хата ця була оточена сильним німецьким відділом і кілька німецьких вояків і гетьманських поліціїв увірвалося в хату, загрожуючи мені зброєю. В цій хвилі я був у хаті сам, бо мої знайомі рибалки ще звечора вийшли на море закидати сіті. З гетьманських посіпак пам'ятаю одного, який мав німецьке прізвище Зібек. Він страшенно кричав, вимахуючи револьвером і тяжко було зрозуміти, чого він хоче. Врешті мене зв'язали, хоч я не робив жадного спротиву і потягом відвезли до Катеринослава під сильною ескортою. Ще перед Катеринославом потяг затримали, бо на звістку про мое арештування з Києва висланий був спеціальний потяг з начальником гетьманської розвідки Виграновим. Він наказав одразу німецькій варті відійти від купе, в которому я ішав і поставив за вартових кількох добровольчих офіцерів з гетьманської гвардії. Він був дуже чемний і в дорозі робив мені різні улегшення.

Вигранов був одною з дуже цікавих постатей старого російського поліційного апарату. Він працював разом з відомим спеціалістом в розвідчих справах Миколою Красовським. Обидва вони стояли на чолі тайного поліційного розшуку ще за царських часів у Києві. Коли стався гетьманський переворот, їх обох повернули на старі посади, з токо лише різницею, що в гетьманській державі вони грали вже значнішу ролю, як у царській Росії, де вони були керівниками тайного розшуку тільки на Київ. Гетьманський уряд надав їм ширшу компетенцію на цілу Україну. Микола Красовський був уже старшого віку і, розуміється, з походження українець (після втечі гетьмана він уже називався Красівський). Це була людина дуже досвідчена й опанована. Додайте ще вроджене хитрунство і непересічну інтелігентність і будете мати образ цього шефа тайного гетьманського розшуку. Олександер Вигранов був його помічником. Це був молодий енергійний чоловік атлетичної будови і запеклий спортовець.

Коли він увійшов до моого купе, то першим ділом, якось ніяковіючи, старався себе виправдати і сказав, що в тайному розшуку він працює більше як спортовець, аніж з переконання. Він теж зазначив одразу, що його старе прізвище Вигран і що він українського роду. Обидва вони — Красовський і Вигранов — не вірили в тривалість німецької окупаційної влади і зв'язаної з німцями гетьманщини. Тому їх тактика в моїй справі була зовсім особлива і давала мені підстави припускасти, що вони діяли на підставі спеціальних інструкцій тих українських попутників гетьманщини, які не у всіх справах поділяли проросійську орієнтацію гетьманського уряду.

По дорозі Вигранов мені признався, що він мав спеціальний наказ від гетьмана усунути німецьку сторожу і, так би мовити, вирвати мене з рук німецької влади. Тут же він додав, що, на жаль, йому це не вдалося осiąгнути тепер, бо, хоч німці й забрали від мене свою ескорту, але зажадали, щоб я був поміщений у Києві таки під німецькою охороною, але що він, Вигранов, маючи цю виразну інструкцію, буде старатися, щоб я у Києві не попав до німців. Про причини моого арешту Вигранов розповідав, що німецька влада дуже занепокоєна посиленням українського повстанчого руху і що генерал Гренеруважає мене за одного з головних організаторів цього руху. Тому теж на вимогу німців і гетьманська влада доклада всіх зусиль, щоб мене знайти й арештувати. Але що, мовляв, сам гетьман категорично спротивився мене віддати німецькій владі, мотивуючи це тим, що я не зробив ніякого переступу супроти німецької влади і що про мою вину політичного характеру має рішити український суд, а не німецький. Я, розуміється, не все приймав з оповідання Вигранова за чисту монету, але пізніше переконався, що він говорив правду. Так я розмовляв з Виграновим кілька годин під час подорожі до Києва. А розмовляти було дуже вигідно, бо в Катеринославі нам дали сальниковий вагон

і, якби не добровольчі старшини в старих російських пагонах, що стерегли зі зброєю в руках цей вагон, то в мене не було б навіть враження, що я арештований. Вигранов старався мене розважати розмовами і виявився дуже цікавим співбесідником. Він подав мені теж різні політичні пльотки останніх днів і різні новини з гетьманського оточення. Він підтверджив мої інформації про причини відкликання Сахно-Устимовича зі становища прем'єр-міністра і заміни його Федором Лизогубом. Про цю зміну Вигранов сказав коротко і ляпідарно, що цього зажадав генерал Гренер.

Наш потяг їхав досить швидко, бо був такий наказ не затримувати потягу на малих станціях, де існувала небезпека нападу з боку повстанців, які могли б мене відбити. З цієї самої причини гетьманський розшук здементував перші поголоски про мій арешт, щоб затримати це на перший час в таємниці. Однак це дементі, розіслані до всіх газет, тільки підлило масла до вогню і збентежило деякі українські кола, які на підставі цього спростування припускали, що мені загрожує небезпека розстрілу без жадного суду, як це тоді часто практикувалось. Однак старий і досвідчений лис Красовський, який вже тоді передбачав упадок гетьманської влади і не хотів брати на себе відповідальність у моїй справі, дуже пильно беріг мене, щоб чого не сталося. Він теж дуже дбав про мої особисті вигоди, про їжу, цигарки і т. д. По дорозі до Києва Вигранов кілька разів запевняв мене, що Красовський поробив різні кроки, щоб оберегти мене від якоїсь несподіванки. Ми їхали тою самою дорогою, якою я вертався кілька місяців тому назад з терену більшевицької окупації. Ми промінули невеличку станцію Фундукліївку, де я переходив лінію фронту. Дивним збігом обставин я їхав так, як і тоді, хоч тепер і арештований, але «салюнкою». Часто я поглядав через вікно на яри і проліски південної Київщини, з яких іноді майоріло срібло Дніпра.

В Києві Вигранов підвіз мене самоходом уже без старшинської сторожі до Старокиївського участка (комісаріяту) поліції, де мене примістили у великій просторій кімнаті. Також і цей «участок» був мені дуже добре знайомий з часів Шевченківської демонстрації в лютому 1914 року. Тільки тоді я мусів сидіти разом з моїми товаришами в підвалльних камерах поліційної в'язниці. Від Вигранова довідався я також про те, яким способом гетьманський розшук знайшов мене. Виявилось, що справа була дуже проста. Красовський і Вигранов, як досвідчені поліцисти, слідкували за мною вже давно. Вони робили свої нотатки про мене ще за російських часів, а потім і за революційних часів, як казав Вигранов, «на всякий случай». Таким чином вони досить докладно простудіювали мої звички і мої особисті зв'язки. Між іншим, вони знали теж, що я під час першої більшевицької окупації ховався в Генічеську — про це вони довідались вже після звільнення України від більшевиків і цю подробицю теж занотували. Вони були переконані, що і тепер я сковався там, а місце скову в невеличкому рибацькому містечку не було вже тяжко знайти, тим більше, що один із моїх зв'язкових не був досить обережним. Тепер я бачив, що мое інстинктивне небажання покидати Жовнин мало свої підстави. Між іншим,, в Жовнині був ще й такий комічний епізод. Стара селянка ворожила мені і наворожила, що я скоро буду в великому «казъонному» домі. Коли я її запитав, що це за «казъонний» дім, вона не могла мені точно сказати і думала, що це може буде урядовий дім. Виявилось інакше — я дійсно попав у великий «казъонний» дім, але це була в'язниця.

З перших же днів після того, як мене привезено було до Києва, до Старокиївського участку почали навідуватись різні гетьманські достойники. Першим прийшов до мене директор політичного департаменту в гетьманському уряді Акерман. Він був не то балтійський німець, не то латиш і в царській Росії займав у судів-

нищтві, якусь значну посаду. Як він казав (він говорив, розуміється, російською мовою), його прислав голова уряду Лизогуб з дорученням переговорити зо мною і вияснити, чи я не буду схильний видати відозву до повстанців і взагалі до селян, щоб вони припинили свій опір проти німців і проти гетьманщини. Акерман мав навіть при собі текст цієї відозви, яку пропонував мені підписати. Розмова наша була порівняно коротка — я, звичайно, відмовився від такого кроку і більше вже Акерман не приходив до мене в цій справі. Після цього відвідав мене старий Сахно-Устимович, який, хоч і був звільнений з посади прем'єр-міністра, але все належав до інтимного оточення гетьмана. Він мені заявив, що гетьман нібито до мене особисто ставиться дуже добре і не відасть мене німцям. Потім прийшов до мене гетьманський міністер хліборобства Юрій Юрійович Соколовський, якого я дуже добре зінав з часів моєї кооперативної праці в Полтаві, де він був губерніяльним агрономом. Його візита мала більш куртуазний і приятельський характер — він прийшов до мене, як сам казав, як мій наступник в міністерстві хліборобства і як старий приятель. Він подав мені кілька цікавих інформацій про новий гетьманський уряд і про заходи впровадити український елемент до складу гетьманського уряду (мова була про кількох міністрів з поміркованої української партії соціялістів-федерацістів групи Єфремова). Врешті, відвідав мене генеральний суддя Маркович, з яким я познайомився в 1915 році на тайній конференції ТУП-у. Він розпитав мене докладно про справу п'яти мільйонів і показав мені віднайдений протокол засідання нашого уряду, як і постанови про асигнування в моє розпорядження цього фонду. Він дуже мене підбадьорив і казав, що з правничого боку справа моя є цілком чиста і що він думає на підставі цих матеріалів, що до суду взагалі не діде. Він висловив, однак, певне занепокоєння з того приводу, що німці весь час домагаються, щоб мене видали

їм і що це, якби так сталося, було б дуже погано для мене. Приходили до мене часто і Вигранов і Красовський. Був уже кінець червня, коли раненько прибіг до мене Вигранов дуже збентежений і сказав, що німці приготовляють якусь акцію проти мене, і що в зв'язку з цим німецька військова поліція вночі арештувала Красовського і що він, Вигранов, боїться, що і його чекає ця сама доля і тому він поспішає десь сковатись. Не встиг він вийти із Старокиївського участку, як був арештований німцями і через вікно я бачив, як його всадили до німецького військового самоходу і кудись відвезли. Це був для мене дуже кепський знак. Я міг не раз втекти за допомогою того ж Вигранова. Це було дуже легко зробити і я часто думав про це. Однак, цим поставив би мою партійну організацію в дуже прикру ситуацію, бо моя втеча була б немов підтвердженнем моєї вини в справі п'яти мільйонів і це дало б достатній матеріал або, вірніше сказати, підставу до антиукраїнської пропаганди. Тому я завжди відкидав такі пляни і чекав на вирішення моєї долі.

Кілька день після арештів Красовського і Вигранова до мене прибув німецький старшина і відчитав розпорядження про те, що мою справу перебрала німецька влада і що в зв'язку з цим я маю бути переведений під німецьку сторожу. Тоді ж у супроводі кількох німецьких жовнірів він відправив мене самоходом до так званого німецького старшинського готелю на Лютеранській вулиці. Мені була відведена кімната, в якій день і ніч мене стерегли два німці. Ситуація моя значно погіршала. Принагідно я дістав вістку, що німці на тиснули на гетьманський уряд і що тому мене передали німцям, хоч сам гетьман цього не хотів. Іншим разом повідомив мене теж нелегальною дорогою Сахно-Устимович, що, хоч моя справа в цей мент стойть недобре, однак він сподівається «вирвати» мене від німців. Для мене було ясно, що за кулісами йде боротьба в моїй справі і що між гетьманськими і німецькими колами

існують поважні розбіжності. Мені ж залишалося бути пасивним глядачем і чекати на остаточне закінчення цього закулісового спору. Як я вже потім довідався, російські чинники з оточення Скоропадського підтримували домагання генерала Гренера видати мене німецькій владі. Натомість українські кола з цього ж самого оточення гетьмана, протидіяли цьому. До цих, українських кіл належав також старий Сахно-Устимович.

Чим же можна було пояснити наполегливі домагання німців? Виявилось, що німецька влада постановила влаштувати процес проти останнього прем'єра уряду Української Центральної Ради Всеvoloda Голубовича і проти інших арештованих членів уряду, як, наприклад, проти міністра внутрішніх справ Михайла Ткаченка і міністра військових справ полковника Жуківського. Процес цей був закроєний на широку міру і мав бути показовим процесом для остаточного скомпромітування уряду Центральної Ради і взагалі демократичних українських партій. Слідство переводив меткий німецький військовий правник д-р Тройде. Він же був головним аранжером цього процесу, який мав відбутися перед німецьким військовим трибуналом. Д-р Тройде однак зорієнтувався дуже скоро, що компромітуючих матеріалів проти членів українського уряду не було. Єдине обвинувачення, яке він міг висунути на перший плян було арештування жидівського банкіра Доброго, який був, як я вже згадував, німецьким експертом у різних справах. Тому власне, що Добрий був на німецькій службі, німці зажадали, щоб Голубовича й інших судив німецький військовий суд. Це була формальна підстава цілого процесу. Однак у справі арештування Доброго симпатії широких мас були цілком по боці уряду Центральної Ради. Отже, мета цього процесу — скомпромітування уряду Центральної Ради — не була б осягнута, а навпаки, цей процес скріпив би ще більше симпатії мас до нашого уряду й

поглибив би антинімецькі настрої. Тому з ініціативи д-ра Тройде генерал Грener зажадав прилучити мою справу до справи Голубовича, сподіваючись належно використати історію п'яти мільйонів.

Контракція Сажно-Устимовича й деяких інших гетьманських чинників у моїй справі не припинялася, так що, хоч мене і видали німецьким інстанціям, але принципового рішення ще не було. Тому ані д-р Тройде, ані інші німецькі слідчі мене не допитували і я спокійно перебував у німецькому старшинському готелі, з нудьгою виглядаючи через вікно четвертого поверху на Лютеранську вулицю. Німецькі вартові змінялися що шість годин і я мав нагоду приглянутись до німецьких жовнірів, що походили з різних частин Німеччини. Розмовляли вони неохоче, бо це було їм заборонено. При одній зміні варти прийшла досить комічна пара німецьких вояків — один худий і високий, а другий маленький, опецькуватий, на тонких ногах. Повартувавши з пів години і побачивши, що я цивіль і не німець, вони нав'язали зі мною розмову. Виявилось, що високий вояк був ельзасець, а низький був поляк з Познанщини. Він заговорив зі мною по-польськи і пояснив, що їм дуже прикро, що вони мусять тут вартувати. Вони обое не люблять швабів і охоче би втікли. Ельзасець витягнув свою записну книжку і дістав з неї маленьку трикольорову стяжку з французькими національними барвами. За хвилю ми розмовляли як старі приятели. Маленький поляк був хитрун і спритний. Він час від часу виглядав з кімнати на коридор, щоб пerekонатися, чи нас хто не слухає. Врешті вони запропонували спільно втекти і сковаться аж до закінчення війни, яку напевно німці програють, як вони з переconанням казали. Перевірка відбувалася щодня, вранці і ввечорі — діджурний старшина з німецької коменданттури з'являвся у мене щодня, а властиво два рази на день, щоб переконатися, чи я не втік. Крім того, чотири рази на добу змінялася варта і при цій зміні був

зажди німецький фельдфебель. Отже, втікти треба було так, щоб відразу заховатися десь, бо на всю втечу ми мали не більше як три-чотири години. Мені втекти й сковатись було легко, однак переховати двох німецьких жовнірів, для яких ще не було й цивільного одягу, було б тяжче. В думках моїх промайнула можливість податися до одного з наших повстанчих відділів, де обох німецьких вояків можна було б легко переховати. Але ж до найближчого повстанчого відділу, який оперував у Золотоноськім повіті, треба було б мандрювати зо два дні. А тим часом наша втеча була б встановлена вже за кілька годин. При вирішенні цієї справи я знов спинявся на думці, що в разі моєї втечі різні нам ворожі чинники, німецькі і гетьмансько-російські, використали б це для компромітації української справи. Тому і цю нагоду я відкинув. Обидва ці вартові, які завше були в веселому настрої і старалися мене розважити, приходили ще кілька разів на варту. Через них я діставав цигарки й газети.

Був уже початок липня, коли одного дня Київ здрігнувся від страшного вибуху. Великий будинок німецького старшинського готелю захитався так, немов стався сильний землетрус — вікна вилетіли в мент і двері самі розкрилися з великим шумом. За першим сильним вибухом почулися кілька слабших, але теж досить сильних вибухів. Німці, які були в готелі, перелякано забігали і я сам вискочив із кімнати разом з вартовими, які ні на хвилю не відступали від мене. Виявилось, що був вибух муніційних складів на Печерську. Вибух цей записували на своє конто потім і київські большевики і таємна польська військова організація, яка діяла з долученням антанської військової розвідки. На німців цей вибух спровів глибоке враження — це був перший сигнал недалекої бурі.

Пару день пізніше дістав я нове повідомлення з волі, що в моїй справі осягнено успіх і що після довгих переговорів з німцями, гетьманським чинникам вдалося

осягнути того, що мою справу має розглядати не німецький, а український суд і що в зв'язку з цим мене мають кудись забрати з німецького «готелю». Дійсно так і сталося — мене переведено було з наказу гетьманської влади до невеличкого готелю «Асторія» на Хрещатицькому провулку, недалеко від Думи. Також і тут мене стерегли два агенти гетьманського розшуку, які ставились до мене з великим респектом. Слідство в моїй справі провадив слідчий для особливо важких справ, який мав трохи дивне прізвище — Пурік. Я був втішений цією зміною, але, як потім виявилось, моя радість була передчасна. А виявилось слідуоче. Від місяця липня український повстанчий рух не тільки на Лівобережній, а і на Правобережній Україні значно посилився. Були повіти, де ані гетьманська державна варта, ані німецькі карні загони не були в стані опанувати ситуацію. В цих обставинах гетьманський міністер внутрішніх справ Кістяківський, зросійщений українець, хотів надати моїй справі інший напрямок. Він переконав німців, що мій процес перед німецьким трибуналом не осягне пропагандивної мети, бо в масах все будуть говорити, що мене засудили німці. Коли ж справу мою розбиратиме гетьманський суд, то при зручній організації процесу можна буде, мовляв, осягнути, на думку Кістяківського, великий моральний ефект і скомпромітувати не тільки мене особисто, але й увесь український визвольний рух і особливо Всеукраїнську Селянську Спілку, яка стояла на чолі повстанчого ружу і котрою я все ще був формальним головою. А тому, що деякі люди з оточення гетьмана, як Сахно-Устимович, які були до мене прихильні, весь час опонували видачі мене німецьким інстанціям, діючи в добрій вірі, то хитрий Ігор Кістяківський вирішив підтримати ці старання Сахно-Устимовича в першій фазі, себто, щоб мою справу німці віддали назад гетьманській владі. Коли це було осягнено, то Кістя-

ківський почав здійснювати свій плян і вже не числився з добрими інтенціями Сахно-Устимовича.

Отже, мое перебування в готелі «Асторія» скоро закінчилось. Але не хочу забігати наперед. Коли я був інтернований в «Асторії», то зо мною нав'язали контакти Січові Стрільці і ще раз запропонували мені втехи. Організацією моєї втечі, крім моїх партійних приятелів, а головним чином Ісаака Базяка, зайнявся сотник Черник з доручення полковника Коновалця. Плян полягав у тому, що два агенти гетьманського розшуку, які стерегли мене, мали бути обезброєні і зв'язані. Я мав вийхати з уже приготовленими фальшивими документами як стрілець до Галичини. Але і цю пропозицію я, після порозуміння з ЦК нашої партії, відкинув. Можливо, що я зробив помилку, але мені все здавалось, що моя втеча була б коментована як доказ моєї вини. Однієї ночі, а був це вже кінець липня, несподівано з'явилися до мене кілька озброєних агентів гетьманського розшуку і відвезли до Лук'янівської в'язниці. Цей зворот у моїй справі був до певної міри барометром загальної політики гетьманського уряду в українській справі. Російські реакційні елементи в гетьманському оточенні перемогли і почалися масові арешти українських діячів у Києві і по інших містах. В Лук'янівській в'язниці мене прийняв той самий помічник начальника в'язниці Мальований, який був в 1914 році під час моого першого арешту. Мені дали ту саму камеру в політичному корпусі, в якій я сидів в 1914 році. З цікавістю оглядав я своє прізвище, вирізьблене на стіні п'ять років тому назад.

В політичному корпусі я знайшов багато знайомих. Поруч мене згори на третьому коридорі сидів Симон Петлюра, трохи далі перебував у в'язниці Олександер Самуківський. На тому ж самому коридорі сидів відомий селянський діяч Гаврило Одинець і багато, багато інших моїх друзів. В порівнянні до 1914 року, персональний склад політичного корпусу та і самої

Лук'янівки значно змінився. Тоді в 1914 році політичний корпус, що складався з чотирьох довгих коридорів, заповнений був переважно російськими інтелігентами, частина яких хоч і була українського походження, але належала до російських партій соціал-демократів і соціал-революціонерів. Свідомих українців було небагато тоді у в'язниці і переважно це була молодь. Тепер в політичному корпусі переважали українці молодшого і старшого віку. Це були не тільки члени українських революційних організацій чи Селянської Спілки, але також поважні діячі земства й інших органів самоуправи. Російський елемент губився в цій українській масі політичних арештантів гетьманщини. Політичний корпус був так переповнений, що тюремна адміністрація відвела для політичних арештантів ще два коридори в кримінальному корпусі Лук'янівки, який був найбільший. Змінився теж і соціальний склад «політичних». В 1914 році це були переважно інтелігенти. Тепер же значну частину становили українські селяни. Мені було тяжко дивитися на селян, що томилися в тісних камерах Лук'янівки. Вони, що звикли бути найближче до природи у своїх степах, де кожний почував себе господарем, терпіли страшенно в тяжких умовах в'язничного режиму. Нераз, коли їх виводили на півгодинний прохід на подвір'ї Лук'янівки, я виглядав з вікна і бачив, як ці селянські постстаті сумно поглядали на синє небо і на звисаючі через високі мури гілки дерев. Серед українських політичних в'язнів я знайшов багато знайомих і селян і інтелігентів. Особливо багато місцевих українських діячів було в Лук'янівці з Правобережної України і то не тільки з Київщини, а й з Волині та Поділля. Натомість з Лівобережжя було мало політичних в'язнів, бо їх всіх направляли до великої центральної в'язниці у Харкові.

Серед цієї маси українських політичних в'язнів росіяни трималися окремо від усіх інших. Вони навіть тут у в'язниці ставились вороже до всього українського.

Сидів тут і російський міський голова Києва за часів революції Рябцов, який у січні 1918 року зустрів банди Муравйова привітальною промовою і покликом «Нехай живе відновлена єдність російського пролетаріату». Було в політичному корпусі й кілька російських соціалістів-революціонерів, а між ними відомий в Києві представник цієї партії д-р Фрумкін. Рябцов і Фрумкін часто кидали іронічні уваги в наш бік: мовляв, ми покликали німців, думаючи, що німці принесуть Україні свободу. На ці терпкі уваги дехто з нас їм відповідав, що покликали німців російські большевики, укладаючи Берестейську угоду і що договір України з німцями був лише наслідком цього кроку большевицького уряду Росії. Коли з волі приходили різні відомості про російський напрямок гетьманського уряду і про великі впливи російських партій в цьому уряді, то Рябцов і Фрумкін дуже тішились і одверто говорили, що «ставка на самостійність остаточно бита».

Було в Лук'янівці того часу кількох большевиків. Один з них був батько відомого феноменального хлопця-математика Володі Зубрицького. Він дуже гордився своїм восьмирічним синком, який виступав у київському цирку, вирішуючи найскладніші математичні завдання. Володя Зубрицький був славний на цілу Росію і виступав не тільки в Києві, а й у Москві. Батько його потрапив до в'язниці як прихильник большевиків. Цих своїх симпатій до большевизму він не приховував і був переконаний, що большевизм скоро запанує не тільки в Росії, а й на Україні, «а може і в цілім світі», як він казав.

Моїми сусідами по камері були два матроси Чорноморської флотилії, які були делеговані большевицьким комітетом з Севастополя до Києва. Це були гарні, рослі й симпатичні хлопці. Один з них був українець родом з Боярки, Юхим Шелестун. Коли в наших камерах було занадто гамірно, то тюремний дозорець Василь Васильович, який стеріг мене і в 1914 році, тряс вели-

кою зв'язкою ключів і кричав громовитим голосом до нас: «Шелестун не шелести!». Тим часом сам Юхим Шелестун, чорноморський моряк, хоч і був кремезний хлопець, розмовляв завжди притишеним голосом і був дуже спокійний. Другий матрос-чорноморець був росіянин з Орла. Його правдиве прізвище було Логвінов, однак приїхавши в Україну, він рішив з тактичних міркувань зукраїнізувати своє прізвище і зробити собі фальшивий паспорт, в якому своє прізвище Логвінов змінив на Логвиненко. Він мав підручник англійської мови і дуже пильно студіював. Шелестун, розуміється, дуже добре говорив по-українськи, краще як по-російськи, але з Логвиненка ми дуже сміялися, коли він, намагаючись говорити по-українськи, вживав дуже кумедних виразів. Мені подобалась щирість цих двох матросів-чорноморців. Логвиненко, наприклад, у в'язниці перший раз у своєму житті переконався на практиці, що українська мова — це не діялект і що її треба так само студіювати, як і англійську мову. І він попросив одного з українських в'язнів давати йому лекції української мови. Його «професором» був один народний учитель з Поділля. Шелестун тримав зв'язок з большевицьким комітетом у Києві і навіть діставав писульки від Раковського і Мануїльського, які перебували тоді в Києві як члени большевицької мирної делегації для переговорів з гетьманським урядом. Вони обидва часто розмовляли зі мною на політичні теми і старались мене переконати, що українська справа може бути розв'язана тільки в системі большевизму. Коли я відповідав на це різними доказами, що большевізм є лише нова система московського імперіялізму і що таке вирішення справи не лежить в інтересі українського народу, а навпаки, перечить його інтересам, вони не знаходили річевих аргументів і покликалися на Леніна, з яким Шелестун, як він казав, розмовляв про українську справу і який стояв за національне самовизначення України. Інших аргументів

обидва чорноморці не в стані були подати. Помимо цих спорів між нами, українськими в'язнями і цими двома большевицькими емісарами, панували досить добре відносини й коли в кінці листопада ми вийшли з Лук'янівки, Шелестун і Логвиненко через кілька день знайшли мене і передали запевнення від своєї організації, що коли я залишуся у Києві, то мені з большевицького боку нібито нічого злого не станеться. Це було дуже симпатично з їхнього боку, що вони хотіли своєму бувшому спів'язню допомогти. Але ж з певністю можна сказати, що вони не були б спроможні дотримати цієї обіцянки, бо першим великим політичним процесом після окупації України большевиками був процес нашого центру з Голубовичем і Петренком на чолі (1922). Я не мав змоги слідкувати за дальшою кар'єрою цих двох матросів і чув тільки, що один з них — Василь Логвиненко загинув десять в Росії як опозиціонер, а більш спокійний і зрівноважений Шелестун, після студій в Морській академії в Ленінграді, зробив кар'єру і був навіть адміралом, однак під іншим прізвищем. Часом мені вдавалось, що адмірал Чорноморської флотилії Октябрський — це Юхим Шелестун. Але доказів на це я не мав.

Особливе місце у в'язниці займала внучка російського декабриста Ірина Каховська. Вона була арештована за співучасть в убивстві німецького фельдмаршала Айхгорна. Її дуже пильно стерегли. Але все ж таки від неї ми довідалися про закулісову сторону атентату на німецького фельдмаршала. Цей атентат був організований терористичною групою російських соціялісті-революціонерів лівого крила. Група ця, хоч і була досить близькою по ідеології до ленінського большевизму, однак тільки до певної міри. Ліві соціялісти-революціонери більше схилялися до анархо-комунізму, себто відкидали ленінську формулу диктатури пролетаріату і всевлади комуністичної держави. На їх думку, державна влада повинна була бути зредукована до необ-

хідного мінімуму, а керівничу роль в суспільному житті повинна була перебрати громада як така. Себто сільська громада, міська громада і т. д. Цим вони наблизялися до драгоманівської теорії автономних громад. Ця терористична організація діяла самостійно без впливів большевиків, а часто навіть всупереч большевицьким плянам. Коли гетьман був повалений, то Ірина Каховська вийшла з Лук'янівської в'язниці і виїхала сразу до Москви, де був центр їхньої організації. Ця ж організація забила в Москві німецького амбасадора фон Мірбаха в момент, коли уряд Леніна нав'язав дуже приязні відносини з Берліном і коли Німеччина надавала величезного значення розбудові своїх політичних і економічних відносин з СССР. Убивство Мірбаха мало перекреслити так звану раппальську концепцію. Пізніший атентат на Леніна в Москві не був справою цієї організації — терористка Каплан належала до правої групи російських соціалістів-революціонерів, так само як і вбивство Володарського в Ленінграді було справою правих соціалістів-революціонерів. Були деякі підстави припускати, що терористична група лівих російських соціалістів-революціонерів утримувала зв'язки, а може була навіть і фінансована англійськими закулісовими чинниками і тому ціле вістря цього терору було направлене проти експонентів Німеччини в Києві чи Москві.

На дозвіллі тюремного життя було нам, українцям, дуже цікаво провадити дискусії на актуальні теми й робити оцінку минулих революційних подій та шукати шляхів на будуче. Часто вдавалось мені розмовляти з Симоном Петлюрою, який змінив шаблю на перо публіциста і громадського діяча. Після гетьманського перевороту в квітні 1918 року Петлюра став на чолі так званого Союзу Земств і самоурядних організацій. На цьому становищі він мав величезний вплив і потрапив змобілізувати український актив помимо перешкод і репресій, які сипались за гетьманщини на українське

життя як з рогу достатків. В цьому часі власне Симон Петлюра придбав ту легендарну популярність, яку потім помножив як Головний Отаман і голова Директорії в численних походах і в збройній боротьбі проти ворога. Тоді ж у в'язниці Петлюра робив, так би мовити, рахунок сумління, себто аналізував негативні явища українського визвольного руху під час революції 1917 року. Як він казав, головною причиною слабости українського визвольного руху був брак матеріального уґрунтування (в ширшому значенні) українського революційного процесу, себто, на його думку, ми звертали більше увагу на ідейний бік нашої революції і занедбали практичні проблеми закріплення наших безперечних здобутків. Конкретно, — ми не створили дисциплінованого і відданого українській ідеї державного апарату. Він доводив на прикладах із своєї діяльності в Союзі Земств, що такий апарат можна було створити, якби ми не були так захоплені революційним патосом нашої доби і направили б свою енергію на справу своєчасного творення самоурядів по містах і селах. Він розумів це так, що треба було, не гаючи часу, творити виконавчу владу або так звану екзекутиву, яка являється одним з істотних елементів держави. Не маючи цього в руках, ми не могли створити і сильної армії, хоч у цьому питанні Петлюра сильно нарікав на брак військових фахівців. Забагато було попутників і кар'єристів у нашій військовій організації, чужих українській справі. Народній вчитель — ця основа українського визвольного руху, не міг заступити в армії фахового військового організатора і командира. Він згадував відоме твердження, що німецько-французьку війну в 1870 р. виграв прусський народній учитель. Алеж обставини у нас були інші. Там у старій Прусії народній учитель мав змогу поширювати свої знання аж до знайомості з військовою справою. У нас народній учитель знаходився під подвійним градом репресій і обмежень чужої нам російської влади.

Яка буде наша будуччина? Ми всі були переконані, що гетьманщина не зможе утриматись, що новий революційний вибух змете цю опереткову державу, в якій український елемент (напр., соціялісти-федералісти) з'являвся на поверхні тільки для того, щоб просити, а не для того щоб розпоряджати. Центр українського національного життя пересунувся до півлегального Національного Союзу. Маси тільки чекали на слішний момент, щоб скинути ярмо узурпаторської влади, яка, маючи українську декорацію, фактично була в російсько-німецьких руках. Нам здавалось, що після нової революції ми вже не зробимо тих помилок, які ми робили, піддаючись ентузіазмові й ідеалізмові весняного подиху першої революції, і що створимо на руїнах гетьманщини ті матеріальні підстави української держави, яких нам бракувало в добу Центральної Ради.

Багато ще інших цікавих проблем порушували ми в наших в'язничних розмовах, але час ішов, від часу до часу декого з українців випускали з в'язниці, а на їх місце приводили нових. Одного дня вийшов на волю Й Симон Петлюра. Це було вже восени. Скоро після свого звільнення він зник з Києва, уникаючи повторного арешту і опинився в Білій Церкві, де почали громадитись частини Січових Стрільців і інших формувань республіканської армії.

Тим часом моя справа набула досить цікавого звороту. До мене був присланий прокуратор Зубілевич, який мав закінчити слідство і зладити акт обвинувачення. Він розмовляв зі мною досить нечлено і загрожував різними неприємними наслідками. Розмовляв він, звичайно, російською мовою, як і всі урядовці гетьманської влади. На його агресивні погрози я відповів, що суду зовсім не боюся, а навпаки, з великою цікавістю чекаю на цей суд, бо маю теж полагодити з гетьманом одну фінансову справу. Зубілевич і присутній з ним урядовець гетьманського розшуку аж підскочили. «Яку справу?» — Я сказав, що в грудні 1917 року я виплатив то-

дішньому генералові Скоропадському 350.000 карбованців на його військову формацию, однак докладного звіту за цю суму я не маю, але маю розписку гетьмана. (Пізніше гетьман Скоропадський у своїх споминах, виданих в Берліні, згадує про ці триста п'ятдесяти тисяч карбованців, які він разом з Полтавцем-Остряницею одержав від мене). «Покажіть її?» — скочився гарячково прокуратор Зубілевич. Я йому вияснив, що розписка є в Києві і буде представлена судові. Дійсно, квит від гетьмана на 350.000 карбованців переховувався в київській юнацькій школі і був у певних руках.

Після цієї розмови Центральний Комітет нашої партії, порозумівшись зі мною, поширив у Києві комунікат, в якому подав звіт про видатки з фонду п'яти мільйонів і дав зрозуміти, що не тільки цілком мене виправдус, але і вважатимемо кожного, хто в цій справі заподіє мені якусь шкоду, особисто відповідальним. Наша партія тоді існувала, розуміється, нелегально і цей комунікат, розісланий усім редакціям і установам, викликав величезний переполох серед гетьманської адміністрації, яка знала, що наша революційна організація не жартує.

Того самого дня, коли був розісланий комунікат, з'явився до мене прокуратор Зубілевич. В ньому не було й сліду тієї пихи і певності, яку він мав попереднього разу. Він запевняв мене, що справа піде нормальним порядком і просив мене не приймати так близько до серця різких виразів, яких він ужив попереднього разу. Це вже скидалося на перепросини. Трохи пізніше одвідав мене у в'язниці Сахно-Устимович і сказав мені, що судової розправи взагалі не буде і що гетьман просив переказати мені, що нічого злого зі мною не станеться.

Це було десь у жовтні 1918 року. Відчувалося, що в Україні дозрівають нові події. Ми, політичні в'язні, побачили це з такого для нас дуже неприємного епізоду. Регулямін у Лук'янівській в'язниці за гетьманських часів залишився той самий, що й за царської Росії. Два рази денно (о шостій годині ранку і о шостій годині

вечора) в'язницю обходив вартовий старшина в'язничної сторожі і перевіряв по листі присутність усіх в'язнів. Коли він зближався до нашого коридору, коридорний вартовий кричав на весь голос: «смірно!» і рапортував скільки в'язнів є в його коридорі. Ми завжди здалека чули, коли вартовий старшина зближався до нашого корпусу, бо разом з ним ішов так званий ключник, який ніс велику і тяжку в'язку ключів. Ці ключі переховувалися від шостої години вечора аж до сьомої години ранку в канцелярії в'язниці. Поза цими двома перевіrkами, до яких ми вже звикли, інколи заглядав начальник в'язниці або його заступник. Але це траплялося дуже рідко. Пам'ятаю, що пару разів до мене заходив один із в'язничних старшин Печений, якого я знав ще з моого попереднього перебування в Лук'янівці в 1914 році. Він прошепотів мені, що може вивести мене з в'язниці і улегшити мені втечу. Коли я повідомив про це нашу організацію на волі через в'язничного фельдшера, який належав до нашої організації, то дістав відповідь, що треба бути дуже обережним, бо можливо гетьманський розшук інспірував Печеного, щоб створити прецеденс і потім оголосити, як це було тоді в моді, що мене застрелили під час спроби втекти. Тому я відкинув пропозицію Печеного, хоч і не був певний, чи це була провокація, а чи він дійсно хотів мені допомогти. Між іншим, коли після вечірньої перевірки ключі від наших камер відносились до в'язичної канцелярії, яка була порівняючи далеко, ми завжди з якоюсь гіркістю відчували нашу безпомічну ситуацію.

Одного вечора (це було в жовтні місяці), коли ми вже полягали спати, в сусідніх касарнях, де німці зробили склад амуніції, стався вибух, а властиво кілька вибухів, від яких грубі мури Лук'янівки затрясlyся. Ці вибухи нас розбудили і нам здавалося, що наша в'язниця горить, бо велике полум'я освітлювало подвір'я в'язниці. Пам'ятаю, як Гаврило Одинець швиденько почав шукати свої чоботи і узуватись, а потім, опанувавши себе,

розсмішив нас усіх, кажучи, що був переконаний, що це вже кінець, що ми всі загинемо, і він хотів, щоб хоч по чоботах його пізнали. Але нам не було до сміху. Вибухи повторювались і здавалося, що дійсно нам надходить кінець. Ми почали стукати в двері і домагались, щоб варта відчинила наші камери. Та ключі були в канцелярії і ми були в кам'янім мішку.

Я згадав про цей епізод у зв'язку з дозріваючими подіями. Одного дня, а цей день був досить дощовий і дощик моросив безнадійно, раптом ми почули у в'язниці якийсь рух. Десь із центрального подвір'я долітали до нас уривки російської військової команди і тяжкі ритмічні кроки вояків. Нас це зелектризувало і ми всі прилипли до в'язничних вікон, спинаючись на ліжка і підсовуючи один одного вгору. Врешті ми побачили, як до нашого політичного корпусу розмірним військовим кроком зближалась чета російських старшин, озброєних не тільки гвинтівками, а й кулеметами. Наскільки пригадую, їх було дванадцять і всі вони були одягнені в старі російські уніформи з так званими золотими «патонами». Вони увійшли до нашого коридору, наповнюючи його гуркотом. Вартовий старшина в'язничної сторожі відкривав перед ними кожну камеру і російські старшини хвилину затримувались своїми повними ненависті поглядами на в'язнях, не кажучи ні слова. Так переглядали вони всі камери і, коли черга дійшла до нашої, в'язничний старшина прошепотів командиру чоти мое прізвище. Оглянувши нас, вони пішли далі до інших коридорів політичного корпусу. Цей епізод нас дуже збентежив, бо, як виявилось, російський добровольчий віddіл на вимогу свого команданта графа Келлера, перебрав охорону Лук'янівки. Це був найнебезпечніший момент нашого перебування в Лук'янівці — у гетьманській в'язниці. Виявилось також, що в Києві вся влада опинилася в руках монархістів і граф Келлер, балтійський німець, а не гетьман Скоропадський, тримав у своїх руках всю владу.

Приблизно другого дня після візити «золотопагонників» десь коло шостої години ранку почули ми канонаду. Це була гарматна стрілянина, яка доносилась здалека із західнього напрямку до Києва. Український Національний Союз підняв загальне повстання проти гетьманату і бої точилися в районі Білої Церкви, з якого вийшов наказ генерального наступу на Київ. Ця канонада була спочатку слабенька, але з кожним днем вона зближалась і ставала щораз виразніша. Залізний перстень повстанчих дивізій оточував Київ зі всіх боків. Ситуація на фронті складалася для російських добровольчих відділів тим більше некорисно, що українські частини гетьманської армії, а серед них і гетьманська гвардія, так звана Сердюцька дивізія, відмовились стріляти на своїх братів і масово прилучалася до Української Республіканської Армії. На чолі її стояв головний отаман Симон Петлюра, який ще зовсім недавно сидів тут побіч нас в політичному корпусі Лук'янівської в'язниці. «Золотопагонники», які прийшли нас вартувати і з такою ненависттю на нас споглядали, раптом притихли і якось непомітно зникли. Частини Республіканської Армії зайняли вже Боярку і Святошин і доходили до передмістя Києва. З усіх боків чути було характерне цокання кулеметів і спорадичні вибухи ручних гранат. Врешті у вечірніх годинах одного листопадового дня ми почули, що повстанчі дивізії ввійшли до Києва і що бої ідуть в безпосередньому сусістві з Лук'янівкою. В'язнична сторожа зразу змінила своє відношення до нас і зробилася дуже прихильною. Переvierки не було і камери залишились на цілу ніч відчинені.

Десь коло п'ятої години ранку Лук'янівська в'язниця була захоплена невеличким відділом так званого Чорноморського куреня. Командир цього відділу, поручник, вивів мене о сьомій годині ранку з в'язниці і запровадив до Лук'янівського Народного Дому, де містився український революційний комітет на чолі з Володимиром

Чехівським, першим головою нового українського уряду. Він сердечно привітав мене. Я одразу взяв участь у працях цього революційного штабу українських повстанчих сил в місті Києві. Річ в тому, що коли з Білої Церкви Головний Отаман дав сигнал генерального повстання, в Києві утворився Український Революційний Комітет, який в міру зближення головних повстанчих сил до Києва, організував в окремих округах української столиці повстанчі батальйони, до яких приєдналось багато старшин і козаків гетьманської армії, а також українські юнацькі школи. Володимир Чехівський, який дуже холоднокровно керував цією акцією в Києві, мусів вибрати відповідний момент для збройної акції, яка могла б бути зліквідована значими силами графа Келлера і німців, якби наказ до неї був виданий передчасно. Чехівський дуже добре був зорієнтований в загальній стратегічній ситуації і за допомогою українських залізничників тримав сталий зв'язок з нашою головною квартирою в Білій Церкві. Таким чином повстання в самому Києві вибухло у відповідний момент і здеморалізований ворог не мав уже сили протиставитись. В деяких частинах Києва точилися ще бої окремих груп генерала Келлера з штурмуючими батальйонами київських повстанців. Головні наші сили входили до Києва з боєм і врешті Київ був цілком опанований Січовими Стрільцями та іншими відділами Республіканської Армії.

Члени Директорії і Головний Отаман переїхали з Білої Церкви до Києва. Гетьманська резиденція при Інститутській вулиці була знову зайнята після восьми-місячної перерви українським урядом, а Головний Отаман і його штаб умістились у відомому київському готелі «Континенталь», з якого спішно вибирались різні німецькі старшини штабу генерала Гренера. В цьому ж готелі умістився полковник Євген Коновалець зі своїм штабом. Тому що впливи Головного Отамана і полковника Коновалця на українську політику по-

гетьманського часу були дуже великі і, можна сказати, переважаючі, готель «Континенталь» ставав ніби символом політичних дій тієї доби. На засіданнях Директорії в палаціку при Інститутській вулиці ухвалювались формальні рішення. Фактично ж усі актуальні проблеми вирішалися в тісному і вибраному колі наших полководців в залах «Континенталю».

Яку роль відограли німецькі окупаційні чинники під час загального повстання проти гетьманату? Після того, як німецький західний фронт почав тріщати і армії держав Антанти приступили до генеральної офензиви, ситуація німецьких окупаційних армій на Україні стала небезпечною. Ослаблені і так тим, що найкращі з окупаційних німецьких дивізій спішно перекидалися з України на захід, вони опинилися між двома огнями і мали перед собою найстрашнішого ворота, якого може мати окупаційна армія — цілий народ. Генерал Гренер і німецька військова кліка пожинали тепер плоди своєї нерозважкої і короткозорої політики в українській справі.

Вісім місяців після того пам'ятного дня, коли сотня німецьких вояків увійшла до будинку Української Центральної Ради, розігнала парламент України і арештувала українських міністрів, німецькі війська не могли рахувати на великудущність українського народу. Ще перед вибухом загального повстання проти гетьманщини, наші партизанські відділи часто нападали на невеликі німецькі гарнізони і нищили їх. Тепер же, коли наша Республіканська Армія перейшла до генерального наступу, становище німецьких гарнізонів і по великих містах здавалось безвихідним. Тому німецькі військові кола вибрали тактику найменшого опору і нав'язали з українською головною командою в справі забезпечення відходу з України. Їм поставлені були певні технічні й політичні вимоги, які були рівнозначними з капітуляцією, злагодненою щоправда, деякими полегшеннями. Головна українська команда здавала собі

справу з того, що загострення капітуляційних вимог, яких дехто з нас домагався, могло б довести до небажаних ускладнень військового характеру і до зайового пролиття крові. В цих обставинах відбувався відхід німецьких частин з України під контролем комісарів Української Республіканської Армії.

Гетьман Скоропадський скористав з цієї евакуації і виїхав з Києва в уніформі німецького санітара, разом з німецьким військовим шпиталем. Разом з ним виїхало за допомогою німців кількох його найближчих співробітників, а між ними Полтавець-Остряниця, генерал Зеленівський, Лизогуб, Палтов, який був міністром гетьманського двору, ну і, розуміється, банкір Добрий. Евакуація німців відбувалася так спішно, що протягом десяти днів від них не залишилось і сліду в Києві. Ще швидше відходили австро-угорські війська з Південної України. Хоч наші повстанчі відділи нераз по дорозі на захід чіпали німецькі ешельони, однак в загальному маштабі обидві сторони дотримували технічних умов капітуляції. З відходом останнього евакуаційного ешельону німців усунута була остання перешкода політичного характеру для відновлення самостійної української держави, підстави якої були створені Українською Центральною Радою.

Цікавий епізод стався в Києві в часі відходу німців — він був ніби ремінісценцією останньої розмови Голубовича з німецьким послом фон Муммом, під час якої цей останній кинув нам згірдливe «цу шпет, майнे геррен!» Цей самий барон фон Мумм зажадав перед від'їздом побачення з делегатом Української Головної Квартири, щоб вияснити деякі технічні пункти переведення евакуації архівів німецького посольства. Після вияснення цієї справи уважав він за потрібне висловити свій жаль з приводу значного загострення українсько-німецьких відносин і з приводу загальної тяжкої ситуації. На це наш делегат (а був це, наскільки пригадую, Михайло Корчинський), який дуже постішав і який

уважав, що всякого роду політичні розмови з німецьким послом не входять в обсяг його повновластей, коротко відповів: «ес іст цу шпет!» і тим свідомо чи несвідомо нагадав німецькому дипломатові його самовпевнене речення з кінця квітня 1918 року. Барон фон Мумм, як потім оповідали, зробився червоний як рак, зніяковів і, не сказавши ні слова, попрощався з нашим делегатом. Німецька окупація в Україні закінчилась, а з нею закінчилося гетьманське інтермеццо в історії українських державно-визвольних змагань.

В чім полягала помилка або, вірніше сказати, помилка гетьманської політики, яка довела до того, що перший подув бурі здмухнув гетьманську державу як хатку з карт? Поперше, так звана гетьманська держава не була українською — вона була опанована російськими реакційними елементами і їх українськими додатками на зразок хліборобів-собственніків. Українські консервативні елементи, національно свідомі, що їх речником був Вячеслав Липинський чи Дмитро Дорошенко, хоч і мали дуже добру нагоду виявити свої сили, не зуміли цього зробити і плекталися у хвості подій. Тому гетьманська держава не була виявом консервативних сил українського народу і була зовсім чужа йому. Коли граф Келлер у жовтні 1918 року перебрав офіційно всю владу в свої руки, то цим він зафіксував існуючий від самого початку гетьманської держави стан річей, при котрому російський елемент відогравав рішальну і командну роль. Подруге, гетьманський уряд хотів повернути колесо соціального розвитку назад до повного відновлення передреволюційного соціального ладу. Через цей зворот гетьманщина і її керівні елементи увійшли в тяжкий і гострий конфлікт з основними соціальними групами українського народу, а особливо в селянством. Потретє, просякнена русофільськими тенденціями гетьманська держава не могла знайти спільноти мови з українським середнім станом і особливо з українською інтелігенцією, яка вся без вийнят-

ку опинилася по другий бік барикади. Почетверте, офіційне проголошення гетьманом Скоропадським акту федерації з будучою російською державою, яка повстане на місці большевизму, хоч і було кроком тактичним, однаке цілком відповідало ідеології провідних верств гетьманщини — російських генералів, що повтікали в Україну з большевицької Росії, різних царських міністрів, серед яких немало було українців з походження, як, наприклад, прем'єр-міністер Лизогуб, різні провідники російських політичних партій, які в гетьманщині знайшли тимчасовий осідок — всі ці елементи були прихильниками самостійності України тільки до часу, коли в Росії большевизм буде ліквідований і постане нова так звана третя Росія. До цієї третьої Росії Україна мала б приєднатись на підставі засади «триєдності» руських племен. Отже не можна було пояснити проголошений Скоропадським акт федерації тільки тим, що, мовляв, гетьманщина хотіла в той спосіб догоditи державам Антанти, які тоді починали підготову збройної інтервенції проти російського большевизму. Федерацийний акт гетьманського уряду був чимсь більшим від тактичного кроку — він відкривав карти гетьманських грачів, які ставили ставку на єдність великої Російської імперії. Тому цей акт стався, так би мовити, безпосереднім приводом до повстання проти гетьманату, яке було зорганізоване і переведене Українським Національним Союзом. Можна собі уявити, як швидко і з якою радістю перевели б провідні гетьманські кола приєднання України до Російської імперії, в разі здійснення інтервенційних плянів держав Антанти і ліквідації большевизму в Росії. Об'єктивність вимагає ствердити, що сам Павло Скоропадський, перебуваючи вже на еміграції в Берліні, оголосив на адресу женевської Ліги Нації добре угрунтований меморандум, в якому признавав помилковість свого кроку в жовтні 1918 року і підкresлював, що український народ у своїй масі прагне самостійності і що ніяка інша

форма державного устрою не задовольнить його. Однак ці погляди Павло Скоропадський придбав уже на еміграції, значною мірою під впливом свого українського оточення, як і внаслідок власних зважувань часів свого правління в Києві. Цей женевський меморандум Павла Скоропадського не міг, однак, направити тієї шкоди, яку заподіяв українській справі федераційний акт гетьманщини, як і інші подібні акти, (наприклад, збереження в державних урядах російської мови, підкresлювання при всякій нагоді культурної єдності між Києвом і Москвою, призначування російських націоналістично настроєних єпископів до православної церкви і т. д.).

Не хотів би я, щоб у читача залишилося враження, що ми були проти виявлення українських консервативних елементів в політичному розвитку України. Навпаки, ми завжди вважали, що таке явище було б цілком нормальним і свідчило б про здоровий і всебічний розвиток нашого національного організму. Ми з цікавістю реєстрували кожний факт прояву українського консерватизму, бож для нас було цілком ясним, що природні закони соціального розвитку в кожній нації витворюють після сильних революційних вибухів потребу вирівняння суспільного устрою там, де революційний розвиток пішов задалеко, не знаходили виправдання в живій дійсності. Український консерватизм міг відіграти свою історичну роль в тій добі. Однак він був заслабий, замало скристалізований ідеологічно і тому він пішов у хвості подій, підпорядковуючись російській реакції, яка відогравала в гетьманщині командну роль.

РОЗДІЛ XI

ДИРЕКТОРІЯНСЬКЕ ІНТЕРМЕЦЦО

1. Директорія та її склад.
2. Старі завдання в нових умовах.
3. Церемоніальність директоріянського режиму.
4. Акт соборності України.
5. Два осередки державної влади.
6. Нова фаза російсько-української війни.
7. Наступ московських армій.
8. Як я попрощався з Києвом.

Що принесло Україні велике повстання проти гетьманщини, той новий революційний вибух українського народу, який відновив Українську Народну Республіку і створив національний уряд у формі Директоріату? Обставини, в яких відбувся цей переворот, були переломовими. Після поразки німців на західному фронті, в світі витворювалась зовсім нова політична ситуація, яка допровадила до Версальського мирового договору і до поділу української національної території між чотирма державами. Біг подій від листопада 1918 року був ніби згори накреслений. На заході України повстала польська держава з її аспіраціями до історичних кордонів польського королівства з 1772 року. На півдні розширяла свої кордони Румунія по Дністер, захоплюючи Басарабію й Буковину, а поруч неї на південному заході України творилася нова Чехо-Словацька держава, яка захоплювала українські території давнього мадярського королівства — Пряшівську Русь і Закарпаття. На півночі й сході відбувався швидкий процес консолідації нової більшевицької держави, заснованої під інтернаціоналістичними гаслами, але уґрунтованої на старому державницькому інстинкті росіян, для

яких більшевицька форма держави була немов історичною функцією далішого імперіального розвитку Росії. Ось у таких обставинах український народ відбудовував свою державу на руїнах чужої йому гетьманщини. Верховним органом відновленої держави була Директорія. До неї належав Володимир Винниченко, який за часів Української Центральної Ради був першим головою Генерального Секретаріату і прем'єр-міністром, Симон Петлюра, який тримав у своїх руках головну команду Республіканської Армії і був її Головним Отаманом, Федір Швець, учений геолог, якого висунула на це становище Всеукраїнська Селянська Спілка, Андрій Макаренко, який визначився ще під час першого революційного періоду як організатор українських залізничників і суддя Панас Андрієвський, який був провідником так званої партії соціялістів-самостійників і тримав зв'язок з правим крилом українського суспільства.

Цей верховний орган державного правління скликав Трудовий Конгрес, який був подуманий як установчий конгрес України, свого роду конституанта, що мала ухвалити основні закони і доповнити або змінити законодавство Української Центральної Ради. Трудовий Конгрес був вибраний на підставі загального і таємного виборчого права. На чоло виборчого центрального комітету був призначений Андрій Лівицький, що був з перших місяців революції губерніяльним комісаром Полтавщини. Цей Трудовий Конгрес зібрався в Києві в січні 1919 року. Він ухвалив кілька засадничих постанов, а між іншим і постанову про Директорію як верховний орган влади. На підставі цієї постанови Директорія мала здійснювати свою владу аж до переведення нормальних парляментарних виборів на підставі конституції.

Пригадую перше засідання Трудового Конгресу, яке відбулося в будинку київської опери, де нераз уже відбувалися селянські з'їзди. Вразила мене театраль-

ність цього першого засідання, якої за часів Центральної Ради не було. Велика сцена була прибрана українськими килимами і великим жовтоблакитним прапором. Посередині проти трибуни був поставлений великий золотий тризуб. У глибині сцени п'ять критих червоним оксамитом великих крісел для п'ятьох членів Директорії. Відкриття конгресу відбулося досить церемоніяльно і коли члени Директорії з'явилися на сцені, члени конгресу встали, вітаючи їх покликами. Прихована оркестра опера загralа український національний гімн. В такій урочистій формі відбулося відкриття Трудового Конгресу, на якому Володимир Винниченко виголосив велику програмову промову. Сама церемонія відкриття конгресу спроявляла сильне враження в порівнянні із звичайними традиціями доби Української Центральної Ради. Тоді не було цієї церемоніяльності, зате була велика сила природного ентузіазму. Голова Центральної Ради Михайло Грушевський ніколи не дозволяв, щоб члени Центральної Ради слухали його промови стоячки, хоч він і виконував ту верховну функцію репрезентанта держави, яку мали тепер члени Директорії. Неприємно вразило мене також і те, що національний гімн грала оркестра, а не так як в наші часи співали всі гуртом. Врешті різниця ще була та, що ми, організовуючи великі з'їзди і конгреси, не звертали уваги на зовнішні, так би мовити, пропагандивні ефекти. Натомість в церемонії відкриття Трудового конгресу ці зовнішні ефекти відогравали досить значну роль. Коли я цими своїми спостереженнями поділився зі старим Грушевським, він мені сказав, що українська справа вже вийшла з того революційного періоду, коли не звертається уваги на форми урядових актів і входить в період стабілізації, коли певні форми і церемонії мусять бути дотримані. Але ж чи вийшли ми з революційного періоду? Мені здавалося що ні, що ще багато подій буде і що ті форми церемоніяльного характеру мали б виробитись пізніше,

коли наша держава дійсно зможе відіхнути і увійти в довший період стабілізованих відносин. Ці рефлексії насувалися мені, коли я діставав вістки з північних районів Чернігівщини, що там посуваються з півночі большевицькі ватаги Юрка Коцюбинського, уніформовані і озброєні, між Брянськом і Москвою.

Другою важною подією було заключення так званої Фастівської умови з відпоручниками Західноукраїнської області (Галичини й Буковини) про злуку українських земель. Цей акт соборності України проголошений був у Києві в дуже урочистій формі, при участі делегатів усіх українських земель. На підставі цієї умови, голова Національної Ради Західноукраїнських земель, Євген Петрушевич мав увійти до складу Директорії, як шостий її член. Таким чином була завершена програма державницьких і визвольних змагань, зформульованих в постановах Української Центральної Ради ще в перший період революції. Тоді наш революційний парламент проголосив самостійність України, як перший і головний етап в реалізації наших визвольних змагань. Проголошення акту злуки українських земель доповнювало це виявлення волі українського народу. Обидва ці акти залишились як історичні пам'ятки цієї героїчної доби, на них покликатимуться майбутні покоління як на правосильне волевиявлення нашого народу і з них же будуть черпати моральну силу до дальшої боротьби.

Проголошення об'єднання всіх українських земель відбулося в присутності численної делегації з Галичини й Буковини. Між іншим, впадав у вічі високий огryдний галицький селянин з довгою сивою бородою, який стояв в передньому ряді напроти Михайла Грушевського, з яким він розмовляв як із старим знайомим. Потім я довідався, що це був відомий селянський діяч Покуття, Сандуляк. Він оповідав, як ім, галицьким делегатам, заімпонували великі простори української землі, коли вони переїхали через Збруч. Вони їхали

до Києва цілий день і, Сандуляк додав з радісним усміхом, що тут у Києві вони довідались, що до Харкова треба було б їхати ще один день. «Велика наша Україна» — з гордістю закінчив він своє оповідання. Великі українські простори якось автоматично впливали на галицьких українців, поширюючи їх обрії і ліквідуючи в їх психіці той комплекс нижчості, до якого вони звикли протягом кількох віків національного і соціального притноблення в польському королівстві.

Як я вже згадував, у Києві утворилось два осередки державної влади. Легальним і явним осередком була Директорія та уряд. Другим, так би мовити, закулісним осередком влади були наші вищі військові кола з Головним Отаманом Симоном Петлюрою на чолі. Вищі наші старшини були тієї думки, що поки не наступлять нормальні умови, себто поки не устабілізується ситуація на західніх і північних кордонах України, вони мають право впливати на біг державних справ і творити, так би мовити, диспозиційний осередок, який може функціонувати значно швидше, аніж бюрократична машина уряду й Директорії.

Голова Директорії Володимир Винниченко справляв враження людини втомленої подіями. Він усе тримався своїх доктрин, які так гальмували його велику енергію за часів Центральної Ради. Він часто робив невірну оцінку ситуації української справи і наче вагався між імпульсивними вибухами національного інстинкту і своїми попередніми переконаннями щодо демократичних форм нашої держави, які повинні бути заховані навіть в переходову добу. Він все ще вірив у можливість порозуміння з новою більшевицькою Росією і одним з перших його розпоряджень було виделегування української дипломатичної місії до Москви. Він пропонував вислати до Москви лівого українського соціал-демократа Юрка Мазуренка і Михайла Ткаченка. Коли обмірковувалась його пропозиція в Директорії, інші члени Директорії висунули на місце Мазуренка мою канди-

датуру, на яку однак Винниченко не погоджувався. Справу вирішили компромісово: я мав їхати разом з Мазуренком як його заступник і розпочати переговори з урядом Леніна, який дав уже згоду на приїзд української місії. Однак обставини склалися інакше. Я тяжко занедужав на так звану «еспанку», яка тоді лютувала в Києві і виїхати до Москви не міг. Мазуренко виїхав сам зі своїми співробітниками і Винниченко покладав великі надії на його місію.

Щоб не вертатись до цієї справи, мушу додати, що хоч Мазуренко й вступив у переговори з більшевицьким урядом, однак ці переговори не мали жадного успіху — у Москві перемогла група агресивних політиків, яка вимагала негайної військової інтервенції Червоної Армії в Україні. Коли Мазуренко розпочинав свої переговори у Москві і розмовляв з тодішнім наркомом національних справ Сталіном, відділи Червоної Армії в різних місцях переходили північні і східні кордони України. Коло хутора Михайлівського на Кролевеччину вдерлися частини так званого українського корпусу Юрка Коцобинського.

Пригадую, що при обмірковуванні нашої політичної ситуації, між Винниченком і іншими членами Директорії доходило до поважних суперечок. Особливо Головний Отаман часто зголосував своє вето на різні розпорядження Винниченка. Все виглядало так, що Винниченко був щораз більше ізольований у своїй праці і глибоко відчував цю ізоляцію. Це й привело пізніше до його уступлення з Директорії і до виїзду закордон. Другим членом Директорії був Симон Петлюра, зв'язаний і своїми настроями і переконаннями з нашою військовою групою, в якій велику роль відогравав командант залоги Києва полковник Євген Коновалець. Симон Петлюра мав тоді величезний моральний авторитет і був на вершку своєї популярності. Коли Коновалець та інші наші військові чинники старалися його переконати в необхідності військової диктатури на цей

переходовий час, він відкидав цю думку, хоч у багатьох пунктах і признавав рацію тим, хто вказував на необхідність створення так званої «сильної» влади. Утворення військової диктатури, на думку Симона Петлюри, могло би відкинути від державного центру широко демократичні елементи і дало б матеріал для ще сильнішої большевицької пропаганди проти самостійності України. Тому Петлюрауважав постанови Трудового Конгресу за основу наших конституційних форм і не хотів їх ламати. Він увесь увійшов у військову справу, організовуючи і реорганізуючи частини Республіканської Армії. В цій військовій системі доби Директорії особливе місце займав полковник Євген Коновалець і так звана Стрілецька Рада, якою він керував. Галицьке стрілецтво було, так би мовити, основою нашої військової групи, якої політичний центр містився в затишних кімнатах готелю «Континенталь».

Євген Коновалець почав відогравати досить значну роль вже в перших місяцях революції 1917 року. Він виявив тоді великий організаційний хист, організуючи першу сотню «Січових Стрільців». Тоді власне я запізивав Євгена Коновалця в так званій «Ліфляндській» каварні, яка була ще з передреволюційних часів місцем сходин нашої революційної молоді. Коновалець справляв — в порівнанні з іншими українцями з Галичини, збігцями й полоненими — надзвичайно добре враження. Вражала його скромність і його стремління зрозуміти біг революційних подій в Україні і взагалі на Сході. Часто він давав дуже практичні поради. І тоді, коли дехто з наших людей, переживаючи ентузіазм революційної доби, оперував мрійницькими проектами творення мільйонової армії, проектами, що не були реально обґрунтованими, Євген Коновалець зробив скромний початок і за допомогою Галицько-Буковинського допомогового комітету, в якому дуже діяльну роль відогравав Ісаак Базяк, зорганізував першу стрілецьку сотню. Ця перша галицька формація дуже корисно

відрізнялася від наших українських, стихійно творених частин не тільки своїм зовнішнім, так би мовити, муштровим виглядом, але й своїм високим національно-моральним станом і дисципліною. Працюючи енергійно, Євген Коновалець досягнув своєю муравлиною працею того, що ця сотня скоро розгорнулася в батальйон, а пізньої осені 1917 року це вже був полк у повному бойовому складі. В багатьох відношеннях цей полк Січових Стрільців був зразковим і став прибічною гвардією голови Української Центральної Ради й уряду. Виказуючи такий великий організаційний успіх, Євген Коновалець при своїй вродженої скромності не хапався за ранги і не шукав високих призначень. Своє призначення на командира полку він дістав від нашого військового міністерства, а власне від Симона Петлюри, вже тоді, як це випливало із самого стану речей. Він був не тільки організатором Січового Стрілецтва, але й його командантом. В політичних справах Коновалець дуже пильно прислухався до всього, що діялося в Україні, однак не ввійшов до жадної з тодішніх політичних партій. Він залишився поза ними, хоч і тримав найтісніший контакт з українськими соціялістами-революціонерами. Він був прихильником динамічного і революційного розв'язання української проблеми і тому бачив в цій власні партії осередок національно-революційної ідеології. Його в'язали щирі приятельські відносини з окремими членами ЦК УПСР, з Аркадієм Степаненком, Миколою Шрагом, Кузьмою Коржем і з іншими революційними діячами цієї групи. Я особисто зустрічався не раз з Євгеном Коновалцем і дуже любив з ним розмовляти про різні актуальні події і слухати його спокійну, речеву та ясну оцінку цих подій.

У грудні 1917 року Євген Коновалець уже виріс і розвинувся в революційного діяча з певними амбіціями і з ширшими замірами щодо його особистої участі в тодішніх подіях. Він уже не був скромним організатором стрілецької сотні, який терпеливо вислухував на-

кази й дерективи Генерального Військового Комітету. Кілька місяців інтенсивної праці зробили спочатку командантом одної з найсильніших військових одиниць у Києві, потім уже й політичного діяча, що мав свій погляд на справи і відчував за собою моральне право сказати і своє слово при вирішуванні важніших справ. Вроджений конспіратор, він дуже добре зорганізував свою стрілецьку громаду на час гетьманщини, розташовуючи своїх стрільців невеличкими групами в різних кутках України і пов'язуючи їх міцною ниткою із своїм законспірованим штабом. Таким чином, коли гетьманське лихоліття з його добровольчими відділами і карними екзекуціями добігало кінця і Український Національний Союз приготовляв повстання, стрілецька організація Євгена Коновалця стала натуральною підставою всієї національно-революційної акції. В часі повстання Євген Коновалець став на чолі цілого корпусу облоги гетьманського Києва і був першим командантом київського гарнізону. На ті часи це було одне з найважливіших становищ у нашій військовій ієрархії.

В ті часи я розмовляв з Коновалцем тільки один раз в готелі «Континенталь». З цієї розмови мав я враження, що Коновалець переборює в собі деякі внутрішні вагання, а може й труднощі, щоб опанувати ситуацію, яка не дуже відповідала його вояцько-революційній ментальності. Він не мав ще достатнього досвіду, щоб зорієнтуватись у лябіrintі київського бюрократизму і в політичних еволюціях того часу. Але, що мене тоді дуже тішило, це його революційний запал і його внутрішні переконання, що процес української революції ще не закінчився і що наші визвольні змагання повинні далі пробивати собі шлях через усі труднощі внутрішнього й зовнішнього характеру. Пізніше бачив я Євгена Коновалця влітку 1919 року в маленькому волинському містечку, де містився його штаб. Тоді він був захоплений цілком військовими операціями і новими перспективами, які відкривалися перед укра-

їнською справою в зв'язку з успіхами і перемогами наших армій на різних відтинках фронту. Це була моя остання зустріч з славним командантом Січових Стрільців. В добу Директорії, про яку ми тут згадуємо, Євген Коновалець мав величезний вплив на Головного Отамана Симона Петлюру і був одною з центральних фігур тієї політичної групи, яку ми називали військовою і якої експонентом до певної міри був Симон Петлюра.

Досить оригінальною постаттю був третій член Директорії, професор Федір Швець. Я пізнав його перший раз влітку 1917 року в Центральному Комітеті Всеукраїнської Селянської Спілки. Він приїхав тоді із свого рідного міста Черкас як делегат місцевої організації Селянської Спілки і доручив мені цілий ряд побажань черкаської організації в справі виборів до всеросійської конституанті, як також і в інших справах. Черкаська організація ухвалила кандидатуру Федора Швеця від своєї округи і він хотів порозумітися з центральним комітетом в цій справі. Я дуже докладно й пильно оглянув представника черкаської Селянської Спілки. Він був високий і досить худий, з великим волоссям, зачісаним а ля Добролюбов, з широким відкритим обличчям типового українського інтелігента передреволюційних часів. Він розмовляв дуже повільно, збираючи думки і виявляв велику обережність і точність у формулюваннях, так що спочатку мені здавалося, що Федір Швець мусить бути або математиком, або хеміком. Він був однак геологом і отримав свою вищу освіту в Дорпатському університеті в Прибалтиці. Походив він із селянської родини і був більше ніж скромно одягнений. Українську справу він розумів глибоко, так би мовити по-селянському. Державний устрій України, на його думку, мусив бути пристосований до аграрного характеру країни. Вся політична система мала б відповідати потребам селянства. В цьому відношенні Федір Швець на деякі справи мав свого роду консервативні

погляди, які однак укладалися цілком в наших визвольних змаганнях. Можна було передбачати, що в пізнішій еволюції Федір Швець за нормального розвитку української державності може й опинився б у певній колізії з динамікою соціальної структури українського народу, бо ж не можна було собі уявити, що після потрясень першої світової війни і революції 1917 року Україна затримається на відсталому рівні аграрної виключності. Але це могло б статися пізніше, в будуччині. Тим часом влітку 1917 року, коли перед нами головною проблемою соціальної перевбудови була власне аграрна справа, погляди Федора Швеця цілком відповідали вимогам тодішньої політичної ситуації, а його консерватизм був селянським консерватизмом (себто це була глибока прив'язаність до землі і до хліборобства), а не консерватизмом пануючих до революції 1917 року поміщицьких елементів. Навпаки, цей селянський консерватизм вимагав радикальної аграрної реформи і Швець у своїх промовах на селянських з'їздах дуже докладно обґруntовував потребу аграрної реформи власне з погляду цієї стихійної прив'язаності українського селянина до землі. Так чи інакше, перші виступи Швеця в цьому напрямку внесли нові моменти, на які ми до цієї пори мало звертали уваги. Федір Швець був вибраний до всеросійської конституанті, однак не поїхав до Петрограду, так як і інші українські депутати, і підписав відому декларацію представництва України в російській конституанті про самостійність України. Він увесь час перебував у Черкасах і доїздив до Києва в міру потреби. Коли після гетьманського перевороту наша організація перейшла на нелегальне становище і на перший плян треба було висунути тих наших діячів, які були менш відомі, то і Швець опинився в перших рядах Всеукраїнської Селянської Спілки і таким чином в жовтні 1918 року він був делегований до Українського Національного Союзу як представник Всеукраїнської Селянської Спілки. Одночасно він, ро-

зуміється, належав до УПСР, але не грав у ній більшої ролі. Федір Швець мав всі плюси і мінуси пересічного українського інтелігента. Він був певний слушності української справи і її перемоги. Він був теж свідомий того, що тільки самостійність України може запевнити політичні, соціальні й національні права та інтереси українського народу. Він був теж тверезий політик і то тверезий по-селянському, себто був реалістом, а не мрійником і ентузіастом без ґрунту. Він був людиною дуже інтелігентною з досить широкими культурними поглядами. Йому бракувало, однак, політичного досвіду і ґрунтовного знання політичної проблематики східної Європи. Він не мав теж ширшого маштабу в політичному думанні, що є необхідною передумовою політичного і державного діяча в переломовій добі. Коли відбулося відкриття Трудового Конгресу, українська й чужинецька преса, розпісуючись широко про п'ятьох членів Директорії, підкреслювала постаті Швеця і його вигляд добrolюбовського інтелігента-ідеаліста. У внутрішньому укладі Директорії Федір Швець інстинктивно тримався з Симоном Петлюрою, ставлячись критично до політичної імпульсивності Винниченка.

Повною протилежністю до спокійного, зрівноваженого і завжди опанованого Швеця був четвертий член Директорії, Андрій Гаврилович Макаренко. Невеличкого зросту, худий і дуже рухливий, він був дуже темпераментний і коли виголошував промови, то слова у нього не встигали за думками. До революції 1917 року Андрій Макаренко займав досить відповідальне становище в Управлінні Південнозахідних Залізниць і мав великий вплив серед залізничників. Коло нього гуртувалась досить значна група українських залізничників, серед яких було чимало цінних людей.

Після революції 1917 року ця група залізничників зайняла провідне становище на залізницях, що було надзвичайно важливим в ті часи. Також коли почалась боротьба з большевицькими відділами в кінці грудня

1917 року, українські залізничники були до певної міри організаційним центром, який значно допомагав нашим відділам, головним чином організуючи зв'язок між окремими частинами й улегшуючи транспорт. Таким чином великий будинок Управління Південнозахідних Залізниць, що знаходився біля київської опери, став певним технічним центром, в якому зосереджувалось керівництво транспортовими засобами.

Там же було зорганізовано перший український радіоцентр, хоч радіотехніка тих часів у нас була дуже слаба. Пригадую, як у критичні дні большевицького повстання в Києві в січні 1918 року, коли Київ відрізаний був від усіх інформаційних джерел, наші залізничники з гордістю показали мені працю цієї радіоцентралі, зорганізованої одним з найбільш діяльних залізничників Стокозом. В цій централі кілька молодих залізничників і телеграфістів працювали без перерви, приймаючи різні інформації в «наушниках». Таким чином перехоплена була звістка з Москви про час виїзду заступника большевицького главковерха Криленка, бувшого російського полковника Єгорова. Завдяки цьому ми могли організувати засідку і захопити в Коростені потяг з Єгоровим і його штабом, який хотів дістатися на Волинь до большевицького корпусу відомої большевички Євгенії Бош. Це той самий Єгоров, який пізніше в 1935 році разом з Ворошиловим, Будьонним, Тухачевським і Блохером був іменований маршалом Червоної Армії. Через цю радіоцентралю був встановлений зв'язок також з Одесою, Харковом, Катериносlavом та з іншими українськими містами. Радіова справа була тоді, можна сказати, в зародку і представлялася не так, як тепер, коли в кожній хаті є радіоприймач. Радіозв'язки вживалися здебільша для військових справ.

Центр українських залізничників осягнув великих успіхів і в інших важливих справах. Так, наприклад, творилися кадри свідомих українських залізничників,

а навіть допоміжні відділи залізничників, які не тільки охороняли залізницю від большевицьких саботажів, але часто брали участь у боях. Під час повстання проти гетьманщини, залізничники зорганізували кілька батальйонів, які були дуже добре озброєнні і відіграли значну роль в цій кампанії.

Отже, Андрій Макаренко був вибраний до складу Директорії Українським Національним Союзом як представник цієї української групи залізничників. Його роля під час національного повстання проти гетьманщини була досить складна. З одного боку, він утримував досить добре персональні зв'язки з гетьманом і за його посередництвом гетьман отримав від мене триста п'ятдесяти тисяч карбованців на початку грудня 1917 року на організацію частин Вільного Козацтва. Він мав теж досить добре зв'язки з іншими гетьманськими колами і це давало йому до певної міри імунітет, себто забезпеченість перед масовими репресіями гетьманської влади проти української інтелігенції. Тому Андрій Макаренко не був ні разу арештований, хоч багато українських діячів за часів гетьманщини опинилися у в'язниці, а з другого боку, Андрій Макаренко був глибоким українським патріотом і приєднався одразу зі своєю групою до українського Національного Союзу. Він залишався цілій час повстання у Києві, виконуючи досить відповідальні завдання й пов'язуючи через своїх залізничників український Київ, опанований тоді уже цілком одверто російськими білогвардійцями, з головною квартиррою Української Республіканської Армії в Білій Церкві. Кілька день перед рішаючими боями під Києвом він непомітно втік із Києва до Білої Церкви і там уже фактичноувійшов до складу Директорії. Він, як і Швець, тримався більше Головного Отамана Петлюри, хоч і з Винниченком його в'язали добре особисті відносини. Елястичний у політиці, Андрій Макаренко не заглиблювався в різні політичні концепції того часу і не був людиною вузькопартійною. Він не належав до

жадної партії і був однаково в добрих стосунках і з соціал-демократами, і з соціалістами-федералістами групи Єфремова, і з Селянською Спілкою і з самостійницькою групою Міхновського та Луценка. Він дуже часто висловлював думку, що партійно-політична диференціяція України не повинна затемнювати головної цілі українського визвольного руху. Тому він не з'явився ні з одною із політичних партій, хоч відігравав в українському політичному житті, а властиво за кулісами цього життя, досить значну роль.

Нарешті п'ятий член Директорії Панас Андрієвський був представником партії соціалістів-самостійників, себто групи Міхновського і Луценка. Андрієвський нічим не визначився в українському житті в передреволюційний період. Він був суддею в одному з провінціяльних міст України і увійшов до української політики, як і багато інших його сучасників, уже після революції. Він був представником тієї групи української інтелігенції, яка виросла в певну політичну силу в процесі української революції і ставила на перший план не соціальні потреби українського народу, а державно-національні. Як правник, він думав формальними категоріями, які часто були далекі від дійсності. З другого боку, це наставлення наблизувало його до галицько-українських провідників, в переважній більшості адвокатів, і до їх політичного формалізму. Пізніше він мав досить близькі відносини із західноукраїнським диктатором д-ром Євгеном Петрушевичем.

Ось такий був склад Директорії, яка перебрала після гетьманщини на себе національно-державний провід. Крім Володимира Винниченка, ніхто із провідних діячів Української Центральної Ради не увійшов до складу Директорії. Також перший президент Української Центральної Ради Михайло Грушевський відійшов з авансцени політичного життя і віддався цілком своїм науковим працям. Надходили нові, часи, які вимагали

нових людей, і в цьому полягало значення нового верховного органу України, яким була Директорія.

Завдання, які стояли перед Директорією, не були легкі. Як зовнішня, так і внутрішня ситуація України значно змінилася в порівнянні з періодом Української Центральної Ради.

Найважнішою подією було скріплення нової большевицької влади в Росії. Передбачення деяких оптимістів, що центральна большевицька влада в Росії завалиться і що настане довший період анархії і так званого «смутного времені», яке в московській історії нераз тривало довгі роки, не сповнювалось. Мало хто розумів тоді, що большевизм із його революційними кличами, з його безоглядністю і жорстокістю, є новою історичною функцією російського національного розвитку. Терором і насильством Ленін створив новий сильний режим з досить сильною опорою в Червоній Армії. Після Берестейського договору з німцями, новий большевицький режим, помимо великих територіальних втрат, мав цілий рік часу, щоб сконсолідуватись і спішно творити свою нову збройну силу — Червону Армію. Тим часом для України цей рік був тяжким роком німецько-австрійської окупації і антиукраїнських експериментів німецько-гетьманської влади. В той час, коли в Росії відбувався (хоч і з труднощами) процес консолідації нового режиму, в Україні цей натуральний процес, започаткований Центральною Радою, був перерваний гетьманським переворотом, а втрачений рік у революційних часах трудно було надолужити протягом кількох тижнів чи навіть днів.

Змінилися також вигляди української справи на Заході. Німці безповоротно програли війну і держави Антанти, творячи підстави нового миру, не брали під увагу українських визвольних прағнень, зовсім неслушно оскаржуючи українську провідну верству в германофільстві.

Проблеми внутрішнього українського життя теж не могли бути розв'язані з тою ґрунтовністю, якої вимагала переломова доба. Після повалення гетьманщини, яка відновила в Україні структуру з часів передреволюційних, дуже некорисну для українського народу, треба було другий раз після лютневої революції ліквідувати старий соціальний устрій і запроваджувати в життя радикальні зміни на підставі законодавства Української Центральної Ради. Велике українське національне повстання в листопаді 1918 року змело з української землі владу гетьмансько-німецької реакції. Ліквідація політичних і соціальних наслідків гетьманщини мала бути завершена урядом Директорії. Тільки після цього уряд міг приступити до конструктивної праці.

Таким чином російський большевизм і нова російська держава були в значно кориснішій ситуації, як ми. Починалась нова боротьба з явно нерівними шансами. Цей період боротьби тривав довше, як рік. В найтежчих обставинах уряд і армія, здесяtkовані тифом, продовжували визвольну боротьбу, окремі епізоди якої увійшли в історію.

Я ще не зовсім вилежався від тяжкої форми «естанки», як на початку лютого до мене з'явився поручник Герасименко з нашої командантури і переказав мені найновіші інформації з північного фронту — ворог зближався до Києва. Наші частини відходили на правий берег Дніпра, стратегічні обставини складалися так, що й столиця мусить бути евакуйована. Герасименко додав, що на південному сході в Донській області і на Кубані формуються частини російських білогвардійців, які мають виступити в найближчому часі проти большевиків. Їх ставлення до нас теж вороже, тому політична ситуація ускладнюється. Уряд наш на чолі з членами Директорії вже виїхав з Києва до Вінниці. «Треба поспішати» — казав Герасименко, — «бо завтра вранці віходить останній потяг, яким ще можна виїхати на

захід». Я вийшов на Хрещатик, щоб останній раз перед від'їздом ще раз глянути на Київ. Була ще зима і вулиці Києва були покриті снігом. Я вийшов Хрещатиком на Фундуклеївську вулицю, з її чудовою перспективою, кинув оком на широку будівлю колегії Павла Галагана і на білосніжні мури київського Педагогічного Музею на Великій Володимирській, де рік тому назад відбувалися бурхливі наради Української Центральної Ради, ще раз оглянув монументальну будову Володимирського собору, пригадуючи, як п'ять років тому назад у лютому 1914 року, тисячний натовп української молоді силою відкрив широку браму святиці, замкнену російською владою і відспівав «Вічну пам'ять» Великому Тарасові. Звідтіля я вийшов до опери, де рік тому назад відбувалися конгреси й з'їзди, на яких лунали співи «Заповіту» і нашого гімну. Я зайшов на хвилину до історичної «Ліфляндської» їdalyni, що була тут же проти опери. Вміть пригадались мені численні зустрічі тут у цім скромненькім півпідвальномі ресторані, зустрічі із моїми вірними приятелями ще в скрутних часах перед революцією 1917 року і радісні зустрічі вже після революції, коли все здавалося таким близьким, радісним і осяжним, коли думалось, що Україна вже виборола собі свободу і що вже ніколи ворог не буде панувати над нами. В кутку я знайшов той мармуровий столик, при якому я завжди сидів із своїми приятелями, провадячи гарячі дискусії на актуальні теми. Цілий ряд імен встав мені в пам'яті, імен дорогих і незабутніх моїх друзів. Звідтіля я вийшов Володимирською вулицею, минаючи руїни Золотої Брами, до Софійського собору, на велику площа, на якій могутній вершник гетьман Богдан вказував своєю булавою на північ, ніби закликаючи до боротьби з цим історичним ворогом України. Тут перед цим гетьманським вершником проголошені були історичні універсалі Української Центральної Ради, тут відбувались тріумфальні дефіляди нового українського війська,

тут збиралися тисячні народні віча, ніби продовжуючи пра стару традицію віч із великоокняжих часів. Минаючи Братський монастир, я кинув поглядом на Володимирську гору і на посріблену постать Володимира. Трьохсвятительською вулицею, де містилася перша українська друкарня, в якій я ще зовсім молодим хлопцем працював коректором, вийшов я зновъ на Хрешчатик і вернув додому. Мені чомусь страшенно не хотілось покидати Київ. Якийсь підсвідомий голос казав мені, що я не побачу скоро це наше місто, з яким зв'язано стільки подій і споминів. Але поручник Герасименко приспішував — ворожі віddіli вже зайняли Дарницю і бої йдуть на східніх передмістях Києва. Був ужевечір, коли я врешті рішився їхати. Останнім евакуаційним потягом я вирушив на захід. Над Нікольською Слобідкою на чернігівськім березі Дніпра небо освітилося полум'ям пожеж. Крізь шум великого міста доносилася глуха канонада. Після довшої стоянки потяг нарешті коло півночі рушив.

РОЗДІЛ XII

КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД

1. В Галичині.
2. Отаман Оскілко і його «переворот».
3. В трикутнику смерти.
4. Промінь щастя і нова боротьба.
5. Офензива через Збруч.
6. Перемога.
7. Перші контакти з урядом маршала Пілсудського.
8. Таємна місія ленінського емісара.
9. Французька місія в Кам'янці.
10. Тінь імперії Романових.
11. Трагедія в Любарі.
12. Останній погляд на рідну землю.

Тому що я не був зв'язаний жадним офіційним становищем, я виїхав до Галичини. За Проскурівом потяг ішов тільки до Волочиська і звідтіля треба було йти пішки до Тернополя, або іхати жидівською балагулою. Я вибрав це останнє і разом з іншими подорожніми доїхав таким чином до столиці галицького Поділля — Тернополя.

В Тернополі я перший раз зустрівся з українськими старшинами бувшої австро-угорської армії, які тепер організували дуже спішно місцеву командантуру і провадили дуже інтенсивні вправи з покликаними до війська вояками. Найстаршим із цих старшин був полковник Стефанів, який дуже симпатично поставився до мене, хоч і оглядав мене з підкresленою цікавістю, як «революційного міністра» з доби Центральної Ради. В розмові він навіть натякнув на те, що йому дуже цікаво познайомитись, як він трохи з погордою висловивсь, з міністром революційного часу. На цю заувагу я йому відповів тим же і сказав, що мені дуже цікаво познайомитись з полковником революційного часу (Стефанів був в австрійській армії капі-

таном). Після цього симпатичний полковник взяв мене під свою опіку і запросив їхати з ним разом у спеціально зарезервованому для нього відділі вагону.

Таким чином виїхали ми з Тернополя до Станиславова, де тоді відбувалася сесія Національної Ради Західноукраїнської Республіки. Потяг ішов дуже поволі. Стефанів мені пояснив, що причиною цього є не тільки снігові заноси, але й саботаж залізничників-поляків. Коли ми минали якусь станцію і Стефанів побачив польські написи, то страшенно розлютований почав кричати на начальника станції, який переступав з ноги на ногу, явно ігноруючи слова українського полковника. Тоді Стефанів приклікав якогось молодшого старшину, що був на станції, і дав йому розпорядження зняти всі польські написи, попереджаючи, що через два дні він буде вертатися до Тернополя і справдить, чи його наказ виконаний. На деяких станціях польські написи зникли, але на багатьох вони ще залишились. З розмови виявилося, що українських залізничників є дуже мало і тому нова українська влада не могла ще очистити залізниці від польського елементу і заступити його українцями. Такі самі труднощі стояли перед новою владою і в інших фахово-технічних ділянках, як, наприклад, в пошті, телеграфі, в різних технічних підприємствах і навіть в нафтovому промислі в Бориславі. Не було також достатньої кількості поліційних фахівців і старшинського складу. Правда, в цій останній галузі не було так кепсько, як в інших, бо багато українців під час війни виробилися на добрих старшин і підстаршин.

Я порівнював ці перші інформації про ситуацію в Галичині з нашими труднощами після революції 1917 року. Була майже повна аналогія і тому речі, які мені оповідав полковник Стефанів, не були для мене новими. Врешті ми доїхали до Станиславова і перше, що мені впало ввічі були великі руїни в центрі міста. Це були страшні сліди наступту, який намагався провадити Ке-

ренський влітку 1917 року. В Станиславові я познайомився з багатьома видатними провідниками національно-визвольного руху.

Українське життя в Станиславові було тоді дуже інтенсивне. Крім сесії Національної Ради, в якій брали участь усі посли з Галичини і Буковини, відбувалися наради центральних установ політичних партій, учительські з'їзди, різні конференції і т. д. В мініятюрі це було те, що ми переживали в Києві весною 1917 року. Хоч Станиславів і здавався мені після Києва невеликим провінційним містом, проте він спровів на мене велике враження. Не зважаючи на недавні криваві бої, Станиславів стояв, в порівненні з нашими провінційними містами, на досить високому ступні. Великі каварні й ресторани, сила склепів з різноманітним товаром, кілька газет і живий рух на вулицях міста — все це показувало, що місто і цілий край напружають усі зусилля, щоб вернутися до нормального життя.

Першого ж дня моого побуту в Станиславові я отримав практичну лекцію з українсько-польських відносин. Проходячи якимсь бульваром і втративши орієнтацію, я звернувся до молодого хлопця, якому не могло бути більше як п'ятнадцять-шістнадцять років, питуючи його про якусь вулицю. Спочатку цей хлопець взагалі не хотів відповісти на мое запитання, а потім сказав мені по-польськи, що він може мені показати вулицю, але тільки в польській мові. Ось до чого доводить сліпий шовінізм. З цим шовінізмом в українсько-польських відносинах я потім, під час моєго пізнішого побуту в Галичині і в Польщі, зустрічався нераз, але цей маленький епізод в Станиславові дав мені передсмак цілої проблеми цього тухло затягненого вузла.

В Станиславові я перший раз побачив ветерана української політики в Австро-Угорщині, Костя Левицького. Про його діяльність я часто читав ще, як був у гімназії, і тому знайомство з ним було для мене цілою подією. Він призначив мені побачення в маленькій ре-

стореції і там у затишному кутку при вечері я міг не тільки задовольнити свою цікавість, але й почути від старого і досвідченого діяча різного роду поради, які здалися мені практичними, ясно зрозумілими. Сама могутня постать Костя Левицького спроявляла уже імпозантне враження, а розмова з ним відкрила передо мною цілий ряд важливих і актуальних проблем. Кость Левицький був провідним діячем Української Націонал-Демократичної Партії, яка і тепер після упадку австро-угорської монархії, відогравала в Галичині провідну роль. Але Кость Левицький, який нераз провадив бої на терені австро-угорського парляменту, не міг пристосуватись до нових обставин. Йому було тяжко починати політичну працю наново, після стільки років політичної боротьби, в якій витворив він свої власні методи, і тому в Станиславові був він ніби на узбіччі політичного життя, хоч і користався великим авторитетом. Провідні місця зайняли політики молодшої генерації, які приходили на зміну «старим».

Близьче познайомився я також з діячами української радикальної партії. Одним з провідників галицьких радикалів був у ті часи Лев Бачинський, -відомий і дуже популярний серед селян адвокат. Пригадую, як перша наша розмова затяглася на кілька годин і як він глибоко цікавився подіями в Києві. У нього пізнав я ще іншого радикального провідника, Івана Макуха, який теж був адвокатом і в галицько-українському уряді відогравав досить значну роль, як міністер внутрішніх справ. Бачинський і Макух — це були типові представники старого радикального руху в Галичині. Їм бракувало, як мені тоді здавалось, нашої революційності, так само, як нам бракувало їх політичного досвіду.

Пізніше я познайомився також з радикалами молодшого покоління. Один із них був відомий наш літературний критик Євшан. Розмова з ним була для мене надзвичайно цікава, бо відкривала внутрішні психоло-

гічні й культурні проблеми галицько-українського життя. Пригадую, як він жадібно ловив кожне мое слово про останні події на Україні, як він цікавився кожною подробицею культурного життя в Києві, як з його очей світилися іскри надії на осягнення не тільки державної соборності, але й соборності культури й психології сучасного українця.

Встановлюючи особисті зв'язки, я пильно приглядався до всього, що діялося в Галичині. Все це здавалося мені надзвичайно важним і корисним. Ми мусіли, так думалося мені, здійснити ту соборність українських земель, яку було в січні 1919 року так урочисто проголошено в Києві. Між нами і галицькими українцями була ще дуже велика різниця культурна, політична і психологічно-побутова. Також і мовні різниці були не малі — ми довгі віки були під впливом російського колоса, галичани — під впливом панівної польської верстви і цілого комплексу австро-угорської монархії. Революційні події і закінчення війни скасували державні кордони між нами й галичанами. Це відкрило можливість до взаємного зближення. Коли я приглядався в Станиславові до суспільного і політичного життя і до окремих видатніших одиниць галицького суспільства, мене дуже приємно вражала дисциплінованість галицьких мас і почуття відповідальності окремих галицьких діячів і політиків. У нас цієї дисципліни було дуже мало особливо в перших часах. Зате в загальних поглядах галицькі українці були трохи обмежені своїми льокальними інтересами і справами, а в нас натомість виднокруг цих загальних справ був може заширокий і через те ми часто відривалися від нашого місцевого життя, чого у галичан ніколи не було. Також зовнішні форми суспільного й товариського життя в Галичині трохи інші, як у нас. Тому й ідея соборності виходила в наших поняттях поза рамці державного об'єднання. Вона була чимсь більшим від символічного скасування давнього кордону над Збручем. Вона містила в собі всі прикмети

великої історичної події, якою було повне злиття і поєднання двох штучно відділених віток українського народу.

В кінці 1918 року Галичина так само була слабо приготована до великих історичних подій, зв'язаних із закінченням першої світової війни, як і ми не були приготовані до лютневої революції 1917 року. Протягом століть галицько-українське суспільство підлягало впливам цивілізаційним і політичним австро-угорської монархії. Крім того, спольщення заможних верств народу довело майже до тих самих результатів у соціальному укладі сил, як у нас у російській займанщині зросійщення провідних соціальних верств. Як у нас індустріальний робітник був зрусифікований, так робітник в Галичині був здебільша спольщений; як у нас землевласницька верства була переважно змосковщена, так і в Галичині підлягали майже всі шляхетські і землевласницькі роди спольщенню. Трохи одмінна ситуація панувала в міщанстві і взагалі в середньому стані — в Галичині цей стан був більш національно усвідомлений, як у нас.

Величезна різниця полягала в ролі, яку відогравала церква. У нас духівництво і вся церковна організація були до решти зросійщені, особливо в політичному сенсі. На Волині, чи на Поділлі можна було зустріти священичі родини, які, хоч і не вживали вдома російської мови, хоч і заховували певні зовнішні ознаки своєї приналежності до української народності, але зате політично стояли цілком і без застережень на платформі російської єдності і московського самодержавія. Свідомі одиниці серед нашого православного духівництва просто губилися в морі московського чорносотенства, що панувало серед наших православних батюшок. Також церковна організація у нас була до абсурду зрусифікована, до абсурду, бо не робила концесій українським обрядам і народнім звичаям навіть там, де це могло статися без порушення церковної

єдності з Москвою. В Галичині натомість в ті часи, які тут описуємо, греко-католицька церква виконувала величезну усвідомну роль в національному житті. Так звані московофільські впливи серед греко-католицького духовництва не були вже великі і майже кожна священича родина стала натуральним осередком національно-української культурної праці. З цих патріотично-українських родин вийшли цілі покоління свідомих українських інтелігентів і народніх діячів, зв'язаних міцно з народною масою. Напередодні переломових подій 1918 року в Галичині витворилась уже досить численна ідеологічно сильна верства національно-свідомої інтелігенції, яка перебрала провід у політичному житті. Від'ємною стороною цього був специфічний брак революційності в галицько-українській суспільності — найкращим її представникам забракло у вирішальну хвилю могутнього революційного пориву в боротьбі за національну свободу західноукраїнського відслання нашого народу. Ще відчувались тоді рештки політичних і культурних впливів спеціальної австрійської ментальності, але й вони вже поволі зникали. Починалась нова доба і в Західній Україні. Процес соборності відкривав величезні можливості взаємних впливів обох віток українського народу, виміни політичного досвіду, оживлення культурної праці в рамках національної єдності і економічної відбудови країни, через яку проходив протягом чотирьох років кривавий фронт світової війни.

В березні 1919 року, зовсім несподівано для себе, одержав я телеграму від Головного Отамана і виїхав на зустріч з ним до Рівного. В Рівному тоді перебував наш уряд і, як я вже на місці довідався, уряд подався тоді власне до димісії. Процедура творення нового уряду затягнулася на кілька день. Причиною урядової кризи був повний брак зв'язку — політичного і технічного — між попереднім поміркованим урядом, який складався переважно з представників наших правих

і націоналістичних угрупувань, і нашими повстанчими силами, які оперували у запіллю ворога, головним чином на Київщині і Полтавщині. Ці повстанчі формaciї представляли досить значну силу, але все ще стояли на платформі Української Центральної Ради і були під впливом Всеукраїнської Селянської Спілки, яка зберегла свою організаційну сітку. Представники цих повстанчих груп, прибуваючи до штабу Головного Отамана, привозили досить цінні відомості політичного й військового характеру і готові були включитися до систематичної боротьби та перейти від оборонних дій до наступу. Але вони ставили свої політичні вимоги. В результаті цих переговорів Головний Отаман прийняв певні зобов'язання, які не покривалися з наставленням членів уряду, з чого виникла урядова криза.

Новий уряд був зформований під проводом Бориса Мартоса. До уряду увійшла також досить впливова група українських соціалістів-революціонерів, а між ними і д-р Одрина, який прибув до Рівного з мандатом нашої повстанчої організації. Ця група висунула також і мою кандидатуру до уряду: я був призначений на своє давнє становище до міністерства хліборобства. В зв'язку з цим я мусів змінити свої попередні пляни і покинути Станиславів.

Наша стратегічна ситуація була досить скомплікована. Ми відійшли на Волинь, наші війська тримали ще Подільський фронт, але нам бракувало сил для наступальних дій і для розширення нашого пляцдарму. Тому головна увага була звернена на мобілізаційні заходи, на поповнення ослаблених боями дивізій і натворення нових частин. Також на заході України йшли великі офензивні приготовлення з боку поляків, яких українська галицька армія широким фронтом стримувала між Перемишлем і Львовом.

Серед цієї напруженої праці, де кожний день мав величезне значення і де кожна здисциплінована людина мала свою вартість, зовсім несподівано вибух отаман-

ський бунт Оскілка. Оскілко був командиром Волинської дивізії і мав величезні політичні амбіції. Після урядової кризи він дуже критично поставився до розпоряджень Головного Отамана і, підсичуваний невідповідальними політиками з групи соціалістів-самостійників, уплянував зробити в Рівному переворот, так би мовити «палацову революцію». Його політичними дорадниками були: шеф розвідки — якийсь здегенерований бувший старшина російської армії Шапуло, і начальник його штабу бувший російський полковник Агапеєв. Крім того їм співчували лідери соціалістів-самостійників — Макаренко (одноіменник члена Директорії), Матюк і два представники так званої партії народних республіканців — мій одноіменник Олександр Ковалевський і брат відомого українського різьбаря — Євген Архипенко, якого Оскілко під час перевороту призначив комісаром для цивільних справ. До цього діла був також заміщаний і Панас Андрієвський, член Директорії, який за це пізніше був виключений із її складу. Оскілко постановив швидко «розправитись» з новим урядом і заодно усунути теж і Головного Отамана, зайнявши його місце. Як потім уже виявилось, Оскілко оперував також авторитетом президента Петрушевича і покликався на згоду, яку йому нібито мав дати член Директорії Андрієвський. Плян його, опрацьований Шапулою, був дуже простий — арештувати всіх членів нового уряду, утворити негайно свій уряд і поставити членів Директорії перед готовим фактом. Він рахував, що найменше два члени Директорії Андрієвський і Макаренко, а також президент Петрушевич, дадуть свою згоду і таким чином буде утворений новий державний центр, а він, Оскілко, усунувши Симона Петлюру, проголосить себе Головним Отаманом. Першу частину цього пляну йому вдалось виконати. А сталося це так 29-го квітня, в річницю гетьманського перевороту в Києві, він дав наказ зняти деякі свої частини з фронту і зайняти місто Рівне, де тоді перебував уряд. З на-

казу Оскілка вночі всі міністри були в своїх помешканнях арештовані і під сильною охороною уміщені у вагоні, який по розпорядженню Оскілка мав бути з Рівного завезений на якусь невеличку станцію, здається на станцію Верба. Там мав би Оскілко «зліквідувати» членів уряду. Але вагон з якихось технічних причин не міг бути відразу вивезений з Рівного, здається тому, що наші залізничники не дали льокомотиви. Вагон залишився на колії коло вокзалу під охороною оскілковських козаків. З членів уряду не був арештований тільки я і то тільки через те, що, маючи старий навик до конспірації я у своєму офіційному помешканні в центрі міста ніколи не жив, хоч усі думали, що я власне там мешкаю. В дійсності я мешкав у скромній хаті у одного залізничника по другий бік залізничної колії проти вокзалу. Деесь коло шостої години ранку мій господар збудив мене і сказав, що в Рівному щось діється. Він підвів мене до вікна і ми побачили на вокзалі незвичний на цю пору дня рух. Це звозили з різних кінців міста арештованих міністрів. Наша хата була так близько від цього місця подій, що я міг розпізнати окремих моїх товаришів з уряду. Ми все ще не могли зрозуміти в чим річ. Приходили на думку всякі припущення — може це місцева большевицька організація зробила переворот, а може якась большевицька частина прорвалась через фронт і зайняла Рівне? Першим ділом треба було зв'язатися з Головним Отаманом, але в Рівному його не було. Власне два дні тому він виїхав на фронт. Теряючись у здогадах, я ніяк не міг припустити, що це свої ж зайняли Рівне і арештували членів уряду. Через якусь годину однак все вияснилось. Мій господар довідався від своїх співтоваришів-залізничників, що отаман Оскілко видав уже навіть «грамоту», себто відозву, яку скоро я мав в руках. Ціле місто було оточене з усіх боків заставами і не вільно було ані з міста вийти, ані до міста ввійти. Залізничники мені теж переказали, що Оскілко був

дуже стрівожений тим фактом, що мене не знайдено і дав наказ Шапулі за всяку ціну мене знайти. Він очевидно передчував щось недобого в тому факті, що я залишився на свободі і, як член уряду, міг підняти контракцію. Його побоювання не були безпідставними. Не гаючи часу, переодягнувшись в робітниче вбрання, я вийшов з Рівного і, дійшовши до першої чеської колонії, взяв коней і поїхав шукати Головного Отамана. Скоро я з ним з'явився і кілька годин пізніше бунт Оскілка був зліквідований.

Розуміється, моєї особистої участі в ліквідації цього бунту було небагато — справа вигасла сама по собі, бо наше вояцтво мало досить здорового інстинкту, щоби розпізнати в особі Оскілка авантурника повітового маштабу. Одного наказу Головного Отамана вистарчило, щоб бунт був зліквідований без зайвої стрілянини і без комплікацій. Оскілко зник, тікаючи до Польщі, що давало підставу припустити, що його бунт був може інспірований польською військовою розвідкою для ослаблення і дезорганізації українських сил, а це було потрібно полякам для успішного переведення весняної офензиви в Галичині і на Волині. За це припущення промовляв і той факт, що в 1921 році Оскілко знову з'явився в Рівному, яке вже тоді було під польським правлінням і розпочав тут опортуністичну агітацію і пропольську пропаганду, видаючи в Рівному за польські субсидії газетку «Дзвін». Його акція викликала величезне обурення серед українського населення Волині, яке в 1922 році громадно віддало свої голоси на виборах до першого сейму за кандидатів українського бльоку.

Доля Оскілка була досить сумна. Він був забитий увечорі в своїм помешканні стрілом через вікно. Так скінчилася сумної пам'яті оскілківська авантюра. Хоч вона і не мала більшого політичного значення, однак вороги скористали з хвилевого замішання яке повстало в наслідок оскілківського бунту і большевицькі части-

ни розпочали сильний наступ, якого ми не витримали. Наші війська відступали все далі на захід і скоро ми опинилися на галицькій території в так званому «трикутнику смерти». Ми всі — уряд, цивільні урядовці і військові частини зосередились на лінії Золочів-Тернопіль-Волочиськ. У Волочиську стояли большевицькі частини, а з заходу під Золочевом наступали поляки. Ми опинилися буквально між двома вогнями. Це був один з найтяжчих періодів нашої боротьби. В цих тяжких і невідрядних обставинах, коли здавалося, що немає жадної надії вийти з «трикутника смерти», стався один епізод, який мав досить сильний вплив на дальнє мое життя.

Ця подія стосувалась виключно моого власного життя. Була гарна весняна погода і природа галицького Поділля після зимового сну під впливом гарячого травневого сонця будилась до нового життя у всій своїй красі, якої мабуть ніде не зустрінеш в таких яскравих барвах, як на Україні. Наші евакуаційні потяги затрималися на якісь маленькій станції під Золочевом і чекали на звільнення колії, щоб вирушити далі до Тернополя. З заходу чути було глуху артилерійську канонаду — це так звані познанські полки генерала Галлера натискали від містечка Красне у напрямку на Золочів. Увечорі, коли стемніло, можна було побачити де-не-де відблиски пожеж. Залізничники не робили нам ілюзій щодо швидкої можливості вирушити далі на Тернопіль — цла ця магістраля з її запасовими лініями була забита евакуаційними потягами. Перші з них, яким пощастило доїхати до Тернополя, були відставлені трохи далі на схід і стояли між Тернополем і Волочицьком. Посуватися далі було неможливо, бо перед Волочицьком був «фронт». Утворилася безнадійна «пробка» і ніхто не міг сказати, коли ми рушимо далі. Так стояли ми, чекаючи з дня на день і переставши рахувати години. Всіх огорнув якийсь дивний фаталізм і те, що за нормальних обставин здавалося небезпечним,

тепер не робило ніякого враження. Одного соняшного дня я помітив у придорожному лісі молоденьку дівчину, яка бавилася тим, що ловила хрущів і весело сміялася, коли їй це вдавалося. Затискаючи хруща в свою маленьку жменю, вона кричала до своїх подруг, хваличись трофеем і дзвінко сміялась. Вона була одягнена дуже просто, але зі смаком — на плечах було накинуте легке пальто, зроблене із сурowego селянського сукна, а каштанувате волосся кокетливо визирало з під червоної хустки, якою була пов'язана голова. Скорі я довідався, що ця дівчина їхала в сусідньому евакуаційному потязі і працювала як машиністка в нашому міністерстві внутрішніх справ. Потім, коли ми нарешті рушили далі, я стратив її з очей, бо її потяг вирушив пізніше. Допіру місяць пізніше, коли нам пощастило прорвати большевицький фронт під Волочиськом і звільнити ціле Поділля від ворожої окупації, я зустрів мою нову знайому в Кам'янці. А що був я сильно закоханий, то скоро ми відсвяткували наше весілля. Ми взяли шлюб у старовинній маленькій козацькій церковці, що стояла тоді на передмістю Кам'янця Карварсаж над Смотричем. Вінчав нас старенький священик цієї церкви, якому було щонайменше 80 років, а свідками були мої товариші по уряду — Павло Христюк, Дмитро Одрина, Аркадій Степаненко і старий селянський діяч Гаврило Одинець. Ось так сталася ця важна подія в моїм особистім житті. Але це між іншим.

Тепер мушу вернутися трохи назад до «трикутника смерті». Коли наш потяг доїхав нарешті до Тернополя, я зустрів там інших членів нашого уряду і Головного Отамана. В його вагоні відбувалися часто наради наших військових фахівців при участі представників Галицької Армії. Між іншими бував у Отамана і комендант міста Тернополя, досить молодий старшина Галицької Армії сотник Цьокан. Головний Отаман розмовляв з ним пару разів у моїй присутності. Всі ці розмови стосувалися справ, зв'язаних з евакуацією на схід від Тер-

нополя. Я тому пригадую про ці розмови з тернопільським комендантом, що кілька років пізніше Осип Назарук у своїх споминах писав між іншим, нібито Симон Петлюра видав наказ цьому коменданту приготувати все для урочистого проголошення його, себто Симона Петлюри галицьким великим князем і королем України. Абстрагуючи від безсенсності такого кроку, та ще в момент, коли ми були оточені від заходу поляками, а від сходу російськими большевиками на невеличкій території, треба сказати, що такої розмови Головний Отаман з комендантом Тернополя ніколи не провадив і це місце споминів Назарука зовсім не відповідає правді. Зрештою, в Тернополі ми були не довго — наші залізничники робили великі зусилля, щоби пропихати наші потяги далі в напрямку на Підволочиське, бо такий був наказ Отамана. Як він мені тоді казав — «треба йти назустріч своїй долі».

Десь між Тернополем і Збручем наші частини перегрупувались. Великою допомогою, може навіть вирішальною, було приуття. Запорозького корпусу, який, відрізаний від решти нашої армії на східному Поділлі, перейшов румунський кордон і через румунську територію дістався, після довшої мороки з румунами, до Галичини, де приєднався до нас. Крім того були змобілізовані всі цивільні мужчини і таким чином утворилася ударна група, яка з наказу Отамана перейшла Збруч і розбила сконцентровані там частини Червоної Армії. Пам'ятаю ту ніч, коли Головний Отаман дав наказ до наступу. Про це знали тільки військові коменданти і тісне оточення Отамана. Ніхто тієї ночі не спав і коли десь коло 4 години ранку почулися перші стріли і над Збручем затьожкали кулемети, для всіх було ясним, що наша армія робить рішаючий наступ, щоб вийти з тернопільської матні, з того «трикутника смерті». Перший день наступу закінчився нашою перемогою і шлях на Проскурів був відкритий. Наши потяги слідом за наступаючими військовими частинами посувалися впе-

ред на схід через Збруч на наше рідне Поділля. Уряд і Головний Отаман затримались довший час в місцевості з романтичною назвою Чорний Острів. Там відбулося спільне засідання нашого уряду під проводом Головного Отамана, на якому усталені були нові політичні заходи в зв'язку з генеральною офензивою нашого війська. Наші частини йшли швидко наперед і хоч Проскурів, цей комунікаційний ключ Поділля, ще був у руках большевицької залоги, але деякі наші відділи обійшли його від півночі і від півдня, так що здобуття Проскурова було питанням якщо не годин, то днів.

Під час боїв за Проскурів, Головний Отаман запросив раз мене проїхати на передову лінію наших частин, які наступали від містечка Миколаїв і були вже недалеко від Проскурова. До Миколаєва ми доїхали самотужком. Там містився штаб нашої Запорізької групи, якою командував генерал Сальський. Його начальником штабу був талановитий старшина російського генерального штабу полковник Воскобойніков. Містечко Миколаїв було типовим подільським містечком, у якому переважну більшість населення становили жиди. Коли ми в'їхали до містечка, то велика базарна площа була вся заповнена мешканцями Миколаєва, при чому християнська частина населення, селяни й ремісники, згromадились на однім кінці площі, а жиди на іншому. Делегації одних і других привітали нас хлібом і сіллю та промовами, в яких висловлювали радість з приводу звільнення від російських большевиків.

Від жидівського населення промовляв старенький рабин, який славився на цілі Поділля серед жидів як чудотворець. Він вийшов до нас в оточенні поважних і старших жидів під великим балдахином — ознакою його високого становища. Він звернувся до Головного Отамана з привітальною промовою і висловив побажання перемоги над ворогом. Він говорив українською мовою з характеристичним подільським діялектом. Кульминаційним пунктом його промови були слова, в яких

він з піднесенням підкреслював, що жидівське населення Миколаєва, а також цілого Поділля, так само не хоче большевицької влади, як і християнське населення. На жаль, казав він, серед жидівського населення, особливо серед молоді, є, як він висловився, «безувіри», що йдуть разом з большевиками, але і серед українців є такі молоді, що йдуть по боці большевиків. Отже не треба жидів чинити відповідальними за переступи і політичний фанатизм певної частини молоді. В кінці він додав, і це було правдою, що від дня коли прийшли до Миколаєва частини української армії, в містечку панував порядок і спокій і не було жадних насильств над жидами. Промова старенького рабина зробила досить сильне враження і ціла юрба зібрана на площі, голосними покликами підтримала висловлені рабином думки.

На цю промову відповів Головний Отаман, запевняючи жидівське населення, що він не допустить до насильств і буде карати тих, хто, використовуючи хвильеву анархію, нападатиме чи грабуватиме мирне населення, а в тому числі жидів. Тоді ж у Миколаєві під час наради в штабі Запорізького корпусу, Головний Отаман підписав свій відомий наказ, в якому заповів, що кожного, кого пітмають на гарячому вчинку участі в погромах, военно-польові трибунали будуть карати на горло.

Промова Миколаївського рабина і наказ Головного Отамана порушили одну з найбільш скомплікованих справ міжнаціональних відносин на Україні, а власне жидівську проблему. Радикалізм і фанатизм переважної частини жидівської молоді, що вважала за свій обов'язок не тільки пасивно, але й активно підтримувати большевицькі наїзи на Україну, утрудняли в значній мірі об'єктивний і спокійний підхід до цієї справи. Хвилі погромів, яка тоді прокотилася по цілій Україні, і то головним чином там, де наших частин уже не було, а де панував терор большевицьких окупантів, витво-

рила дуже нервову атмосферу загального напруження. Ми мали нагоду потім переконатись, що деякі погроми, які сталися в місці перебувань наших частин, а в тому числі й погром в Проскурові, виникали в тракті воєнних дій з причин агресивності добровольчих жидівських частин, які власне тоді організувались на Правобережній Україні при большевицьких частинах, як, наприклад, при так званій Таращанській дивізії.

Страшний погром у Проскурові, як виникало з дуже докладного слідства, стався через те, що вже Проскуров був зайнятий невеликою нашою частиною, а большевицькі відділи відходили на Деражню, наші козаки використали перерву в боях для обіду. Після кількаденних інтенсивних боїв, всі вояки були виснажені і голодні. В момент, коли починали видавати обід, раптом почулися постріли і скоро виявилось, що батальйон жидівських добровольців відділився від деражнівської групи большевиків, повернув до Проскурова, використав неуважність наших вартових і відкрив вогонь по наших вояках, з яких більшість у великому дворі місцевих касарень обідала. Наші мусіли покинути їжу і скопитись до оборони. Жидівський батальйон, розуміється, був розбитий, частина його втікла, частина дісталася в полон, але вістка про те, що жиди-добровольці напали на нашу частину, скоро розійшлась і по інших наших полках. В цих обставинах тільки в деяких випадках вдалося втримати обурених козаків, а деяка частина з них добачала вже в кожному жиді свого ворога. Такий був початок погрому в Проскурові.

Були часто випадки, коли нашим козакам доводилось битися з досить значними формациями жидівських добровольців. Настрій серед козаків був ще й тому податній на виступи проти жидів, що власне під Проскуровом, на самому початку нашого наступу, жидівські добровільці взяли в полон чоту наших розвідчиків і тут же на місці замордували їх під самим Проскуровом, недалеко від шляху з Проскурова на Волочиськ. Місцеві

люди бачили ці жорстокі вбивства наших молодих козаків і потім показували їх провізоричні могили. Спеціяльна слідча комісія оглядала їх змасакровані тіла. Помимо цих фактів, Головний Отаман і уряд видали цілий ряд заряджень і чимало було випадків покарання на горло за участь в погромах.

Українські жиди зробили величезну тактичну помилку, допустивши до того, що значна частина жидівської молоді приєдналася до червоних російських банд, а навіть творила окремі допоміжні жидівські батальйони. Причиною погромів у тій частині України, яка вже була занята російськими большевиками, було переважно те, що відділи Червоної Армії, які складалися з чисто бандитських елементів, вважали своїм правом грабувати населення міст, а тому що багатшою частиною цього населення були переважно жиди, то ці грабунки перетворювались на погроми. Були теж випадки, коли в зоні большевицької окупації України погроми виникали і з інших причин. Дуже часто було так, що після приходу большевицької частини, ЧК починало свою терористичну акцію і насильства проти місцевого населення, алеж у цьому ЧК дуже часто траплялися на відповідальних становищах комуністи-жиди. Тоді місцеве населення генералізувало ці обставини й уточнювало большевизм із жидами, що було, розуміється, величезною помилкою.

Але беручи справу психологічно, трудно було не зrozуміти загальної атмосфери, в якій повставали погромницькі тенденції. Нема що й казати, що погроми викликали величезну деморалізацію і в населенні і в наших частинах, затемнюючи часто перспективу нашої візвольної боротьби. Тому для нас було цілком ясно, що боротьба з погромницькими настроями мусить бути переведена з цілою рішучістю і що від цього залежить бойова вартість нашої армії. Мушу сказати, що в цьому напрямку було дуже багато зроблено. Найбільш перевонливим доказом нашого становища в цій справі був

той факт, що більшевицькі агітатори, там де вони не могли нічого вдягти, щоби здеморалізувати наші частини, звичайно старалися наприкінці підбурювати наших козаків проти жидів і цим способом сіяти деморалізацію. Під час епізоду в Миколаєві, я перший раз побачив Симона Петлюру таким рішучим в поборованні анти-семітизму і погромницьких тенденцій того часу.

Під час нашого короткого побуту в Миколаєві, начальник штабу полковник Воскобойніков розгорнув перед нами велику мапу Правобережної України і докладно поінформував про стратегічну ситуацію. Проскурів не був ще звільнений, але ж наші частини доходили вже до його передмість і Подільська група більшевицьких частин була вже в «мішку». З Миколаєва далі вже не можна було їхати автом, яке могло стати ціллю для ворожих відділів, і ми поскакали верхи на позиції нашої артилерії. Пам'ятаю, як ми наблизились до великого села і в'їхали до нього. Здавалося, село вимерло — не видно було ані одної людини, але при в'їзді до села ще здалеку ми помітили стіл застелений рушниками. При ньому теж не було ні душі. Врешті, коли ми наблизились до нього, із сусідньої хати вибіг селянин середніх років і ніяковіючи, поставив на столі хліб і сіль. «А де ваші люди?» — запитав Отаман. Селянин безпомічно розвів руками і відповів: «Наши люди поховались, бо чутка пішла, що йдуть поляки». Можливо, що цей селянин казав правду, бо хоч штаб Запорізької групи знаходився всього в трьох метрах від села, але наші частини не мали тоді пропагандивного апарату, який би вияснив народним масам цілі нашої визвольної боротьби. Це, розуміється, був величезний дефект наших військових операцій того часу. Можливо також, що селянин згадав про поголоски тільки тому, щоби вийти з неприємної для нього ситуації.

Ми мали вже такі випадки, що цілі села оголошували так званий «інтралітет» і не хотіли знати взагалі ніякої влади. Пригадую таке село на Волині, що називалося

Садки. Мужчини цього села могли б створити добрий полк, або принаймні батальйон, вони мали багато зброї. Але коли люди зв'язалися з цим селом, то садчани заявили, що вони не признають ані большевицької влади, ані української, а з поляками, що натискають із заходу, вони самі дадуть собі раду. Тактика «моя хата скраю, я нічого не знаю» була тоді дуже поширенна по селах і це було причиною нашої слабости чисельної і загальнополітичної. Щоправда, пізніше, коли польські відділи вдерлися до Садків, садівчани зрозуміли свою помилку, але було вже запізно. Так само зрозуміли свою помилку й інші села, коли прийшли большевицькі відділи і запровадили спочатку «продналоги», а потім насильством й терором колективізацію. Але тоді в 1919 році багато наших селян ще не відчували загрози чужого панування й сподівалися, що все це мине і не порушить інтересів села. А тоді село мало все, що було потрібне для життя — селянин почував себе наче паном ситуації. Він у своєму господарстві мав великі запаси збіжжя та інших продуктів, мав вироби свого хатнього промислу і мав багато грошей. Цю сценку при в'їзді до великого подільського села я завжди пригадую, як трагічний символ байдужості й політичної неусвідомленості того часу, коли наші, ослаблені довгими боями й епідемією тифу військові частини робили останні зусилля, щоб з «трикутника смерті» прорватись через ворожий фронт на широкі простори України. З цього безлюдного села ми проїхали далі і коли вже віддалялися від нього, чекала нас приемна несподіванка, яка була повним контрастом до пасивності тутошніх селян. В придорожному лісі ми раптом почули спів нашого гімну. Співав добрий сільський хор змінними гарними голосами. Так співаючи, з лісу на дорогу вийшло душ п'ятдесят хлопців і дівчат. Це була молодь цього великого села, якого старші мешканці поховались. Ми затрималися і один з парубків, підперезаний яскравочервоним поясом, привітав нас бадьорою і гар-

ною промовою. Показуючи на своїх товаришів-односельчан, заявив він, що всі вони постановили приєднатися до нашої армії, що деято з них має зброю і що вони просять Отамана прийняти їх до українських частин. Отаман тут же видав розпорядження і ми поїхали далі.

Цей епізод викликав у нас багато думок. Хоч старше селянське покоління і не виявляло великої свідомості і піддалося байдужості, а все ж процес національного усвідомлення захопив молодь і в цьому запорука нашої будуччини і нашої перемоги. Так думалось тоді, коли ми зближались до позицій, з яких наші батерії обстрілювали ворожі концентрації під Прокуром.

Перший раз я побачив зблизька, як дихають вогнем гармати, як розривають повітря своїми пострілами і як дрижить земля від канонади. Командир батареї сотник Білоцерківський казав нам заткнути вуха ватою, бо артилерійський обстріл зоповідався на довше. В біноклі оглядали ми недалекий Прокурів і рухи стрільців. Але після якогось часу задзвонив польовий телефон і сотник Білоцерківський раптом дав наказ припинити стрілянину. Після страшенною гуку гармат раптом стало тихо і ця тиша видавалася трохи дивною. З передових позицій прийшло повідомлення, що наші частини вдерлися до Прокурова, що ворог віходить на Деражню, що треба вислати якусь там частину на впереди і цілий ряд інших відомостей.

Ми сіли на коней і з поспіхом поїхали до Прокурова. Вулиці міста були порожні. Видно було тільки наших козаків, які спішно бігцем йшли далі на північний схід. В передмістю, в невеличкому готелі ми знайшли командуючого дивізії та інших старшин, які лаштували свій штаб. Зв'язкові козаки проводили телефон. В деяких місцях санітари опікувались раненими, а де не-де видно було трупи забитих, головним чином большевиків. Наші втрати були невеликі. Там же наспіла вістка про знищення большевицького відділу, оточеного під Гречанами. Після короткої наради Головний

Отаман постановив вертатися вже автом до місця постою в Чорному Остріві, тим більше, що, як нас запевняли наші штабовці, шлях від Проскурова на Чорний Острів був уже очищений від большевицьких відділів. Наших коней ми віддали старшинам-чорношличникам і пересели до самоходу. По дорозі до Чорного Остріву зустріли ми несподівано один з большевицьких розбитих відділів, але все обійшлося добре, як я вже згадував в одному з попередніх розділів.

Наш наступ розвивався далі з великим успіхом. Майже ціле Поділля було вже в наших руках. Після давньої тісноти в «трикутнику смерти», цей факт приносив величезне полегшення і відкривав нові перспективи. Було постановлено перенести тимчасовий осідок уряду до Кам'янця. Не довго чекаючи, я виїхав саможодом через Проскурів і Ярмолинці до нової резиденції нашого уряду. По дорозі в селах і містечках панувало велике оживлення. Люди виходили з хат, а декотрі верталися з навколошніх лісів, де вони переховувались за часів большевицької окупації. Подільська весна робила своє — на серці було легко і думалось, що тепер, після цієї першої перемоги, скупчимо наші сили і підемо далі, а властиво не далі, а назад, до нашої столиці — Києва, який ми покинули всього три-чотири місяці тому. На початку червня ми були вже в Кам'янці і почався так званий Кам'янецький період в історії наших визвольних змагань.

Після тісних вагонів, в яких ми перебували кілька місяців у тяжкій і небезпечній евакуації, Кам'янець видався нам великим і гарним містом, в якому легко розмістилися всі наші міністерства і весь наш урядовий апарат. Положений на високому скелястому березі Смотрича, Кам'янець заховав сліди різних історичних епох. В південносхідній частині міста громадились на високих скелях бастіони і руїни так званої «турецької» фортеці, що була свідком панування турецьких султанів. Старе місто було повне архітектурних пам'яток

старого польського королівства, яке намагалося не тільки спольонізувати Кам'янець і ціле Поділля, але й зробити з цього старого міста осередок католицизму на Сході. Від цієї епохи залишилась стара катедра польських єпископів і невеличкі палати польських магнатів тієї епохи. Поруч ліпилися до прибережних скель у вузьких середньовічних вуличках старенські будинки українських міщан, що витримали наступ польонізації і залишились вірними православній церкві і українській народності. В цій нерівній боротьбі кам'янецьке міщанство, хоч і мало проти себе увесь могутній апарат королівства, з успіхом протиставилося польонізації і затримало український характер міста. Багато слідів залишила по собі доба нашої козацької держви — гетьманщини. Це були передусім старовинні церкви, деякі побудовані в типовому українському стилі, і виглядали точнісінько так само, як старовинна козацька церква, яку я бачив у Полтаві, або в Бобровиці на Чернігівщині. На схід від Кам'янця, на високому березі Дністра розкинулось велике, колись козацьке містечко Жванець, через яке українські чумаки возили з півдня сіль і різні товари з Волошини. Тут Дністер робив коліно на захід, оминаючи високі скелі. Із жванецького берега Дністра було видно Хотин, який ховався за горбком по румунському боці. З хотинського берега часто прибували наші закордонні брати — басарабські українці, перепливаючи Дністер вночі, щоб одвідати своїх кревніх на подільському боці. Це були переважно високі, кремезні люди, які імпонували своєю силою і здоровим виглядом. Вони власне недавно перебули криваве повстання, яке підняли українці Хотинщини проти румунської займанщини. Коли ми оглядали ці місця і красу закутого в романтичні скелі Дністра, мимоволі пригадували сивоусу постатť гоголівського Тараса Бульби, який напевне тут власне коло Жванця дістався до ляської неволі і, замучений ворогами, згинув як герой, не зрадивши своєї козацької батьківщини.

Населення Кам'янця також немов відзеркалювало різні історичні переживання подільської столиці. Крім українського міщанства і селян приміської смуги, тут мешкало чимало поляків, що залишилися ще з часів польського королівства. Чимало було вірменів і татар, але більшу частину населення старого міста творили жиди, які відігравали значну роль в колись великому торзі, що йшов через Кам'янець на всю Україну. На лівому березі Смотрича розкинулось великими плянтами нове місто. Воно було побудоване вже за останніх десятиріч імперії. Чепурненькі вілли оточені були густими садками. В кінці нового міста, по дорозі до вокзалу була величезна площа, на якій відбувалися подільські ярмарки, на які з'їздилася люди з цілого Поділля, та й не тільки з Поділля.

Мое міністерство розмістилося в старому будинку колишнього російського губернського правління, а замешкали ми в невеличкій віллі на плянтах у старенького жидівського купця, який нам відступив дві кімнати. Цей старенький купець мав уже років 70 і в розмовах зі мною жалісливо похитував головою, загадуючи з пітетом стару царську Росію, в якій йому так добре жилося. Торгував він текстилями і був оптовиком у цій ділянці. Ці розмови викликали до певної міри здивування, бож усім відомо, що в царській Росії був цілий ряд правних обмежень для житів. Однак Готесман переконував мене дуже широ, що так добре, як за царської Росії, ім, жидівським купцям, мабуть вже не доведеться жити. Кілька років пізніше один мій знайомий чужинець, що довший час перебував у советській Москві, як дипломат, оповідав мені анекдот про старенького жида, з яким сталася така пригода в Москві. Він їхав трамваєм і молодий кондуктор з комсомольців дзвінким голосом кричав на кожній зупинці трамваю нові назви вулиць: «Пролетарская!» — Старий жид стрепенувся, тяжко зітхнув і додав голосно: — «бившая Александровская!» На слідуючій зупинці кон-

дуктор-комсомолець кричить знову: — «Площадь революции!», а старенький жид зітхнув знову і, пригадуючи добре царські часи, голосно додав: — «бывшая Николаевская!» Коли це повторилось кілька разів, кондуктор комсомолець з обуренням гrimнув на старенького жида: — «Товаріщ єврей, бывшая жідовська морда!» — і загрозив йому за контрреволюційний характер його уваг. Ось так само згадував з приємністю і наш кам'янецький господар Готесман старі царські часи, за яких він, як і всі жидівські купці, помимо великих обмежень, робили добре гешефти й багатіли.

Після нашого переїзду до Кам'янця тут зосередилося не тільки політичне, а й культурне життя. Постав цілий ряд українських видавництв, кілька щоденних газет, театр і навіть наукові товариства й організації, які містилися у великому білому будинку кам'янецького державного університету, де ректором був проф. Іван Огієнко. Життя било мов джерело і Кам'янець став повноцінним національним центром.

Справи на фронті з кожним днем кращали. Наши дивізії посувались невпинно вперед, звільнюючи від ворога майже цілу Волинь, північні повіти Херсонщини і майже цілу Київщину. Нова оfenзива частин Галицької армії відкинула поляків далі на захід і ми були повні надії, що ще протягом цього літа вдасться нам повернути до Києва. Разом з тим збільшувалося політичне значення нашого центру, а вперта боротьба за українську державність викликала значне зацікавлення у світі, особливо ж у сусідніх державах.

З Яс, де знаходилася тоді головна квартира французького маршала Франше д'Еспере, двічі приїздила спеціальна військова місія, щоб зазнайомитись зі станом речей на Україні. На чолі цієї місії стояв майор генерального французького штабу Сігоне — високий, стрункий старшина, який робив досить симпатичне враження. Менш симпатично виглядали члени його місії, нібито французькі старшини, і цивільні співробітники

місії, один був не француз, а черногорець, на прізвище Радонич. Ми дуже швидко встановили, що, коли майор Сігоне цікавився виключно політичними справами і провадив з нами розмови в цій площині, то його співробітники ходили по Кам'янці і збиралі чисто військові інформації. Скоріше ми встановили, що серед цих співробітників майора Сігоне французів було небагато, зате було кілька росіян, колишніх старшин царської армії, які, очевидно, збирали ці військові інформації для штабу генерала Денікіна, котрий саме тоді розпочинав свій великий наступ з півдня через Україну на Москву за підтримкою держав Антанти. З цих причин наша військова влада відразу поробила всі належні заходи, щоб місію майора Сігоне ізолювати і хоч майор Сігоне протестував проти обмежень у рухах, наш кам'янецький комендант вияснив йому, що тепер військовий час і що в складі його місії є особи, які, хоч і носять французьку уніформу, але є бувшими російськими старшинами. Другим разом майор Сігоне приїхав уже сам, без своїх сумнівних співробітників і тоді наші чинники провадили через нього переговори з головною квартирою французького маршала. Ці переговори були виключно інформативного характеру. В розмовах з майором Сігоне відчувалося, що французькі військові чинники були під впливом російських монархістів і польських чинників, які настроювали французів проти концепції української державності.

В літі 1919 року, саме тоді, коли в зв'язку з наступальними операціями нашої армії у нас кріпла надія на остаточну перемогу над ворогом, сталися три події, які радикально змінили нашу ситуацію на гірше.

Першою подією був генеральний наступ польських армій, якої наші галицькі брати не могли стримати. В зв'язку з тим, після довших переговорів між нашим урядом і диктатором доктором Петрушевичем, Галицька армія покинула Галичину і перейшла через Збруч. З огляду на це утворений був спільний генеральний

штаб дієвої армії, до якого увійшов на керівне становище генерал Курманович. Шефом цього спільноготабу був призначений генерал Юнаків. Справа переходу Галицької армії через Збруч досить докладно висвітлена в нашій мемуарній літературі, тому я не буду спинятися на подробицях цієї важливої події в нашому житті. Обставини так склалися, що ці переговори з диктатором Петрушевичем і з генералом Тарнавським, який був призначений на місце генерала Грекова, частинно доводилося провадити мені. До галицької головної квартири я їздив із тодішнім полковником Капустянським, як військовим експертом.

Перехід Галицької армії, хоч і посилив значно нашу дієву армію на сході, то витворив однак цілком нову ситуацію між нами й поляками, які після цієї події виявляли охоту до політичних переговорів з нашим урядом. В цій справі прибула до Кам'янця польська військова місія з майором Чарнецьким на чолі. Ці вступні переговори започаткували цілий ряд зустрічей і конференцій для вияснення можливостей знайти якийсь відповідний для обох сторін модус вівендені. Для нас було ясним, що в цьому напрямку мусить щось статися, бо в скрутних обставинах того часу ми не були в стані тримати два фронти, на заході і на сході. Тим часом у певних пунктах відносно російського питання, погляди наші наблизувались до ставлення поляків, які теж були зацікавлені у тому, щоби небезпека нового російського імперіалізму не загрожувала Польщі. В цих переговорах з поляками я не брав ніякої участі, а самий початок переговорів не здавався мені щасливим. Коло цієї справи почало ходити багато людей зовсім нових і досі невідомих. Одним з них був поляк з України, який виступав під прізвищем Павлюк. Він відгравав за кулісами цих перших українсько-польських переговорів велику роль і курсував дуже часто між Варшавою і Кам'янцем. Перша офіційна наша місія до Варшави складалася з бувшого міністра

комунікації Пилипчука і з урядовця міністерства за-кордонних справ Тулкопи. Вже значно пізніше був призначений для переговорів з польським урядом тодішній міністер юстиції і віцепрем'єр Андрій Лівицький. Ці перші переговори з поляками мали ті добре наслідки, що ніби нейтралізували на якийсь час небезпеку польського нападу з заходу і давали нам можливість сконцентрувати наші сили на сході.

Другою подією, що значно змінила нашу ситуацію, був початок наступу зформованих на Північному Кавказі армій генерала Денікіна, які швидким маршем посувались на північ і вступили, не зустрічаючи важкого спротиву, на територію України. В той час, коли наші передові частини зближалися до Києва, російська добровольча армія зайняла Катеринослав (де генерал Денікін виголосив свою відому промову, заявляючи, що «ставка на Петлюру бита») і форсуваним маршем теж зближалася до української столиці з південного напрямку. З фронту доходили вістки про дуже складну ситуацію, яка витворилася в районі Києва, що знаходився не між двома, а навіть між трьома вогнями. Більшевицькі віddіли ще тримали Київ, але вони були здеморалізовані і скоро почали гарячкову евакуацію Києва. В цей самий час, а був це здається кінець липня, почали з'являтися в Кам'янці і в цілому районі, опанованому нашими військами, українські збегці — ті, що за намовою боротьбістів залишилися були в Києві під більшевиками, намагаючись пристосуватись до більшевицької влади. Вони оповідали про криваві екзекуції і переслідування українців, російськими білогвардійцями генерала Денікіна, який мав спеціальні карні віddіли в своїй армії. Ці віddіли йшли за передовими частинами і, коли входили в якесь село чи місто, то першим ділом переводили масові арешти українців і розстрілювали та вішали людей так само жорстоко, як це робили гетьмансько-німецькі карні віddіли в 1918 році.

Українська інтелігенція в Києві, включно з діячами радикального боротьбістського напрямку, себто групи Шумського, опинилася перед альтернативою — вийти з Києва разом із російсько-большевицькими частинами на схід, або перейти на територію Правобережжя, себто до нас. Значна частина боротьбістів вибрала цей останній шлях і тікала з Києва на захід. В Кам'янці я зустрів цілу групу нашої молоді боротьбістського напрямку, яка у вирішальну хвилину все ж таки відчула інстинктивно свою кровну спільність з українським національним осередком і не хотіла подаватися до «московського брата». Між іншим зустрів я і свого старого шкільного товариша з Чернігова Іванова-Меженка, який належав до видатніших боротьбістів і почав був навіть робити політичну кар'єру за большевицької влади. В пізніших роках він зайняв досить високе становище в Києві як директор національної бібліотеки і головний керівник відбудови музеїв. Пізніше він, здається, був разом з іншими боротьбістами «вичищений» Постишевим.

Крім цього, стався ще один цікавий епізод, про який варто згадати. Коли рішалася доля Києва, до Кам'янця прибув спеціальний посол Леніна, швайцарський комуніст Плятен. Він зробив деякі цікаві пропозиції нашому урядові, які однак були відкинені. Сам факт тих пропозицій був надзвичайно симптоматичний і свідчив про тяжку ситуацію большевиків. Плятен мав місію переконати український уряд в необхідності порозуміння з урядом Леніна на платформі спільної акції проти російської добровольчої армії генерала Денікіна і проти реставрації російської монархії. Заходи Плятена не мали будь-якого успіху головним чином тому, що він не мав жадних повновластей поза приватним листом Леніна, в якому справа була зформульована дуже неясно. Тому і всі розмови з Плятеном не могли мати конкретного характеру. Ситуація большевицької влади на Україні під час наступу денікінської армії значно

погіршала і тому зрозуміло, що з більшевицького боку зроблені були спроби зневтралізувати наступ українських армій з заходу.

Так чи інакше, в політичну гру увійшла третя сила — російська добровольча армія, яку держави Антанти дуже добре узброяли, сподіваючись, що ця армія діде до Москви і відновить російську монархію. В програмі цієї армії було, розуміється, також знищення українського національного руху і приєднання України до імперії. Перші сутинки відділів добровольчої армії з українськими частинами виявили, що поза знищеннем більшевизму, ця армія уважає за свій найважливіший обов'язок привернення російського панування на Україні в старій формі. Мілітарні успіхи добровольчої армії витворили цілком нову стратегічну ситуацію для частин української армії, які увійшли до Києва і вивісили жовтоблакитний прапор на будинку київської Думи. Кілька годин пізніше, з південного напрямку від Деміївки і Печерська увійшли денікінські частини. Цей епізод досить докладно висвітлений в мемуарній літературі. Деякі очевидці цього епізоду стверджують, що в цей момент частини Галицької армії, які вели переговори з денікінцями separatno від нашого уряду, зайняли двозначне становище і це улегшило денікінській армії окупацію Києва. Таким чином ми опинились перед доконаним фактом і ініціатива великих стратегічних операцій випала з наших рук.

Врешті третьою подією, яка надзвичайно ослабила нашу армію, була страшна пошесть тифу, яка здесяtkувала наші частини. В шпиталях не було місця для хворих. Бракувало медикаментів і лікарської допомоги. Тиф лютував у таких небувалих розмірах, що в деяких селах і містечках не було хати, де не лежав би тифозний хворий. Пригадую, як я вертався з Могилева Подільського до Кам'янця і вночі затримався ночувати у великому містечку Дунаївці. Але місця на нічліг ми не знайшли, бо скрізь по хатах і в місцевій школі лежали

тифозні хворі. Було просто моторошно в цьому містечку, де стільки людей гинуло від тифу. Хоч ми й зверталися до європейських держав і до Міжнародного Червоного Хреста за допомогою, однак ця допомога прийшла запізно — члени місії Міжнародного Червоного Хреста, які приїхали десь у вересні до Кам'янця і побачили ситуацію, просто хапались за голови. Їм не хотілося вірити, що так гинуть тисячі людей при байдужості цілого світу. Вони привезли транспорт медикаментів, але це була капля в морі. Ця третя подія була, як мені здається, основною причиною наших невдач восени 1919 року. Я й тепер не можу згадувати про цей епізод страшної пошести без жаху. Люди вмирали не десятками, а сотнями. Між іншим померло чимало моїх особистих приятелів, а в тому числі лікар Дмитро Одрина, який був тоді керівником нашої партійної організації і членом нашого уряду. Ось так восени 1919 року зближалася трагічна розв'язка нашої справи.

В листопаді наші здесятковані частини були сконцентровані в районі Старо-Константинова, куди прибув і Головний Отаман, щоби перевести реорганізацію і перегрупування, необхідне з огляду на нову стратегічну ситуацію. Настрій був пригноблений. Глибока осінь з її холодом і дощами поглиблювала це пригноблення. Алеж Головний Отаман все ще не тратив надії на успіх і зусиллями своєї залізної волі хотів підняти дух серед козаків і старшин на нову боротьбу. Нещастя не ходить само, як відомо. В цей момент, коли Головний Отаман переводив реорганізацію своїх сил в Любарі, одна з найсильніших частин повстанського отамана Волоха підняла бунт і цим перекреслила всі конструктивні заходи Симона Петлюри. Здавалось, жадного виходу немає. Алеж потрапити в полон большевицьких частин, які зламали солом'яний наступ добровольчої армії і посувалися швидко наперед, було б актом самогубства. Тому Головний Отаман і ті частини, що залишились йо-

му вірними, перейшли українсько-польський кордон і були інтерновані. Так закінчився Кам'янецький період наших визвольних змагань.

В сумний осінній десь я покинув Кам'янець і виїхав в напрямку до старого кордону над Збручем. Під'їжджаючи до цього старого кордону, я ще здалека побачив польські вартові пости, яких можна було пізнати по їх шапках, так званих «рогатівках». Галичина вся була окупована поляками, а по нашому боці зникали останні ознаки нашої державності. З сумною тривогою кинув я останній погляд на рідну землю, в якій уже в найближчих може годинах запанує на цілому просторі червоний російський окупант. Це почуття суму прибільшують ще й тим, що спереду зустрічали нас недовірливі обличчя історичних ворогів, які нераз у нашій історії понад нашими головами подавали руку Москві, щоби разом знищити нашу свободу і поділити між собою наш край. Останній погляд на подільські кургани — і ми вже переїжджаємо Збруч. Наш дипломатичний паспорт, на якому є також печатка польської військової місії майора Чернецького, робить своє враження і без великих труднощів, після полагодження різних формальностей, ми сідаємо до потягу, ідемо далі на захід, минаємо Станиславів, Львів, Перемишль, і врешті, третього дня нашої подорожі, змучені переживанням останніх тижнів і недоспаних ночей, доїжджаємо з мішаним почуттям до Варшави.

ЧАСТИНА III

На чужині
(1920-1939)

ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ З-НАД ВИСЛИ

1. Перед заключенням українсько-польської умови в Варшаві.
2. Перше знайомство з польськими настроями в доверсальській Польщі.
3. Маршал Пілсудський і його оточення.
4. Наш скептицизм до варшавських переговорів.
5. Виїзд до Відня.

Наша дипломатична місія, під керівництвом віцепрем'єра і міністра юстиції Андрія Лівицького, містилася у великому комплексі відомого всім чужинцям, що бували в польській столиці, «Європейського» готелю. В тому ж готелі замешкав і я, що дало змогу мені бути в курсі всіх маленьких і великих подій у житті місії, яка в той час провадила переговори з урядом маршала Пілсудського.

Ці переговори, як я спостеріг, не вступили ще у вирішальну фазу. Як деякі члени місії мені оповідали, часами видавалося, що ці варшавські переговори взагалі не доведуть до жадного порозуміння. Наші дипломатичні представники твердо стояли на позиції наших державних актів і з цієї причини не можна було знайти з поляками спільної мови в справі Галичини. На нашу думку, окупація Галичини поляками не могла передрішати державно-правного статуту Східної Галичини і тому остаточно вирішення галицької проблеми повинно було б наступити на Паризькій мировій конференції. Це була перша причина труднощів варшавських переговорів. У справі цій наша дипломатична місія тримала сталій контакт через своїх галицьких членів з полі-

тичним центром диктатури Петрушевича і з краєвими чинниками у Львові.

Але були ще інші причини, які гальмували проектоване порозуміння. Польські чинники ставились з великим недовір'ям до уряду УНР, як і взагалі до всього українського. Мені довелось це пережити, так би мовити, на власній шкурі. Пару тижнів після моого приїзду до Варшави, в польському соймі внесена була інтерпеляція до міністра закордонних справ, в якій було зазначено, що у Варшаві перебуває такий то пан (назване було мое ім'я), який знищив польські землеволодіння в Україні. В інтерпеляції мене названо було «погромца полякув на кресах всходніх». Інтерпеляція кінчалася запитанням, які заходи вжив міністер закордонних справ, щоб позбутися цього небажаного гостя, себто мене. Після цього у мене з'явився начальник східного відділу польського міністерства закордонних справ, відомий польський дипломат Роман Кноль, який походив з Києва і про якого ми вже згадували в першій частині наших споминів; по мистецьки закидаючи свій монокль (а це він робив тільки тоді, коли дуже хвилювався і мав якусь дуже делікатну місію), він запитав мене в дуже чемній формі, чи я не вибираюсь на різдвяний сезон до Відня, де власне тепер виступає в опері нова зірка, знаменита співачка Еріца. Він дав мені зрозуміти, що мій виїзд з Варшави з різних причин був би дуже побажаний. Очевидно, моя особиста присутність у Варшаві занадто нагадувала втрати польського землеволодіння в Україні і викликала нові труднощі в переговорах.

Треба пригадати, що після відновлення польської держави в 1919 році, дуже багато поляків з України зайняли впливові становища в урядовому апараті. До них належав між іншими і Кноль. Цей польський елемент складався переважно з поміщицьких родин, які повтікали до Варшави після лютневої революції і особливо після упадку гетьманщини в 1918 році. Ці люди, розуміється, висували на перший план реставрацію

польського землеволодіння в Україні і з цього погляду оцінювали вони всяку польську допомогову акцію на сході. Такий вузький погляд цих впливових польських чинників був другою і чи не найсильнішою перешкодою досягнення порозуміння.

Потім мені оповідали, що такі настрої панували серед так званих середніх польських чинників, себто серед тих поляків, які займали хоч і відповідальні, але середні становища в польському урядовому апараті. Це були, ось так як Кноль, начальники відділів, секцій і ціла хмара референтів. Натомість сам маршал Пілсудський і його близче військове оточення дивилися глибше на справу врегулювання українсько-польських відносин і на справу принципового порозуміння. До цього близчого оточення Пілсудського належали його найближчі політичні і військові співробітники, як, наприклад, Валерій Славек, Олександер Пристор, Вацлав Єнджеєвич, полковник Шецель і багато інших.

Це глибше ставлення до української проблеми полягало більш-менш в тім, що Польща, так само як і Україна, загрожена московським імперіялізмом, який в нових советських формах не менш небезпечний, як передреволюційний імперіялізм царської Росії. Російський большевизм занятий тепер (себто в 1919-1920 рр.) своїми внутрішніми проблемами і нова большевицька імперія ще не може підхопити традиційну нитку російського імперіялізму і переводити великорадянську програму експансії на своїх західніх теренах, які до революції входили до складу російської держави. Тому треба було, на думку пілсудчиків, поки Росія внутрішньо слаба, використати цей час і утворити глибше порозуміння між обома народами, українським і польським, на підставі обопільного признання суверенності і спільноти політичних змагань. Справа Галичини не повинна бути перешкодою, бо Польща не має, мовляв, наміру провадити асиміляційної політики і готова призвати

Галичині спеціальний автономний статут з узглядненням інтересів української частини Галичини.

Деякі з пілсудчиків ішли навіть далі і твердили, що в цих обставинах Галичина може стати, так би мовити, мостом порозуміння. Так ідеалістично висловлювався й один з найбільш темпераментних пілсудчиків Тадеуш Голувко, який пізніше відогравав досить велику роль, як речник ідеології Пілсудського в національних справах, і якого через те сильно ненавиділи шовіністичні елементи як польські, так і українські. Про його трагічну долю і його внутрішні протиріччя, які він переживав за останніх років свого життя, згадаємо пізніше.

Концепція українсько-польського союзу знаходила прихильників не тільки серед чільніших діячів групи маршала Пілсудського. До неї належав також цілий ряд соціалістичних діячів, як, наприклад, відомий ідеолог і публіцист польського соціалістичного руху (ППС) Леон Васілевський, а з молодшої генерації — відомий соціалістичний провідник Зигмунт Заремба. Згадати належить у зв'язку з цим також Вацлава Седлецького, який у пізніших роках був головою так званого Східнього Інституту, як також Мечислава Недзялковського, що стояв на чолі ППС і був довший час її провідником. Всі ці діячі соціалістичного напрямку, хоч і не погоджувались з загальною політикою Пілсудського, а пізніше навіть перейшли до одвертої опозиції, та в справі українсько-польських відносин вони в загальному поділяли цю концепцію. Всі вони були виховані на польських історичних традиціях і ні в якому разі не погоджувались на те, щоб Галичина приєдналася до свого історичного і етнографічного матірного пnia, себто, до України. Алеж, з другого боку, демократичні переконання не дозволяли ім перейти над галицькою справою до порядку денного і задоволитися тільки тим, що польським військам вдалося силою зайняти західноукраїнську територію. Вони шукали морального оправдання цього факту і розуміли, що треба маленьке ві-

конце залишити відкритим і що в будуччині так чи інакше треба буде шукати порозуміння з Україною. Шукаючи виходу з цих своїх внутрішніх суперечностей між соціалістичним сумлінням і націоналістичними переконаннями, вони підтримували концепцію Пілсудського.

Були прихильники цієї концепції також у колах католицьких консервативних елементів. Найвидатнішим представником цього католицького напрямку був відомий польський промисловець і багач із Києва Кароль Ярошинський. Пригадую довшу розмову, яку я мав з ним у Відні на початку 1920 року, себто кілька місяців перед заключенням так званої квітневої умови у Варшаві. Він був гарячим прихильником концепції Пілсудського, алеж його погляд йшов значно далі. Справу Галичини він називав справою Львова і казав, що справа ця вирішиться на протязі найближчих років і то таким чином, що один з конкурючих народів, себто поляки або українці, покажуться сильнішим елементом і від цього залежатиме дальша доля цілої Галичини. Вийдуть поляки з цього змагання сильнішими на полі політики, економіки і культури, тоді Львів і Галичина будуть польськими. Вийде український народ з цього змагання сильнішим, то Галичина і Львів будуть українськими. До цього він додавав, що військовий успіх поляків у Галичині був припадковим і тому не можна його вважати за вирішальний момент. Додавав також, що він особисто не вірить в асимілюючу силу польського національного організму і є переконаний, що, абстрагуючи від державної принадлежності Львова, як справи формальної, місто це, а з ним і ціла Східня Галичина, вже після десятиліття польської окупації викажуть переважно український характер. Хвилями під час цієї розмови з Ярошинським (який говорив з великим темпераментом і сміливістю, часто переходячи на українську мову) видавалось мені, що це розмовляє один із тих численних «латинників» з України, які, хоч і говорять по-польськи та відчувають глибоко свою

принадлежність до латинської віри, мають у собі певні риси українського характеру, який не вкладається в рямцях принесеної в Україну езуїтами вузької латинської догми. А чи ж мало було таких ярошинських в Україні, які інстинктивно відчували, принаймні в деяких пунктах, свою принадлежність до українського степового комплексу?

Проти «української» концепції Пілсудського була однак переважаюча більшість польського громадянства. Особливо так звана «народова демократія», під проводом Романа Дмовського, поборювала рішуче думку Пілсудського. «Народові демократи», а за ними й інші праві групи, закликали до історичних традицій польської східньої політики, а символом цих історичних традицій була відома умова між королівством польським і царством московським, заключена в Андрушові в 1667 році. На підставі цієї умови Україна була поділена по лінії Дніпра між Польщею і Московщиною. Такий стан речей був би й тепер, на думку польських націонал-демократів, найкращим виходом із ситуації. А тому, що Польща після вікової російської займанщини ослабла, а Росія зміцнилася, то вони готові навіть на таку «великодушну» поступку, як заміна лінії Дніпра лінією Збруча. Така поступка історичній дійсності, мовляв, тим більше себе оправдує, що на підставі такого порозуміння з Москвою, небезпека українського націоналізму, як для Польщі, так і для Росії, раз на завжди буде усунена. Більш спритні і одверті публіцисти цього табору не соромились писати у своїх статтях на адресу нових совєтських можновладців: ви, мовляв, тримайте міцно своїх українців, а ми будемо тримати своїх, і таким чином буде спокій.

Безліч дрібних і середніх урядовців і та хмара референтів, про яку ми згадували, трималася власне цієї «народової» лінії. Але тому, що на чолі держави все ж таки стояв Пілсудський, вони маскували це своє на-

ставлення, одночасно стараючись на кожному кроці звести концепцію Пілсудського нанівець.

Цим пояснюється, що пізніше, коли була підписана Варшавська умова в квітні 1920 року, раптом забракло зброї для українських частин. Коли десятки тисяч українських селян голосились на мобілізаційний заклик військової влади УНР, іх не було змоги озброїти. Ці поляки хотіли перехитрити простодушних українців і поставити їх перед доконаним фактом військової окупації України, з всіма випливаючими з цього висновками. Українські військові частини їм потрібні були тільки для декорації, але, як відомо, це хитрування вийшло самій Польщі на лихо, бо самі польські частини, розуміється, не могли витримати натиску навіть так слабо зорганізованої армії, якою була на ті часи армія Тухачевського. Однак про це докладніше згадаємо трохи далі, а тепер вертаємося до подій восени 1919 року.

Атмосфера польсько-українських переговорів, в яких я жадної участі не брав, нам не дуже подобалась. Ми не були проти практичних кроків нашого уряду, скерованих на те, щоб вийти з тяжкої ситуації, в якій ми опинилися під натиском трьох ворожих армій — сोветської, денкінської і польської. Для нас було ясним, що наша політика на цей час мусить бути еластичною і що треба шукати якогось реального виходу. Пригадую, як на одній нараді восени 1919 року в Тернополі, більшість наших видатніших діячів схиллялася до того, що цим виходом може бути політична умова з новою Польщею. Протокол цієї наради залишився був у мене з усіма підписами. Однак під час моєї втечі з Румунії, я мусів, на жаль, знищити цей цікавий документ. Варшавські настрої вплинули на нас негативно і наша партійна група — а в той час у Варшаві перебувало кілька видатних членів нашого центрального комітету — нераз застиковалася над виглядами порозуміння, яке дозрівало в гостинних апартаментах «Европейського» готелю. В результаті єдиний представник нашого

напрямку в дипломатичній місії УНР, Мішанецький, подався до димісії, а більшість наших людей від'їхала з Варшави і подалася різними шляхами назад в Україну. Менша частина, а серед неї Михайло Грушевський, Павло Христюк, Олександер Жуківський, Микола Чечіль і Микола Шраг, від'їхали далі на захід до Відня. Тих що подалися на Україну, не згадую поіменно, бо воно відогравали певну роль в Києві і Харкові і дехто з них може й тепер ще заховався. Таким чином наша група поволі відсунулася, а подекуди навіть і відмежувалася від офіційної політики уряду УНР в ті часи.

Остання наша нарада відбулася в тісній кімнаті в маленькому пансіоні на Шпитальній вулиці. Побіч цього будинку містилася редакція великого щоденника пілсудчиків «Голос Правди». Наш пансіон знаходився на четвертому поверсі старенького будинку. Тут установлені були наші постанови політичного і тактичного порядку і тут ми подали один одному руки на прощання, не думаючи, що може бачитись востаннє. В останніх днях грудня подався і я до Відня, тим більше, що Кнольше раз повторив свою пораду виїхати з Варшави.

МІЖ ВІДНЕМ І ПРАГОЮ

1. Українська еміграція у Відні.
2. Ліквідаційні настрої.
3. Трагедія «старих» на чужині.
4. Вітальність Михайла Грушевського і його пляни.
5. Микита Шаповал і празький центр еміграції.
6. Епізод з Винниченком.
7. Зустріч з О. Шумським.

До Відня ми приїхали на самого Сильвестра, 31 грудня 1919 року. Наддунайська столиця прийняла нас веселими окликами і співами на честь нового року, так традиційними для Відня, що навіть тяжкі наслідки програної війни і голод не могли затримати радісних вибухів цього своєрідного віденського оптимізму. Ми затрималися у «Французькому» готелі, який мав деякі українські традиції. В кінці минулого століття тут часто перебував Михайло Драгоманів, а на побачення з ним нераз приїздив мій батько і мешкав у цьому самому готелі. Відень в ті часи був переповнений українськими політичними емігрантами різних напрямків. У Відні ж перебував галицький диктатор доктор Петрушевич із своїми найближчими співробітниками, а також члени Директорії Федір Швець і Андрій Макаренко. Недалеко від Відня в чудових горах Земерінгу замешкав Володимир Винниченко і писав там свої спомини. Недалеко від нього, в чудовій долині Раксу, перебував ідеолог українських консерваторів і монархістів Вячеслав Липинський, який був тяжко хворий на сухоти.

Цей віденський період моєї еміграції був мало цікавий. Українське життя, щоправда, було дуже інтен-

сивне. Утворилося одразу кілька політичних осередків, а під проводом сенатора Шелухина утворено було навіть Національну Раду. Все це видавалося мені, однак, штучним і далеким від дійсного життя. Політичні дискусії оберталися в тісних рамцих еміграційних інтересів і рідко коли почулося свіже слово, надихане рідним кліматом. Для мене було ясним, що перший бурхливий розділ української історії після революції 1917 року був закінчений і що не слід творити собі жадних ілюзій. А власне діяльність різних емігрантських гуртків і осередків не створювала нічого позитивного і не виходила поза межі цих ілюзій. У Відні я побачив, як люди піддаються впливам нових обставин і як вони міняються на чужому ґрунті. Віденський період еміграції, на мою думку, можна було б назвати періодом ліквідаційним і, як такий, він не мав у собі піdbадьорюючих мотивів. Зрештою, віденський період еміграції дуже швидко закінчився, коли основна маса нашої еміграції з Польщі пересунулась на Чехо-Словаччину, де постали здорові осередки культурного і політичного життя. Більшість українських емігрантів виїхала до Чехо-Словаччини і можна сказати, що від 1924 року українська еміграція у Відні хоч і була численною, але страстила свій характер національного осередку. Цінніші сили перейшли до Чехо-Словаччини, де спільними зусиллями створено було новий центр української громадської думки, що проіснував аж до 1939 року, виховуючи нове покоління українських робітників і запопадливо пережовуючи традицію нашої визвольної боротьби.

Під час віденського періоду нашої еміграції, я хоч і стояв остононь від еміграційних осередків, то все ж таки пізнав близче думки і настрої окремих наших діячів і політичних груп. Наші найстарші емігранти, так би мовити, наші «батьки», яких найбільш типовим представником був Євген Харлампович Чикаленко, хоч і зберегли віру в остаточне відродження українського

народу і вважали більшевицьке панування за тимчасове, перебували в досить пессимістичному настрою. Проте, цей пессимістичний настрій виникав не із зневіри і розчарувань, пережитих за останні роки, а з моментів чисто особистих. Ці наші «батьки» були вже у віці переважно між шестидесяткою і семидесяткою. Тяжко їм було переносити злидні еміграції в чужому оточенні, а найбільше їх мучила думка про те, що доведеться закінчити життя далеко від рідного краю.

З цих старих вирізнявся своїм оптимізмом і вітальністю Павло Іванович Чижевський. Хоч він і був уже хворий і досить ослаблений ненормальними обставинами життя, він виявляв все ж величезну, як на його вік, ініціативність і пильно слідкував за політичним розвитком поверсальської Європи. Він все заводив нові політичні звязки і провадив велику інформаційну акцію серед чужинців. Потім, здається десь коло 1924 року, він переніс цю свою працю на швайцарський терен до Женеви, де і помер. З моїх частих розмов з Павлом Івановичем Чижевським пригадую його пристрасні запевнення, що в краю не все знищено і не все підувало, що там зростає нове покоління, вірне національній ідеї і що це нове покоління дає з себе кадри нових борців за визволення. Всяким еміграційним комбінаціям політичного характеру він надавав менше значення і казав, що завдання нашої еміграції — не стільки керувати українською політикою, яке повинно перейти до нового українського центру, що існує нелегально в Києві, як вплив на чужу опінію в різних країнах про значення української визвольної боротьби. Це його наставлення значною мірою відповідало і моїм думкам та настроям. Кожна вістка з Києва від наших людей електризувала нас і все те, що діялося в краю, давало нам повну підставу сподіватися, що наш визвольний рух виросте в нових формах у поважну силу.

До цього старшого покоління наших «батьків» належав і Михайло Сергійович Грушевський. Він оселився

в околицях Відня у селі Фесляу, гарно положеному в гористих лісах на півдні. Там же замешкали члени так званої закордонної делегації УПСР — Микола Чечіль, Павло Христюк, Олександер Жуківський, якийсь час Микола Шраг. Приєднавшись ще в 1917 році до УПСР, Михайло Грушевський тримався цього політичного напрямку також і на еміграції. З питомою йому енергією, він зорганізував так званий український соціологічний інститут і кожному дав відповідне завдання. На його думку, період активної української політики минув і на якийсь час український визвольний рух повинен зайняти оборонне становище, проаналізувати докладно причини наших невдач і поразок, витягнути з подій революції 1917 року висновки, реогранізуватися відповідно до нових обставин і щойно тоді зайняти оfenзивні позиції. Цей, так би мовити, пасивний період української політики може тривати досить довго, десять або двадцять років, але його значення полягає в тім, що наш визвольний рух, збагачений досвідом революції 1917 року і загартований у нових підсоветських обставинах, зможе ще з більшою силою вдарити по ворогові й осягнути свою ціль. Відповідно до цього наставлення принаглював Михайло Сергійович своїх найближчих співробітників до науково-дослідної праці, яку він називав жартуючи «ліквідаційною». Себто треба було, на його думку, зафіксувати в об'єктивному історичному викладі недавні революційні події, піддати їх аналізі, щоб таким чином не забулася найменша подroбниця цих подій.

Під впливом Михайла Грушевського написав Павло Христюк свої відомі чотири томи «Заміток і матеріялів з історії української революції», які і по нинішній день залишаються майже єдиним інформаційним і документальним джерелом про вікопомні революційні події 1917 року. Дехто критикує цю працю і закидає їй, що вона забарвлена особистими поглядами автора і його політичної групи. Алеж у цім і полягає цінність Хри-

стюкових дослідів, що вони нам відтворюють не тільки фактичний перебіг подій, але й ідеологічне тло, на якому вони дозріли. Ця праця дає також єдину в своему роді характеристику настроїв активних українських груп і партій, що для пізніших поколінь і для встановлення історичної тягlosti пізніших революційних рухів в Україні має величезне значення. Такого ж характеру була інша праця галицько-українського публіциста і історика Михайла Лозинського про переломові події в Галичині в 1918-1919 роках. До цього науково-дослідного центру приєдналися також так звана празька група УПСР з Микитою Шаповалом і Никифором Григор'євим на чолі.

З ініціативи Михайла Грушевського утворився таким чином науково-дослідний центр, який висвітлив проблематику української революції 1917 року, ставлячи нові завдання на будуччину. В цьому періоді часу мав я кілька принагідних розмов з Михайлом Сергійовичем Грушевським. Найцікавішим моментом цих розмов були його слова про необхідність концентрувати активні українські сили в краю, помимо репресій і терору, які там панували. Власне тоді (1922 р.) відбувся великий процес провідників київської групи УПСР Назара Петренка, Всеvolода Голубовича, Остапенка й інших, який закінчився досить лагідним на ті часи присудом до тяжкої в'язниці від 8 до 12 років. Помимо цієї звістки і аналогічних відомостей про тяжкі советські репресії, Михайло Грушевський настоював на своїй думці, що визвольна боротьба може бути тільки в краю зорганізована і що тому треба користатись кожною нагодою, щоб посилити кадри нашої визвольної організації на рідних землях. Він висував свою давню теорію, зрештою історично обосновану, про позитивне значення в українській історії так званих «татарських людей», себто тих українців, які під час татарської займанщини виконували різні урядові функції і доручення татарської влади і при тім виконували свою історичну місію

збереження традицій української віри і культури. Завдяки цій групі «татарських людей» збереглись наші національні вартості й ідеї, що і дало змогу будучим поколінням відновити наше національне життя і нашу державну окремішність.

Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію «татарських людей», вважаючи, що і в обставинах советської займанщини ці люди відиграють таку саму позитивну роль, як і «татарські люди» в XII-XIV віках. Він додавав у своїх розмовах, що культурний психологічний комплекс України має величезний вплив на займанців і що в комуністичних середовищах, які захопили владу на Україні, почнеться той самий історичний процес «татарських людей», наслідки якого необхідно використати. Сам він став на чисто наукову плятформу, себто поставив у першу чергу перед нашими активними силами завдання культурної мобілізації в краю. Практичні політичні висновки прийдуть пізніше, після того, як ми створимо міцні кадри наших культурних працівників. Його становище поділяли найближчі члени закордонної делегації УПСР, а особливо Микола Чечіль, Павло Христюк і О. Жуківський, як та-кож і Михайло Лозинський, який, хоч і не належав до УПСР, однак близько співпрацював з Михайлом Грушевським.

Натомість празька група Микити Шаповала відкидала цю концепцію «татарських людей», принаймні на цей момент. Цій групі здавалося, що ще передчасно скласти зброю політичної боротьби і йти на якісь компроміси в дусі концепції «татарських людей». Можливо, що це пояснюється тим, що тоді до Чехо-Словаччини напливали величезні маси української еміграції і що там творився новий масовий осередок українського суспільного і політичного життя. В ті ж часи нав'язав Микита Шаповал перші свої контакти з Едуардом Бенешем і Вацлавом Гірсою, які, маючи величезні полі-

тичні впливи в празькому уряді, поставилися прихильно до проекту Микити Шаповала — утворення великого культурного і суспільного осередку української еміграції в Чехо-Словаччині. З властивим йому динамізмом, Микита Шаповал ухопився за цю можливість і з успіхом зреалізував широку програму культурно-суспільної акції. В Чехо-Словаччині поставали українські школи, нижчі, середні і навіть вищі, а за ними наукові товариства, соціально-допоміжні організації, український історичний архів, видавництва, книгарні, газети і т. д.

Щоправда, політична сторона цієї незвичайно корисної акції в Чехо-Словаччині не зовсім була ясна. В своїх переговорах з Бенешем, мусів Микита Шаповал прийняти деякі думки чеського проводу про необхідність певної солідарності українського визвольного руху з російськими демократичними елементами, хоч ці останні (Керенський і Чернов, Дан і Абрамович) все стояли на давнішій позиції великої російської спільноти. Тоді ж постала в Празі концепція так званого «Союзу Народів Східної Європи». Нема ніяких підстав думати, що українська сторона пішла на якісь суттєві ідеологічні уступки. Натомість є всі підстави твердити, що переговори з Бенешем були лише тактичним кроком з боку Микити Шапovala длясягнення надто привабливої мети — утворення національно-культурного осередку для десятків тисяч українських скитальців, серед яких переважали найкращі елементи молоді, що ще недавно тримала на рідних землях прапор боротьби за самостійність.

Ось так відбувся тактичний поділ керуючої закордонної групи УПСР. Михайло Грушевський повернув через Прагу до Києва як і його співробітники. В одній з останніх розмов перед своїм поворотом до краю, він страшенно обурювався з приводу політичної невитриманості Володимира Винниченка, який, як відомо, теж був повернувся в Україну в 1920 році на підставі ком-

промісної умови з советським урядом, і був навіть призначений заступником голови совнаркома України Християна Раковського, але після однорічного побуту втік назад закордон на еміграцію, користаючи з виїзду до Риги на мирові переговори з Польщею в 1922 році. «Як можна щось подібне робити», — обурювався Михайло Сергійович. «За такий короткий час Винниченко не міг як слід зорієнтуватися в реальній розстановці сил і не міг, розуміється, закріпити своєї позиції в уряді». Михайло Сергійович зробив кілька терпких зауваг з приводу гістеричності і незрівноваженості Володимира Винниченка, який, на його думку, повинен був до кінця, так би мовити, «випити чашу сію», до кінця виконати своє завдання мобілізуючого чинника, бо в цьому власне було б його героїчне завдання. Щоб закінчити з цим епізодом варто пригадати, що Михайло Грушевський, перебуваючи в Києві, послідовно і наполегливо реалізував своє завдання. Його праця в Академії Наук створила близькучий період розквіту української науки і згуртувала нашу культурну еліту, надаючи їй нових сил. Навіть і тепер за тяжких обставин советської окупації ця праця зогріває своїми гарячими проміннями наші молоді покоління, передаючи їм нитку невмирущої традиції українських визвольних змагань.

Вже кілька років пізніше, коли я жив у Варшаві і мав нагоду нав'язати нові контакти з нашою молоддю в Україні та систематично спостерігав розвиток нового визвольного руху, я дуже часто пригадував думки, висловлені Михайлом Грушевським на початку еміграції. В основному його передбачення і оцінка ситуації з надзвичайною точністю стверджувались внутрішньополітичними подіями в УССР.

Показовий процес над бувшими провідниками УПСР (Голубовичем і Петренком) не дав жадного морального ефекту, так бажаного советській владі. Діяльність бо ротьбістів з Шумським на чолі викликала першу глибо ку кризу советського режиму на українських землях.

Даліші етапи цієї кризи всім добре відомі. А хто ж були ці боротьбисти, що увійшли, як казав Шумський, стрункими лавами до КП(б)У? Хіба це не були ті «татарські люди», про яких казав мені Михайло Грушевський? Тоді ж постав відомий літературний осередок Миколи Хвильового, значення якого в історії наших визвольних змагань для всіх ясне. Внутрішня ідеологічна криза в КП(б)У, започаткована шумськізмом, перекинулась на ширші кола «татарських людей» і охопила найвищі становища советської адміністрації. Нарком освіти Затонський і навіть співтворці УССР Микола Скрипник і «всеукраїнський староста» Григорій Петровський підпали під впливи цієї внутрішньої кризи. Ліквідація одного національного опозиційного осередка викликала якоюсь чарівною силою нові рухи проти Москви. Чи треба тут згадувати всі окремі фази цього руху, глибше значення якого полягало в традиційній тягості визвольних змагань.

Теорія «татарських людей» вигравдала себе блискуче, бож не тільки бувші боротьбисти, що зайняли високі становища в харківському уряді, але й стари комуністи українського походження захоплювались ідеєю української національної окремішності і поглиблennям цієї ідеї. Скрипник відбував навіть агітаційні подорожі до Львова і до деяких осередків української еміграції. У Відні на довірених зборах він між іншим висловився, що черговим завданням політики УССР є осягнення соборності України. Сміючись, він зробив заувагу, що кордони будучої України будуть проходити недалеко від Відня, натякаючи на прилучення Закарпаття і української частини Словаччини. Багато зробила і так звана українізаційна політика Скрипника, яка і була властивою причиною його ліквідації московським центром. Він використовував кожну нагоду для реалізації відомого советського декрету про українізацію. З наслідками його праці в цій галузі я познайомився, так би мовити, в практичному житті.

Десь коло 1934 року до Варшави приїхав молодий швайцарський інженер, який працював кілька років у Харкові і там же одружився. Жінка його, молоденька росіянка, скінчила школу в Харкові за часів Скрипника. Вона розмовляла чистою українською літературною мовою і оповідала мені, що в Харкові російських шкіл властиво за малими винятками нема і що по всій Україні переважають українські школи, в яких вчиться не тільки українська молодь, але й молодь нацменшин, до яких належать теж і росіяни. З цього приводу, як вона казала, на Скрипника і його групу ідуть великі нарікання і скарги в Москві. Отже й цей «татарський чоловік» пішов по тій лінії, яку передбачав старий Грушевський. Зустрічаючись від часу до часу з представниками нової студентської молоді з різних частин України, які нелегально приїздили на Волинь, і слухаючи їх оповідання про ідейний розвиток тодішнього молодого покоління, я ще більше переконався в слушності передбачень Михайла Сергійовича.

Лишень в одному пункті, дуже істотному, ці передбачення не сповнилися до кінця. Так звана політична капіталізація нових форм опозиційного і визвольного руху не була належно зорганізована. Тут бракувало центрального і політичного проводу, створення якого в тодішніх советських умовах було майже неможливим. З другого боку, центральна російська влада, перебувши криваву громадянську війну і винищуючи внутрішню опозицію, зібрала, як на ті часи величезний досьвід. Це й було причиною розбиття нових визвольних змагань, розбиття, яке осягнено було ціною величезних жертв українського народу. Трагічний кінець Михайла Грушевського відомий. Він осліп від виснаження і турбот політичного провідника, переслідуваного на все вужчому терені і помер 1934 р. у П'ятигорську, звідкілля тіло його було перевезено в Київ, і було поховано на Аскольдовій могилі. Він випив чащу своїх страждань до дна і не втік з фронту боротьби, як це зробив Воло-

димир Винниченко в 1922 році. Сумна була доля також його найближчих співробітників, які повернулись з ним до Києва. Вони всі загинули на засланні або були розстріляні під час великих репресій в 1932-1933 роках. Про це я довідався теж від згадуваної вже харків'янки, жінки швейцарського інженера. Вона привезла з собою знимку своєї кляси. Цікава була ця знимка. Серед групи молоді побачив я і професорів школи, а серед них Миколу Чечіля. «Це наші професори» — сказала мені росіянка, «а ось цей», вона показала на Чечіля — «Микола Фролович, був нашим улюбленим учителем, хоч і викладав він математику, яку ми не дуже любили». Я її запитав про дальшу долю її школи, а вона, відповідаючи на це, нервовим рухом обернула знимку. На зворотному боці знимки були записані всі прізвища учнів і професорів. Я спочатку не зрозумів її руху, але вона мовччи показала пальцем на хрестики проти багатьох прізвищ і додала тихо: «де хрестик, то це значить, що розстріляний!» Проти прізвища Миколи Чечіля був теж хрестик.

Але вертаймось назад до Відня. В ті часи перебував у Відні старий наш емігрант з 1906 року, Микола Кіндратович Залізняк. Це той самий Залізняк, який заснував у Києві в 1905 році першу організацію українських соціялістів-революціонерів. В 1906 році він утік до Львова кінчати свої вищі студії і там брав видатну участь у боротьбі української молоді за український університет. Під час першої світової війни він був емісаром Союзу Визволення України і, перебуваючи в нейтральному Стокгольмі, встановив зв'язки з українськими організаціями в Петербурзі, так що часто ми діставали в Києві від нього дуже цінні інформації про міжнародну політичну ситуацію. Потім він повернув до Відня і зовсім там акліматизувався. Коротко був він і в Києві під час революції, де я з ним познайомився. Це була людина надзвичайно розумна і освічена, так би мовити, ерудит європейської мірки. Працюючи nau-

ково, він зібрав величезну бібліотеку, в якій можна було знайти майже всі комплекти українських видань на всіх землях і у всіх займанцинах від часів передреволюційних, аж до большевизму. В цій бібліотеці я знайшов також єдиний комплект, який взагалі існував, нелегального видання «Боротьби», яку ми видавали під час першої світової війни в Києві. Було чимало й інших рідких книжок і часописів, що їх годі було знайти деінде. Під час віденської еміграції він тримався трохи осторонь від політичного життя і все казав мені, що треба реально дивитися на події і не творити собі ілюзій, бо, мовляв, творення еміграційних ілюзій може бути дуже шкідливим для справи. На його думку, українська проблема зможе вийти на порядок денний або в наслідок внутрішніх політичних потрясень у «всесоюзному» маштабі, або в наслідок нової війни. Нова війна, принаймні в найближче десятиріччя, видавалась йому неможливою. Тому він був прихильником першої концепції, яку вважав за реальну, з тою однак поправкою, що внутрішня політична криза советського режиму тільки на українському відтинку була б безрезультатною, хоч і мала б певне моральне значення. Натомість криза советського правління в ширшому, або, як він казав, імперіальному маштабі, могла б принести визволення України. В цьому пункті він не погоджувався з думками Михайла Грушевського про можливість викликання внутрішніх політичних змін у самій тільки Україні. Микола Залізняк був передовсім блискучий тактик і умів, з властивою йому ерудицією, переводити в життя раз прийняті рішення. Він старався між іншим встановити тісніші зв'язки з Юрком Коцюбинським, тодішнім «полпредом» УССР у Відні. Потім він на якийсь час виїхав до Америки, звідки повернувся по двох роках назад до Відня. Він називав себе поміркованим соціалістом-революціонером. А тому, що він особисто був близько зв'язаний зі мною і з Базяком, то нас і називали на еміграції правою течією

УПСР, хоч це тільки до певної міри відповідало дійсності. Микола Залізняк мав досить добре зв'язки з цілим рядом видатних австрійських соціал-демократів; на підставі свого довголітнього перебування у Відні отримав він австрійське громадянство і був покликаний до війська в час другої світової війни. Він так був зв'язаний з Віднем психологічно, що коли советські війська вступили до Відня, він не хотів покидати так близько-го йому міста і скоро після окупації був заарештований і засуджений советським військовим трибуналом на п'ятнадцять років примусових праць. Кілька день після оголошення вироку, советська командантура у Відні оголосила, що Микола Залізняк нібито утік з-під арешту. Дальша його доля невідома. При цій нагоді була конфіскована і цінна бібліотека Залізняка.

Слід також пригадати ще одну цікаву постать, яка в ті часи відогравала певну роль поза кулісами еміграційного життя. Це був Грицько Піддубний-Товмачів. Він виїхав ще перед першою світовою війною з України до Австралії, де працював як економічний емігрант, і повернувся в Україну власне під час революції 1917 року. Це була людина досить анархістичних поглядів; він одразу приєднався до групи боротьбістів, а потім перейшов до КП(б)У. У Відні він був кореспондентом київського щоденника «Пролетарська Правда». Це було, так би мовити, його офіційне становище, а фактично він працював для розвідки советського посольства у Відні і навіть не крився з цим. Деякі люди мені казали, що Піддубний-Товмачів був особистим інформатором Юрка Коцюбинського і Скрипника. В перший період еміграції він одягався дуже неохайно, що було в його характері. Але від якогось часу всі ми помітили велику зміну у зовнішньому вигляді цього «пролетарського» журналіста. Він почав дуже елегантно одягатись і з гордістю оповідав, що має навіть смокінг. Ця зміна сталася тоді, коли советські інстанції дали нові інструкції, щоб їх люди старалися пройти до найкра-

ізних товариських кругів і відповідно до цього змінили свій вигляд. Тому, що про працю Піддубного було загально відомо, не міг він спричинити якоїсь більшої шкоди нашій еміграції. Потім він повернувся до Києва і заплутався був до одної з опозиційних груп. Що з ним далі сталося — мені не відомо.

В міру того, як в Чехо-Словаччині творився новий еміграційний осередок, українська колонія у Відні рідшала. Між іншим, до Києва повернулася група наших кооператорів з Євгеном Филиповичем на чолі. Вони покинули еміграційні ряди досить швидко — одні з перших. Вони казали, що працювали в кооперації не як політики і що вони готові і за нових обставин відновляти кооперативну організацію в Україні. Филиповича я випадково зустрів 1923 року у Варшаві, вже як члена посольства УССР у Варшаві, де він разом з Хургіним, бувшим представником жидівської меншості в Центральній Раді, керував торговельним відділом посольства.

При допомозі Филиповича я побачився тоді ж останній раз з Олександром Шумським, який був послом УССР при варшавському уряді. Шумський, який був в 1917 році моїм секретарем у Київському Земельному Комітеті, був ще більш нервовим як тоді, коли я його пізнав у Києві. З розмови я зрозумів, що ця нервовість має зв'язок з загальними політичними подіями, які приготовлялися в Москві і про які власне довідався Шумський. А в Москві була приготовлена нова союзна конституція, на підставі якої УССР зрікалася своєї суверенності і входила в склад новоутвореного СССР як автономна республіка. Умова ця, як відомо, була підписана в липні 1923 року в Москві. Звістка про це дуже бентежила Шумського, бож, як він думав, після підписання цієї умови, напевне відбудуться поважніші зміни і в складі харківського уряду і в проводі КП(б)У а це може скомплікувати ситуацію його і його групи,

себто бувших боротьбістів. Треба було придумати цілий ряд протизаходів, щоб закріпити своє становище і не здавати впливових позицій. Песимістичні передчуття Шумського не були безпідставними. Після підписання нової федераційної умови в Москві, «українське» посольство було зліквідоване і Шумський разом з Филиповичем повернувся назад до Харкова, де був призначений наркомом освіти. 1925 року почалась ліквідація групи Шумського і його самого, при чому ліквідатором був пізніший «міністер закордонних справ» УССР Мануїльський. Мануїльський був тоді генеральним секретарем Комінтерну і спеціальний трибунал Комінтерну виточив процес проти Шумського та його особистого приятеля, першого секретаря ЦК КПЗУ Максимовича. Ця ліквідація групи Шумського тривала щось з три роки. В процесі цієї ліквідації загинули, крім Шумського і Максимовича, також інші видатні боротьбісти, як, наприклад, Михайло Полоз, Василь Єланський (Блакитний, помер від розриву серця), брати Лакізи, Левко Ковалів і багато інших. Але весною 1923 року, коли я розмовляв востаннє з Шумським, розуміється, не думав я, що це наша остання розмова, після якої я вже не мав ніякої можливості утримувати з ним який-будь зв'язок.

У нас дуже часто змішують політичне наставлення Шумського з іншими опозиціоністами. З цієї причини часто зараховують теж і Юрка Коцюбинського до шумськістів, хоч це зовсім не відповідає дійсності. Юрко Коцюбинський ніколи не належав до групи боротьбістів, а був прихильником Троцького і троцькізму і тому був він в 1932 році зліквідований сталінською групою. Це виявилося під час праці Юрка Коцюбинського у Відні в ролі посла УССР в Австрії. Як українець, він себе дуже мало виявляв і це просто впадало ввічі. Натомість Олександер Шумський був українським опозиціоністом і висував разом з видатним економістом Воловуевим цілий ряд вимог українського характеру.

Коли українські кооператори покидали Віденський залізничний вокзал, вони твердо вірили в те, що за тодішніх хоч і тяжких обставин їм вдастся відновити українську кооперативну організацію, що було б тоді великим нашим здобутком. Політична платформа Шумського відкривала їм до цього дорогу.

РОЗДІЛ III

ПОЛЬСЬКА ДИНАМІКА

1. Травневий переворот у Варшаві. 2. Маршал Пілсудський і українське питання. 3. Мої зустрічі з пілсудчиками. 4. Проблематика українсько-польських відносин. 5. Трагічна смерть отамана. 6. Pro i contra нової ситуації над Вислою.

Про травневий переворот у Варшаві я довідався в таких обставинах. Була це, коли не помиляюсь, неділя. Користаючи з гарної весняної погоди, я поїхав до невеличкої місцевості під Віднем — Мауер, де мешкав Микола Залізняк. Там власне прочитали ми перші повідомлення у віденських газетах про криваві події у Варшаві і про перемогу маршала Пілсудського над реакційним урядом так званих «народових демократів» і над другим з черги президентом Польщі Войцеховським. Ці перші реляції про варшавський переворот ще не були зовсім ясними і не відзеркалювали політичного значення цього перевороту.

Через кілька день ми дістали від наших приятелів і однодумців докладніше повідомлення з Варшави, дуже оптимістичного характеру. Ці повідомлення говорили про те, що маршал Пілсудський і його група усувають з урядового апарату реакційні елементи і проголошують концепцію нової вільної Польщі, яка зревідує своє становище і свою політику в українськім питанні, навертаючи до загальної ідеї польсько-українського порозуміння, що, мовляв, лежало в основі українсько-польської угоди з квітня 1920 року. В цих обставинах актуальною стає також справа Галичини і Волині, бо, мов-

ляв, група Пілсудського заміряє признати західноукраїнським землям автономію. Поза тим група Пілсудського заміряє активізувати польську політику у східніх проблемах в зміслі визнання не тільки самостійності України, а й підтримки національно-визвольних змагань також інших народів советського сходу, особливо ж народів Кавказу і численних мусулманських народів Ідель-Уралу й Туркестану.

Трудно було перевірити докладність цих перших оптимістичних інформацій у Варшаві, однак зміна загальної атмосфери в Польщі у зв'язку з травневим переворотом була безперечна. В перших тижнях після травневого перевороту могло видаватись, що для української справи в загальному і для наших західніх земель зокрема, відкриваються певні вигляди на покращання. Політичне оживлення у Варшаві вплинуло та-кож на пожвавлення діяльності нашого еміграційного центру. З Парижу Вячеслав Прокопович і Олександр Шульгин встановили безпосередні зв'язки з пілсудчика-ми. Також між Львовом і Варшавою почалися інтенсивні інформаційні розмови.

Врешті і я дістав від українських чинників у Варшаві запрошення приїхати до Польщі — з огляду на нову ситуацію, яка постала після травневого перевороту. Моїм завданням у Варшаві було б утворення української пресово-інформаційної служби, якої до цієї пори не було у Варшаві, не дивлячись на те, що українське представництво по нашій еміграційній лінії, як також представництво західноукраїнських земель у польському соймі, були досить значними. За посередництвом наших впливових українських чинників, я познайомився з одним з видатніших співробітників маршала Пілсудського — Тадеушом Голувко.

Як мені вже на місці у Варшаві вияснили, справа організації української пресово-інформаційної служби вимагає певної достосованості до нових «потравневих» обставин у Польщі. Група маршала Пілсудського ділить

цілу українську проблему на два комплекси. Справа західноукраїнських земель, отже Галичини, Волині, Полісся, Підляшшя і Холмщини, сталася силою фактів проблемою, так би мовити, внутрішньої політики польської держави і має бути розв'язана в найближчому часі, як запевняли пілсудчики, шляхом безпосередніх переговорів між новим польським урядом і представниками українських політичних організацій цих земель. Це був, так би мовити, один більший комплекс української справи, якому пілсудчики за всяку ціну старались надати характер внутрішньої проблеми, хоч вона і була зв'язана з відомими постановами Паризької конференції амбасадорів, перед якою Польща затягнула зобов'язання міжнародного характеру щодо автономного статусу Галичини. Другий комплекс української справи, який пілсудчики назвали проблемою Великої України, лежав у площині міжнародної політики. Група Пілсудського вважала за доцільне якнайбільше актуалізувати цю проблему в змислі признання самостійності України і підтримування визвольного руху всіма можливими засобами. Таким чином, як це любили пілсудчики нераз говорили і як це мені сказав при першій розмові Тадеуш Голувко, ця друга українська проблема територіально починається за Збручем.

Треба сказати, що Тадеуш Голувко, який справляв надзвичайно симпатичне враження, був людиною дуже експансивною, говорив дуже швидко, нераз ковтаючи окремі слова; в цих розмовах виявляв він досить велику дозу широти. Він був так званим «закордонним» поляком, уродженцем і вихованцем в Туркестані. Він володів дуже добре російською мовою, а його польська вимова мала сильний так званий «кресовий» акцент. Його зовнішній вигляд відповідав вповні його темпераментові. Коли він говорив, то вся його постать була в рухові; звичайно, коли його захоплювала якась думка, він старався доповнювати свої слова живими жестами.

Перша розмова з ним дала мені багато матеріалу до думання. Я все ще не міг вирішити питання, чи утворення української пресово-інформаційної служби у Варшаві в цих нових обставинах було б доцільним. Я мав різні сумніви щодо цього. Перший сумнів полягав у тім, що всі ті обіцянки політичного характеру, які робили члени групи Пілсудського в справі виконання польських зобов'язань супроти західноукраїнських земель, були тільки обіцянками і невідомо коли та як польський уряд їх зреалізує. Безпосередньо після травневого перевороту у Варшаві, найближчі співробітники маршала Пілсудського, як, наприклад, Валерій Славек, який стояв до особи маршала значно ближче від Голувка, говорили, що в найближчому часі будуть передведені переговори з компетентними місцевими українськими чинниками і що будуть призначенні до п'яти східніх воєводств видатні українські діячі на вищі становища або воєводів, або віце воєводів; що буде проголошено утворення українського університету, коли не у Львові, чого домагалися українці, то у Станиславові; що змінена буде шкільна політика в напрямку утворення середнього і нижчого українського шкільництва; що будуть вжиті різного роду економічні заходи, як, наприклад, кредитування українських кооперативних установ і т. д.

В деяких польських газетах з'явилися великі статті про необхідність порозуміння з українцями. В цих статтях поодинокі польські публіцисти ішли так далеко, що згадували роль українських дивізій, які боронили Замостя і Люблін перед арміями Тухачевського в 1920 році і про моральні зобов'язання, які має Польща супроти українців. Між іншим в одній з газет з'явилася стаття і моєго нового знайомого Тадеуша Голувка під назвою «Довг вдячності», в якій він доводив з питомим йому темпераментом необхідність, як він писав, конструктивного порозуміння і співпраці з українцями. Різні заяви відповідальних членів групи Пілсудського,

як також тон польської преси в українській справі, витворювали зовсім нову атмосферу і давали надію, що Польща після травневого перевороту дійсно стане на шлях нового і глибшого порозуміння в першу чергу з західноукраїнськими чинниками, а потім і зкеруючими колами українського еміграційного центру, з яким уже існували традиційні зв'язки ще від квітневої Варшавської умови 1920 року.

Але вертаємось до моїх сумнівів. Отже треба було поочекати, щоб побачити в якій мірі обіцянки і заяви нової влади будуть виконуватись, бож справа врегулювання політичних відносин на західноукраїнських землях мала б до певної міри вирішне значення для утворення нового, так би сказати, клімату в загальних українсько-польських відносинах. Мій другий сумнів був викликаний неясним формулюванням так званої східної політики нового польського уряду. Можна було припустити, що польські заяви і публіцистичні виступи в українській пресі, а навіть деякі зазначені вище реформи, мали б у далішому аспекті лише тактичне значення для більш корисного Польщі уложення відносин з покищо слабим СССР. Осягнувши деякі успіхи в цьому напрямку і використавши в цій грі український аргумент, Польща могла повернути назад до концепції Андрусова, себто до поділу українських просторів між СССР і Польщею. Це були, так би мовити, принципові сумніви з приводу дуже цікавого і по суті багатообіцюючого пляну актуалізації політичної праці наших чинників у Варшаві.

Були однак і великі позитивні можливості, які виникали з утворення української пресово-інформаційної служби у Варшаві. Це дало б нам змогу не тільки популяризувати в польській та іншій пресі українську визвольну боротьбу, але також пов'язати нашу працю з західноукраїнськими землями і міцно її уґрунтувати. Відкривалися ще й інші досить цікаві можливості у зв'язку з тим, що польська столиця ставала певним центром

східноєвропейських політичних проблем. В дипломатичних представництвах різних держав працювали переважно фахівці не тільки від польських справ, але й від справ цілого советського сходу. Варшава була найдалі на схід посуненим обсерваційним пунктом. Польські чинники старалися не без успіху відогравати роль експертів у питаннях советського розвитку; на підставі їх експертизи укладалася значною мірою опінія дипломатичних представництв інших держав про ті чи інші явища в СССР. З Варшави йшов цілий ряд інформаційних каналів на захід і ця обставина, розуміється, мала величезне значення і для нас. Що від подій в ССР залежить значною мірою вирішення української проблеми — було ясне. І що від насвітлення цих подій залежатимуть політичні потягнення західних держав — це теж було ясне. Що від вирішення української проблеми над Дніпром залежатиме дальша доля західноукраїнських земель — це теж не викликало в мене жадного сумніву. Був ще один момент практичного характеру, який промовляв за актуалізацію нашої політичної праці у Варшаві. Це була порівняно легка можливість утримувати живі зв'язки з українськими колами й осередками на Україні. Ці всі шанси взяті разом значно переважували мої сумніви і вагання. Після довших розмов з нашими еміграційними чинниками, як також з місцевими українськими колами, я згодився на переїзд до Варшави, де мав не гаючи часу розпочати свою працю.

Заповідження «проукраїнського» звороту в польській політиці мало для нас зовсім несподівано, і то зразу ж після травневого перевороту у Варшаві, трагічні наслідки. Травневий переворот у Варшаві стався 13 травня, а дванадцять днів пізніше, себто 25 травня, замордowany був у Парижі Симон Петлюра. Це була перша і найтяжча жертва нового «проукраїнського» курсу польської політики. Рука Москви діяла швидко, щоб зневіралізувати саму можливість актуалізації

польської політики на Сході. У Відні, де я тоді перебував, як і в цілому світі, трагічна смерть Отамана викликала величезний відгомін. Жидівські газети почали в нахабний і тенденційний спосіб очорнювати ім'я Отамана і всього українського народу. Не можна було залишити цих очорнювань без відповіді. Я написав статтю у формі листа до редакцій віденських часописів, в якій старався вияснити тло подій на Україні в 1917-1920 роках, подаючи документально всі накази і розпорядження Отамана і українського уряду проти погромницької хвилі, що прокотилася тоді по цілій Україні, та й не тільки по Україні, в Білорусі та і у властивій Росії. Цей мій лист до редакцій був видрукований у всіх великих щоденниках Відня. Він мав однак несподівані для мене наслідки. У віденській поліції знайшлося кількох поліцийних урядовців-жидів, які вирішили, так би мовити, помститись за мою статтю у віденських газетах. Думаючи, що я чужинець (а в дійсності я був від 1922 року австрійським громадянином), вони з'явилися у моїм помешканні, щоб мене арештувати і під ескортую відстavити до кордону, показуючи мені якийсь папірець, що мене, як небажаного чужинця, австрійська влада виселює. Робили це вони на власну руку, без згоди вищих австрійських чинників. Я звернувся негайно до цих чинників і жидівські поліцисти були дуже розчаровані, коли довідалися, що я австрійський громадянин і не можу бути виселений з Австрії. Таким чином цей інцидент був зліквідований.

Протиукраїнська акція і цькування всього українського провадились не тільки у Відні, але й по інших столицях світу. В цій акції була певна пляновість і хто знає ролю жидівського елементу в творенні і розбудові советської держави, той зрозуміє, що ця плянова акція проти української справи в жидівській пресі і за кулісами різних впливових міжнародних осередків, провадилась не без інспірації з Москви. Цей факт був ще одним аргументом за здійснення наших варшавських пля-

нів. Треба було розумно використати цю можливість, скріпити своє політичне становище і стало поглиблювати нові зв'язки, які ми здобували на варшавському перехресті політичних шляхів між Заходом і Сходом. В січні 1927 року я переїхав на постійно до Варшави.

РОЗДІЛ IV

НА ВАРШАВСЬКОМУ ПЕРЕХРЕСТИ

1. «Дитячі» хвороби польської самостійності.
2. Збірні прикмети польської ментальності.
3. Імперіяльна програма на сході.
4. Варшава — столиця сорокамільйонової потуги.
5. На схід від Висли.
6. Три напрямки в українській справі: Пілсудський-Дмовський-Грабський.
7. Романтизм старої еліти — епізод з Жеромським.
8. Польські вагання і балканізація відносин.
9. Зерно трагізму в українсько-польських відносинах.

Варшаву я знає ще з моїх юнацьких часів, коли вчився в Радомі і встановив зв'язки з різними групами польської революційної молоді. Вона мало змінилась від тих часів, лише де-не-де з'явилися монументальні будови різних державних будинків, які свідчили про те, що Варшава стала столицею досить великої держави з майже сорокамільйоновим населенням. Змінився, розуміється, і настрій польського населення в порівнянні з тодішніми часами. Тоді більшість поляків, а особливо варшав'яків, дуже глибоко відчувала російський окупаційний режим і слідкувала дуже уважно за політичними подіями і за боротьбою польських активістів з ППС проти російської займанщини. Тепер, коли вже існувала польська держава і то в розмірах, які перевершували найбільш оптимістичні сподівання, змінилася лінія заінтересувань варшав'яків і поляків взагалі. В перші роки існування польської держави розпочався широкий процес так званої бюрократизації польських активних елементів, який, хоч і не був помітний і мало звертав на себе увагу, але мав потім величезні психо-

логічні й політичні наслідки. Польська бюрократична машина прибрала величезні розміри і захоплювала в свої триби щораз більшу кількість польських активних сил. Коли держави своєї не було, ці сили представляли велику політичну вартість у різних ділянках національного життя. Тепер кожний хотів бути державним урядовцем і в патріотичних польських родинах завжди говорилося, що ім тепер належиться щось від «ойчизни» за те, що вони за часів російської займанщини брали участь у боротьбі за визволення Польщі.

Цей трохи егоїстичний погляд поглиблювався ще тим, що поляки порівняно легко отримали можливість в наслідок першої світової війни відновити свою державність, при чому мали вони виключне щастя бачити повну катастрофи обох своїх історичних ворогів — розбитої Німеччини і занархізованої Росії. Це створило до певної міри величезну коньюнктуру для польських державних прағнень. Держави Заходу, а особливо Франція, бачили в новій Польщі дуже важливий і необхідний чинник рівноваги сил на Сході. З другого боку, дехто бачив у новій Польщі, яка постала під дбалою опікою і за видатною допомогою держав Антанти, новий інструмент західньоєвропейської політики, який може дуже придатися в будуччині і проти майбутньої німецької агресії і проти світоруїнних плянів російського большевизму. Ці коньюнктуральні настрої причинилися до того, що польська суспільність перебільшувала свої сили і будувала свою відновлену державу в майже імперіяльних розмірах, до яких властиво не було матеріяльних і біологічних підстав. Решту доверили історичні ремінісценції про значення колишньої королівської Річи Посполитої, що сягала своїми розмірами на північному заході до Балтійського моря, а на південному сході до Чорноморського узбережжя. Отже — «од можа до можа».

Бюрократичний апарат був створений на цю велику мірку. Він втягнув у себе масу поляків активного

віку, всю оту середню інтелігенцію, яка в попередніх часах виконувала важливі функції на різних відтинках суспільного життя, що це по slabлювало значно польську суспільність як таку і тому витворювалась величезна прогалина, якої не було чим виповнити. Ці наслідки процесу бюрократизації особливо впадали ввічі на західноукраїнських земель, де активніший польський елемент прямо «всякав» у бюрократичний апарат. В цьому була причина слабості польського елементу на наших землях, де польські організації могли існувати тільки за видатною підтримкою державної влади. Розуміється, поляки вирівнювали цю прогалину на наших землях розбудовою своєї державної організації і цілою системою польонізаційних заходів —аж надто добре відомих, щоб тут про них говорити.

Під впливом цього процесу бюрократизації виробився спеціяльний тип пересічного поляка, який мав такі прикмети: поперше, перебільшення національно-державних аспірацій; подруге, перецінювання власних сил; потрете, легковажне недоцінювання так званих меншинних проблем на східніх землях, українських і білоруських, де ці меншини являли властиво більшість місцевого населення; почетверте, перебільшений націоналізм, що не раз набирає форм скрайнього шовінізму; і поп'яте, самовпевненість, що межувала з зовсім безпідставною думкою про політичну і культурну вищість поляків над іншими народами Сходу. Додаймо до цього релігійний фанатизм католицько-реакційної частини польського суспільства і навіянє ватиканськими інспираціями переконання, що Польща має виконати історичну місію навернення православних до католицизму — і ви матимете типовий образ польського комплексу тих часів.

Травневий переворот маршала Пілсудського вініс до цього комплексу певні корективи, але по суті нічого не змінив. Пілсудськізм старався зформулювати польську імперіяльну програму на Сході, дати цій націоналістич-

но зформованій масі концепцію польської велико-державності і направити таким чином польські націоналістичні настрої в русло свого роду месіянізму, який залежно від обставин приймав різні форми. Раз це була роль Польщі як осередка західної культури й цивілізації на Сході, другим разом — це була велика польська держава, яка виконувала свою місію «од можа до можа», іншим разом це був чинник рівноваги між Сходом і Заходом і т. д. Травневий переворот у Польщі висунув як атракційну ідею, старе польське гасло «За нашу і вашу вольності», себто справу визволення народів Сходу від московського імперіалізму. В цих рамках укладалась з польського погляду і проблема України, з відомим додатком, що ця будуча Україна має постати «за Збручем».

Травневий переворот поставив цілий ряд внутрішніх польських проблем на порядок денний. Найважнішою з цих внутрішніх проблем була перебудова польського парламентарно-демократичного проводу держави і збільшення авторитету виконавчого органу, себто уряду. Особиста участь маршала Пілсудського в уряді була ніби запорукою піднесення авторитету цього уряду. Однак належало ще запевнити цей авторитет шляхом конституційної реформи. Ось у таких обставинах я починав свою працю у Варшаві.

Польська столиця, з її історичними пам'ятками, з розлогими парками й садами, справляла чудове враження. Особливо від Висли відкривалась чудова панорама старого міста. Де-не-де укриті густими деревами, виглядали палати польських магнатських родів, побіч яких тутились невеличкі з червоної цегли побудовані будинки ще з часів саксонської династії, коли постала так звана польська «мурівана». Над цими невеликими будівлями панував маєстично королівський замок, з його широкими терасами і балюстрадами, що немов застиглими кам'яними хвильами спускалися до Висли. Граціозна колона Зигмунта доповнювала презентаційну

красу королівського замку, проти якого починалися вузенькі середньовічні вулички так званого старого міста. За старою історичною катедрою починалася симетрично чотирьохкутна площа властивого старого міста. Старинні будівлі, помальовані переважно в жовту і рожеву фарбу, належали старим міщанським родам Варшави. Тут, на цій площі, відбувалися в XVI, XVII та XVIII віках жорстокі автодафе наших козаків, захоплених у полон поляками, в присутності короля і королівського двору. Це тут, в обличчі страшливої смерти в огні, крикнув (по Гоголю) Остап в останню хвилю «чи чуеш батьку?». На цій же площі стояла палата князів Мазовецьких, а поруч неї історичний гостинний двір німецьких колоністів Фукерів, з його славними пивницями, в яких переховувались столітні вина і меди. Недалеко від старого міста проходила вулиця Медова, яка колись становила аристократичну частину міста. На цій вулиці були побудовані палати різних аристократичних родів. Ці палати з біgom часу занепали, як занепала й фортуна цих родів, і тепер залишились вони — напівзруйновані й занедбані свідки колишньої величини. Тут же на Медовій стояла старовинна церква оо. Василіян, яку потім перебрало латинське духовенство, а після травневого перевороту перебрали знову оо. Василіяни. Від королівського замку починалась головна артерія Варшави — Краківське передмістя, при якому стояв університет та інші репрезентативні будівлі. В південній частині міста чаравали своєю широкою перспективою алєї Уяздовські, оточені садами, що провадили до романтичних «Лазенок», цього прегарного і одного з найстаровинніших парків де стояла літня палата короля Яна Собеського. На початку цього парку, від алєї Уяздовських, стоїть історична палата Бельведер, в якій влаштував свою резиденцію після травневого перевороту маршал Пілсудський. За Бельведером починається шлях до колишньої садиби короля Собеського, сентиментального Вілянова, з його барокковою палатою, в

якій був музей. Тут перебував у критичні дні травневого перевороту президент Войцеховський і тут же прийняв він рішення капітуляції перед переможними військами маршала Пілсудського. На схід від Варшави провадять шляхи через передмістя Прага на Україну. Вже після одногодинної їзди потягом ви осiąнете колишнє українське Підляшшя, а далі починається Холмщина, з її українсько-польською шахівницею, де нераз пів села є польським, а пів українським. Врешті за Холмщиною, на північ від Холма, у Володаві починається суцільноукраїнське Полісся, перепоясане водами Бугу та численними озерами й болотами. Трохи на південь лежить Володимир, прастара столиця волинських князів, а ще далі на південь починаються землі Галицької України. Ця близькість української національної території від польської столиці не могла не впливати на так званий «клімат» Варшави. Тому серед варшавських поляків значно частіше можна було зустрінути людей, що були в тій чи іншій мірі зазнайомлені з українським питанням, як дінде в Польщі.

В ті часи серед поляків можна було виразно помітити три напрямки в поглядах на українську проблему, відповідно до територіяльного поділу Польщі.

Першу, дуже активну групу польського суспільства і польського урядового апарату, становили поляки зі Східньої Галичини і взагалі з західних українських земель. Ця група була наставлена відверто вороже до української національної ідеї, виявляючи нераз просто зоологічний націоналізм і шовінізм. Ця група була джерелом сталих протиукраїнських інспирацій варшавської політики. Це була, так би мовити, бойова фаланга польського шовінізму на західних українських землях. З цієї групи походила ціла система протиукраїнських розпоряджень, які з особливою наполегливістю впроваджувались в життя, особливо до 1930 року. Травневий переворот маршала Пілсудського, хоч і змінив зовнішні умовини, однак не усунув питомої ваги цієї

польської групи, так шкідливої для унормування українсько-польських відносин. Актив цієї групи просто перефарбувався відповідно до нових обставин і продовжував свою протиукраїнську політику, стосуючи нові методи, які і допровадили до так званої «пацифікації» західноукраїнських земель в 1930 році — цього страшливого епізоду, який залишив криваву пам'ять в історії західноукраїнської вітки нашого народу. Ця польська протиукраїнська група відкидала всяку можливість будь-якого порозуміння з українцями, себто відкидала теж і концепцію Пілсудського про актуалізацію української проблеми «за Збручем». Початково активні сили цієї польської групи зосереджувались в політичній організації Романа Дмовського, себто в так званій «народовій демократії». Пробойовим ідеологом цієї групи був Станіслав Грабський, який до травневого перевороту відогравав вирішальну роль у варшавському уряді, видаючи цілий ряд протиукраїнських законів і розпоряджень. Після травневого перевороту Станіслав Грабський відійшов начебто в тінь, а його спадщину перебрали молодші польські політики з Галичини, які зуміли зайняти в потравневій Польщі ключеві позиції і продовжувати, хоч і в іншій формі, здійснення протиукраїнської політики Грабського. До цієї ж групи належав відомий польський генерал Поплавський, який визначався надзвичайною еластичністю і пристосовувався до кожного режиму в Польщі. Він і тепер грає певну роль в оточенні польського маршала Жимерського, цієї маріонетки московського комунізму у Варшаві.

Другу течію в українській справі репрезентували польські політики із заходу Польщі, себто з польсько-німецького прикордоння, як з Познані чи з Помор'я. Це були переважно прихильники народово-демократичного напрямку Романа Дмовського і, так би мовити, партійні товарищи галицько-польських шовіністів. Їх наставлення однак відрізнялося від цих останніх. Вони оцінювали українську проблему під аспектом нароста-

ючої німецької небезпеки, яка загрожувала, на їх думку, не тільки Польщі, але й іншим слов'янським народам на Сході, а в тому числі й українцям. Вони були проти актуалізації української проблеми в польській політичній системі, бо, як вони казали, український визвольний процес може допrowadити до ослаблення польської держави, яка повинна бути чинником рівноваги супроти германізаційного натиску на схід. Вони рішуче поборювали також «українофільську» концепцію Пілсудського з тих самих причин і висловлювали погляд, що утворення самостійної України, хоч би навіть і «за Збручем», підірвало б великородзяне становище Росії (СССР), як можливого противника німецького імперіялізму. Вони з особливим натиском згадували Андрушівську умову і були рішучими прихильниками поділу України між Польщею і СССР, поділу не тільки в значенні формального кордону над Збручем, але поділу в глибшому політичному значенні, себто в заключенні певної угоди, в силу якої обидва партнери мали б зобов'язатись до невикористовування українського аргументу проти другої сторони. В практиці це мало б виглядати так, що советські політики, як, наприклад, Скрипник, мали б зректися своїх зацікавлень українським життям у Польщі, а тодішній консул СССР у Львові Лапчинський мав би припинити фінансування просоветських українських угрупувань і взагалі свою акцію серед галицьких українців, а польські політики, не виключаючи і маршала Пілсудського, мали б «забути» за Варшавську умову з квітня 1920 року і не висувати своєї «українофільської» концепції під гаслом «за нашу і вашу вольності».

Як відомо, в 1923 році, себто безпосередньо після заключення Ризького миру, Виконавчий Комітет Комінтерну прийняв свою резолюцію в українській справі, в якій став на становищі, що українське питання в Середній Європі, тобто у Польщі, Чехо-Словаччині і Румунії, має революційне значення для поглиблення бо-

ротьби за перебудову соціального і політичного ладу в цих країнах на підставі комуністичної ідеології. Інтенсивна діяльність советських емісарів у Галичині, на Закарпатті, в Басарабії і Буковині, давала передсмак того розкладового процесу, який, за плянами Комінтерну, при належному використанні українського аргументу, мусів би допровадити до революційних вибухів і переворотів, поширюючи тим самим імперіальний вплив ССР. Познанська група польських політиків вбачала в цім велику небезпеку і тому старалася за всяку ціну перевести, так би мовити, демобілізацію «проукраїнських» настроїв і комбінацій, як на польському, так і советському фронті. В цьому вони добачали свою історичну місію. Звідси випливало також їхнє протиукраїнське наставлення, хоч воно й мало лагідніші форми, як протиукраїнська нагінка галицько-польських чинників.

Врешті, в так званій конгресовій Польщі і в самій Варшаві існуvalа третя течія щодо української справи. Цю третю течію репрезентували переважно польські суспільні чинники бувшої російської займанщини. Ці чинники виходили із засади, що Польща в своїй історії була тільки тоді великодержавою, коли відносини поляків з українцями були врегульовані на підставі так би мовити взаємного признання права на національне існування. Цей погляд був зформульований в трохи іншій формі, а власне, що в ті історичні моменти, коли Польща не була в стані створити сталого «модус вівенді» з українцями і переносила розв'язання української проблеми в площину військових репресій і карних експедицій, як це було в XVI і XVII століттях, то завжди це кінчалося величезним послабленням польської держави і допровадило навіть до розподілу Польщі між Росією, Прусією і Австро-Угорщиною. Тому треба й тепер уникати таких загострень українсько-польських відносин і старатися виробити між поляками і українцями певну платформу так званої співпраці на

підставі реальних обставин, у яких знайшлася поверсальська Польща. Тут могла придатися теж і «українофільська» концепція маршала Пілсудського, і дух варшавської умови з квітня 1920 року. Ця група польського суспільства колишньої російської займанщини ніколи не вірила в можливість тривалого порозуміння з Росією. Такі варшавські настрої викликалися не в останній мірі близькістю суцільної української території на схід від Варшави. Комплекс української проблеми ніби тиснув на психіку варшавських поляків і пробуджував у них свідомість, що рано чи пізно Польща буде змущена до нормалізації відносин у цій ділянці. Не малу роль відогравала також думка про те, що для дальнього розвитку польської держави було б доцільним існування самостійної України і осягнення певного компромісу з цією будучою Україною в справі західноукраїнських земель. Межа імперіяльних інтересів СССР чи Росії була б відсунена далі на схід і північ на пару тисяч кілометрів, а це давало б уже запоруку в тім, що небезпека російського імперіалізму була б на якийсь час заневіртізована. В цьому відношенні політичне наставлення цієї польської групи було досить послідовне. Так, наприклад, в 1919 році маршал Пілсудський і його оточення свідомо відкидали всяку можливість співпраці польських збройних сил з добровольчими російськими арміями генерала Денікіна чи генерала Врангеля. Початкові успіхи цих армій на противільшевицькому фронті, викликали навіть певне занепокоєння щодо можливости регенерації царської імперії, з її аспіраціями на польські землі. Таким чином становище варшавської чи конгресової групи поляків в українській справі видавалося в ті часи за позитивне, хоч і з певними застереженнями. Додаймо ще свого роду романтизм переважної частини польського громадянства колишньої російської займанщини і глибшу його ідейність порівняно з вихованими в атмосфері шовінізму польськими елементами в Галичині чи на західно-

польських землях. Цей романтизм виявлявся дуже часто навіть у видатних польських діячів, приираючи форму якогось близьче не окресленого поняття, так званого «братерства» між поляками і українцями.

Пригадую одну зі своїх перших розмов з геніяльним польським письменником Жеромським та з іншими видатними представниками польської еліти в 1919 році. Це поняття «братерства» весь час підкреслювалось під час розмови, як основа українсько-польського зближення. Пригадую, як один із цих наших співрозмовників доктор Длуській, нав'язував до революційних традицій так званої молодої Польщі в першій половині XIX століття, які мали теж величезний вплив на формування українських революційних настроїв в ті часи, а навіть на ідеологічний розвиток Кирило-методіївського братства. Ця група польського громадянства здавалася нам дуже симпатичною і контакт з нею вважали ми за дуже цінний. Хоч ця група польських інтелектуалістів і не відігравала більшої ролі в політичних справах, однак вона створила, так би мовити, духове тло, на якому оформлялися пізніше так звані українофільські концепції в польському суспільстві. Ці концепції треба розглядати і оцінювати тільки в тісному зв'язку з цим романтизмом ідейних польських одиниць. Ми підхопили протягнену до нас руку цих польських інтелектуалістів і бачили в цьому факті можливість дійсної співпраці між Україною і Польщею на платформі спільноГороди проти захланного російського імперіалізму. Практичне життя пізніших років в багатьох випадках здезавуовало ці наші надії, але в деяких пунктах ствердило правильність цього підходу до справи українсько-польських відносин.

Щоправда, Варшавська умова з квітня 1920 року була тільки спробою унормування українсько-польських відносин на ширшій платформі і то спробою невдалою, не тільки тому невдалою, що її реалізація не вдалася, але ще й тому, що вона не вирішала справи за-

хідноукраїнських земель і в разі, коли б спільний похід на Київ навіть і вдався, то ця проблема залишалась би тягарем і могла б навіть перекреслити найкращі зусилля як українських, так і польських конструктивних чинників. Крім того, сама ж Польща, підписуючи Ризьку мирову угоду, ніби перекреслила квітневу угоду, стаючи на ґрунт нової дійсності. Але основна ідея українсько-польського порозуміння на ширшій принциповій платформі все ж залишилась і на пізніші часи і в цьому полягає значення квітневої угоди при всіх її недокладностях і неясностях. Травневий переворот у Варшаві створив початково сприятливі умови для скріплення і реалізації цієї ідеї, хоч би і в тісніших рямцях, себто на західноукраїнських землях. У Варшаві чимало було польських політиків, які вірили в цю можливість. Після одного чи двох років існування потравневих польських урядів, вони (як і ми) переконались, що розвиток польської політики з її внутрішніми протиріччями пішов іншим шляхом. Пригадую, як перших же місяців після травневого перевороту, мусів уступити польський міністер освіти Сульковський, який почав по сліду приготувати цілий ряд урядових розпоряджень в напрямку урівноправлення українського населення в освітніх справах і який анулював цілий ряд протиукраїнських розпоряджень Станіслава Грабського в цій ділянці.

Існування трьох згаданих досить сильних течій в українській справі викликало сталі вагання в політиці потравневих урядів в українській справі. Хто об'єктивно спостерігав ці вагання, той ніколи не міг передбачати, яким шляхом піде дальша польська політика. З цього виникала непевність завтрашнього дня і велика стриманість з українського боку в оцінці польських потравневих дій в українській справі. Ці польські вагання і внутрішні протиріччя допровадили врешті до сваволі місцевої польської адміністрації на західноукраїнських землях і до посилення оборонної акції

з боку українських легальних і нелегальних чинників, до взаємного терору, до переслідувань, — словом, до так званої «балканізації» відносин і врешті до кривавої пасифікації в 1930 році, яка створила прірву в українсько-польських відносинах на довший час. Пізніші спроби порозуміння ніколи не були якслід доведені до кінця — їм усе бракувало угрупованості і принципового завершення.

А тим часом і українські і польські чинники все здавали собі справу з того, що історичні обставини — лекції минулого і актуальні завдання біжучого моменту — немов силою накидають обом народам тактику зближення і порозуміння. Українсько-польська угода з 1934 року була неначе слабим відблиском усвідомлення цього. Алеж і ця угода не була повною мірою завершена і тому мала лише переходове значення. Її релятивне, позитивне значення було скоро затемнене правдивим пароксизмом мало зрозумілого польського шовінізму. Маю на увазі систематичне руйнування православних церков не тільки на Холмщині і на Підляшші, але й на Волині і Поліссі, як також різні примусові зарядження для так званого навертання православних українців на католицизм, які мали місце особливо в прикордонних повітах у сфері діяння так званого КОП-у (Корпусу Охорони Пограниччя). Бували випадки, що військово-поліційні чинники КОП-у скликали населення сіл і в загрозливій формі радили змінити віру, обіцяючи за це всякі полегші, а, в разі дальншого опору, загрожуючи всякими карами. Ця дивна засліпленність польських чинників в українській справі набрала, особливо після смерті маршала Пілсудського, характеру якогось незрозумілого фанатизму, що його годі було зрозуміти навіть з погляду інтересів самої ж Польщі. Всі ці факти занадто свіжі, щоб оповідати про них докладно. Мені йшлося лише про те, щоб у цих загальних рисах відтворити політичне тло моєї пресово-інформаційної праці у Варшаві.

РОЗДІЛ V

ДВА ОСЕРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ВАРШАВІ

1. Андрій Левицький і центр української політичної еміграції.
2. Перша Парламентарна Репрезентація у польському соймі.
3. Політичні успіхи українців. 4. Парламентарна Репрезентація і її голова Д. Левицький. 5. Через Львів до Києва. 6. Міжнародні аспекти української справи.

Влітку 1926 року, коли я перший раз після травневого перевороту приїхав до Варшави, українське життя в польській столиці виявляло всі риси надзвичайного пожавлення. Всі були під враженням далекодіучих обіцянок і нових концепцій в українській справі. Треба сказати, що від моменту невдалого закінчення походу на Київ в 1920 році і особливо після заключення Ризької угоди, протиукраїнські чинники в польській політиці взяли верх і тому не тільки корінне населення західноукраїнських земель, але й українська політична еміграція відчувала на кожному кроці досить вороже наставлення так званих міродатних польських чинників, себто уряду і місцевої адміністрації. Тому психологічно було зрозумілим, що в колах нашої еміграції травневий переворот викликав досить великі надії на поліпшення її загальної ситуації і на поглиблення ролі нашого еміграційного центру.

В ті часи у Варшаві було два осередки українського політичного життя. Першим був ЦК української еміграції з його організаційними розгалуженнями, а другим — український парламентарний клуб у соймі.

Між цими двома осередками не було сталого зв'язку. Спорадичні зустрічі видатних діячів цих двох осередків хоч і давали можливість взаємного інформування і контакту, однак брак сталого зв'язку стояв на перешкоді впорядкуванню української політичної праці в так важливому на ті часи центрі, яким була Варшава. Цей брак сталого зв'язку був подекуди зрозумілим — наш еміграційний осередок мав загальноукраїнські завдання і ніколи не виступав речником українського громадянства наших західніх земель. Цей комплекс західноукраїнських справ належав до компетенції нашої парламентарної репрезентації. Делікатна ситуація, в якій знаходилась наша еміграція в Польщі, вимагала особливої обережності в актуальних справах, західноукраїнської політики. З другого боку, делікатним було теж становище і парламентарної репрезентації, яка в досить важких обставинах мусіла провадити боротьбу за права західноукраїнських земель. Отже ці обставини не завжди сприяли усталенню зв'язків між обома українськими осередками. Травневий переворот начебто відкривав нові перспективи і тому теж посилювався внутрішній зв'язок між нашою еміграцією і місцевими українськими чинниками. Поволі представники західноукраїнських земель мали змогу близче піznати провідних діячів нашої еміграції і навпаки. Обидва осередки — еміграційний і парламентарний — здавали собі справу в необхідності цього зв'язку і хоч завдання одних і других були відмінні, то все ж у багатьох справах вдавалося осягнути повного порозуміння і робити за кулісами варшавської політичної сцени відповідні заходи, наслідки яких часто були дуже корисними для української справи.

Центральний Український Комітет був лише, так би мовити, формальним осередком нашої еміграції. Фактичним керманичем нашого еміграційного осередку був Андрій Миколайович Лівицький, який від 1917 року відогравав не тільки з рації своїх урядових функцій,

але також завдяки своїй сильній індивідуальності, велику ролю в політичному житті України. Після трагічної смерті Симона Петлюри в Парижі, він перебрав на підставі приписів нашої конституції функції Головного Отамана і голови державного уряду на еміграції. Ось кілька даних з його життя, які освітлюють його ролю в українській політиці під час української революції, як також і на еміграції.

Андрій Миколайович Лівицький походить із середньої шляхетської родини з Полтавщини. Під Золотоношою родина ця мала невеличкий хутір і Андрій Лівицький ще студентом приєднався до перших українських революційних організацій, що постали на початку цього століття. Він був видатним і діяльним членом РУП і працював на Полтавщині разом з лубенською групою цієї організації. На Полтавщині це була тоді найсильніша клітина РУП, до якої належав і Володимир Винниченко, Борис Мартос і цілий ряд інших революційних діячів тодішнього молодого покоління. В 1905 році, себто під час особливого піднесення революційної праці, Андрій Лівицький був арештований разом з іншими і мусів перейти сувору школу в'язничного життя. Талановитий правник, він був після цього вибраний на становище мирового судді Золотоноші і на цьому становищі застали його революційні події 1917 року. Про його пізнішу політичну кар'єру ми вже згадували: губерніяльний комісар Полтавщини, голова центральної виборчої комісії у Києві і міністер юстиції в кількох наших урядах, а потім віцепрем'єр і шеф української дипломатичної місії у Варшаві в другій половині 1919 року, голова уряду на еміграції і врешті наступник Головного Отамана після 1926 року. Мало хто посеред діячів нашої еміграції так надавався на це керівне становище в тих тяжких і складних політичних обставинах, які вимагали не тільки елястичності, але й глибокої вдумливості, як також знання людської психології. Сам полтавець, наділений від природи силь-

ним життєвим оптимізмом і великою дозою вродженого українського гумору, він не раз передбачав дозріваючі події і завжди вмів скерувати найтрудніші справи в напрямку практичного їх вирішення, навіть тоді, коли здавалося, що є мало надій на їх успіх. Це знання практичної дійсності було у нього у варшавському періоді еміграції надзвичайно глибоким. Його зручні закулісові дії не раз відвертали небезпеку політичної ліквідації нашої еміграції. Спокійний і назовні ніби пасивний, він просто вибухав невичерпною енергією, коли йшлося про справи принципового значення. Завжди готовий до компромісів і сам великий майстер творення цих компромісів, він ніколи не переходив межі, за якою починається політичний опортунізм. Ось таким затяմився мені Андрій Миколайович Лівицький, що в ті часи стояв на чолі нашого еміграційного осередку і тримав у своїх руках нитки політичної праці на різних відтинках.

Ше за життя Головного Отамана, Андрій Лівицький виконував керівні політичні функції у Варшаві. Передбачаючи всілякі політичні труднощі і бажаючи запевнити собі вільність маневрування у розмовах з польськими чинниками, він настоював на тім, щоб і Головний Отаман і інші члени уряду, як, наприклад, Вячеслав Прокопович і Олександер Шульгин, перебували поза Польщею. В таких критичних хвилинах, які поставали нераз у зносинах з польськими чинниками, він завжди покликався на брак рішень з огляду на відсутність членів уряду і вигравав час, витворюючи таким чином нові можливості полагодження найбільш дразливих справ. З його оточення, нашій суспільності досить відомого, згадаю тільки про голову УЦК Миколу Ковальського, який був непересічним організатором і відданим українській справі діячем. Він був надзвичайно принциповим і тримався послідовно тих форм українського еміграційного життя, які були створені

в Польщі після нашого відходу з України. Він загинув у німецькому концентраційному таборі під час війни.

В системі нашої еміграційної організації в Польщі, створені були різні інституції культурного, допомогового і військово-політичного характеру. Весь цей досить великий організаційний апарат української еміграції був численно розгалужений по цілій Польщі і витворював враження досить імпонуючої сили. Завдяки цьому наша еміграція могла реагувати на всі події поточного життя, які в тій чи іншій мірі порушували українську справу.

Другий український осередок — парляментарна презентація західноукраїнських земель — мала свою цікаву історію. В 1922 році, коли розписані були загальні вибори до сойму, українські політичні партії в Галичині оголосили бойкот цих виборів тому, що справа Східної Галичини, як проблема міжнародної політики, не була ще вирішена остаточно на Паризькій конференції амбасадорів великих держав. Рішення в цій справі було прийняте, як відомо, в 1923 році і накладало на Польщу зобов'язання проголошення автономного статуту Галицької області. Участь українців у парляментарних виборах у Галичині могла б бути використана поляками як посередній доказ, що українці признають принадлежність Східної Галичини до польської держави.

Цих застережень не було на інших наших західніх землях і тому українські політичні організації на Волині, Поліссі, Холмщині і Підляшші розгорнутим фронтом взяли участь у виборах, творячи виборчий блок з іншими меншинами, як, наприклад, з білорусинами, німцями й жидами. З цих виборів меншинний блок вийшов переможцем і до першого польського сойму вибрано було чимало українських представників. Особливо успішно провели українці своїх кандидатів до сойму на Волині, де полякам не дісталося жадного мандату. Також на Холмщині українське населення голо-

сувало дуже дисципліновано і завдяки тому українці здобули кілька мандатів в мішаних українсько-польських округах. Від Волині вибраний був Самійло Підгірський, видатний українець, який від довшого часу працював на Волині, а від Холмщини пройшли до сейму обидва брати Васильчуки, Антін і Павло, що про них я вже згадував. Ці три наші діячі і творили провід першої української репрезентації в соймі.

Під час других парламентарних виборів в 1928 році, у виборах брали участь також і наші політичні партії в Галичині і теж осiąгнули значних успіхів. Таким чином у другому соймі всі західноукраїнські землі були репрезентовані в соймі і в сенаті. Українська парламентарна репрезентація творила досить імпонуючу парламентарну групу і мала щось коло сорока мандатів. Головою був відомий провідник УНДО Дмитро Левицький, виступи якого на парламентарній арені мали завжди глибоко принциповий характер. Хоч представники наші з бувшої австрійської займанщини, як і з бувшої російської окупації, творили одну парламентарну групу (українські радикали творили в польському парламенті окрему невеличку групу з сенатором Макухом на чолі), то однак же різниця в характері одних і других, як також у системі політичної праці, впадала ввічі. Наші представники з Волині, з Холмщини чи з Полісся в найкращому випадку були інтелігентами, так би мовити, середньої руки. Вони посідали загальну освіту, не маючи однак вправності й досвіду у фахових ділянках суспільного життя. Натомість українські політичні партії в Галичині дали до сейму і сенату численних висококваліфікованих фахівців, які тим краще могли виступати в парламенті в обороні прав українського народу. Зате українські посли з волинсько-поліських просторів виявляли часто глибше зрозуміння української проблеми в цілому і в деяких справах мали, так би мовити, ширші погляди. Ці позитивні прикмети одних і других взаємно доповнюю-

вались, і, коли я мав змогу ближче приглянутись до праці нашої парламентарної репрезентації, мене навіть здивувало, що процес злиття обох наставлень наших політичних діячів досить швидко витворював новий тип українського політика, який об'єднував у собі конструктивні риси, вироблені українськими поколіннями в тяжкій боротьбі під обома зaimанцинами.

Діяльність української парламентарної репрезентації у Варшаві чекає ще свого дослідника. В цілому можна поділити її на два етапи. Перший період тривав до розв'язання другого сойму урядом Пілсудського в 1930 році і до внутрішніх польських потрясень, які відбилися також і на українських справах, і був, так би мовити, принципово-декларативним. Українське представництво зформулювало в цьому часі національно-політичні постулати західноукраїнських земель. Ці постулати зводились у загальному до таких засадничих пунктів.

Західноукраїнські землі опинилися в наслідок світової війни і в наслідок українсько-польської війни, всупереч волі населення цих земель, в межах польської держави. Таким чином ці землі були штучно відірвані від української держави, яку проголосив український народ 22 січня 1918 року і першого листопада 1918 року. Населення західноукраїнських земель ніколи не зречеться постулату власної держави і засади національної спільноти з Україною. Стоючи на цьому принциповому становищі, українські представники в соймі і сенаті вважають теперішній стан речей за переходовий і заперечують право Польщі на ці землі. З цих декларативних заяв наших послів виникали різні висновки на парламентарному терені, як, наприклад, голосування проти державного бюджету, зголосування різних внесків, протестуючих проти польських адміністративних розпоряджень на українських землях і т. д.

Натомість ніколи наша парламентарна репрезентація в цьому першому періоді не підносила справ прак-

тичного характеру. Відкидаючи саму зasadу принадлежності західноукраїнських земель до польської держави, наша парламентарна репрезентація не вважала за можливе входити в якісь практичні переговори з варшавським урядом у справах поточної політики. Ця тактика наших парламентаристів викликала, розуміється, в польських колах не тільки обурення, але й вибухи десь глибоко прихованої ненависті до українського відродження взагалі, а до відродження українців по цю сторону Збруча особливо. Навіть такий спокійний і зрівноважений політик, яким був відомий провідник польських соціалістів Ігнацій Дашинський, не завжди міг себе опанувати і нераз тратив рівновагу та денервувався під час декларативних промов наших представників у соймі. Цікавий епізод стався під час промови відомого українського діяча з Перешибля доктора Загайкевича, який вживав у своїй промові весь час виразу «Західня Україна», або «західноукраїнські землі». Дашинський, який провадив засідання, як маршалок сойму, врешті перебив Загайкевича і зробив йому зауваження зasadничого характеру. «Ви вживаете терміну „Західня Україна“, а тим часом польська конституція не знає таких термінів і тому прошу не вживати цих виразів, які не відповідають притисам конституції». Отже, навіть цей речник польського соціалізму, який не одне бачив ще в австро-угорському парламенті, запротестував проти зasadничого ставлення українських справ нашими представниками в польському соймі.

Відкидаючи право польської держави на західноукраїнські землі, українська парламентарна репрезентація використовувала своє становище для зв'язків з різними міжнародними організаціями. В першій мірі йшлося про те, щоб женевський центр Ліги Націй був відповідно поінформований про становище українців і про політичну ситуацію на західноукраїнських землях. До Ліги Націй надсилалися численні меморандуми

в цих справах, а окремі наші парляментарні діячі часто виїздили до Женеви, щоб особисто домагатися від Ліги Націй рішення в справі західноукраїнських земель. Тоді Ліга Націй переживала найкращі часи свого розвитку і була центральним пунктом в міжнародному політичному житті. В системі Ліги Націй існувала, в той час, навіть спеціальна комісія для меншинних справ, і пригадую, як десь на початку 1929 року до Варшави прибув представник цієї комісії. Це був, здається, бельгієць і я мав змогу з ним розмовляти на одному з численних прийняття, які були зорганізовані у Варшаві для нього. Він очевидно вже був добре інспірований польськими чинниками, бо коли довідався, що я українець, то сказав мені коротко і ясно: «Українці належать до польської держави і Ліга Націй в цьому факті нічого не може змінити». Присутні при цій розмові деякі поляки подивились на мене з слабо прихованним тріумфом, а дехто з них додав: «Ну от бачите, а ваші посли весь час апелюють до Ліги Націй».

Другим міжнародним осередком, який посадав для української справи в Польщі певне значення, були інтернаціональні конгреси меншин, в яких завжди брали участь делегації українців з Польщі і Румунії. Ці міжнародні меншинні конгреси були опановані німецькими чинниками і хоч головою цих конгресів був словінський політик доктор Вільфганг, то фактичним керівником праць конгресу був німець д-р Амменде, який пізніше трагічно загинув десь у Китаї. Зрештою установі були певні контакти також з міжнародними кооперативними організаціями, з трибуни яких наші видатні кооперативні діячі з Галичини інформували про дійсний стан речей на західноукраїнських землях і про прагнення українців до власної держави. Коли в 1930 році поляки перевели в Галичині криваву пацифікацію, наше парляментарне представництво зверталося і до Міжнародного Червоного Хреста. Ця інтенсивна діяльність наших парляментарних діячів в різ-

них міжнародніх центрах мала свої добрі і злі сторони. Позитивним було, розуміється, те, що міжнародні чинники були належно інформовані про стан українських справ у Польщі. Однак, як мені тоді здавалося, значення цих міжнародних осередків — політичних і гуманітарних — не виключаючи і Ліги Націй, часто переоцінювалось і в зв'язку з тим забувалися ті реальні обставини, в яких перебував наш народ.

РОЗДІЛ VI

НА ПЕРЕЛОМІ

1 Знаменний епізод в соймі. 2. Берестейська в'язниця. 3. Пацифікація 1930 р. і балканізація укр.-польських відносин. 4. Англійське зацікавлення українськими справами. 5. Імперіяльне обличчя Польщі. 6. Політичний зворот та його причини. 7. Пакти з Москвою (1932) і Берліном (1934). 8. Польська великодержава і її політика в українській справі.

Внутрішньо-політичні події в Польщі після травневого перевороту осягнули свого кульмінаційного пункту в 1930 році. Група маршала Пілсудського, яка знаходилась при владі, скоро переконалась, що режим парламентарної демократії становить велику перешкоду для реалізації політичних плянів цієї групи. Тому і сам маршал Пілсудський і його найближчі співробітники, не можучи перебороти цих труднощів в рамках тодішньої конституції, постановили розв'язати сойм, побороти зміни у виборчій ординації і перевести нові вибори до парламенту. Це рішення дозрівало поволі, а безпосереднім приводом до нового перевороту в політичному житті Польщі був епізод, який мав місце в соймі восени 1929 року. Склікана була бюджетова сесія сойму, на якій мали бути вирішені важні справи. На це засідання, яке мало початися о 10 годині, прибув також маршал Пілсудський зі своїм оточенням і зайняв місце в урядовій льожі. Соймова заля була переповнена послами, які з напруженням чекали на дальший біг подій. Однак президент сойму, старенький Дашинський, замкнувся в своїм кабінеті і не відкривав

засідання. Ми, журналісти, зразу зацікавились причиною цього запізнення, яке було тим більше знаменним, що цілий уряд, з Пілсудським на чолі, вже зайняв свої місця. Коли я вийшов з журналістичної льожі до кулуарів і далі до вестибюлю соймового будинку, то побачив, що вхід до сойму був заповнений старшинами варшавського гарнізону, які стояли в просторому вестибюлі, чекаючи на відкриття засідання. Було їх не так уже й багато, може коло ста п'ятдесяти і поводилися вони досить спокійно. Інколи тільки чути було брязкіт шабель. Це виглядало, однак, на своєрідну «окупацію» сойму. Тому Дашинський зажадав усунення цих старшин з соймового будинку, але так звана «маршалковська страж», себто охорона сойму, розуміється, не могла цього зробити. Тоді Дашинський заявив, що він так довго не відкриватиме засідання сойму, поки ці старшини не покинуть соймового будинку. Він уважав, що польський парламент не може працювати під тиском військової сили. Минало вже з пів години після приїзду маршала Пілсудського до сойму.

Я знаходився в кулуарах, недалеко кабінету Дашинського і з цікавістю приглядався до цих подій. Ралтом з урядової льожі вийшов маршал Пілсудський. Коло нього ішов генерал Славой-Складковський, міністер внутрішніх справ і деякі інші члени уряду. Я мав нараду зблизька придивитися до польського диктатора. Він був одягнений у свою сіроблакитну маршальську уніформу і стисав нервово лівою рукою ефес своєї короткої шаблі. Обличчя його було спокійне і не виявляло жадних ознак нервовості. Кидався ввічі восковий хоробливий кольор його характеристичного обличчя, з довгими нависаючими на очі бровами. Повільним кроком він ішов до кабінету Дашинського. Ці кроки відбивалися в кулуарах дзвінкою луною. Після кількох хвилин він вийшов з кабінету Дашинського і на його обличчі був помітний вираз сильного гніву. Він уже не вернувся до залі засідань, а вийшов з соймового

будинку і від'їхав до Бельведеру. Зібрані старшини привітали його різними покликами і на цьому цей знаменний епізод в польській внутрішній політиці закінчився. Як потім ми довідалися, президент сойму Дашинський в категоричній формі відкинув домагання Пілсудського відкрити засідання сойму. Після цього епізоду й наступило розв'язання сойму в 1930 році та інші зміни в політичному житті Польщі, які і для нас українців витворили нову ситуацію.

Одночасно з розв'язанням сойму, були арештовані видатніші опозиційні члени сойму, а між ними й українські посли Володимир Целевич і Паліїв. Всі арештовані політики були посаджені до Берестейської твердині, з якої зроблено було спеціальну в'язницю. В цій в'язниці панував спеціальний режим і це все скоро стало відомим ширшим громадським колам. Берестейська в'язниця стала ніби символом нового потравневого ладу і мала відстрашити виборців від опозиційних партій.

Одночасно на західноукраїнських землях польська влада перевела криваву поліційно-військову акцію, щоб застрашити українські народні маси. Ця жорстока поліційна акція, під час якої польські військові і поліційні відділи плюндрували українські села, били селян та інтелігентів, гвалтували жінок, а навіть підпалювали будинки українських культурних інституцій, — увійшла в історію українсько-польських відносин під назовою «пацифікації». В загальнopolітичному аспекті ця пацифікація була ознакою слабості нового польського режиму на західноукраїнських землях. Український народ виявив на території польської займанщини подивуєдну здисциплінованість і вірність національній ідеї. Не можучи впродовж десятки років перебороти цю міцну поставу українців, уряд маршала Пілсудського вжив бруталної сили, хоч зарані було відомо, що ці нечувані, позбавлені всякої правної основи, репресії, не доведуть до тих наслідків, яких сподівалися поляки.

Моральний авторитет українського революційного підпілля виріс в наслідок пацифікації в надзвичайну силу, яка потім проявляла себе весь час, аж до вибуху другої світової війни. В дуже тяжкій ситуації опинилися наші легальні політики, яким не залишилося нічого іншого, як звернутися з обґрунтованою скаргою до женевської Ліги Націй. Потрібно було кілька років, щоб витворити більш тверезу і спокійну атмосферу, яка б дозволила польським чинникам розпочати нові розмови з українськими політичними організаціями.

Між іншим, під час пацифікації в 1930 році, запросив мене британський генеральний консул у Варшаві Севрі (Savery) на обід. Цей англійський дипломат мав спеціальне завдання пильно спостерігати розвиток політичних подій у Польщі, а цікавився він особливо всім, що діялось на західноукраїнських землях. Він підтримував досить добре зв'язки з цілим рядом українських політиків і часто виїздив своїм автомобілем до різних частин Галичини. Бував він теж і у митрополита Шептицького. Часто робив він несподівані виїзди в дуже далекі кутки й повіти, де розмовляв з місцевими українцями. Це зацікавлення англійського дипломата українськими справами було у Варшаві відоме.

Одного разу він оповідав мені про такий цікавий епізод з його подорожі по Гуцульщині, де він розмовляв з нашими людьми в присутності одного відомого французького журналіста. Приязна розмова точилася з групою гуцулів, які дуже зацікавились високими гостями і розпитували хто вони такі. Коли Севрі сказав що він є англійський консул, гуцули з респектом покивали головами і прийняли це до відома. Французький товариш подорожі вмішався до розмови, заявляючи що він є француз і пояснив, що Франція є велика держава, яка начислює 40 мільйонів населення. Один із старших гуцулів похитав головою і зауважив з гідністю: «Нас українців є теж 40 мільйонів». Це справило на францу-

за досить велике враження і потім він усе не міг забути цього зауваження простого гуцула.

Але вернімся до моєї візити у Севрі. Він довго випи-тав мене про пацифікацію і про шкоди заподіяні ук-раїнському населенню. Але не в цім полягала ціль цієї розмови. Після деяких недомовлень він поставив пи-тання про реакцію українців на цю пацифікацію, як також про те, що, на мою думку, треба зробити, щоб забезпечити нормальний розвиток на західноукраїн-ських землях. Трудно було відповісти на це питання, але я відчував, що треба поставити справу ясно. При-гадавши всі ті зобов'язання, які прийняла Польща на Паризькій конференції амбасадорів у справі Галичини, я зазначив, що поки Польща систематично порушує ці зобов'язання, західноукраїнські землі повинні бути адміністровані під контролею держав, які є відповідальними за постанову в справі Галичини. Я давав, що цю думку поділяють провідні українські кола. Ця моя ві-дповідь справила, як мені здавалось, помітне враження і прийнята була з певним занепокоєнням. Севрі був у ґрунті речі тоді дуже зацікавленим процесом так званої консолідації польської держави і в цьому може відзеркалювати погляди лондонського уряду на справу Польщі. Пацифікація перекреслювала цей процес на довший час і в цьому англійці відчували велику небез-пеку для будучого розвитку подій на Сході. Про це наставлення англійців подам у наступних розділах докладніші дані.

Пацифікація, арештування опозиційних політиків і розв'язання сойму — все це мало витворити, як споді-тався уряд маршала Пілсудського, нові, більш сприя-тливі для уряду умови, для переведення нових парля-ментарних виборів. В цих обставинах, розуміється, не могло бути мови про те, щоб сойм був вибраний відпо-відно до політичних настроїв населення. Але навіть у цих виборах урядовий блок не здобув кваліфікованої більшості, потрібної для проектованої пілсудчиками

зміни конституції. Дивним збігом обставин зміну конституції ухвалено було в січні 1934 року, власне того дня, коли польсько-німецькі переговори довели до підписання п'ятирічного пакту про ненапад. Зміну конституції ухвалено було протягом півгодини, при чому використано було ту обставину, що з приводу якогось інциденту між опозиційними групами і тодішнім маршалком сойму, що мав прізвище Цар, вся опозиція покинула залю засідань. Тоді урядовий бльок скористав з цієї нагоди і швиденько в трьох читаннях змінив наявну конституцію. Треба зазначити, що українці не брали жадної участі в конституційних пересправах польських політичних партій, виходячи з засади, що ця справа належить до внутрішньої політики польського народу. Зміна конституції ішла в напрямку збільшення влади президента держави і уряду, який ставав тільки частинно відповідальним перед соймом, а властиво робився виконавчим органом президента. Це збільшення влади президента стояло в зв'язку з двома проблемами. Маршал Пілсудський був поважно хворий (він помер в травні 1935 року) і треба було числитися з його смертю. Отже, група маршала Пілсудського хотіла створити таку конституцію, яка б уможливила президентові держави перебрати політичну спадщину після маршала без більших потрясень. З другого боку, висувалась проблема великорічної ролі Польщі. Група Пілсудського вважала, що розв'язання цієї проблеми буде можливе тільки при збільшенні обсягу конституційної влади президента й уряду. Коротко кажучи, зміна конституції полягалла в зменшенні авторитету парламенту і в перенесенні центру ваги до президентської палати.

Ці зміни дозрівали ступнево і були немов логічним завершенням травневого перевороту з 1926 року. Правляча група Пілсудського потребувала приблизно шість років, щоб оформити свою політику як у внутрішній, так і зовнішній ділянках. Вихідним пунктом цих полі-

тичних змін були інтерні і таємні переговори маршала Пілсудського з державами Антанти, а головним чином з Францією і Великобританією. В цих інтерніх переговорах уряд Пілсудського виступав як речник великораджавної польської ідеї. Польща, з її майже сорокамільйоновим населенням, стала великою потугою, і на думку уряду Пілсудського, повинна була зайняти відповідне місце в концерті великих держав. Видимим і символічним жестом цього наставлення було виповідження військової умови з Францією, заключеної зразу ж після утворення польської держави в 1919 році. На підставі цієї умови Польща запросила численну французьку військову місію до Варшави, яка керувала творенням польської армії і мала величезний вплив на розвиток польської збройної сили. В 1930 році ця французька військова місія мусіла покинути Польщу; польські урядові чинники зовсім одверто висловлювали свою думку, що присутність цієї військової місії є суперечкою з великораджавним становищем Польщі і є непотрібним залишком тих часів, коли Польща робила свої перші кроки під опікою держав Антанти. Пригадую, що навіть польські газети урядового напрямку одверто висловлювали думки і то в досить нечесній формі, про непотрібність цієї французької опіки. Від'їзд французької військової місії відбувся в атмосфері дуже холодного прощання. Не чути було жадних сердешніх слів, ні жестів на адресу Франції, яка в критичні дні польсько-советської війни 1920 року, коли армії Тухачевського зближалися до Варшави, надіслала до Польщі одного з своїх кращих стратегів, генерала Вейганд, що своїми цінними фаховими порадами багато впливув на вдалу оборону польської столиці і на корисну для Польщі зміну стратегічної ситуації.

Другим проявом цієї нової великораджавної польської політики були певні дипломатичні кроки уряду Пілсудського в Лондоні і Парижі. Ці дипломатичні кроки торкалися головним чином Німеччини. Справа поля-

гала в тім, що Німеччина в 1930 році ще була під мілітарним поглядом досить слабою, але вже позначувались певні зариси її майбутньої потуги. Замаскований райхсвер працював повною парою над озброєнням німецького народу. На думку польських військових фахівців, Німеччина найдалі за 10 років, себто десь коло 1940 року, відновить свою мілітарну потугу і буде загрожувати існуванню Польщі. Отже, маршал Пілсудський через своїх довірених дипломатів поставив у Лондоні і Паризі ляпідарне питання, як ставляться ці держави до факту повільного відродження німецького мілітаризму. До цього свого запитання маршал Пілсудський додав, що він є тієї думки, що для Польщі можуть бути тепер тільки дві дороги. Перша: Польща разом з державами Антанти займають наново Німеччину і цим перешкодять німецькій ремілітаризації. Ця операція була б порівняно легка і мала б характер, так би мовити, поліційної акції в Німеччині, провідники якої порушили постанови Версальського трактату. Якщо західні держави відкинуть цей плян, то для Польщі рапортальною буде друга дорога —політичного реалізму. Польща мусить тоді числитися із зростаючим значенням німецького чинника і постаратися упорядкувати свої відносини з Німеччиною на підставі політичного зближення. Таким чином поставлене запитання викликало гнітуче враження на Заході, а особливо в Паризі. Від одного польського дипломата ячув, що реакція французького уряду була надзвичайно сильною і після цього епізоду Пілсудського уважали французи за людину не зовсім нормальну, хоч, на нашу думку, цей його демарш, про який знову тільки малий круг людей, не позбавлений був логіки. Після цього французька дипломатія старалася якимнебудь чином вплинути на Пілсудського, щоб відвернути його від зближення з Німеччиною. Такі французькі заходи тривали кілька років і варшавська візита французького міністра закордонних справ Барту з цим була пов'язана. Ці заходи

однак не мали жадного успіху і як відомо в 1934 році Польща заключила з Німеччиною, тоді вже гітлерівською, пакт про ненапад. В системі цього пакту обидва уряди провадили інтенсивну політику взаємного зближення і у Варшаві не раз можна було бачити видатних німецьких політиків, а між ними Гебельса, Герінга, Рібентропа й інших. Ще перед заключенням польсько-німецького пакту про ненапад, польський уряд перевів інтенсивні переговори з Москвою і заключив з СССР теж пакт про ненапад. Таким чином, заключаючи ці два пакти зі своїми двома найбільшими сусідами, Польща немов окреслила своє становище у східній і середній Європі, підкреслюючи свою роль великорадянської держави.

З цих фактів виникали різні консеквенції і для внутрішньої політики, а особливо на відтинку національних меншин. Польща повернула, якщо ходить про українську справу, до концепції Андрусова, себто до поділу української національної території і до зафіксовання підрядної ролі українського народу — як народу безодержавного. Так як українська справа в СССР мала б бути внутрішньою проблемою советської федерації, так і справа західноукраїнських земель мала б стати чисто внутрішньою проблемою польської держави. Той факт, що уряд Пілсудського пішов цим шляхом, здійснюючи підставову тезу польської народової демократії, яка завжди була вороже наставлена до особи Пілсудського, є одним з численних парадоксальних явищ тодішньої потравневої Польщі. Інша річ, що в закулісних приватних розмовах польські урядові чинники не приписували великого значення пактові з Москвою і часто повторювали свої заяви про дальшу боротьбу за визволення України, Білорусі, Кавказьких народів, з-під московського ярма. Однак, офіційна політика пішла шляхом порозуміння з Москвою, за яким мало б наступити унормування відносин не тільки в ді-

лянці політичній, а й у господарчій. Ось так представлялася політична еволюція Польщі в тих роках.

Відповідно до цього змінилося і ставлення до проблеми західноукраїнських земель. Це нове ставлення найкраще зформулював тодішній міністер внутрішніх справ полковник Перацький. На його думку, в Польщі не було українського народу як такого, а лише певна кількість польських громадян греко-католицького чи православного обряду з певними регіональними відмінами в мові, культурі і звичаях. Отже розв'язання цих проблем повинно йти по лінії так званого регіоналізму, себто польська державна адміністрація має вирішити поточні проблеми місцевих українців в рамках адміністративних одиниць, себто воєвідств, а не в маштабі державному. До цього створили польські урядові чинники цілу теорію місцевих племен, як, наприклад, бойки, гуцули, лемки, русини, поліщуки. Присутність української нації, як такої, признавалося в загальному тільки в двох воєвідствах: Волинському і Станиславівському, хоч у цьому останньому виділяли гуцулів в окрему національну групу. Ці погляди на українську справу переважали в польському урядовому таборі, хоч не бракувало і голосів критичних. Особливо так звана група віленських демократів, які належали до табору маршала Пілсудського, критично ставилась до цієї теорії. Були й інші групи в польському суспільстві, які вважали цю теорію Перацького за велику історичну помилку. З другого боку, здійснити цю теорію не було так легко і польська адміністрація наштовхувалася на величезні перешкоди. В таких випадках польські чинники відсвіжували старі погляди на українську справу більш «ліберального» характеру і старалися на ширшій плятформі дійти до порозуміння з українцями. До таких поміркованих польських політиків належав наступник Перацького на становищі міністра внутрішніх справ, Маріян Косцялковський. Але і його ширша плят-

форма була ширшою тільки порівняно з племінними концепціями Перацького. Та все ж він стояв на становищі потреби порозуміння, або, як тоді казали, угоди з українськими політичними партіями, а передовсім з УНДО.

В цих обставинах, коли Польща стабілізувала свої відносини з обома сусідами і щораз менше числилася з Лігою Націй, де не раз українські представники зголошували свої скарги на польський уряд, українська парламентарна презентація мусила виробити нову тактику. Живе життя вимагало нових методів і таким чином прийшло до заключення порозуміння з польським урядом в 1935 році, себто рік після вбивства міністра Перацького у Варшаві. Зовсім випадково я був недалеко від місця атентату і чув постріли, не надаючи їм значення. Однак, скоро після цього стало відомим, що Перацький забитий невідомим терористом. Трохи пізніше польська преса подавала вже подробиці атентату, приписуючи його бойовій організації ОУН. Справа цього атентату загальновідома. Це була помста українських революціонерів за криваву пацифікацію 1930 року і за вбивство країового коменданта ОУН Головінського. Саме тоді відбувалися інтенсивні переговори між українськими політичними представниками і польським урядом. Польські коментарі твердили, що цей атентат був інспірований німецькими чинниками, заінтересованими в тім, щоб перешкодити українсько-польському порозумінню і консолідації польської держави. Цим припущенням перечить однак той факт, що німецька влада на прохання польського уряду арештувала в Штеттіні одного з учасників атентату Миколу Лебедя і видала його полякам. Після атентату польський слідчий апарат гарячково працював, арештовуючи чимало українців. Між іншим, під підозріння попав і я, бо на день перед атентатом приїхав до мене зі Львова один з наших відомих діячів і про це хтось зро-

бив донос. З цього зробили дивовижну історію, що нібито організатор атентату перебував у мене. Мене кликали до слідчого судді, однак це припущення було настільки безпідставним, що справа не мала дальших наслідків.

РОЗДІЛ VII

СПРОБА НОРМАЛІЗАЦІЇ

1. Нова тактика в соймі — автономічна плятформа. 2. Сильветки українських політиків (Дмитро Левицький, Василь Мудрий, — Остап Луцький, Володимир Целевич). 3. Волинський експеримент. 4. Польські фахівці від українськоих справ. 5. Причини невдач варшавської угоди.

Після внутрішніх політичних реформ і після зміни виборчої ординації, вибраний був у 1935 році новий сойм, в якому українська парламентарна репрезентація провадила хоч і опозиційну, але більш помірковану, як у попередніх соймах політику. Ідеологічною основою було домагання від польської держави проголошення національно-територіяльної автономії західноукраїнських земель. Від проводу відійшов старий голова УНДО Дмитро Левицький і на його місце був вибраний головний редактор «Діла» Василь Мудрий. Таким чином місцева українська політика в Польщі еволюціонувала від повної негації права польської держави на західноукраїнські землі, до постулату національно-територіяльної автономії. В цій програмі укладались всі біжуучі потреби західноукраїнських земель і була зроблена дуже поважна спроба нормалізації українсько-польських відносин. З різних причин ця спроба так само не довела до тривалих результатів, як і українсько-польська умова з квітня 1920 року не довела тоді до порозуміння обох народів на ширшій плятформі.

Щоб добре зрозуміти причини цих невдач і загальне тло еволюції в українсько-польських відносинах,

варто пригадати головні дієві особи як з українського, так і з польського боку. Перший голова української парламентарної репрезентації, після участі галицьких українців у виборах в 1928 році, був Дмитро Левицький. Він вийшов із старої школи українських політичних діячів, яка виробила свій політичний досвід і свої методи ще у віденському парламенті. В діяльності Дмитра Левицького було багато елементів цієї давнішньої української політики. Своїми ідеологічними наставленнями він був, так би мовити, догматиком в українській справі, себто не був скильний до яких небудь потягнень, що зменшували б міжнародне значення української проблеми. На його думку проблеми західно-українських земель не були внутрішніми проблемами польської держави, як це твердили поляки різних політичних напрямків. Польська держава в тій формі, в якій створив її Версальський мир, була явищем, на думку Дмитра Левицького, переходовим і тому українську політику супроти Польщі треба було міцно пов'язати з розвитком міжнародної політики, реєструвати кожну зміну в міжнародній ситуації і використовувати всяке зрушення в міжнародній обстановці для цілковитого визволення західноукраїнських земель з-під польської займанщини.

Тут пригадаю, що цей погляд Дмитра Левицького про скороминучість поверсальської Польщі, був не тільки йому властивий. Виходячи з зовсім інших аспектів і стоючи на зовсім інших ідеологічних підставах, дав цьому вираз і голова православної церкви у Польщі митрополит Діонісій в досить ляпідарній формі в православно-церковному органі «Воскресное Чтение». Цей тижневик був навіть за це конфіскований польською владою, і тоді цей інцидент широко був коментований. В передовій статті митрополитального органу стояло тоді чорним по білому, що після кожної бурі і дощу з'являються в лісі гриби-поганки, які так же швидко зникають, як тільки пригріє сонце. «Гриби-

поганки», — це був натяк на різні переходові держави, що витворились після великої світової війни на межах Російської імперії і які, як і Польща, раніше входили до складу імперії. Хоч це зауваження митрополитального органу і було зроблене в публіцистичній і замаскованій формі, то кожний розумів про що йде річ. Це зробило тим більше враження, що православна митрополія у Варшаві була осередком численних російських кіл, які залишилися у Польщі після революції 1917 року і мали тут досить міцний ґрунт. Але це тільки між іншим.

У Дмитра Левицького це відношення до польської держави, як переходового і коньюнктурального явища, було обґрунтоване значно глибше, аніж зловживий натяк митрополитального публіциста, який все ще мріяв про відновлення імперіальної єдності бувших земель російської корони. Польща, на думку Дмитра Левицького, знаходилася між двома вогнями — зростаючим московським імперіалізмом і німецькою потугою, яка ще не дійшла до свого кульміаційного розвитку, але яка в дуже швидкому часі верне собі свою силу і значення. Поверсальська Польща була явищем коньюнктуральним, що повстала в моменті, коли обидва її історичні вороги і зайдманці — Росія і Німеччина — перша в наслідок революції 1917 року і горожанської війни, друга в наслідок програної війни, були, так би мовити, відсутні на міжнародній політичній арені. Але поволі обидві ці сили будуть повернатися до активної європейської політики і в цьому лежить зародок переходовости Польщі як великодержави. А раз це так, то й український народ у Польщі не може ангажуватися в польській політичній системі і в ній шукати розв'язання західноукраїнської проблеми. До цього доходив ще дуже важливий аргумент у поглядах Дмитра Левицького. На його думку, визволення всього українського народу на всіх його етнографічних землях прийде не через Київ, як це було в 1917 році, а через Львів і ось

чому: комуністична революція в Росії і захоплення України новою советською владою радикально змінили політичні умовини розвитку двох третин українського народу. Нове молоде покоління виховувалось уже в комуністичній вірі. Де можна було сподіватись, щоб у цих нових обставинах над Дніпром утворились сильні резерви національно-думаючої інтелігенції і щоб народні маси пішли проти московського централізму під національно-українськими кличами. Комунізм вніс ідейну отруту в душу українського народу і ніщо не вказувало на можливість національного ренесансу. Спорадичні вибухи української опозиції були занадто фрагментарними, щоб перевороти натиск російського нігілізму на Україні. Єдиним резервуаром українських національних сил, які могли би перебрати традицію боротьби за всеукраїнське визволення, були західноукраїнські землі і в першу чергу Галичина. Треба було, отже, оберігати міцно цей національний резерв від деморалізаційних впливів, які йшли в однаковій мірі зі советського сходу і з польського заходу. Треба було затримати цей офензивний настрій в українських народних масах в Галичині, яка мала б стати вихідним пунктом для всеукраїнського соборного визволення. Всякі компроміси з Польщею, хоч і могли б дати зрештою невеликі реальні здобутки, зробили б величезну шкоду цій офензивній поставі українського народу в Польщі, так важливій для будучої визвольної боротьби. Коли б ця ціль була осягнена і український народ мав би змогу говорити з Польщею як рівний з рівним, тоді могло б бути осягнене тривале і для обох народів корисне порозуміння. Дмитро Левицький тримався по-слідовно цього свого становища, не вірючи в можливість стабілізації польської держави. Коли Польща заключила в 1932 році пакт про ненапад і торговельну угоду з Москвою, він дуже гостро поборював цей пакт, як шкідливий для інтересів українського народу по обох сторонах Збруча. Типовий представник галицько-

української інтелігенції, він мав у собі невичерпане джерело українського гумору й оптимізму. З другого боку, він був внутрішньо переконаний в слушності своєї історичної місії і виявляв глибоко розвинене почуття відповідальності.

Розвиток подій після 1930 року пішов у напрямку стабілізації польських політичних відносин. Щоправда, ця стабілізація була осягнена дорогою ціною внутрішніх потрясень і носила в собі з самого початку зерно внутрішнього розкладу. Крім того, динамічний розвиток німецької потуги після 1933 року висував все нові й нові проблеми, які ударяли в самі підвалини польської держави, і стабілізаційний період, який на початку робив досить сильне враження, потривав, як відомо, не повних дев'ять років. В цьому відношенні передбачення Дмитра Левицького і його політична інтуїція спровадились. Доля його була трагічна. В 1939 році, після того, як Червона Армія окупувала Галичину, Дмитро Левицький, керуючись внутрішнім голосом своєї відповідальності перед народом, залишився у Львові. Можливо, що в своєму невичерпаному оптимізмі він вважав, що великий рушійний процес, започаткований 1 вересня 1939 року війною, принесе й українському народові можливість вийти на широкий шлях визволення. Можливо, що його тісна, чисто біологічна прив'язаність до Львова в останню хвилину вплинула на його рішення і зв'язала його з спільною недолею всього народу. Він був арештований НКВД і вивезений одночасно з іншими видатними українцями на схід. Після кількамісячної тяжкої мандрівки під поліційними конвойами він нарешті опинився в Туркестані, де його надломаний організм не витримав і він помер в польському добroчинному притулку для старих. Там же в розлогих пісках Середньої Азії він був і похований.

Другим видатним українським представником у соймі, а потім у сенаті, був наш відомий кооперативний діяч і один з найбільш талановитих провідників укра-

їнського кооперативного руху в Галичині, Остап Луцький. Його політична і громадська кар'єра склалася трохи інакше. Він не належав, як Дмитро Левицький, до старшої групи західноукраїнських політиків старої австро-угорської монархії. Тому він і не мав у собі тих впливів австрійського парламентаризму, які виразно були у Дмитра Левицького. Як молодий старшина, він перейшов школу УСС і належав до так званої «стрілецької громади», маючи вже під час першої світової війни нагоду пізнати глибше проблематику східноукраїнських земель. Він зачерпнув трохи степового вітру над Дніпром, винісши глибокі враження з нашої визвольної боротьби на Україні. Він мав змогу, як один з перших молодших українських діячів Галичини, особисто зблізитися з Симоном Петлюрою, а навіть був його адъютантом в 1920 році.

Як кооператор, Остап Луцький був добрим знавцем нашої економіки і кинувся з цілою своєю енергією до праці над економічним відродженням західноукраїнських земель. Ця кооперативна платформа його праці давала йому можливість нав'язувати відносини з видатними кооперативними діячами в інших країнах. В 1925 році, коли на Україні започаткований був так званий «українізаційний курс» і коли на чолі кооперативних і економічних організацій в Києві і Харкові стояли відомі кооперативні діячі, Остап Луцький пробував зав'язати з ними зносини. Він був глибоко переконаним соборником також у кооперативній ділянці і був тієї думки, що кооперативна організація перетриває як польську, так і советську займанщини і що в процесі визвольної боротьби відіграє вона може ще більшу роль, як це було під час революції в 1917 році. Також під час своєї політичної діяльності в соймі і сенаті, Остап Луцький надавав великої ваги розв'язанню економічних проблем західноукраїнських земель. Його виступи в польському парламенті були завжди надзвичайно річевими і відслонювали величезну вагу економічної самооргані-

зації нашого народу. Він зв'язав українську кооперативну організацію з такими ж організаціями інших народів і часто брав участь у міжнародних кооперативних конгресах.

Його підхід до різних політичних справ був дуже реальний, але це зовсім не значило, що він був би схильний входити в якісь принципові компроміси, зрикаючись свого соборництва. Він вважав, що проблема українсько-польських взаємовідносин мусить бути вирішена на підставі цілковитої рівності обох народів і що в цьому відношенні не може бути жадного компромісу. В цих своїх поглядах він був надзвичайно непоступливий і в розмовах з польськими чинниками виявляв він не тільки обережність, але й упертість. Пригадую, як дратувала ця послідовна позиція Остапа Луцького деяких поляків. Коли польський міністер внутрішніх справ, здається Перацький, викликав Остапа Луцького на якусь конференцію, а цей не хотів з'явитися, бо вважав цю конференцію за безцільну, один з помічників Перацького, вибитий тим з рівноваги, закричав: «Я накажу в кайданах його привести!» Але Остап Луцький не злякався цих погроз і витримав свою позицію до кінця. Польські урядові кола особливо боялися його критичних промов під час бюджетових дискусій, де він виступав з повним знанням справи і піддавав проекти польських бюджетів глибокій аналізі, з точки погляду інтересів західноукраїнських земель. На початку війни Остап Луцький був вивезений зі Львова на далекий російський схід.

Цікавою постаттю в українській парламентарній презентації був Володимир Целевич. Він був, як і Остап Луцький, з молодшого покоління і виявляв величезний політичний темперамент. Його виступи на політичні теми були завжди дуже яскраві, помимо того, що, як промовець, він мав деякі органічні перешкоди. Ця зовнішня хиба його промов рівноважилася вповні їх актуальним змістом і полемічним запалом, який

був необхідний у соймових політичних дискусіях. Його пристрасні виступи в обороні української справи і були причиною його арешту восени 1930 року, коли він разом з Палієвим кілька місяців сидів у Берестейській в'язниці. Він дуже глибоко переживав політичні проблеми того часу і часто опинявся на трагічному роздоріжжі української політики між Сходом і Заходом. Також і він був вивезений на схід і довший час перебував у відомій московській в'язниці «Бутирках», де, здається, і помер. Перед самим вибухом війни мав я останню свою розмову з Целевичем в соймі. Події тоді розвивалися дуже швидко. Всі перипетії польсько-німецьких переговорів і міжнародне напруження не залишали жадних сумнівів, що ми знаходимось напередодні другої світової війни. Тоді власне дискутувалася справа, яке становище мусимо зайняти ми, українці. І Целевич, з питомою йому пристрастю запитав мене: «що ж ми будемо робити?» Я на це відповів, що ця війна не буде провадитись за українську справу і що тому ми повинні залишитись нейтральними в цих подіях. На це Целевич просто вибухнув: «Але ж нейтральних завжди б'ють», і безнадійно махнув рукою. Видно було, що він дуже глибоко переживав цю проблему і наостанку сказав: «Ми мусимо виступити на боці демократії проти німецького імперіялізму». Так скінчився цей епізод, який мав місце кілька днів перед вибухом війни. Целевич потім виїхав до Львова.

В зв'язку з тими політичними змінами, які після 1930 року мали місце в Польщі, як ми вже згадували, змінилась і тактика українських політичних партій в Галичині. Треба сказати, що режим, який витворився після травневого перевороту, стався в деяких справах бути елястичним, хоч це і не завжди вдавалося. Крім ортодоксійних пілсудчиків, себто так званої групи «полковників», з Валерієм Славеком і Перацьким на чолі, в урядовому блоці була ще так звана ліберальна група проф. Бартеля. Коли уряд Пілсудського мав якінебудь

труднощі політичного характеру, то, щоб перебороти ці труднощі, завжди на чоло уряду висувалася власне ця ліберальна група. Починалось так зване «бартльоване». Як правило, вона з'являлася при владі тоді, коли треба було перевести в соймі новий бюджет. Тоді ставав прем'єром проф. Бартель і йому вдавалося шляхом переговорів з опозицією зменшувати ці внутрішні труднощі і переводити бюджетову дискусію в бажаному для уряду напрямку, при чому проф. Бартель робив деякі поступки і своєю тактикою викликав в деякій мірі відпружження внутрішньої ситуації. Також в українських справах, коли в 1932 році правляча група Пілсудського постановила приступити до унормування українсько-польських відносин, це завдання було доручене одному з близьких співробітників Бартеля, Косцялковському, що якийсь час займав становище прем'єра і міністра внутрішніх справ. З його ініціативи почалися переговори з українськими провідними чинниками в Галичині, які і допrowadили в 1935 році до порозуміння. З українського боку головний тягар цих переговорів узяв на себе головний редактор «Діла» Василь Мудрий.

Василь Мудрий, так само як і Остап Луцький, не належав до старої політичної школи українських парламентаристів в австро-угорській монархії. Він вийшов з молодшого покоління і мав за собою велику життєву практику муравлиної праці в ділянці політичної і економічної організації нашого народу на західноукраїнських землях. Він не був доктринером і виявляв усі добре прикмети політичного практика, який за нормальніх обставин в Україні з певністю став би одним з найкращих адміністраторів і політичних провідників. Під час першої світової війни і після революції 1917 року Василь Мудрий мав нагоду близьче пізнати народне життя над Дніпром і це позначалось на соборницькому характері його постави. З другого боку, як місцевий український діяч, він був занадто зв'язаний з що-

денними інтересами західноукраїнських земель і тому він шукав всякої можливості знайти раціональне розв'язання біжучих проблем української політики в Польщі. Чи це була справа розбудови українського шкільництва на західніх землях, чи справа одержання нормальних кредитів для української кооперації, яка довший час була позбавлена цих кредитів польською владою, хоч український народ у Польщі виконував свої горожанські обов'язки і платив величезні податки до польського скарбу, чи була це справа реактивізації українських службовців, які були звільнені польською владою тільки тому, що вони були українці, а чи була це проблема виховання і матеріяльної отриманої нашої молоді — у всіх цих справах займав він конструктивне становище і завдяки цьому політичний баланс його праці в парламенті, попри різного роду труднощі і перешкоди, був надзвичайно позитивний. Ентузіаст систематичної праці, Василь Мудрий крок за кроком здобував у нетрях варшавського політичного життя щораз нові позиції; цим конструктивним характером своєї праці він витворив також той моральний авторитет серед своїх і супроти чужих, який відкривав нові можливості. Його енергія пробивала нові шляхи для української політики і в цьому змислі політична діяльність Мудрого мала наскрізь динамічний характер. Наполегливий у переговорах з польськими чинниками, він ніколи не йшов на компроміси, які не приносили б українській справі значніших досягнень. Він не зносив так званої декларативної балаканини; коли хтось із польських чинників красномовно і піднесено декларував свою прихильність до української справи, Мудрий завжди висував конкретні питання життєвих потреб західноукраїнських земель і в цій площині старався осiąгнути максимум можливого. Як переконаний соборник, він вважав тодішній стан речей за переходовий. Він глибоко вірив, що західноукраїнські землі з їх розвиненою національною свідомістю, мають відограти

велику конструктивну ролю у всеукраїнському визволенні. Але в цей переходовий період треба було напружити всі зусилля, щоб затримати польонізаційний натиск на наших землях і по змозі розвинути далі національні сили для будучини. Тому він старався впливати і на справи закордонної політики і, що саме головне, підтримував сталий зв'язок з нашим еміграційним центром. Він здобув собі великий моральний авторитет не тільки в українських колах, але й серед чужинців. Численні акредитовані у Варшаві дипломати різних держав вважали за свій обов'язок підтримувати контакт із провідником українського представництва. Та й самі поляки, яким Мудрий не раз говорив правду ввічі, відчували, що за ним стоїть народна маса і що його слово важить багато. Тому один з дотепних поляків висловив раз думку, яка потім стала дуже поширеною. «Шкода», сказав він в своїм дотепі, «що Певний не є Мудрий, а Мудрий не є Певний». Як відомо посол Петро Певний був провідником української проурядової групи на Волині і складав у соймі при кожній нагоді заяви так званої лояльності до польської держави. В цьому дотепі відзеркаллювалось те недовір'я польських чинників до Мудрого — для цих польських чинників Мудрий не був певним. І це було зрозумілим, бож Мудрий був народним діячем ширшого формату і соборником, для якого українсько-польські відносини повинні були б уложиться на ширшій плятформі порозуміння між Києвом і Варшавою, а не в повітовому маштабі. Для так званого стабілізаційного періоду польського політичного життя, про який ми згадували, потрібна була твереза і реальна оцінка подій, як також невичерпані енергія і певність своєї сили, яку виявляв новий провідник західноукраїнської політики.

І саме цієї певності власних сил не було в посолській групі Певного. Група ця повстала як, так би мовити, український додаток урядового бльоку. Операційним тереном цієї групи була Волинь, бо, за офіційною

польською версією, Волинь була найбільш відповідною частиною української етнографічної території, на якій в мініятюрі можна було б випробувати життєвість польських плянів щодо української справи. Цей відтинок польської експериментальної політики був у руках амбітного і досить енергійного співробітника Пілсудського, відомого польського діяча з України Генріха Юзевського. Він був воєводою Волинським і властивим інспіратором української групи урядового бльоку. Він видавав свої зарядження і накази в українській справі для Волині, які часто були суперечними з заряджениями центрального уряду. Він дуже ревно оберігав свої прерогативи, якщо йдеться про адміністрацію Волинської землі, і не допускав втручання варшавських польських чинників у життя свого воєвідства. Його погляд на українську справу можна було б зформулювати таким чином. Українське населення Волині, як і всієї Наддніпрянщини, відрізняється від галицько-українського населення не тільки культурним рівнем, але також і політичним наставленням. Тут на Волині, а потім і в цілій Україні, треба застосувати зовсім інші політичні методи, як у Східній Галичині. Тому треба ізолятувати Волинь від Галичини і від впливів галицько-українських політиків, але також від впливів українських культурних і кооперативних осередків, які існували у Львові. Які ж ці інші методи, які хотів запровадити в життя воєвода Юзевський на Волині? Поперше, треба виховати у волинському населенні глибоку прив'язаність до польської культури і до польського державного осередку, відновляючи старі традиції приналежності Правобережної України, а спеціяльно Волині, до королівської Річі Посполитої. Подруге, треба було пробудити у волиняків почуття історичної спільноти українського і польського народів. Потрете, належало існуючу в волинських масах національно-українську свідомість направити в річище культурного польсько-українського зближення і викликати переко-

нання, що тільки в системі польської держави українці зможуть осягнути своєї цілі в змислі плекання української культури і фолклору, себто народної музики, пісень, театрального мистецтва і т. д. Юзевський виробив таким чином свого роду програму українського регіоналізму в межах волинської дійсності. Цей експеримент мав би бути поширений і на інші українські землі на Дніпром, коли б колесо історії повернулося в щасливому для Польщі напрямку. Отже, ті самі ідеї були б переведені в життя, скажім, на Київщині чи навіть на Полтавщині і скрізь там, куди сягав би вплив польської великороджави. Якщо Юзевський не раз у розмовах казав, що він і його політична група є за створення самостійної України, то він казав правду, з тим однак застереженням, що ця «самостійна» Україна мала б бути зорганізована на підставі волинського рецепту. Польща мала б перебрати провідну політичну роль на Сході і Україна мала б шукати задоволення своїх національних потреб, як чинник у політиці підрядний і підпорядкований великороджавній політиці Польщі.

Ці думки не раз я чув від назагал дуже стриманого в розмовах Юзевського. Кілька років пізніше, десь коло 1938 року, Роман Кноль, який уже був звільнений зі свого дипломатичного становища і який так само як і Генріх Юзевський походив з України, видав невеличку брошуру, в якій зформулював погляди цієї «українофільської» групи поляків. В цій брошурі він нав'язував до польських державних традицій і твердив, що майже ціла Правобережна Україна належить до польського політичного і державного комплексу і що майбутня «самостійна» Україна мала б утворитись у так званій гетьманщині, себто з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини і південних округ України. Він доводив, що тільки на цих землях український народ має біологічній історичні дані для власного державного життя. Натомість на Правобережжі, а особливо на Волині і на Поділлі, тих підстав нібіто нема, бо польські історичні

традиції пов'язали ці землі з польським державним організмом. Цей проект Романа Кноля нагадав мені рішення петроградського російського уряду князя Львова про автономний статут України, в межі якого включались тільки центральні області. Не знаю в якій мірі думки висловлені Кнолем покривалися із становищем Юзевського в українській справі, але мені тоді видавалось, що вони були дуже близькі до волинського «експерименту» Юзевського.

В цих обставинах і при цім наставленні український додаток до урядового бльоку мав згори визначені політичні ліміти. Тому і виступи послів цієї групи оберталися переважно коло дрібних неістотних справ і були значною мірою суперечними з одвертими і принципово обґрунтованими промовами представників української парламентарної презентації. Це не означає, що діяльність волинської групи послів, під проводом Петра Певного, не мала деяких конструктивних моментів у місцевому житті, але ці конструктивні моменти не мали з погляду української візвольної боротьби належного принципового обґрунтування. Сам Петро Певний, провідник цієї групи, був людиною талановитою; особливо в ділянці видавничій і публіцистичній був він добрим організатором і працівником. За нормальніх обставин, себто при нормальному розвитку української справи, він мав би всі дані стати може українським «Херстом», алеж в умовах концепційної політики Юзевського він залишився на рівні провінційного політика, дії і посольський мандат якого був узалежнений від «українського експерименту» Юзевського.

Не треба й казати, що цей експеримент Генріха Юзевського не знайшов найменшого відгуку в українських масах Волині. Легко було Юзевському ізолювати Волинь від українських впливів з Галичини, але трохи тяжче було затримати комуністичні впливи, які йшли з радянщини і які дуже зручно оперували національно-українськими моментами. Відсунувши, а навіть роз-

бивши українську громадськість на Волині, Юзевський ослабив значно природну відпорність українського населення проти комуністичних впливів. В невідрядних умовах очі волинянків щораз більше зверталися на схід, чекаючи звітіля допомоги проти польонізаційного тиску. Навіть заможні елементи волинського села підпадали під ці впливи. Це все був результат експериментування Юзевського, при якому діяльність волинської парламентарної групи була згори засуджена на невдачу. Про цей волинський епізод у польській меншинній політиці я згадую тому, що він повинен бути на будучину прикладом, як не треба розв'язувати меншинних проблем.

Однак Юзевський не був головним партнером в українсько-польських переговорах про порозуміння в 1934 році. Він навіть не брав участі в цих переговорах. Польськими партнерами порозуміння 1934 року були вищі чинники варшавського уряду, отже «ліберальний» міністер внутрішніх справ Косцялковський з цілим штабом своїх помічників, серед яких спеціальну роль відігравав начальник відділу меншостей Генріх Сухенек-Сухецький. Самі переговори відбувалися етапами і принципові розмови провадились так би мовити на вищому поверсі польської політичної системи, себто з найближчими співробітниками маршала Пілсудського, які часто, не займаючи міністерської посади, мали вирішальний вплив за кулісами. До таких осіб належав між іншим і Валерій Славек, якого всі вважали за наступника Пілсудського в разі його смерті. Трудність цих переговорів полягала в тім, що польські чинники уникали конкретних зобов'язань, обмежуючи їх до мінімальних розмірів. Так звані принципові розмови загального характеру виявляли безперечне прагнення польської політичної еліти до заключення порозуміння з українцями. Були навіть певні дані твердити, що маршал Пілсудський ще під час своєї тяжкої хвороби, серед інших вказівок і інструкцій, уділених своїм най-

ближчим співробітникам, дав також виразний імператив сягнути порозуміння з українцями, бо, як він побоювався, українська опозиція може стати на перешкоді розбудови польської держави. «Українці розіб'ють мені державу», висловився він з властивою йому ляпідарністю в розмові з одним із своїх близьких співробітників. Здається, що ця інструкція маршала Пілсудського і була причиною, що так звана група «полковників» натискала на урядовий апарат в цій справі. Тому теж і так звані принципові розмови на верхах не були тяжкими. Труднощі виявились тоді, коли доходило до конкретних розмов з різними міністеріальними фахівцями. Не почиваю себе покликаним до всебічного освітлення цих переговорів, натомість охоче поділюсь своїми згадками про деяких польських партнерів у цих переговорах.

Можна було б поділити цих польських партнерів на дві групи. Перша група складалася, як ми вже згадували, з вищих достойників і співробітників маршала Пілсудського. Друга — з середніх, але тим не менш відповідальних державних урядовців і фахівців з різних міністерств. До першої групи належали: Валерій Славек, Александр Пристор, Генріх Юзевський, полковник Шецель, почести генерал Карапетович-Токаржевський, полковник Адам Коц, проф. Бартель і Маріян Косцялковський. Велике значення мав також довголітній міністер закордонних справ уряду Пілсудського — полк. Бек. Ця група польських державних мужів і політиків була немов джерелом польських політичних потягнень в українському питанні. До цієї ж групи належали Тадеуш Голувко і міністер внутрішніх справ Перацький, які були забиті терористами. Ця впливова група ухвалювала однак рішення, так би мовити, загального і принципового характеру в українській справі. Так, наприклад, рішення перевести пацифікацію в 1930 році було інспіроване міністром Перацьким і акцептоване полк. Славеком та деякими іншими членами цієї

групи. Рішення це було загального характеру, себто не входило в техніку переведення пацифікації. Переведенням пацифікації натомість займалися вже польські чинники другої групи, яку я називав середньою і яка складалася переважно з фахівців в українських справах. В даному випадку це були: директор політичного департаменту Кавецький, зрештою дуже розумний і елястичний політик, якого нераз називали польським Фуше, начальник меншинного відділу цього ж департаменту Сухенек-Сухецький і врешті львівський воєвода Наконечніков-Клюковський. Крім цих людей відповідальними за пацифікацію були, розуміється, і деякі військові начальники, які видавали відповідні накази частинам польської армії. Отже директор Кавецький і начальник Сухенек-Сухецький належали до цієї власне середньої групи польських чинників, яка конкретизувала загальні директиви першої вищої групи в українських справах. Дам другий приклад. Коли в 1934 році ця перша вища група постановила змінити тактику і дійти до порозуміння з українцями, то знов же переведення цієї справи передане було тим самим середнім чинникам, з тим однак, що, з огляду на ширші аспекти плянованого порозуміння, до цієї справи були притягнені ще інші вищі польські урядовці, як, наприклад, державний підсекретар (віцеміністер) при особі прем'єра Станіслав Папроцький, який одночасно був генеральним секретарем і директором інституту для національних дослідів, або директор скіднього відділу міністерства закордонних справ Кобилянський, як рівно ж деякі фахівці економічних і освітніх ресортів. До цих останніх належав директор департаменту міністерства освіти граф Потоцький, який навіть інколи вживав української мови.

Нема чого й казати, що переговори про порозуміння в 1934 році, хоч їм і надавалося значення події внутрішнього характеру, мимоволі порушували деякі проблеми закордонної польської політики. Нормалізація

українсько-польських відносин при сумлінному переведенні в життя, могла б причинитися до певного пожвавлення і актуалізування українських справ в ССР, на Закарпатті і в Буковині. Так, наприклад, коли вістка про пляновану українсько-польську «угоду» дійшла до Букарешту, то румунський уряд звернувся до Варшави з вияснюючими запитаннями про характер цієї угоди, боючись правдоподібно, що варшавське порозуміння може викликати небажаний для Румунії відголос серед українців Буковини і Басарабії. З другого боку, перебігом переговорів дуже цікавились дипломатичні представники західних держав, а в першу чергу Англії і Франції, оцінюючи їх як позитивний фактор внутрішньої стабілізації польської держави. В початковій стадії переговорів справа дійсно і виглядала так, що пляноване порозуміння матиме ширше політичне значення. Не забуваймо однак, що ці розмови відбувалися в 1934 році, а саме порозуміння було осягнене в 1935 році, а вже в 1938 році почались явні приготування до нової світової війни. Отже, при найкращому бажанні замало було часу для того, щоб це порозуміння увійшло в силу не тільки на підставі формальних пунктів, але й на підставі самої ідеї, покладеної в його основу.

РОЗДІЛ VIII

ВАРШАВА ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОСЕРЕДОК

1. Між Сцилою і Харібдою. 2. Джерела інформації. 3. Російські «фахівці» в польській пресі. 4. Моя праця в «АТЕ». 5. Нові звязки з чужинцями. 6. Цікаві епізоди. 7. «Польсько-український бюллетень».

Як я вже згадував, моїм безпосереднім завданням було створення у Варшаві пресово-інформаційного осередку, досить елястичного, щоб, помимо наявних суперечностей у місцевих українсько-польських відносинах, дати швидку й добру інформацію про стан українського життя в СССР і про цілий комплекс східних проблем, оскільки вони торкалися в тій чи іншій мірі визвольних змагань українського народу. Цей інформаційно-пресовий осередок мусів бути тому елястичним, що в гру входили не тільки проблеми української дійсності в СССР, але також питання українського розвитку в інших державах, як, наприклад, у Польщі, Румунії і Чехо-Словаччині. Ми підходили до цього поважного завдання обережно й систематично, підготовляючи ґрунт для ширшої інформаційної діяльності. Головним нашим завданням було освітлення подій в СССР з погляду української визвольної боротьби. Українські визвольні змагання в Польщі, Румунії і Чехо-Словаччині мали відогравати, так би мовити, підрядне значення, себто була встановлена певна ієрархічність в оцінці біжуучих подій і фактів. Все, що торкалось визвольної боротьби українського народу в СССР, висувалося на перший план інформаційної праці.

З погляду тодішніх політичних відносин на Заході, ця форма інформаційної праці була найбільш відповідною, бо висувала українську справу як принципову. Вона відповідала також і нашим поглядам про домінуюче значення української проблеми в ССР. Стане ця проблема актуальною, то й місцеві українські проблеми польської, румунської і чехо- словацької займанщини автоматично увійдуть до сфери вирішальних подій. Це наставлення, хоч і викликало деякі застереження з боку наших польських приятелів, але взагалі сприймалося як явище нормальнє й не суперечне з тезою групи Пілсудського, про бажаність і цілевість ослаблення ССР визвольними рухами України і Кавказу.

Геополітичне становище Польщі сприяло утворенню українського пресово-інформаційного осередку. Як ми вже згадували, Варшава була в ті часи одним з найкращих обсерваційних пунктів, скерованих на Схід. Отже, треба було систематизувати інформаційні джерела і після цього приступити до праці. Ці джерела були різного роду й давали різні можливості. Поперше, у Варшаві легко можна було отримувати різні советські часописи з Москви, з Києва і з різних провінційних міст України. Не забуваймо, що в ті часи, особливо в Україні, панував ще так званий «ліберальний» і «українізацийний» курс Миколи Скрипника. Преса, особливо провінційна, часто вміщувала вістки про різні місцеві події і досить одверто писала про проблеми поточного життя, чи то про труднощі творення нової пролетарської культури в Україні, чи то про націоналістичні ухили серед молоді, чи то про стан економічний, даючи тим самим чимало цікавого інформаційного матеріалу. Читаючи київську «Пролетарську правду», харківського «Комуніста» чи одеську «Чорноморську комуну», можна було легко реконструювати загальний образ підсоветської проблематики в Україні. Особливо цікавими були невеликі й технічно примітивно оформлені місцеві часописи з обласних чи районових центрів. В

них я знаходив величезну масу побутового і загально-культурного матеріялу, який дуже надавався для моєї інформаційної праці. Отже, ця вся преса з советської займанщини була досить багатим інформаційним джерелом.

Другим джерелом були советські радіовисильні, особливо ті, які були призначені для внутрішніх службових розмов між окремими адміністративними осередками. З них нераз можна було почути цікаві відомості й відтворити цілість життя підсоветської України.

Врешті, третім поважним джерелом наших інформацій були припадкові збігці з України, які з'являлися переважно на Волині і привозили інформації місцевого характеру з тих районів, у яких вони перед своєю втечею працювали. Це були переважно суб'єктивно забарвлені описи підсоветського життя, але і в них було чимало автентичного матеріялу. Особливо, коли приходила людина нам відома, або така, що мала свою рідну на Волині чи на Поліссі. Можна було мати до неї більше довір'я. Часто, розуміється, траплялось, що шеф всеукраїнського ГПУ Балицький, або хтось із його помічників, підкидали своїх агентів. Але дешифрування таких агентів не було тяжким. Пригадую, як десь коло 1930 року з'явився на Волині один із бувших моїх нижчих урядовців і домагався побачення зі мною. Він був підісланий і, як потім признався, його завданням було вияснити подробиці про наш пресово-інформаційний осередок. Чимало цікавих інформацій діставали ми від різних чужинецьких фахівців, які до 1930 року в досить великій кількості працювали головно в важкій індустрії на Україні і потім з різних причин виселювались советською владою з СССР. Варшава була переходовим пунктом для різного роду дипломатичних і торговельних представників, що дуже часто переїздили з Москви до своїх країн. Розбудувавши належно зв'язки, ми діставали від деяких з них теж дуже цінні інформації, що доповнювали нашу

працю. Ось таким чином здобули ми цілий ряд цінних інформаційних джерел і могли приступити до нашої праці.

Ми здобули собі дуже добру й сильну позицію на самому початку нашої праці в міжнародній пресі. Першим нашим успіхом був той факт, що польська преса різних політичних напрямків почала масово друкувати наші відомості. Треба сказати, що як урядова преса, так і опозиційна, в освітлюванні подій в ССРР, перебували в ті часи під впливом російських елементів. В органі групи Пілсудського «Голос правди» працював російський еміграційний публіцист Ф. (з певних причин не називаю його повного імені). В дуже поширеному католицько-консервативному «Кур'єрі Варшавському», який вважався за один з найповажніших польських щоденників, працював відомий ідеолог російських монархістів В., якого статті про ССРР з'являлися під псевдонімом «Ergo» і давали чимало фактичного матеріялу. Також і «Кур'єр поранний» був під впливом російських елементів і відповідно до цього насвітлював розвиток подій в ССРР. Меншою мірою піддавалась російським впливам польська соціалістична преса, але зате вона була зв'язана тактичними кроками соціалістів і тому рідко здобувалася на об'єктивне насвітлення української проблеми в цілому. А тому, що при оцінці українського визвольного процесу погляди більшості польських політичних угрупувань збігалися з поглядами російських національних елементів, то й становище польської преси в цьому відношенні було сприятливим для російської публістики. Особливо позиція Ergo в «Кур'єрі Варшавському» була домінуючою. Вистачало, щоб стаття Ergo з'явилася, як уже наступного дня інші польські газети передруковували її і таким чином раз подане насвітлення тих чи інших подій в ССРР поширювалось на цілу польську публічну опінію. Мало того, також численні кореспонденти закордонних газет і агенцій підхоплювали статті Ergo, подаючи їх

зміст, а принаймні фактичний матеріял, в різні кінці світу. При тім, розуміється, цей видатний і передбачливий російський публіцист знаходив дуже об'єктивну форму для своїх повідомлень і статтей, зберігаючи тільки істотні моменти при оцінці різних новин з СССР. Він, наприклад, в певних місцях своїх повідомлень про українську опозицію в СССР, давав невеличкі зауваження чи то про слабість цієї опозиції, чи про ізоляованість її від загального політичного життя в СССР і таким чином викликав враження у читача, що події цього роду не мають великого значення, а тим самим зменшував і значення української проблеми в СССР, або пересував її в площину внутрішньо-російських проблем, відповідно до теорії триединої Руси. Безпременно талановитий і висококультурний — Ерго виступав як публіцист дуже високого рівня і нема нічого дивного, що його праця мала величезний вплив на польську пресу і на польську опінію щодо політичного життя і внутрішніх процесів в СССР.

В той час, коли польська преса, а принаймні її важніші органи, знаходилися під впливом російської еміграційної публістики, наші українські журналісти й публіцисти, серед яких було немало талановитих людей (згадати хоч би відомого і надзвичайно талановитого публіциста Кедрина-Рудницького), не тільки що не робили нічого в цьому напрямку, а навіть часто вважали за непотрібне і недоцільне поширювати свої впливи на польську пресу. Правда, атмосфера українсько-польських відносин мало сприяла таким тенденціям і наша публістика або залишалася в тісному гетто західноукраїнської політики, або, в найкращому випадку, старалася пробити собі шлях до західноєвропейської преси безпосередньо, залишаючи польську пресу на боці. Пізніші події показали, що ця тактика не була доцільна, особливо коли зважити той факт, що польська преса на довший час стала інформаційним джерелом про Схід для цілого ряду впливових часописів.

сів і агенцій в різних країнах Заходу. Ця обставина, як мені тоді здавалось, недооцінювалась у наших колах.

Отже, при такому стані речей мені доводилось розпочинати свою пресово-інформаційну працю і в першу чергу брати, так би мовити, штурмом публіцистичні бастіони російських впливів у польській пресі. На початку я застосував методу індивідуального підходу до окремих польських часописів. Я навмисне не хотів видавати інформаційного бюллетеню, однакового для всіх польських газет, щоб ближче підійти до ментальності тих різних газет. Ця метода дала дуже добре наслідки. Часто доводилось одну і ту саму інформацію подавати в різних формах, дистосованих до рівня читачів тієї чи іншої газети. Коли мої зв'язки з окремими польськими редакціями зміцнилися, я зробив другий крок вперед і заключив умову з польською інформаційною агенцією АТЕ. Ця агенція переживала велику внутрішню кризу і вже мала бути зліквідована. Заключаючи зі мною умову, керівники цієї агенції хотіли здобути пріоритет східніх інформацій і, на підставі умови, всі мої інформації мали подаватися до преси через АТЕ. Це мені дало зовсім нову позицію. Мої інформації і статті поширювалися в цілій Польщі (отже не тільки у Варшаві) і крім того — в цілому ряді країн, з якими АТЕ утримувало інформаційні зв'язки. Резонанс моїх інформацій ставав тепер значно більшим і я знаходив їх, не кажучи вже про польські газети, у великих німецьких, французьких, англійських і еспанських щоденниках. Нема чого й казати, що це зробило значний вилом в російських впливах, про які я згадував, і створило зовсім нову ситуацію з погляду інформаційного. Пригадую, що в 1930 році, коли в Харкові відбувався процес СВУ, мої щоденні справоздання з цього процесу друкувалися в більшості польських і в багатьох західноєвропейських часописах. Повою я придбав собі непогану репутацію як фахівець не тільки

української, але і загальної східноєвропейської інформації.

В цій моїй праці була одна перешкода. АТЕ була польська агенція і в певних справах я не міг мати, так би мовити, цілком вільної руки. Мушу однак зазначити, що в рамках нашої загальної політики проти московського імперіалізму, у нас не було великих розходжень з моїми польськими партнерами. Однак, передбачаючи, що такі труднощі можуть виникнути в будуччині, що потім справдилось, я постарається завчасно наяв'язати безпосередні контакти з різними чужинецькими чинниками. Це було мені тим легше зробити, що моя праця в АТЕ не могла залишитись таємною. Ці безпосередні зв'язки мали однак для мене величезну вартість і скріпляли мою незалежність від АТЕ, на випадок, якби я мусів з політичних причин ліквідувати свої зносини з цією агенцією. Таким чином я приготував собі те, що під час воєнних дій зветься відступом на заздалегідь приготовані позиції.

Ці мої безпосередні зв'язки виробив я собі поволі й систематично. Вже в 1932 році, себто після чотирьохлітньої праці у Варшаві, я мав інформаційні контакти, значення яких було різне. Найкраще функціонував мій зв'язок з великим англійським щоденником «Дейлі Мейль», представник якого частенько бував у мене. Цей щоденник брав тільки великі сенсації — він не був зацікавлений поточним інформаційним матеріалом. Таких сенсаційних інформацій не було багато і я був задоволений, коли вдавалося два рази на місяць вийти на першу сторінку цього щоденника. Такого самого характеру був американський щоденник «Чікаго Трібюн», з яким мені вдалось наяв'язати контакт через берлінського кореспондента цієї газети. Після якогось часу, коли мої інформації пробили дорогу до цих двох великих часописів, звернувся до мене так званий європейський відділ американської агенції ІНС. Крім цього, головний кореспондент на Європу, великого японського

інформаційного щоденника «Ніці Ніці», заключив зі мною умову. З європейських країн мені вдалося нав'язати зв'язки з італійським щоденником «Ля Стампа», з великим чеським щоденником «Народні Політика» і з паризькою агенцією «Фурньє», як також посередньо з паризьким щоденником «Пті Паріз'єн». Коли Польща почала провадити політику зближення з Німеччиною, то через АТЕ зв'язався я з берлінською агенцією «Ост Експрес». Ця справа вимагає деякого пояснення. Я міг би, розуміється, і сам нав'язати контакт з німецькою пресою, однак це не було так легким з огляду на те, що польські чинники контролювали того роду зв'язки, особливо, коли ці зв'язки виходили з українського боку. Тому, щоб уникнути непотрібних ускладнень і підозрінь з боку поляків, я лишив цю справу на боці, аж поки вона сама дозріла, бо вийшло так, що польська редакція АТЕ сама мені запропонувала цей зв'язок. Зрештою німецькі політичні кроки на Сході, про які будемо говорити пізніше, не викликали у мене сумнівів у тому, що Німеччина буде провадити політику, в котрій не буде місця для здійснення українських національних постулатів. Політична дисципліна німецької преси, навіть за часів Ваймарської республіки, була так далеко посунена, що кожне явище було коментоване відповідно до німецької політичної доктрини, в той час, коли в пресі інших країн можна було у відповідній формі просувати інформації і статті, які відповідали нашим прагненням. Ці безпосередні зв'язки з чужинецькою пресою, полегшувались особистими контактами з численними чужинецькими журналістами, які перебували у Варшаві. Зацікавлення східними справами було величезне і тому, що мої знайомі з-посеред чужинецьких журналістів знали, що я щодня, пунктualно о 11 годині, приходжу пити свою каву до відомої варшавської каварні «Люорс», то деякі з них теж приходили туди в цю пору і таким чином утворилося щось на зразок журналістичної біржі.

З моєї інформаційної практики пригадую декілька цікавих епізодів, про які варто згадати. В 1932 році, коли я вже добре увійшов в пресову працю і коли щодня мої інформації з'являлися в часописах під фірмою АТЕ, польський уряд розпочинав інтенсивні переговори з Москвою в справі заключення торговельної угоди між обома державами. Поляки починали провадити виразну політику зближення з ССР. Пакт про ненапад, укладений з Москвою в цьому році, був ніби початком нової ери в польсько-советських відносинах. Різні советські фахівці щораз частіше прибували до Варшави, щораз частіше уряджувались різні культурні імпрези, які мали служити зближенню між Польщею і ССР. В советській амбасаді у Варшаві відбувалися частенько прийняття для так званих польських ділових кіл, на яких творилися нові контакти і обговорювались різні актуальні проблеми господарчої співпраці. Як відомо, в 1932 році закінчилася перша п'ятирічка Сталіна. Її баланс не був дуже відрядний. І для того, щоб забезпечити реалізацію другої п'ятирічки і зменшити товаровий голод в ССР, московський уряд пробував знаходити нові джерела закордоном. Одним з цих джерел мала б бути Польща. Оскільки не помиляюсь, советським амбасадором у Варшаві був стрункий і завжди дуже модно одягнений вірменський комуніст Давт'ян, який з великою гостинністю приймав поляків у великому понурому будинку советської амбасади на Познанській вулиці. Советські чинники особливо натискали на прискорення переговорів у справі торговельної угоди і запросили делегацію польських промисловців з президентом польського союзу промисловців Андрієм Вержбицким до Москви. Польська делегація визначила вже день свого від'їзду до Москви, де мала відбутися головна частина цих торговельних переговорів. Напередодні від'їзду цієї делегації, переглядаючи різні советські газети, я знайшов у кількох часописах невеличку нотатку, в якій коментувався факт приїзду делега-

ції польських господарських організацій. Ця нотатка видалась мені дуже цікавою. В ній советським читачам вияснялося, що Польща переживає величезну економічну кризу і що кількість безробітних зростає з кожним місяцем і фабрики скороочують свою працю, а деякі з них мусять в найближчому часі зовсім припинити продукцію, з огляду на кризу. В цих обставинах, — писалося далі в советських коментарях, польський уряд і польські капіталісти вирішили вислати делегацію до Москви, щоб випросити советські замовлення, які являються єдиним порятунком для польського промислу. Таким чином виходило, що не советський уряд запросив делегацію польських господарчих організацій до Москви, а навпаки — поляки напросилися самі, щоб за допомогою СССР врятувати Польщу від економічної кризи. Мені не залишалось нічого іншого, як дослівно переписати цей неприємний для поляків коментар і подати його як привіт советської преси для польської делегації. Щоправда, цей привіт був дуже сумнівної вартості, але мій інформаційний обов'язок був виконаний. Увечорі, напередодні від'їзду польської делегації, цю інформацію ми розіслали до всіх польських газет. Ефект був надзвичайний, особливо коли взяти під увагу чутливість поляків (та ще до того, таки бі мовити, «капітанів» польського господарчого життя), на того роду інтерпретацію їх ситуації, де їх мало не називали жебраками. Я спав ще сном праведного, як почав зовсім раненько дзвонити до мене телефон. Один з вищих урядовців міністерства закордонних справ пе-реляканім голосом запитував мене чи я здаю собі справу з того, що сталося у зв'язку з моєю інформацією і чи я маю документальні докази правдивості моєї інформації. Якщо я цих доказів не маю, то це буде дуже зле для мене і я мусітиму числитися з дуже тяжкими для мене наслідками. Все ще не розуміючи, що сталося, я одразу зв'язався з моєю редакцією і від

одного з редакторів отримав такі подробиці цього прецікавого епізоду.

Швидкий потяг, так званий східній експрес, відходив з Варшави перед восьмою годиною ранку. Цим потягом мала від'їхати польська делегація до Москви. З огляду на вагу московської візити польських промисловців, до цього потягу дочепили спеціальний сальоновий вагон і десять хвилин перед відходом потягу, на головному двірці з'явився советський амбасадор, в оточенні кількох дипломатичних урядовців, щоб особисто побажати польській делегації щасливої подорожі до Москви. Члени польської делегації розмовляли на пероні перед своїм сальоновим вагоном з представниками советської амбасади, при чому з обох сторін висловлювались надії на скоро завершення торговельних переговорів. Зближався вже час відходу потягу, а голови польської делегації Вержбицького все ще не було. Врешті він з'явився в останню хвилину і дуже стурбованим голосом заявив, що делегація не поїде до Москви, з огляду на образливий тон советських коментарів. Він показав кілька польських газет, в яких була видрукована моя інформація. Серед загального заміщення дано було розпорядження відчепити сальоновий вагон і східній експрес від'їхав без польської делегації. Особливо збентежені були представники советської амбасади, та й сам амбасадор Давт'ян, які стільки поптрацювали над тим, щоб посунути торговельні переговори з Польщею у вирішальну стадію. Цей епізод викликав, розуміється, заміщення також і в польському міністерстві закордонних справ, яке провадило в той час політику зближення з Москвою. Заряджене було докладне слідство, щоб вияснити хто подав цю інформацію і чи ця інформація правдива. Так по нитці довідались, що інформація походить від мене. На щастя, я мав усі документальні докази правдивості цієї інформації і переслав кілька примірників советських газет з образливими коментарями на Вежбову вулицю (де містилось міністерство закор-

донних справ). Там уже інтервенював якийсь радник советської амбасади в цій справі і доводив, що інформація неправдива і що, навпаки, советська столиця з великою радістю привітала б польську делегацію, для прийняття якої пороблені вже були далекийдучі приготовлення. Однак, мої документальні докази зробили своє і польські дипломатичні чинники дуже холодно представили ці докази зніяковілому советському дипломатові. Так закінчився цей цікавий епізод, з якого я вийшов до певної міри переможцем. Торговельні переговори з Москвою були зірвані і потрібний був довший час, щоб польські і советські партнери знову їх відновили.

Другий цікавий епізод у моїй пресово-інформаційній праці стосувався, як це не дивно, діяльності Ватикану на Сході. Як відомо, традиційним прагненням Ватикуна від віків було поєднання обох церков — православної і католицької. Ці прагнення знайшли свій вираз у так званій унії, на підставі якої частина православної церкви України, переважно західніх єпархій, признала зверхність папи на підставі спеціальної умови, яка гарантувала їм затримання православного обряду. Таким чином постала греко-католицька церква в Галичині і на Холмщині, а навіть в деяких округах Волині. Прийнявши зверхність Риму, греко-католицька церква, однак, затримала національно-український характер і в минулих століттях відограла величезну історичну роль в процесі українського відродження. Так само і в революційних часах 1917-1920 років греко-католицька церква високо тримала прапор національної свідомості мас. В той час, коли греко-католицька церква являлася ніби природним мостом наближення римського католицизму до народів слов'янського сходу, а особливо до українського народу, Ватикан піддавався впливам польських езуїтів, яких становище в цій справі було наскрізь протиукраїнське. Польські езуїти, які вже нераз в історії українсько-польських відносин відогравали ду-

же шкідливу і роз'єднуючу обидва народи ролю, дивилися і тепер на цю справу в подібний спосіб. Вони ізолявали греко-католицьку церкву, як національно-українську, і поставили справу організації католицької експансії на Сході на платформі польсько-російській, себто так зване навернення православних до католицизму мало б відбуватись у польській або російській формах. Для цієї цілі створена була у Ватикані так звана «Комісія про Русія», на чолі якої поставлений був відомий французький езуїт архиепископ Д'єрбіні. В цій «Комісії про Русія» працювали також польські і російські езуїти, з яких найбільш видатним був відомий російський аристократ князь Волконський. При польських езуїтських монастирях у Польщі утворені були спеціальні школи так званих езуїтів східного обряду, в яких виховували місіонерів, в першу чергу для українських і білоруських областей Польщі, а потім, коли б політичні обставини на те позволили, ці кадри новітніх езуїтів, польських і російських, мали б посунути далі в Україну і на схід. Ставлячи справу поширення унії на російсько-польську платформу, Ватикан ніби акцептував відому вже нам польську історичну концепцію поділу України між двома «історичними» народами, російським і польським, себто концепцію Андрусівської умови. Нереальність і шкідливість такого роду концепцій була очевидною. Діяльність «Комісії про Русія» завдавала нам українцям поважних шкод, і незалежно від того, що ми негативно ставились до всяких спроб поширення католицизму серед українського народу, вважали ми, що «Комісія про Русія» є осередком всякого роду протиукраїнських інспірацій та інтриг, які часто захоплювали виці політичні кола у Варшаві. Між іншим, цим інтригам приписувалась і та обставина, що митрополит Шептицький не був призначений папою на кардинала.

Советський уряд і особливо його розвідчі органи, були зацікавлені в тім, щоб в якийсь замаскований спо-

сіб впливати на діяльність «Комісії про Русія» і бути в курсі того, що в ній діється. Тому до «Комісії про Русія» підсувалися різні сумнівні люди під виглядом православних священиків, які бажають приеднатися до Риму. Таких сумнівної вартості людей було чимало. Пригадую такий випадок в селі Бонча Красноставського повіту на Холмщині. Це було велике село, в якому половина населення було українським і православним, а половина — польським і католицьким. Настоятелем православної церкви був бувший гвардейський старшина росіянин Леснобродський. Я знов теж і католицького священика Бончі о. Карпінського, який і оповідав мені про несподіване «навернення» Леснобродського. Одного дня Леснобродський звернувся до нього, висловлюючи бажання перейти на католицьку віру. Церемонія прийняття Леснобродського до католицької віри мала відбутись опівночі в місцевому костелі, бо католицький священик, знаючи настрій православної частини села, боявся, що православні селяни не допустять до акту переходу православного священика на католицьку віру. Вранці, коли село довідалось, що Леснобродський перешов на католицизм, величезний натовп православних оточив маленьку православну церкву живим муром і так мовчкі стояв кілька годин у сумному настрої. Деякі люди були так цим обурені і так глибоко переживали цю зраду Леснобродського, що з розpacу кидали шапками об землю.

Леснобродський хотів передати церкву католицькому священикові, але народ не допустив до цього і Леснобродський мусів потайки тікати з села до Варшави. Цей бувший гвардейський старшина був прийнятий у Варшаві дуже охоче езуїтами і приєднався до акції «Комісії про Русія». Серед цих сумнівної вартості перебіжчиків від православія до католицизму було чимало здеморалізованих комуністичним режимом бувших священиків, а одному з них, Дайблеру, вдалося попасті до Риму, до найближчого оточення шефа «Комісії про

Русія» монсеньйора Д'ербінї. Цей Дайблер був з походження німецький колоніст з України. Він перебував деякий час у Берліні, а потім переїхав до Риму, де і був призначений секретарем і керівником архіву «Комісії про Русія». На цьому становищі він мав можливість збирати різного роду інформації і передавати їх своїм советським «начальникам». Я дістав про це дуже докладні матеріали. Про близькі обставини, яким чином я дістав ці матеріали, на жаль, я не можу оповісти зі зрозумілих причин. Аналізуючи ці матеріали, я прийшов до висновку, що пресову кампанію проти «Комісії про Русія» треба перевести не одразу, а етапами. Так я і зробив. Спеціально делікатна була ситуація в зв'язку з оголошенням цих матеріалів у польській пресі, бож власне в Польщі ці кола дуже були впливовими. Тому я оголосив у польській пресі інформацію про Дайблера, додаючи коментар про діяльність «Комісії про Русія». В цьому коментарі я зазначив, що, як виникає із самої назви цієї ватиканської інституції, мала б вона працювати в Росії, а тим часом головна її праця провадиться в Польщі. Себто виходить з цього, що «Комісія про Русія» та її керівники вважають Польщу за частину Росії. Цей коментар відкрив мені дорогу до польської преси, що було дуже важливим для більшого ефекту інформації про зрадницьку роботу Дайблера. Ця перша моя інформація про Дайблера викликала величезне, просто потрясаюче враження, і то не тільки в Польщі. Як сенсація першої ранги, інформація ця облетіла всю світову пресу, не виключаючи і римської преси, а редакції окремих щоденників додавали від себе величезні наголовки, як, наприклад, «Рука ГПУ в Ватикані!». Після першої інформації, коли перше враження вляглося, я почав друкувати інші подробиці про «діяльність» Дайблера і одночасно про «місійну» працю «Комісії про Русія» на українських землях. Ефект цих інформацій був так великий, а дані про Дайблера настільки були угруповані, що врешті монсеньйор Д'ер-

бені юступив зі свого становища, як тоді писалося, з огляду на кепський стан здоров'я. Сам Дайблер пробував виправдуватися, але це йому не вдалося і врешті він зник з Риму і я так і не міг потім довідатись, що з ним сталося.

Було ще багато інших цікавих епізодів у моїй пре-сово-інформаційній праці у Варшаві. Так, наприклад, цікавою була моя зустріч з радником советської амбасади в Парижі Беседовським, з яким я розмовляв одразу ж після його сенсаційної втечі, що започаткувала цілий ряд подібних втеч більших і менших советських дипломатів закордоном. Врешті цікавою була історія з варшавським кореспондентом «Ізвестій» Братіним. Братін був з походження узбек. Він був уже цілком зрусифікований і провадив як кореспондент «Ізвестій» дуже шкідливу, спеціально для нас українців, підривну, так би мовити, акцію, з доручення відповідної секції ГПУ. Його таємні зв'язки сягали не тільки на Волинь, але й до Галичини, де він мав серед галицьких московофілів молодшого покоління чимало своїх агентів. Також у клубі закордонної преси він провадив свою особливу політику. Маленький, чорнявий, як усі узбеки, з хитрими таємничо-чорними маленькими очима, він справляв враження дуже енергійної людини, яка, як нам відавалось, була не найменшою пружиною в советському апараті у Варшаві. Позиція його і в советському посольстві і очевидно в закулісовому советському апараті, який працював у Варшаві повною парою, була досить міцна. Я довго не знат з якого боку можна було б підійти до справи, щоб спаралізувати шкідливу розкладову діяльність Братіна. Довший час я студіював уважно все, що торкалося Братіна. Після довшого часу мені вдалось вияснити, що діяльність Братіна має одну слабу сторону — від дуже ворогував з варшавським кореспондентом ТАСС-у, який виступав у Варшаві офіційно під прізвищем Ковальський. Правдиве його прізвище було інше. Ще слабшою стороною Братіна було

його недавне минуле. Під час першої світової війни він був діяльним членом Союза Русского Народа і видатним співробітником відомого чорносотенного органу «Колокол». В ті часи Братін працював у Мінську, звідки писав свої монархістичні статті. Зібравши цей матеріал, я був спочатку дуже здивований, що людина, яка належала ще недавно до табору російських монархістів, тепер виступає як кореспондент офіційного пресового органу Сталіна. Однак, зваживши те, що як російський монархіст, Братін виступав запекло проти українського визвольного руху і що й тепер у своїй новій ролі советського журналіста він теж працював проти української справи, можна було зрозуміти цю ментальність російського націоналіста узбекського походження. Використовуючи його ворожнечу з кореспондентом ТАСС-у, я забув свідомо на столі після засідання клубу закордонної преси один нумер «Колокола» з передреволюційних часів, в якому була патріотична стаття Братіна. Ковальський підхопив одразу цю газетку і я був переконаний, що він її використає у своїй боротьбі проти Братіна. Не пройшло і двох місяців, як Братіна відкликали з Варшави, а разом з його від'їздом спаралізована була значною мірою та розкладова праця, яку він провадив через своїх агентів проти нас.

Як відомо, в 1936 році почався цілий ряд політичних процесів у Москві. Мої справоздання з тих процесів, оперті на радіевих звітах і на інформаціях, які я діставав з інших джерел, мали досить великий успіх у пресі. Навіть ті великі щоденники, які мали своїх представників у Москві, часто друкували мої повідомлення, які я систематично опрацьовував також на підставі знання деяких обставин і окремих людей, що фігурували в цих процесах, як, наприклад, Гринька або Крестинського. Річ у тому, що мої справоздання з тих процесів я робив і трансмітував закордон швидше, як це могли робити чужинецькі кореспонденти з Москви, що мусили чека-

ти щонайменше шість годин, поки советська цензура їм дозволила подавати їх справоздання закордон. Особливо великий успіх мав я з докладними інформаціями про процес маршала Тухачевського і командуючого українською військовою округою Якіра. Не треба й говорити, що моя ситуація була ще й тим вигіднішою, що я міг додавати численні коментарі, яких мої московські колеги з огляду на цензуру не могли давати. Щоправда, в дні таких процесів мені доводилось працювати вночі, так, щоб уже о 8 годині ранку справоздання з попереднього дня процесу були готові до трансмісії в різні європейські столиці. Це ще більше укріпило мое становище в міжнародній пресі.

До 1936 року моя праця в редакції АТЕ уклалася дуже добре. Мої польські колеги по редакції були людьми широких поглядів і в цілому ряді справ мені не тяжко було з ними договоритись. Особливу роль в цій редакції відігравав молодий польський журналіст Антін Хшонщевський, який походив з одної з багатьох польських родин в Україні. Він був консервативних поглядів, був дуже освічений і талановитий. Він володів та-кож українською мовою і охоче розмовляв зі мною по-українськи, часто буваючи в українських товариствах. В українській колонії у Варшаві його прозивали Хрушщем. Він був улюбленим гостем на всяких наших товариських сходинах. Його особливою спеціальністю було велике знання всіх панівних і здетронізованих династій. Крім того, він дуже глибоко студіював міжнародну політику і знав ґрунтовно зміст різних міжнародних трактатів і умов. Володіючи різними європейськими мовами, він був надзвичайно цінний у редакційній праці і часто допомагав мені в різних справах.

В польському пресово-інформаційному апараті велику роль відіграла група так званого «Польсько-українського бюллетеню», на чолі з Володимиром Бончковським. Ця група поставила собі за мету інформувати польське і українське громадянство про всі події, з'я-

зані з проблематикою українсько-польських відносин. На сторінках цього бюллетеню друкувалися інформаційні статті видатніших польських і українських публіцистів і літераторів. Сам Бончковський походив, так як і Тадеуш Головко, зі сходу. Він був людиною надзвичайно живою, ініціативною і вініс багато цікавих моментів, безперечно цінних, до унормування біжучих проблем, витворюючи атмосферу щирості і взаємного довір'я. Він не займав жадного офіційного становища в польському урядовому апараті, але за кулісами варшавського політичного центру відогравав поважну ролью. Його погляди на українську справу були більш ясними і більш консеквентними, як у багатьох інших польських політиків. Своєю вітальністю він часто осягав успіхи в справах, які здавалися складними і тяжкими до вирішення. Редактований ним «Польсько-український бюллетень» відіграв значну роль для вияснення різних справ, що стосувалися в однаковій мірі Польщі і України. Частина польської преси часто атакувала Бончковського за його занадто сміливі погляди на справу нормалізації українсько-польських відносин. Але, наскільки я міг зрозуміти, Бончковський ніколи не сходив зі становища так званої «польської рації стану», лише він розумів цю «рацію стану» трохи глибше, як його опоненти. Він творив візію Великої Польщі, в якій інші народи, а передусім українці, були б повноправним і співправлячим елементом. На місце національної асиміляції меншин, він висував так звану державну асиміляцію. Про редакцію «Польсько-українського бюллетеня» і про Володимира Бончковського згадую тому, що він підтримував більші зв'язки не тільки з різними українськими колами, але також з представниками інших народів ССРС, як, наприклад, з грузинами, ідель-уральцями та киргизами. Він був теж діяльним членом так званої прометейської організації, що стояла на платформі визволення поневолених народів советського сходу.

Цікава подія сталася у нас в редакції кілька тижнів після того, як ми оголосили інформацію про Дайблера. Одного дня, коли я власне диктував свої біжучі інформації в редакції, раптом почули ми брязкіт розбитого вікна і щось невидиме із свистом пролетіло над моїм столом. Це була куля, яку ми потім знайшли. Було переведене слідство, яке встановило, що постріл був зроблений зі сходів сусіднього будинку, до якого виходило вікно нашої редакційної кімнати. Слідство ні до чого не допровадило і справа залишилась невиясненою — чи це хтось сп'яни вистрілив, чи може це був агентат. Приблизно в 1936 році, у зв'язку з політичними змінами у внутрішній польській політиці, редакція АТЕ була зреорганізована. Головною метою цієї реорганізації було виключення мене зі складу редакції. Польські чинники стали на тім становищі, що АТЕ, як польська агенція, повинна мати виключно польський склад редакції. Тут мені придалися здобуті раніше безпосередні зв'язки з різними чужинецькими щоденниками і агенціями. В короткому часі я зреорганізував свою працю і мав кілька абонентів своїх інформацій, що передавалися поза АТЕ закордон. Покращала і моя фінансова ситуація, бо я вже не був зв'язаний умовою з АТЕ і міг вільно визначити свої умови тим закордонним абонентам. Це тривало кілька місяців, після чого вияснилось, що ті самі мої інформації, які я давав раніше до преси через АТЕ і які тепер ішли безпосередньо в різні кінців світу, 24 години пізніше поверталися до різних польських редакцій, в тому числі й до АТЕ, але вже як інформації різних чужинецьких агенцій і щоденників. Польські кореспонденти закордоном підхоплювали ці мої інформації і передавали назад до Варшави. Ствердживши це, польські чинники знов звернулися до мене і склали зі мною нову умову. Але я вже не погодився на відступлення пріоритету моїх інформацій так, як це було дотепер, а тільки на те, щоб давати свої інформації польським редакціям одночасно з іншими абонентами за-

кордону. В цьому періоді часу я поглибив свої зв'язки з різними чужинецькими колами, які мали спеціальні зацікавлення до української проблеми зокрема і до східних справ взагалі. Опірч польських чинників, наставлення яких в нашій справі я вже схарактеризував, я підтримував зв'язки з англійськими, американськими, німецькими, італійськими, японськими, французькими і чеськими редакціями та журналістами. В рямцях цєї праці мені доводилось налагоджувати контакти також з чужинецькими чинниками, для яких журналістична праця була тільки формою глибшої інформаційної, а навіть розвідочної акції. Ці зв'язки дали мені дуже багато матеріалу для зрозуміння наставлення цих різнонаціональних груп до проблеми Сходу. Деякими з цих інформацій вважаю за доцільне поділитися з читачами.

РОЗДІЛ IX

НАПЕРЕДОДНІ ВИБУХУ

1. Англійська позиція в українській справі.
2. Мої дискусії з англійцями, «російського хову».
3. Чеський епізод у Варшаві.
4. Медовий місяць польсько-німецького зближення.
5. Німецька акція у Варшаві.
6. Німецький підхід до українських справ.
7. Фантастичні плани на Сході.
8. Японські обсерватори європейського сходу.
9. Самогубство Славека.
10. Трагічний кінець.

Дуже цікаво склалися мої контакти з англійськими колами. Про мій зв'язок з британським генеральним консулом у Варшаві, Севрі, я вже згадував. Тому що Севрі займав офіційне становище, то лінія його заінтересувань до східних проблем взагалі, а до української проблеми зокрема, відповідала дипломатичним діям лондонського уряду. Українська проблема цікавила його настільки, наскільки це стосувалося Польщі. В ті часи англійські чинники бачили в Польщі той консолідаційний чинник на європейському Сході, який мусив би відограти поважну роль як чинник рівноваги супроти зростаючої сили німецького мілітаризму і дозриваючої агресивності СССР. Польща, положена між Німеччиною і СССР, мала б бути розділовою лінією обох небезпечних для західноєвропейської демократії тоталізмів. Однак англійці здавали собі справу зі слабості Польщі, яка ніяк не могла полагодити своєї так званої меншинної справи. Тому англійські кола так цікавились станом української справи у Польщі, як і настроями, що панували серед українського населення. Їх дипломатичні представники давали дружні поради польським

урядовим чинникам урегулювати свої відносини з найбільшими меншинними групами, а серед них в першу чергу з українцями. З другого боку, англійська дипломатія старалася вплинути на поляків в напрямку унормування відносин Польщі з Чехо-Словаччиною. Польсько-чеське зближення вважалось у цих колах за побажане і навіть необхідне. При осягненні цієї мети, Польща і Чехо-Словаччина могли б уже творити поважний і сильний чинник, що гальмував би розвиток німецької агресивності, а разом з тим робив би своє враження і в Москві. Цим намаганням англійської дипломатії у Варшаві і Празі секундувала і французька дипломатія; спільними зусиллями справа вже була доведена до певного польсько-чеського зближення. Я хоч і знав про ці закулісові кроки англо-французької дипломатії, та не вірив у можливість такого звороту тому, що польське наставлення до чехів завжди було погірдливо вороже. Офіційно Польща просто ігнорувала Чехо-Словаччину, як чинник міжнародної політики. Однак в 1932 році я мав нагоду переконатись, що ці зусилля допровадили до певного ефективного успіху.

Одного дня, зовсім припадково, я зустрів у Варшаві моого старого знайомого з Києва, відомого чеського діяча і політика Швіговського. Як я вже згадував в другій частині моїх споминів, Швіговський походив з волинських чехів і в 1917 році був діяльним членом чеського національного комітету в Києві. Він теж був власником і директором друкарні на Великій Володимирській вулиці, в якій ми друкували наш великий щоденник «Народня воля». В 1918 році Швіговський був призначений радником української дипломатичної місії до Праги, а потім, після ліквідації цієї місії, приеднався до групи Бенеша і Гірси і був призначений директором великої чеської пресово-інформаційної організації «Орбіс». В цій функції він відігравав досить поважну роль в Чехо-Словаччині і належав до близького оточення Бенеша. Тепер я зустрів його у Варшаві з цілою групою

чеських політиків, які прибули до польської столиці в офіційній місії. Місія їх полягала власне в тому, щоб започаткувати політичне, культурне і торговельно-економічне зближення з Польщею. Результат цієї місії, як оповідав мені Швіговський, не був дуже втішним. Чехи зустріли у Варшаві досить холодне прийняття, хоч деякі польські кола, а особливо опозиційні групи народової демократії і так званих християнських суспільників, підтримували інспіровану з Лондону і Парижу думку про необхідність польсько-чеського зближення. Ці групи були однак в опозиції до уряду і не мали вирішного впливу на біг справ. Ця спроба польсько-чеського зближення не довела до бажаних наслідків і, як відомо, в 1937 році польсько-чеські відносини значно погіршли, а пізніше дійшло навіть до участі Польщі в частинному поділі чехо- словацької території з Німеччиною. Таким чином ця мета англійської дипломатії не була осягнена.

Натомість порозуміння польського уряду з українськими політичними партіями в 1935 році викликало дуже позитивну оцінку в Лондоні. Але це все були, так би мовити, зацікавлення і прагнення англійських дипломатичних кол, які діяли в тісних рямцях офіційних інструкцій. Тим часом були ще неофіційні англійські чинники, які провадили і в Празі і у Варшаві інтенсивну інформаційну працю. В Празі знаходилися замаскована централля англійської інформаційної служби на Сході. Її шефом був невисокий рангою урядовець британського дипломатичного представництва у Празі, якого будемо називати Гібі. Він мав досить розбудовану сітку своїх інформаторів у Чехо-Словаччині, в Польщі та правдоподібно і далі на сході. Його представником у Варшаві був бувший старшина російської флоти естонського походження. Ці неофіційні англійські кола цікавились менше станом української проблеми у Польщі, натомість більше збирали всякого роду інформації про стан українського визвольного руху в ССР, про

економічний розвиток України і її окремих індустріальних осередків, а також про українські ферменти серед комуністів і про моральний та фактичний стан советських окупаційних частин в Україні, а особливо в південних чорноморських округах. Їх цікавили теж справи і події, що виникали в Білорусі. Маючи інформації про мене, ці англійські кола зв'язалися зі мною, абонуючи всі відомості й статті, які я писав. Потім вони поглибили своє зацікавлення цими справами і часто зверталися до мене з різного роду запитаннями, з яких можна було робити вже певні висновки про межі їх зацікавлення українською проблемою як такою. А висновки ці можна було б зформулювати таким чином.

Україна для цих кіл була перш за все поняттям географічним і адміністративним. З міркувань географічних або скажемо стратегічних, Україна належала до чорноморського комплексу, а все, що зв'язане було з Чорним морем, для Англії надзвичайно цікаве. В понятті цих англійців, Україна стратегічно прикривала чорноморські шляхи в ширшому значенні цього слова, себто шлях на Близький Схід і до Середньої Азії. Тим вони пояснювали ту обставину, що в ті часи на українській території ССРР советський генеральний штаб умістив аж 32 піші дивізії, не рахуючи великих з'єднань кавалерії і частин спеціальної зброя. Коли советський генеральний штаб скасував після процесу маршала Тухачевського і Якіра українську військову округу і поділив її спочатку на дві округи, Київську і Харківську, а потім створив ще третю в Одесі, вони пояснили це не стільки політичними причинами, викликаними посиленням української опозиції, як причинами фахово-військового характеру. Український визвольний рух як такий, був для них мало відомий і такі прояви цього роду як процес СВУ, або ліквідація групи Шумського, або самогубство Миколи Скрипника, або викриття українського терористичного центру в Дніпропетровську, або самогубство Панаса Любченка, цікавила їх тільки як

явища, так би мовити, морально-політичного порядку, що свідчать про настрій мас. Можливо, що ця стриманість в оцінці цих явищ українського життя пояснювалася тим, що в згадуваних «неофіційних» англійських колах найбільшу роля відогравали англійці так званого російського походження, себто ті англійці, які довший час задля тих чи інших справ перебували ще в імператорській Росії зі своїми родинами. Вони дуже добре розмовляли російською мовою, часто згадували про добре життя в давній Росії, були залюблени в російську культуру і їх сентиментальні спомини про Росію відвертали їхню увагу від тих явищ українського життя, що свідчили про відосередні, як вони казали, сепаратистичні прагнення українців. Я познайомився був з кількома такими англійцями російського виховання. До цього треба додати, що, маючи ці симпатії до давньої передреволюційної Росії, вони вважали большевизм за явище переводове і були наставлені проти большевизму, як певної соціальної системи, забиваючи при тім, або непомічаючи, що власне большевизм став певною функцією російського історичного процесу.

Пам'ятаю одну мою дискусію з одним видатним англійцем, який приїхав до Варшави поінформуватися про різні східноєвропейські справи. Коли зайдла мова про український визвольний рух, він висловив думку, що це явище, яке ще не можна прийняти як вирішний чинник в політичному розвитку СССР, бо, як він казав, це тільки рух ексклюзивного характеру, а не виявлення волі цілої нації як такої. Я довший час не міг зрозуміти про що йдеться і він мені потім пояснив, що бувають політичні рухи, викликані штучно певною політичною групою, як ось, наприклад, у Польщі (він мав на увазі західноукраїнські землі) є рух ОУН, але це не означає, що цей рух відповідає об'єктивним обставинам, під тиском яких формується воля цілого народу. В цій дискусії я йому натякнув на ірландський революційний рух, який теж був «тільки рухом», а тим часом

допровадив до утворення ірляндської держави. Цей англійський скептицизм і стриманість в оцінці українського визвольного процесу не означали однак, що ті англійські кола, з якими я був довший час зв'язаний, ігнорували політичне значення нашої визвольної боротьби. В їх політичній калькуляції, тверезо і холодно продуманій, вони відводили певне місце українській справі. Вони чекали однак на факти, бо тільки фактам вони довіряли.

Я спостеріг також, що англійська ментальність не зносить пропаганди. До всякої пропаганди англійці мають вроджене упередження. Особливо, коли говориться їм багато про численні жертви і ослаблення народного організму в наслідок репресій, терору і цілої системи соціальних заходів — вони приймають це як доказ значного послаблення цього народу і вбачають в цьому ще одну причину до скептичного ставлення. Але за те добре угруповані факти, які свідчать про зрист даного явища, приймається ними як найсильніший аргумент.

Коли в 1938 році було вже ясно, що політичний розвиток провадить до другої світової війни, ці англійські кола з надзвичайною енергією поглиблювали свою інформаційну працю. Їх цікавила кожна подrobiця на Сході, але вони не висували жадних політичних концепцій і плянів. Відчувалося, що ця друга світова війна поставить перед англійцями цілий ряд проблем, до яких вони не були приготовані. Також і в українському питанні вони не мали жадних плянів і конструктивних концепцій. Вони входили в нову війну з реалізмом обережного купця, який був на початку складної торгової операції. Війна не перервала моїх зв'язків з цими аглійськими колами. В зовсім інших обставинах я відновив ці зв'язки, коли втік до Румунії.

Під час моїх частих дискусій і розмов з моїми англійськими приятелями, часто порушувалась справа Німеччини. З різних натяків можна було зрозуміти, що до кін-

ця 1938 року роля Німеччини оцінювалась цими англійцями, не дивлячись на зростаючу агресивність німецької політики, позитивно. На їх думку, Німеччина не повинна була бути занадто сильною, бо тоді німецька агресивність могла б набрати небезпечних для Європи форм; але теж і не занадто слабою, бо в цьому випадку міг би витворитися у Середній Європі вакуум, себто порожнеча, що сприяло б експансивності советської політики і могло б змінити рівновагу сил в Європі на користь СССР. Навіть такий факт, як аншлюс Австрії, з його драматичним перебіgom, сприймався англійцями як річ цілком зрозуміла. Деякі англійці висловлювали навіть задоволення з цього приводу: мовляв, нарешті Європа позбудеться австрійського клопоту. Під час цих розмов, маленька але характеристична подробиця особливо звернула мою увагу. Англійці мали дві мірки для оцінки різних представників східніх народів, як, наприклад, росіян, поляків, українців і т. д. Одною міркою було советофільство, або взагалі прихильність до СССР і до комунізму, а другою — германофільство, себто позитивне ставлення до німецького комплексу, хоч би навіть і націонал-соціалістичного. В першому випадку — людина з маркою советофіла тратила всяке довір'я цих англійських чинників і, навпаки, в другому випадку, коли людина, скажім, підтримувала зв'язки з німцями, це була добра ознака і ця людина викликала довір'я. Німеччина видавалась цим англійцям в ті часи свого роду регулятором політичного і соціального порядку. Один англієць сказав мені з роззброюючою одвертістю — Німеччина є жандарм, що пильнує порядку. Це було однак, як я вже зазначив, до кінця 1938 року. Більш-менш після відомої варшавської візити Рібентропа в лютому 1939 року, це відношення до Німеччини різко змінилось і була переведена цілковита реорганізація і перегруповання англійської інформаційної служби, з виразним наставленням на можливість війни.

Цікаво, що й у польських урядових колах, можна було зауважити позитивне ставлення до націонал-соціялістичної Німеччини в перших роках її існування, себто зразу після приходу Гітлера до влади. Про польсько-німецьке зближення після заключення пакту про ненапад в 1934 році ми вже згадували. Цікаві речі я почув від різних польських чинників, коли порушувалася справа Німеччини в ті часи. Так, наприклад, один з вищих урядовців міністерства внутрішніх справ, якому підлягали справи меншин, а в тому числі також справа німецької меншини в Польщі, був просто захоплений коректністю і лояльністю уряду Гітлера у виконуванні різних умов, що були заключені між Польщею і Німеччиною. Польща тепер не має — казав він мені — жадного клопоту з німецькою меншиною, яка дуже лояльно ставиться до польської держави. На польсько-німецькому кордоні, де раніше, за часів Ваймарської республіки, не проходило дня без прикордонних інцидентів, тепер панує цілковитий спокій, а між місцевими польською і німецькою владами панують якнайкращі відносини. Також у Гданську німці виконують свої зобов'язання і ситуація значно покращала, порівняно з попередніми часами, перед приходом Гітлера до влади. Це покращання польсько-німецьких відносин поясняв мій співрозмовець тим, що на чолі обох держав — Польщі і Німеччини — стоять два державні мужі, які мають великий авторитет, спираючись на який, можуть здійснювати навіть такі зарядження, які в інших обставинах були б відкинені як непопулярні в масах. Ці два державні мужі — це Гітлер і Пілсудський. Такі самі погляди чув я і від вищих та нижчих урядовців міністерства закордонних справ, тільки що в цьому випадку польська аргументація мала трохи інший «дипломатичний» характер. Тут підкреслювалось зростаюче міжнародне значення Німеччини, в зв'язку з чим зменшувалася роль знесиленої і без того женевської Ліги Націй. Ідея колективної безпеки, яку так

настирливо пропагували Літвінов, Бенеш і Тітулеску, втратила, на думку цих польських чинників, всяке значення. Натомість, на перший плян висувається система білятеральних, себто двобічних умов, при яких обидві держави, що договорюються, приймають на себе відповідальність за їх точне виконання. Щоправда, ці польські дипломатичні чинники висловлювали побоювання, щоб Гітлер не навернув до традицій Бісмарка і не договорився з Москвою. Але це побоювання в ті часи, коли температура польсько-німецьких відносин була досить високою і коли Герінг час до часу приїздив на репрезентаційні полювання в Біловезькій пущі, було єдиним застереженням з польського боку і не мало драматичного характеру. А це тим більше, що в цих польських колах існувала певна надія на те, що Німеччина в своїй грі з СССР висуне українську справу. Знову ж таки і тут польські чинники хотіли б, щоб українська справа, якщо її німці висунуть, торкалась тільки України за Збручем. З цього погляду, польські дипломатичні чинники не тільки нічого не мали проти моїх пресових зв'язків з німецькими колами, а навіть, як мені часом здавалося, старалися нас, українців, заохочувати до певної пропагандивної акції і в німецькій пресі та в німецьких політичних колах в надії, що така акція може в якісь мірі посилити німецьке зацікавлення українською справою. Коли б цей ефект був осягнений, тоді самозрозуміло, що поворот Гітлера до проросійських традицій Бісмарка був би на довший час виключений. Пригадую, як один із відповідальних у справах закордонної політики чинників (директор К.), мені казав, що якби Німеччина поважно поставила справу самостійності України, то це мало б історичне значення не тільки для українців, але для всіх східних народів, що або вже стали жертвами російського імперіалізму, або можуть у будуччині стати перед цією небезпекою. В цих обставинах німці у Варшаві стали не тільки, так би мовити, побажаними

гістьми, яких запрошували до найбільш ексклюзивних політичних сальонів, але і корисними співчинниками в різних як політичних, так і економічних справах. Досвід моїх нових зв'язків з німецькими пресовими й інформаційними колами давав однак зовсім інші висновки, цілком від'ємного характеру.

Працюючи у Варшаві як журналіст, я належав до клубу закордонної преси, до якого теж належали всі німецькі журналісти, що працювали у Варшаві. Це становище улегувало мені спостерігати не тільки наставлення німецьких журналістів до цілого ряду східніх справ, в тому числі і до українських, але також пізнати глибше ментальність і погляди більш впливових німецьких чинників. Зрештою треба зазначити, що після заключення польсько-німецького пакту, склад німецької амбасади й інших німецьких представництв, а в першу чергу представників німецької преси, був значно збільшений. Щодо безпосередніх моїх професійних колег, себто німецьких журналістів, то кожний з них презентував не тільки ту чи іншу газету чи агенцію, а й певну інформаційну комірку. Так званих «тільки журналістів» серед німців майже що не було. Деякі з них працювали для інформації німецького міністерства закордонних справ і були безпосередньо підпорядковані амбасадорові Мольтке. Інші знов працювали для інформаційної централі націонал-соціялістичної партії і були пов'язані, поминаючи німецьку амбасаду, з центральними інформаційними установами СС. Деякі з них були зв'язані з німецькою військовою розвідкою і з різними розгалуженнями інформаційної служби берлінського генерального штабу. Зрештою були також у Варшаві серед німецьких журналістів люди, що працювали для спеціального інформаційного бюро, яке було створене для особливих потреб Гітлера. Німецька інформаційна організація була дуже складна і в ній не легко було зорієнтуватись. Впливи й інформаційна діяльність цих різних клітин часто перехре-

щувались. Відповідно до цього і погляди різних німецьких чинників (хоч Німеччина і стала після приходу Гітлера до влади в 1933 році тоталітарною державою), часто різнилися. У всякому разі підхід до східніх справ був у цих людей різний.

З особливою цікавістю спостерігав я зміну німецьких поглядів на Польщу. До 1933 року мої німецькі колеги різко негативно ставились до Польщі та до її політичних провідників, не виключаючи і маршала Пілсудського. Поверсальська Польща, на їх думку, була явищем штучним і нежиттєздатним. Поляки як народ не посідають тих рис характеру, що потрібні для закріплення і розбудови своєї держави. Ще менше посідають вони адміністраційні і колонізаційні здібності і тому їм не сила розв'язати численні меншинні проблеми. Пілсудського вони називали утопістом і романтиком, а ці риси не надаються для державного чи національного провідника. З цих усіх причин німці до 1933 року робили ставку на внутрішній розклад Польщі і вважали, що цей внутрішній розклад є для Німеччини дуже побажаний. Роля Польщі, як буферної держави між Німеччиною і СССР, німцям не була потрібна, бо від моменту заключення Раппальської угоди в 1922 році німці дуже легко доходили в різних справах до порозуміння з Москвою. Під аспектом внутрішнього розкладу Польщі німці оцінювали також і українську справу. Проблема самостійності України їх не цікавила. Зате боротьба між українцями і поляками оцінювалася ними як явище надзвичайно цікаве. Коли приходили загострення в українсько-польських відносинах, то такі факти цікавили їх в найменших подробицях. Зате різні прояви української визвольної боротьби в СССР менше звертали на себе увагу цих німецьких кіл. Це німецьке ставлення до української справи я відчував почали на собі в безпосередніх стосунках з моїми німецькими колегами в клубі закордонної преси. Вони ставились до мене досить холодно і навіть обереж-

но, закидаючи мені «польнофільство», себто мої зв'язки з поляками. Ситуація ця змінилася радикально в 1934 році, після підписання польсько-німецького пакту. Я просто не міг пізнати тих самих німецьких журналістів, які дотепер так негативно оцінювали Польщу. Як на команду вони почали вихвалювати різні позитивні риси польського народу і мудрість державного проводу Пілсудського. Я не міг втриматись від сміху, коли один з видатніших німецьких журналістів, якого близькість до німецьких військових кіл була відома і від якого я не раз чув дуже сильні вирази на адресу Польщі, раптом заявив мені, що він працює над великою статтею про історичну роль Пілсудського і про загальні великі досягнення Польщі під його урядами. Як і все у німців, так і ця зміна настроїв щодо Польщі, відбулася як на команду.

Поліпшення відносин з Польщею дало німцям можливість закріпити і розбудувати свої позиції над Вислою. Їх інформаційна праця однак не переривалась, а, навпаки, ставала щораз то більш інтенсивною. Німецькі заінтересування східними проблемами після гітлерівського перевороту в Німеччині можна б схарактеризувати як зондування ґрунту. Українська справа в цілому починала цікавити німців, як один з аргументів, який можна б використати в разі подій на Сході. Але як використати і в якому напрямку — цього німці самі ще не знали і тому ставлення до української проблеми було дуже обережним і стриманим. Навіть тоді, коли в 1938 році виринула справа автономії Карпатської України, німці хоч і робили вигляд, що нібито вони підтримують українські прагнення на Закарпатті, то однак не брали жадних політичних зобов'язань. В одній із своїх тогочасних промов Гітлер раз на початку промови назвав Закарпаття краєм українським, а другий раз в середині промови зазначив про руський характер цієї країни. Ця подвійна мірка німецького фю-

рера ясно показувала стриманість німецької оцінки української справи.

Перший раз довелося мені ближче познайомитись з німецьким ставленням до української справи в лютому 1939 року, коли до Варшави прибув німецький міністер закордонних справ фон Рібентроп, для відомих уже з історії переговорів з польським урядом. Один з моїх німецьких знайомих із захопленням оповідав мені, що тепер настає історичний момент для цілого Сходу. З його інформації виникало, що німецький плян урегулювання східніх проблем виглядав більш-менш так. Польща мала б відступити Німеччині Гданськ і так званий коридор, себто Поморя. Натомість затримала б Гдиню і дістала б екстериторіальний шлях до Гдині. Одночасно Польща мала б заключити військовий альянс з Німеччиною і на підставі цього альянсу взяла б участь разом з Румунією в так званому хрестовому поході проти московського большевизму. В цьому випадку Німеччина взяла б під свій протекторат балтийські держави і Фінляндію. Лівобережна Україна з Донбасом, Білорусь і ті частини РСФСР, які були би окуповані німцями, належали б до німецької сфери впливів. Однак, при будучій державній організації цих територій, Німеччина консультувалася б із своїми союзниками і в тому числі з Польщею. Натомість Польща мала б отримати Правобережну Україну, при чому справа принадлежності Києва була б вирішена окремо. Цей німецький плян не передбачав виходу Польщі до Чорного моря, бо південні українські території з Одесою мали би належати до сфери впливів Великої Румунії, якщо воно приєдналася б до активної співучасти у поході проти СССР. Ціль, з якою мені мій німецький співрозмовник це оповідав, була ясна. Він хотів від мене довідатись не те, як зареагують на це українці (це для німців не було важливим), а як поставляться до цього різні польські кола.

Приблизно в тому самому часі, наступила ліквідація автономії Закарпаття. Ця ліквідація відбулася у відомих брутальних і ганебних формах, які виявили всю брутальність німецької політичної системи і безоглядність німецької політики. Карпато-український експеримент був для німців потрібний головним чином з двох причин. Поперше, вони хотіли викликати серед поляків психологічну реакцію і відвернути їх увагу від інших поважніших справ. Подруге, їм хотілося встановити реакцію Москви на утворення автономної Карпатської України. Після того, як ці дві цілі були осягнені, Карпатська Україна була вже не потрібна Німеччині як автономна держава і була віддана на поталу мадярським шовіністам.

Особливо перша ціль карпатсько-української диверсії Гітлера осягнена була повністю. Від моменту проголошення автономії Закарпаття варшавські політичні кола і польське громадянство цілком втратили рівновагу. Не було інших справ, як тільки проблема цього шматка карпатської землі, який посмів проголосити свою автономію. Основним гаслом польської політики стало домагання спільногоКордону з Угорчиною. З цілого краю приїздили до Варшави делегації і зверталися до уряду з домаганням виступити проти автономії Карпатської України і за осягнення спільногоКордону з мадярами. Польська преса в ті часи ні про що інше не писала, як тільки про Закарпаття. У Варшаві відбувалися демонстративні походи і я просто був здивований, що ненависть до українців могла збирати на цих демонстраціях таку масу людей. Пам'ятаю, як я дивився на один з таких демонстраційних походів із терраси відомої варшавської каварні «Клуб». Кельнер, знаючи, що я українець, дисcretно порадив мені вийти з тераси і сковатись у глибині каварні, бо демонстранти могли пізнати мене й побити. Психологічні впливи карпато-української диверсії на поляків дійсно були величезні і німці скрупульто реєстрували кожний прояв

польської реакції на карпато-українську справу. Врешті автономне Закарпаття було зліквідоване і це викликало величезне задоволення і настрій тріумфу в польських колах. Німецькі чинники з великим зацікавленням слідкували за настроями поляків, які були викликані справою карпато-української автономії. Більшість із них іронічно посміхалась і з задоволенням стверджувала факт, що ціла польська опінія була вибита з рівноваги, що розкривало найслабші сторони польської психіки.

З другого боку, слідкували німці теж дуже уважно за відголосом карпато-української автономії в ССР. Хоч советські кола й не дали себе вибити з рівноваги так, як це сталося з поляками, та все ж у Москві по-мітне було певне зденервування. Це зденервування пояснювалося тим, що Кремль не був докладно поінформований про дальші заміри Гітлера в українській справі. Якщо створення карпато-української автономної держави було початком розгорнутої акції Німеччини в справі України, то це, розуміється, могло бстати небезпечним для політичного розвитку в ССР. Трівога в Москві була настільки сильною, що навіть Сталін вважав за потрібне дати заспокійливу заяву в тому сенсі, що автономне Закарпаття — маленький край, вага якого для цілої української проблеми мінімальна. Сталін закінчив свою промову іронічним зауваженням, що не можна слона, себто Велику Україну, приеднати до «комахи» (автономне Закарпаття). Отже сам факт, що Сталін вважав за потрібне виголосити спеціальну промову про справу Закарпаття і заспокоїти советську правлячу верству і населення, що проголошення карпато-українського автономного правління не буде, мовляв, мати жадного впливу на українську проблему в цілому, свідчив про певну трівогу в московських колах. Між іншим, як я довідається від одного невтрального дипломата, що перебував того часу в Москві, це занепокоєння московських кіл було таке велике, що Літві-

нов відбув спеціальну розмову з німецьким амбасадором у Москві з метою дістати пояснення в справі Закарпаття з офіційного німецького джерела. Таким чином і в цьому відношенні проголошення карпато-української автономії дало німцям багато матеріалу про найслабший пункт советської політичної системи. Цим найслабшим пунктом була власне українська проблема та її міжнародні аспекти.

В той час, коли Варшава впадала в гістеричний настrij з приводу карпато-української автономії і коли Сталін був змушений давати заспокійливі заяви в цій справі, німецькі чинники оцінювали з властивим їм політичним цинізмом карпато-українську проблему як диверсію, що мала б переходовий характер і чисто тактичне значення. Вони не витягнули з цього епізоду дальших і глибших висновків і коли мадярські гонведи вдерлися на нашу «срібну землю», плюндруючи українські села і розстрілюючи відважних лицарів Карпатської Січі, німці наше запитання здвигали племчима і розводили руками так, ніби вони дійсно не знали правдивих замірів Гітлера в українській справі. Один з них сказав мені: «Фюрер не прийняв ще рішення в українській справі. Він застеріг собі це рішення на пізніші часи». Після карпато-українського епізоду і після інформацій про пляни, з якими Рібентроп приїхав до Варшави, у мене не було вже ніяких сумнівів щодо німецької політики на Сході і особливо щодо так званого «українофільства» Німеччини.

В квітні 1939 року я отримав нове, дуже цікаве ствердження цього ставлення німецьких чинників до української справи в цілому. З Берліна приїхав один з моїх старих знайомих німців, якого я знав ще з першої моєї еміграції в 1920-1924 роках. Це був дуже інтелігентний чоловік, що закінчив два факультети і займав досить відповідальне становище в Берліні. Він належав до так званих верхів німецьких фахівців, що, належачи до націонал-соціялістичної партії, заступили старих ні-

мецьких бюрократів і різного роду фахівців з часів Ваймарської республіки або ще далі — з ери Вільгельма. Як відомо Гітлер, після приходу до влади в 1933 році, усував масово цих старих фахівців з різних міністерств і подібних урядових інституцій, а на їх місце призначив людей з молодшої генерації, які були вірними партійній ідеології. Таким чином потрапив і мій знайомий на відповіdalne становище як фахівець. Від нього я довідався, що в половині березня 1939 року Гітлер скликав видатніших партійних фахівців з різних ділянок життя на довірочну нараду, щоб дати ім вказівки та інструкції. Вже тоді було відомо, принаймні в німецьких колах, що справа йде до збройного конфлікту і, як оповідав мій приятель, Гітлер присвятив цілий довший уступ своєї інструктивної промови відношенню Німеччини до слов'янських народів. Отже цілий світ, а принаймні європейський світ, Гітлер поділив на три групи. Перша група — це народи германської раси, до яких він зарахував, поза німцями, англійців і скандинавські народи, як також данців, голландців і флемандську частину Бельгії. Історична місія Німеччини полягає в переведенні нової організації цих народів під керівництвом Німеччини. Другу групу складали народи романської раси, як, наприклад, французи, еспанці, італійці, румуни. Ці народи, хоч і не мають таких високих расових прикмет, як народи германської раси, то все ж до неї зближені щодо культурного і політичного рівня. Тому з цими народами німці будуть старатися порозумітись. До третьої групи належать слов'янські народи, які стоять на дуже низькому культурному рівні і які не виявляють конструктивних рис, а натомість завжди були джерелом політичного примітивізму й анархії. З цими народами не може бути жадного порозуміння. Фізичну й матеріальну силу представляє російський народ і цю силу треба зламати. Коли Гітлер говорив про негативне відношення до народів слов'янської раси, хтось із учасників наради запитав: «а поляки?» Гітлер

у зневажливому тоні відповів: «Польща не має ніякого значення і зникне з політичної мапи світу». Цікавий учасник наради цим однак не задоволився і поставив нове питання: «а українці?» На це, як мені оповідав мій знайомий, Гітлер дав таке пояснення: «Українці ще не є нацією в повному значенні цього слова. Вони стоять на такому ж низькому рівні, як і інші слов'янські народи. Тому Німеччина не може висувати в майбутніх подіях конструктивних плянів щодо України. Крім того, — додав Гітлер, — українська територія з її сирівцями має бути колонізаційним німецьким резерватом». Цю свою коротку реляцію мій знайомий доповнив своїми спостереженнями і міркуваннями. Він старався пом'ягчити прикре враження від такого ставлення справи і казав, що ніби вираз Гітлера про Україну, як колонізаційний резерват для Німеччини, треба розуміти таким чином, що Німеччина на потрібний їй час заключить спеціальну угоду з урядом СССР і отримає цілий ряд промислових і сільсько-господарських концесій на Україні і що в скорому часі в Москві стануться великі зміни в уряді і прийдуть люди, які годяться на таке розв'язання справи. Під великою таємницею він мені казав, що Літвінов уступить зі свого становища і що новим міністром закордонних справ в уряді СССР буде прихильний до Німеччини Молотов. Коли місяць пізніше, в травні 1939 року, Молотов був дійсно призначений на місце Літвінова, я починав вірити в правдивість слів моого німецького приятеля про фантастичні пляни Гітлера на Сході.

Мав я ще інформації і з інших німецьких джерел, з яких виникало, що ще в кінці 1938 року Німеччина виробила дві версії своєї експансії на схід. Перша версія — це був плян Рібентропа, який включав Польщу в німецьку політичну систему і який передбачав збройний виступ Німеччини та її сателітів проти СССР. Як ми вже згадували, Польщі відводилася в цьому пляні досить поважна роль і Україна була б поділена на три

сфери впливів — німецьку, польську і румунську. Другий плян, який мав би бути здійснений на випадок відмовного становища Польщі, полягав у ліквідації Польщі як держави і в її поділі між Німеччиною і ССРС. В цьому випадку Німеччина відновила б традиції Бісмарка і мала б заключити цілий ряд союзних умов з ССРС. Між іншим, цей другий плян викликав велике зацікавлення японських кіл.

З цими японськими колами я познайомився в таких обставинах. В 1928 році один з вищих членів японської амбасади у Варшаві звернувся до мене з цілим рядом запитань, які стосувалися розвитку українсько-польських відносин. Ці запитання, майже всі, були зформульовані так, що хоч торкали проблеми українського населення у Польщі, однак порушували і загальну українську проблему в ССРС. Я дав відповідь на всі ці запитання і через якийсь час той самий японський дипломат одвідав мене і, дякуючи за мої інформації, хотів мені дати за це гонорар. Однак я відмовився прийняти гонорар і це справило на нього, як я помітив, дуже сильне враження. Ще через деякий час я був запрошений на обід до шефа японської військової місії, полк. Ф., і таким чином зав'язалися у мене досить дружні відносини з японськими колами. Ці дружні відносини мали для мене тим більшу цінність, що я згорі відкинув всякі матеріальні моменти і ці японські кола старалися зреванжуватися іншим способом, даючи мені дуже добрий зв'язок до великого японського щоденника «Ніці-Ніці». З другого боку, в наших відносинах панувала досить приязна й щира атмосфера, що уможливило мені сягнути трохи глибше в політичне наставлення японців у різних справах європейської політики.

Отже, щодо східніх проблем, то ці японські кола були надзвичайно сильно зацікавлені в мирному полагодженні спірних питань між Польщею і Німеччиною. Вони вважали, що таке полагодження справ довело б до значного послаблення великодержавного становища

СССР не тільки в Європі, але і в Азії. Власне в цих роках (1930-1938) рішався зasadничий пункт японської політики. Тоді існувало дві концепції японської імперіяльної експансії. Одна концепція полягала в поширенні японських державних і економічних впливів в північному напрямку. Ця північна магістраля японської експансії мала ту небезпечну сторону, що в певному моменті мусила б допrowadити до зудару з СССР. На цей випадок консолідація польсько-німецьких відносин була б дуже важливим чинником, що значно зменшив би советську відповідальність на Далекому Сході. Цілий ряд впливових японських політиків виступав однак проти «північної» концепції і то власне тому, що кліматичні умови Далекого Сходу мало сприятливі для японської колонізації. Один з моїх японських знайомих доводив мені з цифрами в руках неможливість широко розгорненої японської колонізації в північнім напрямку. Колонізаційний досвід у Манджурії виявив повну нездатність японських колоністів до цих кліматичних умов. Отже, поминаючи небезпеку, зв'язану зі збройним конфліктом з СССР, північна концепція японської експансії не справдила б тих великих надій, які на неї початково покладали. В японській політиці здобувала все більше ґрунту південна магістраля імперіяльної експансії, себто Китай і острови Пацифіку. При реалізації цієї концепції, Японія могла б рахувати на пасивну роль СССР і тому вистачало створеної в Манджурії буферної держави для затримання советських впливів на лінії Амура. Алеж і в цьому випадку польсько-німецький бльок відогравав би свою позитивну для Японії ролю, відтягаючи советські сили на європейський пляцдарм будучої війни.

Під час моїх частих розмов з моїми японськими приятелями, я міг зауважити повну симпатію до слов'янського Сходу, а особливо до росіян. Большевизм, на думку японців, був лише переходовою функцією історичного процесу, а в ґрунті речей російський народ зали-

шився у своїй психіці тим самим чим був, маючи в собі деякі риси, зближені до японської ментальності, як, наприклад, фаталізм та інстинкт масовості. На цьому тлі також ясним було наставлення японців щодо української справи. Українська визвольна боротьба їх цікавила тільки цією мірою, якою актуалізація української проблеми могла б послабити імперіяльне становище СССР. В цьому відношенні їх цікавив кожний прояв українських визвольних змагань. Але вже щодо української справи в Польщі, то ці самі японські кола виявляли велику стриманість і висловлювали побоювання, що занадто радикальні вимоги українців можуть ослабити Польщу, а це вважалося в японських колах небажаним. Тому власне, коли українська скарга на Польщу в справі пацифікації розглядалася в так званій «комісії трьох» в женевській Лізі Націй, японський делегат Сато був проти реалізації українських вимог щодо східної Галичини. В товариському відношенні мої японські знайомі були надзвичайно цікавими: і симпатичними співбесідниками. У мене залишились про них якнайкращі спомини. Але вернімося до розвитку подій у Варшаві.

Отже, після негативних результатів варшавської візити Рібентропа, став актуальним цей власне другий плян — плян розподілу Польщі між Німеччиною і СССР. Виникає питання, як можна було зв'язати інструктивну промову Гітлера в половині березня, про яку оповідав мій знайомий німець і яка виявила цілком негативне ставлення Гітлера до слов'янських народів, з німецько-советським зближенням? На це питання мій знайомий відповів, що зближення має тактичний і перевходовий характер і що СССР як держава не буде мати відпорної сили супроти німецьких впливів. На мое друге запитання, яким чином може націонал-соціалістична Німеччина йти на порозуміння з комуністичною Москвою, мій приятель посміхаючись сказав, що Гітлер готовий відсунути ідеологічні моменти на якийсь

час на дальший плян і керуватися імперіяльними інтересами німецького райху. Все це відповідало дійсному станові речей, бо, переглядаючи німецьку партійну пресу, в якій раніше можна було знайти масу антикомуністичних інформацій, я зауважив (приблизно від лютого 1939 року), що в цій самій пресі запанував зовсім інший тон в трактуванні СССР. Це був приблизно той самий тон, в якому німецька преса писала про Польщу після німецько-польського зближення в 1934 році. І так, як тоді до Варшави наїздила ціла маса різних німецьких представників, так тепер цей німецький потік був скерований до Москви.

Не можу забути однієї розмови, яку я мав з іншим німецьким знайомим, що раніше частенько бував у Варшаві, а тепер переїхав до Москви. В червні 1939 року я його випадково зустрів, коли він переїздив з Москви через Варшаву до Берліну. Він страшенно вихвалював СССР і коли я його запитав, чи мав він нараду поширити свої спостереження і на людей НКВД, він почав з величезним захопленням оповідати про якесь прийняття, на якому були власне офіційні представники НКВД, «і уявіть собі», казав він, «серед них не було ні одного жида». З цього він витягав приємний для націонал-соціяліста висновок, що Сталін і Молотов, маючи на увазі зближення з гітлерівською Німеччиною, усували жидівський елемент з різних урядів, а в тому числі і з НКВД. Для націонал-соціяліста це була ознака повної лояльності і більше того, цілковитої прихильності Кремля. Як відомо, в серпні 1939 року, коли англо-французька військова місія надаремне вела довгі переговори з маршалом Ворошиловим про заключення військового союзу, Рібентроп протягом 24 годин заключив відомий пакт із Сталіном і Молотовим. Доля Польщі була цим пактом вирішена. У Варшаві запанувала атмосфера величезного напруження і непевності. Почалась загальна мобілізація. Також для нас, українців, надходили тяжкі часи.

Варшава в ті дні — останні дні перед вибухом війни — виглядала як спохмачаний вулик. Тисячі людей залягали вулиці, ловлячи кожну поголоску і новину. Потяги були переповнені мобілізованими військовими, які спішно від'їжджали до мобілізаційних пунктів. На двірцях провожали їх жінки і перед потягами можна було бачити драматичні сцени прощання. Банки й ощадні каси облягали маси людей, що хотіли в останню хвилину дістати свої гроші. Всіх мутила непевність завтрашнього дня і привид надтягаючої бурі. Серед цього загального пригноблення відчувалось, що польські маси все ж здисципліновано йшли на заклик свого уряду. Із стрівожених облич проглядала тверда рішучість підняття кинуту німцями рукавичку і боротися, хоч би й без надії, за перемогу до останнього кінця. Увечорі 28 серпня частини варшавського гарнізону виступили з міста різними шляхами на захід. З грюкотом, на повному газі, пронісся відділ змоторизованої артилерії.

Була так звана золота польська осінь. Небо було без хмар, прозоре, чисте і розтягало своє блакитне шатро над Варшавою. Гаряче сонце гріло як у липні. Висла ліниво неслася свої води на захід до Гданська, того самого міста, яке було безпосередньою причиною грізного конфлікту. В ці останні дні перед вибухом війни польські урядові кола були вибиті з рівноваги. Вони все піддавались ілюзіям, що якась невидима сила допоможе їм відбити ворога від кордонів польської землі і не тільки оборонити державу, але навіть захопити Берлін. Один з урядовців міністерства закордонних справ казав мені цілком поважно, що німецьке озброєння це блеф, що німецькі панцерники зроблені з дуже поганого матеріялу, що натомість польська армія дуже добре озброєна, що Англія і Франція приготовлені до великої офензиви проти Німеччини і що польські війська з Познаня найдалі протягом трьох-четирьох днів підійдуть до Берліну. Інші польські урядові чинники теж виявляли подібний ні на чому не опертий оптимізм. Один з цих

вищих урядовців цілком поважно переконував мене, що тепер, коли Німеччина буде розбита, Польща вирішить і українську справу. Одночасно почались великі і жорстокі репресії проти українців, особливо в Галичині. Польська влада арештувала сотки й тисячі українських інтелігентів і, не маючи змоги перевозити їх за лізницями, зайнялими військовими транспортами, гнала їх під конвоєм закуреними шляхами на схід до Берестя, де був влаштований великий концентраційний табір у Березі Картузькій. Туди зганяли всіх арештованих українців, яких по дорозі не добили. Тяжко було зрозуміти для чого і кому це було потрібне. Виглядало так, що в останню хвилину перед вибухом війни, поляки «на всякий випадок» хотіли винищити, або принаймні ослабити український елемент, користаючи з нагоди пануючого безправ'я.

Величезний хаос і безладдя побільшувались евакуаційними розпорядженнями влади і самочинною евакуацією населення. Найбільше поляків тікало або на схід, або на південь до румунських кордонів. Дороги були заповнені масою збігців і це ставало на перешкоді пересуванню військ. Поляки виявили безперечно велике геройство і величезну відданість своїй національній ідеї. Однак керуюча польська верства не була в стані належно використати ці моральні прикмети польського народу і в цьому лежить причина польської катастрофи в 1939 році, як і польських невдач на міжнародній арені після цієї війни. Ознаки внутрішнього розкладу цієї провідної верстви, створеної Пілсудським, виступили особливо яскраво у зв'язку з трагічним самогубством полк. Валерія Славека в червні 1939 року. Цей найближчий до маршала Пілсудського діяч підпільної революційної Польщі і кількаразовий прем'єр польського уряду, кінчив своє життя самогубством після довшої розмови з президентом Москіцьким. В залишенному листі, він висловлював своє глибоке розчарування з приводу того, що правляча

Польщею група забула вказівки й директиви маршала. Самогубство Славека спровоцило пригноблююче враження у Варшаві. Його похорон став правдивою жалібною маніфестацією, в якій взяли участь тисячні маси народу. Ці народні маси відчували інстинктом, що це не тільки похорон заслуженого польського революціонера, але що разом з ним зникає та Польща, яку створив Пілсудський. І коли першого вересня 1939 року перший раз почали завивати алярмові сирени польської столиці, то це було тільки ствердженням трагічного кінця пілсудчиківської Польщі.

В цій атмосфері загального хаосу з'явились над Варшавою німецькі літаки і кинули свої перші бомби, вибухи котрих завдавали перших ран цьому прикрасному місту над Вислою. Почалась війна.

ЗМІСТ

Слово про М. Ковалевського 5

ЧАСТИНА I

НАПЕРЕДОДНІ (1905-1917)

Розділ I	
На чернігівських хуторах	11
Розділ II	
Чернігів	26
Розділ III	
В дорозі між Польщею і Україною	77
Розділ IV	
Революційне обличчя України	101
Розділ V	
Українці в Москві	120
Розділ VI	
Поворот на Україну	141
Розділ VII	
В Лук'янівці	166
Розділ VIII	
В українському підпіллі	184
Розділ IX	
Полтава	196
Розділ X	
Творчим шляхом	214
Розділ XI	
Революція в поході	239

ЧАСТИНА II

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗРИВ (1917-1920)

Розділ I	
Перший етап.	267
Розділ II	
В дзеркалі київської преси	290
Розділ III	
Проблема збройних сил	310
Розділ IV	
Перший Універсал	333
Розділ V	
Світла і тіні Генерального Секретаріату	357
Розділ VI	
Від романтики до реалізму	397
Розділ VII	
Тінь червоної імперії	420
Розділ VIII	
Берестейський мир .	435
Розділ IX	
Напередодні гетьманського перевороту	466
Розділ X	
В огні повстання	498
Розділ XI	
Директоріянське інтермеццо	533
Розділ XII	
Кам'янецький період	552

ЧАСТИНА III

НА ЧУЖИНІ (1920-1939)

Розділ I	
Перші враження з-над Висли	587

Розділ II	
Між Віднем і Прагою	595
Розділ III	
Польська динаміка .	611
Розділ IV	
На варшавському перехресті	619
Розділ V	
Два осередки українського життя у Варшаві	632
Розділ VI	
На переломі	642
Розділ VII	
Справа нормалізації	654
Розділ VIII	
Варшава як інформаційний осередок	672
Розділ IX	
Напередодні вибуху	693

